

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ
I PAŃSTW BAŁTYCKICH

EUROPA ORIENTALIS

STUDIA Z DZIEJÓW EUROPY WSCHODNIEJ
I PAŃSTW BAŁTYCKICH

7 (2016)

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Waldemar Rezmer (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – redaktor naczelny
Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas)
Arūnas Gumuliauskas (Šiaulių universitetas)
Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte)
Zbigniew Karpus (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)
Michał Klimecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika)
Maciej Krotofil (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) – zastępca redaktora naczelnego
Andreas Lawety (Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa in Lüneburg)
Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk)
Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku)
Rimantas Sliužinskas (Kalaipėdos universitetas)
Jonas Vaičėnionis (Vytauto Didžiojo universitetas)
Аляксандр Вабішчэвіч (Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна)
Валерий Гальцов (Калининградский государственный университет)
Леонид Горизонтов (Институт славяноведения Российской академии наук)
Леонид Зашкільняк (Львівський національний університет імені Івана Франка)
Ігор Льюшин (Київський славістичний університет)
Іван Патриляк (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Владимир Романов (Тамбовский государственный университет)
Сяргей Токць (Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)

SEKRETARZE REDAKCJI

Kamil Anduła, Antonina Kozyriska

RECENZENCI

dr hab. Jarosław Centek, prof. dr hab. Michał Klimecki, dr hab. Maciej Krotofil,
dr hab. Dorota Michaluk, prof. UMK, dr Artem Papkin, dr hab. Jan Pisuliński, prof. URZ,
prof. dr hab. Jerzy Przybylski, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Jan Kazimierz Sawicki,
prof. dr Jonas Vaičėnionis, prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz.

PROJEKT OKŁADKI

Anna Prego

Poglądy i opinie wyrażane na łamach „Europy Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw bałtyckich” są wyłącznie poglądami i opiniami autorów i nie mogą być utożsamiane z poglądami i opiniami Redakcji.

Czasopismo jest wydawane na zasadach licencji niewyłącznej Creative Commons i dystrybuowane w wersji elektronicznej Open Accesem poprzez Akademicką Platformę Czasopism

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń 2016

ISSN 2081-8742

REDAKCJA: Wydział Nauk Historycznych
Instytut Historii i Archiwistyki, Zakład Historii Wojskowej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

DRUK: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

Spis treści

ARTYKUŁY

Филип Некрашевич <i>Тайные общества Отдельного Литовского корпуса</i>	11
Ігор Срібняк <i>Полонені старшини Української Галицької Армії в таборі Тухоля (Польща) восени 1920 р.: морально-психологічний стан та умови перебування</i>	31
Lina Kasparaitė-Balaišė <i>Adaptation of the French military thought to the Lithuanian Army in the 1920s and the 1930s</i>	45
Aleksander Smoliński <i>Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariu- szy polskich służb dyplomatycznych. Przyczynek do dziejów polskie- go wywiadu wojskowego na Sowiety</i>	73
Małgorzata Gmurczyk-Wrońska <i>Independence in the Vicinity of the Empire. Polish-Soviet Negotiations on Non-Aggression Pact and Moscow Protocol in 1925–1932</i>	101
Андрій Руккас <i>Батальйон Корпусу Охорони Прикордоння „Дедеркали” у вересні 1939 року</i>	119

Marcin Westphal <i>Produkcja okrętów podwodnych w stoczni Schichaua i w Danziger Werft w latach 1939–1945</i>	131
---	-----

DOKUMENTY I MATERIAŁY

<i>Uchwała o podjęciu strajku ostrzegawczego UMCS w listopadzie 1981 r.</i>	163
--	-----

DYSKUSJA I POLEMIKA

Grzegorz Mazur <i>Rozważania nad kwestią tradycji skrajnie nacjonalistycznych ru- chów w polityce historycznej współczesnej Ukrainy. Zarys proble- matyki</i>	173
--	-----

Waldemar Rezmer <i>Czy warto organizować Ogólnopolskie Forum Historyków Wojsko- wych (Wojskowości)?</i>	241
---	-----

RECENZJE I OMÓWIENIA

<i>Michel Balard, Łaciński Wschód XI–XV wiek, tłum. Waldemar Ceran, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010, ss. 600</i> (Michał Kozłowski)	267
--	-----

<i>Сяргей Міхайлавіч Тоць, Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX–пачатку XX ст., Мінск 2016, Дікт БДУ, ss. 328, bibliografia, tabele, aneksy</i> (Roman Jurkowski)	277
--	-----

<i>Andrzej Krzak, Czerwoni Azefowie. Afera „MOCR – TRUST” 1922–1927, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2010, ss. 198 (Piotr Chrobak)</i>	283
--	-----

<i>Audronė Veilientienė, Valdemaras Vytautas Čarneckis: I am patriot of my homeland, Lietuvos Nacionalinis Muziejus, Vilnius 2016, ss. 415 (Aušra Jurevičiūtė)</i>	295
--	-----

<i>Tadeusz Zubiński, Błękitna dywizja. Hiszpańscy sojusznicy Hitlera, Poznań 2016, ss. 355 (Justyna Lubańska-Gómez)</i>	305
---	-----

SPRAWOZDANIA

<i>Konferencja międzynarodowa „Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku”. Ciechanowiec, 2–3 czerwca 2016 roku (Norbert Tomaszewski) . . .</i>	315
<i>„The Right to Revolt.” Scientific War History Seminar in Nida (Solveiga Lukminaitė)</i>	319
<i>XIII Forum Historyków Wojskowości – Gdynia 2016 (Mariusz Kardas)</i>	323
<i>XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii (Eugeniusz Sobczyński)</i>	333
<i>III konferencja naukowa „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku” (Bydgoszcz 8–9 listopada 2016 roku) (Łukasz Nadolski)</i>	341
<i>Noty o autorach</i>	347

ARTYKUŁY

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.001>

Филип Некрашевич
(Белорусский
Государственный Университет-
Минск, Беларусь)

Тайные общества Отдельного Литовского корпуса

Słowa kluczowe: Samodzielny Korpus Litewski; tajne stowarzyszenia; wolnomularstwo; dekabryści.

Key words: Independent Lithuanian Corps; secret societies; Masons; Decembrists.

Отдельный Литовский корпус

Включение территорий Речи Посполитой в состав Российской империи стало причиной появления на ее землях народно-освободительного движения. После окончания Наполеоновских войн это движение все больше приобретает конспиративный характер. Противники российских властей, не имея возможности протестовать открыто, объединяются в тайные общества, целью которых была подготовка к массовому выступлению против российских властей. Условно данные общества можно разделить на два типа: студенческие и военные. На территории белорусских губерний первые были представлены конспиративными кружками Виленского учебного округа, вторые – тайными организациями Отдельного Литовского корпуса.

Создание Отдельного Литовского корпуса было составной частью так называемого «польского вопроса». Согласно с заключительным актом Венского конгресса, практически все Княжество Варшавское присоединялось к Российской империи и получало автономное управ-

ление и конституцию. В дальнейшем российское правительство должно было распространить действие конституции на всей территории «Польши в границах 1772 г.».

Похожая ситуация имела место и в белорусско-литовских губерниях. Местная элита сохраняла надежду на присоединения края к Королевству Польскому. С целью усиления позиций Российской империи на международной арене, эти надежды поддреживал и российский монарх. Александр I неоднократно высказывал желание расширить границы Королевства Польского¹.

Определенные мероприятия, которые осуществил монарх, будто бы подтверждали его планы. В 1816 г. произошла либерализация таможенного тарифа, а в 1819 г. был заключен таможенный союз между Российской империей и Королевством Польским. В 1816–1819 гг. на руководящие должности в белорусско-литовских губерниях были назначены местные уроженцы, а 1 июля 1817 г. император подписал указ о создании Отдельного Литовского корпуса².

Корпус состоял из 27-й (Брестский, Белостокский, Литовский, Виленский пехотные, 47-й и 48-й егерские полки) и 28-й (Волынский, Минский, Подольский, Житомирский пехотные, 49-й и 50-й егерские полки) пехотных, Литовской уланской (Татарский, Польский, Литовский, Волынский уланские полки), Литовской артиллерийской дивизии (24-я и 25-я артиллерийские бригады), а также Литовского пионерного батальона, Литовской фушштатской бригады. Кроме того, в 1817–1823 гг. в состав корпуса входила Литовская гренадерская бригада (Луцкий и Самогитский гренадерские полки, Несвижский карабинерный полк), а также 4 гвардейских полка (лейб-гвардии Волынский и Литовский пехотные, Подольский кирасирский, уланский е.и.в Цесаревича)³.

В 1823 г. структура Отдельного Литовского корпуса была окончательно сформирована. Гвардейские и гренадерские полки были выведены из состава соединения и объединены в Резервный корпус (дисло-

¹ Н. Mościcki, *Projekty połączenia Litwy z Królestwem Polskiem w okresie 1813–1830 r.*, Warszawa 1921, с. 86.

² П. Бригадин, *Минские губернаторы: история власти*, Минск 2009, с. 77.

³ Чиновники Военного министерства, *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской Императорской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санкт-Петербург 1828, с. 694–736.

цировался в Варшаве и Белостокской области). Это соединение также подчинялось цесаревичу Константину Павловичу⁴.

Отдельный Литовский корпус дислоцировался на границе с Королевством Польским. Штаб корпуса размещался в Белостоке, 24-я пехотная дивизия была расквартирована в Гродненской (штаб-квартира в Гродно), 25-я пехотная дивизия – в Волынской (штаб-квартира в Дубно), Литовская уланская – в Гродненской и Минской губерниях (штаб-квартира в Слониме), артиллерийские и вспомогательные соединения – в Белостокской области.

Цесаревич Константин Павлович только номинально возглавлял Отдельный Литовский корпус: являясь главнокомандующим польской армии, он одновременно находился в Варшаве. Фактически руководство осуществлял командир корпуса. Эту должность в разное время занимали: Ф. Ф. Винценгероде (1817–1819 гг.), генерал-лейтенант Ф. Ф. Довре (1819–1827 гг.), генерал от кавалерии А. П. Ожаровский (непродолжительное время после Ф. Ф. Довре) и генерал от кавалерии Г. В. Розен (1827–1831 гг.).

Общая численность Отдельного Литовского корпуса после его окончательного формирования достигала 31 500 человек. Рекруты для корпуса набирались среди уроженцев западных губерний Российской империи: Волынской, Виленской, Гродненской, Минской, Подольской, а также Белостокской области. Российское командование желало, чтобы местная шляхта поступала на службу в Отдельный Литовский корпус. В целом, шляхта положительно относилась к службе в Отдельном Литовском корпусе: уроженцы западных губерний составляли примерно 50% его офицерского состава.

В 1820-х гг. Отдельный Литовский корпус стал одним из центров формирования тайных обществ. Достоверно известно, что в нем существовали две подобные организации – общества «Друзей» и «Военных друзей». Их деятельность подробно рассмотрена в исследовани-

⁴ РГВИА, ф. 25, Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 2, д. 373, О наименовании цесаревича главнокомандующим Литовским Отдельным корпусом, с предоставлением власти над губерниями Виленскою, Волынскою, Гродненскою, Минскою, Подольскою, Белостокскою областью, 1822 г., л. 1; РГВИА, ф.25, Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 2, д. 454, О увольнении от службы генералов, штаб и обер-офицеров, классных чиновников и юнкеров, 1825 г., л. 220.

ях Н. К. Орловой⁵, а также монографиях В. В. Шведа⁶. Поэтому автор остановился на характеристике этих организаций исходя из особенностей Отдельного Литовского корпуса, попытался выявить связи с декабристскими организациями и польскими тайными обществами.

Масоны

Огромную роль в становлении тайных обществ в российской армии, в том числе и в Отдельном Литовском корпусе, сыграли масонские ложи. В августе 1822 г. император Александр I распорядился об их закрытии. Военнослужащие императорской армии, которые состояли в масонских ложах, должны были дать письменное свидетельство о том, что они покинули их ряды. Это освобождало членов тайных обществ от судебной ответственности. Всего более 517 человек признались в том, что являлись членами масонских лож, из них 102 в тот момент служили в Отдельном Литовском корпусе (19,2%). Из подписантов было: 6 генерал-майоров, 11 полковников, 5 подполковников, 10 майоров, 15 ротмистров, 5 капитанов, 4 штаб-ротмистра, 4 штабс-капитана, 23 поручика, 11 корнетов, 3 прапорщика, 4 портупей прапорщика и юнкера, 1 унтер-офицер. Из высших офицеров масонами были командир 2-й бригады Литовской уланской дивизии генерал-майор А. Г. Игельстром (2-й), в подчинении которого находились практически все офицеры – члены общества «Друзей»⁷.

Большинство офицеров-масонов Отдельного Литовского корпуса служили в Литовской уланской дивизии (43 офицера), и особенно (30 человек) во 2-й бригаде (Волынский и Литовский уланские полки). В составе гвардейского отряда в Варшаве числился еще 31 офицер-участник тайных обществ. 14 представителей масонских лож служили в гренадерской бригаде Отдельного Литовского корпуса. Наименьшее

⁵ Н. Орлова, *Тайные революционные организации в Литве и Белоруссии в первой четверти XIX века. Общество военных друзей*, Москва 1984, с. 1–287.

⁶ В. Швед, *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў*, Мінск 1998, с. 1–129; idem, *Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі, 1772–1863 гг.*, Гродна 2001, с. 1–415.

⁷ Т. Соколовская, *Материалы по истории масонства в прежней русской армии*, „Русская старина” 1907, т. 130, № 6, с. 659–668; т. 131, № 7, с. 197–216; т. 131, № 8, с. 405–432; т. 131, № 9, с. 643–653.

количество офицеров-масонов находилось в полках 24-й и 25-й пехотных дивизий⁸.

102 офицера-масона Отдельного Литовского корпуса входили в состав более чем 31 масонской ложи. При этом часть из них не указала, к какой конкретно ложе они принадлежали. Многие офицеры сообщали, что они являлись членами нескольких масонских лож.

Все масонские ложи, в которых состояли офицеры Отдельного Литовского корпуса, можно разделить на три вида: находившиеся в городах дислокации корпуса; расположенные за пределами западного края; и заграничные. Среди лож первой группы были: «Узел единства» (Новогрудок, входило 28 офицеров Отдельного Литовского корпуса), «Счастливое освобождение» (Несвиж, 17 офицеров), «Святой Владислав Ягелло» (Слуцк, 14 офицеров), «Полночное шествие под северной звездой» (Минск, 5 офицеров), «Приятель человечества» (Гродно, 1 офицер). Также к этой группе относились ложи: «Золотое кольцо» (Белосток), варшавские ложи «Единость славянская», «Елезвис», «Северный щит», «Минерва», «Казимир Великий», «Храм постоянства»; виленская ложа «Славянский орел» и «Восходящей звезды» (Дубно). Все они являлись символическими и организационно подчинялись «Совершенному единству» (Вильно), которая являлась капитулом «Великого востока Королевства Польского и ВКЛ». В состав прочих российских и зарубежных лож входило незначительное число офицеров⁹.

После революционных событий в Западной Европе, когда масонские организации выступали против правительства, император Александр I 1 августа 1822 г. запретил их деятельность на всей территории Российской империи. В то же время масонские ложи стали основой для создания других тайных организаций.

Так, в общество «Друзей» входило 11 масонов. Принадлежность к масонам позволяла офицерам вступать в общество без присяги по рекомендации «управы» собрания. Все прочие проходили обряд посвящения с масонскими атрибутами. Согласно масонской системе, общество «Военных друзей» разделялось на две степени¹⁰. Однако оно отказалось от масонских атрибутов (обряд посвящения, знаки приветствия), что было продиктовано соображениями конспирации после раскрытия студенческих организаций Виленского университета¹¹.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Н. Орлова, *op. cit.*, с. 59.

¹¹ Ibidem, с. 103.

Общества «Друзей» и «Военных друзей»

Общество «Друзей» было образовано в июне 1822 г. во время летних сборов частей Литовской уланской дивизии. Организация состояла исключительно из военных. Достоверно известно о принадлежности к тайному обществу 29 офицеров и солдат и 4 штабс-ротмистров, 16 поручиков, 5 корнетов, 2 ротмистров, 1 портупей-юнкера и 1 рядового¹². Основателями и лидерами общества «Друзей» стали поручик Литовского уланского полка Ю. Володзько, штабс-ротмистры Волынского уланского полка Ю. Куликовский и А. Хелмицкий. Ю. Володзько происходил из дворян Гродненской губернии, Ю. Куликовский-Минской, А. Хелмицкий-Волынской.

Поскольку общество составляли исключительно военнослужащие Литовской уланской дивизии, ячейки организации действовали в местах дислокации этого соединения: в Слониме, Слуцке, Несвиже, Новогрудке и Деречине. По своему характеру общество «Друзей» можно отнести к организациям филломатского типа. Следствию не удалось установить действительную цель общества «Друзей», так как члены организации смогли уничтожить все компрометирующие бумаги и договориться о своих показаниях. Сходство правил (идея нравственного самосовершенствования, обращение к сатирическим произведениям как средству борьбы с пороками) свидетельствует о возможном участии в его создании «филломатов». В своем развитии оно осталось на уровне морально-просветительских задач¹³.

Общество «Военных друзей» возникло в июне 1825 г. в м. Цехановец Белостокской области. В его состав входили не только военные, но и гражданские лица. Общество состояло из трех ступеней, причем принадлежность к каждой из них зависела от рода занятий и возраста члена организации. Так, в состав первой, главной ступени входили военнослужащие Отдельного Литовского и Резервного корпусов. Членами второй ступени являлись гражданские лица, третью – составляли участники белостокского отделения тайной молодежной организации «Зоряне». Ячейки общества «Военных друзей» действовали в Белостокской области (Белосток, Брянск, Семятичи).

Лидерами этой организации являлись подпоручик Несвижского карабинерного полка П. И. Гофман, военнослужащие Литовского пио-

¹² Ibidem, с. 253–257.

¹³ Ibidem, с. 55–63.

нерного батальона капитан К. Г. Игельстром, поручик А. И. Вегелин, подпоручик Э. А. Петровский, а также кригс-комиссар А. И. Угричич-Требинский. П. И. Гофман и Э. А. Петровский происходили из дворян Гродненской губернии, А.И. Вегелин и К.Г. Игельстром-Вольнской, а А. И. Угричич-Требинский – Полтавской. Общество «Военных друзей» насчитывало 48 членов, 39 из которых находились на военной, а 9 – на гражданской службе. В основном это были молодые люди в возрасте от 20 до 30 лет. По своему социальному происхождению они принадлежали к обедневшим дворянам (шляхте), живущим не за счет земли, а за счет жалованья¹⁴.

Главными целями общество «Военных друзей» провозглашало «благо человечества» и «вольность». Под «вольностью» члены организации понимали независимость земель бывшей Речи Посполитой. Программа этого общества также была создана под влиянием идей «филоматов». Однако главное отличие общества «Военных друзей» от студенческих организаций заключалось в методах достижения цели. Если «филоматы» на практике использовали только мирные средства, то общество «Военных друзей» стремилось выполнить поставленные задачи посредством открытого вооруженного выступления¹⁵.

Общество «Военных друзей» находилось на стадии формирования, когда начало активные действия в связи со смертью императора Александра I. 24 декабря 1825 г. заговорщики смогли сорвать присягу Литовского пионерного батальона в местечке Брянск Белостокской области. Вместо произнесения текста присяги императору Николаю I, подговоренные членами общества солдаты в один голос скандировали: «Ура государю цесаревичу Константину Павловичу!». Однако распространить выступление на другие соединения Отдельного Литовского корпуса заговорщикам не удалось. В итоге члены общества были арестованы и осуждены¹⁶.

После разгрома тайных обществ Отдельного Литовского корпуса и Виленского университета усилился контроль за деятельностью молодежи со стороны официальных властей. Несмотря на это, тайные организаций возрождались, хотя и претерпевали серьезные идеологические изменения.

В 1826–1830 гг. новые тайные общества («Черные братья», «Сарматское племя», «Мнезеры»), созданные на белорусских землях, из-

¹⁴ Ibidem, с. 88–97.

¹⁵ Ibidem, с. 101–107.

¹⁶ В. Швед, *Паміж Польшчай і Расіяй*, с. 296.

менили направление своей деятельности. Если раньше просвещение служило основой для выработки революционной идеи, то с этого времени освободительная идеология подпадает под влияние элементов революционного демократизма. В программных требованиях появились положения, связанные с обязательным приобретением оружия с целью борьбы за освобождение Речи Посполитой в границах 1772 г. Социально-культурные вопросы, на которых ранее было сконцентрировано внимание патриотической молодежи, отходили на второй план. Более осторожной стала и деятельность самих тайных обществ, хотя и это не спасло их от раскрытия российскими властями¹⁷.

Особенности этноконфессионального состава военнослужащих Отдельного Литовского корпуса оказали влияние и на формирование программы тайных обществ. Традиционно они имели антифеодальную направленность. В армейских тайных организациях отрицалась «палочная» дисциплина в отношении рядовых. Так, нормы поведения, разработанные для членов общества «Друзей», предполагали дружеское обращение с товарищами и доброжелательное отношение к солдатам. Как свидетельствовали члены общества «Военных друзей», К. Г. Игельстром советовал своим товарищам не применять насилия в отношении солдат, помогать в овладении грамотой. Он же предлагал учредить денежную кассу для помощи бедным рядовым Литовского пионерного батальона¹⁸.

Следует отметить, что в программах обоих обществ значительное внимание придавалось моральному облику их членов. В обществе «Военных друзей» большая роль уделялась самообразованию офицеров во имя «всеобщего блага». Члены общества «Друзей» должны были добросовестно исполнять приказы начальства, не употреблять спиртные напитки и не играть в азартные игры. Среди исследователей данной проблемы (например, С. С. Ланда, Н. К. Орлова) бытует мнение, что подсудимые специально выдумывали подобные, якобы существовавшие правила тайных обществ, желая тем самым смягчить свою вину¹⁹.

Но это, вероятно, не так. Как отмечал активный участник нелегальных организаций в Королевстве Польском И. Прондзинский, одной из

¹⁷ В. Гарбачова, *Сацыяльна-культурныя пытанні ў праграмах беларуска-польскіх таварыстваў у першай трэці XIX ст.*, „Беларусіка = Albaruthenica” 2001, кн. 21, с. 87–92.

¹⁸ Н. Орлова, *op. cit.*, с. 58, 84.

¹⁹ С. Ланда, *У истоков «Оды к Юности»*, „Литература славянских народов” 1956, вып. 1, с. 40–61.

главных причин революционности «Общества подхорунжих» было отсутствие у них карьерных перспектив. В польских войсках подхорунжие могли дожидаться офицерской должности годами. В результате, обозленные молодые люди, в отличие от польских же штаб-офицеров, гораздо жестче реагировали на ситуацию в королевстве. В российских же войсках Константина Павловича подобной проблемы практически не существовало. Особые условия пополнения обер-офицерского состава корпуса позволяли сделать хорошую карьеру в короткие сроки²⁰. Единственным препятствием в продвижении по службе становились пороки самого офицера. Строгое исполнение морально-этических норм, в соответствии с уставами тайных обществ, способствовало бы не только продвижению по службе самого офицера, но и росту влияния организаций.

По мнению историка Н. К. Орловой, программы обоих тайных обществ, несмотря на целый ряд сходств, отличались друг от друга. Так, общество «Друзей» исследователь относит к организациям филломатского типа, а общество «Военных друзей» – декабристского типа²¹. Для понимания идейных отличий в обществах «Друзей» и «Военных друзей» необходимо проанализировать состав этих организаций.

В следственном деле общества «Друзей» сохранились формулярные списки 22 из 29 членов организации. Только один из них, штаб-ротмистр И. М. Крыжановский, получил военное образование в Дворянском полку. И лишь трое – поручики Д. Диаманди, Н. Романов и корнет М. Езерский – не являлись уроженцами губерний, подчиненных Константину Павловичу²². Все остальные офицеры поступили на службу добровольно. Следовательно, абсолютное большинство членов общества «Друзей» воспитывалось и выросло в белорусских губерниях, здесь же проходило становление их политических взглядов. В данном случае их идейными вдохновителями выступали общественно-политические организации края (масонские ложи и студенческие тайные общества). В отличие от связи с масонами, которую офицеры не отрицали, контакты с «филаретами» и «филоматами» документально не подтверждены. Хотя исследователь С. С. Ланда предположил, что идейным вдохновителем общества «Друзей» мог быть

²⁰ И. Ульянов, *Заметки о польском восстании 1830 г.*, „Русский Архив” 1867, № 5, с. 695–712; I. Prądzyński, *Pamiętniki generała*, t. 1, Kraków 1909, с. 186.

²¹ Н. Орлова, *op. cit.*, с. 171–172.

²² РГВИА, ф. 16 230, Военно-судная часть. Отдельный Литовский корпус, оп. 1, д. 647, Следственное дело, произведенное о тайном обществе под названием «Друзей», составленном между офицерами Волынского уланского полка, 1826 г., л. 92–95.

А. Мицкевич²³. В целом, формирование общества «Друзей» проходило в русле общественно-политических идей белорусско-литовского края, и оно не испытывало существенного влияния со стороны декабристов и тайных организаций Королевства Польского.

Совершенно иной была ситуация с обществом «Военных друзей». Несмотря на причастность к нему более 50 гражданских и военных лиц, его организаторами являлись в основном офицеры Литовского пионерного батальона. Эта воинская часть была образована лишь в 1823 г. путем перевода уроженцев Виленской, Волынской, Гродненской, Минской, Подольской губерний и Белостокской области из пионерных частей российской армии. Поэтому в отличие от членов общества «Друзей», участники общества «Военных друзей» проходили обучение и начальный период службы за пределами белорусского региона.

Так, лидер общества К. Г. Игельстром с семи лет воспитывался в 1-м кадетском корпусе. В этом учебном заведении учились будущие декабристы М. И. Пущин и К. Ф. Рылеев. Последний даже находился в одной роте с К. Г. Игельстромом. Затем он служил в 7-м пионерном батальоне, где познакомился с членами общества «Соединенных славян» П. Громнитским, В. Бечасновым, И. Киреевым и Я. Андреевичем²⁴. Точно такой же карьерный путь проделал и поручик А. И. Вегелин. Подпоручик Э. Петровский также воспитывался в 1-м кадетском корпусе, однако службу начал во 2-м пионерном батальоне. А. Угричич-Требинский непродолжительный срок учился во 2-м кадетском корпусе, а затем в течении шести лет служил чиновником в С.-Петербурге. И лишь один из пяти учредителей общества, подпоручик П. Гофман, не обучался в кадетских корпусах, а сразу поступил на службу в Отдельный Литовский корпус²⁵.

Следственной комиссии не удалось доказать связь между обществом «Военных друзей» и декабристами. Тем не менее, карьерное прошлое участников организации, их политические взгляды, а также план выступления Литовского пионерного батальона указывают на то, что лидеры этого общества были хорошо знакомы с идеями декабристов. Не случайно цесаревич Константин Павлович, исходя из информации, полученной им от следственной комиссии и тайных агентов,

²³ С. Ланда, *op. cit.*, с. 58.

²⁴ В. Швед, *Беларускія старонкі*, с. 45.

²⁵ Н. Орлова, *op. cit.*, с. 89–93.

называл общество «Военных друзей» «пришельцами из 2-й армии»²⁶. Таким образом, хотя оба тайных общества состояли из уроженцев одних и тех же губерний, их общественно-политические взгляды формировались в различных условиях.

Необходимо также учитывать, что репрессии коснулись не всех членов тайных обществ Отдельного Литовского корпуса. Согласно приговору, вынесенному следственной комиссией, понесли наказания лишь активисты общества «Военных друзей». И это несмотря на то, что в восстании участвовал практически весь состав Литовского пионерного батальона. Как свидетельствуют материалы военно-судной части Отдельного Литовского корпуса, командование значительно ужесточило условия службы рядового состава этого батальона. И хотя он был образован в 1823 г., до 1827 г. побегов среди солдат батальона не было. Но в 1827 г., вскоре после окончания следствия по делу общества «Военных друзей», ситуация резко изменилась. В этом году из батальона пытались убежать 5 солдат, в 1828 г. – 10, в 1829 г. – 8. Данные факты позволяют утверждать, что и для рядового состава Литовского пионерного батальона выступление 24 декабря 1825 г. также не осталось безнаказанным²⁷.

Кроме того, власти продолжали слежку за фигурантами выступления Литовского пионерного батальона, вина которых была незначительной. Так, к делу было причастно 10 офицеров Отдельного Литовского и Резервного корпусов. С их помощью общество «Военных друзей» планировало расширить масштабы выступления. По приговору суда их оставили на службе в тех же частях, однако с учреждением надзора. К началу 1828 г. из 10 офицеров на прежнем месте службы осталось лишь трое, а к 1831 г. – только капитан Самогитского гренадерского полка Челов²⁸. Причем о его невиновности косвенно свидетельствует тот факт, что офицер был убит повстанцами²⁹.

Схожая ситуация имела место с обществом «Друзей», участники которого отделались лишь предупреждениями. Тем не менее, уже в 1828 г. из 27 офицеров, входивших в общество, на прежних местах

²⁶ М. Семевский, *Цесаревич Константин Павлович – генерал-адъютанту барону Розену*, „Русская старина” 1882, т. 34, № 4, с. 274.

²⁷ РГВИА, ф. 16 230, Военно-судная часть. Отдельный Литовский корпус, оп. 1, Военно-судные и следственные дела, 1813–1830.

²⁸ Чиновники Военного министерства, *op. cit.*, Санкт-Петербург 1828, с. 694–736; *ibidem*, Санкт-Петербург 1829, с. 714–756; *ibidem*, Санкт-Петербург 1831, с. 564–605.

²⁹ А. Зеланд, *Воспоминания о польском восстании и войне 1830–1831 гг.*, „Русская старина” 1892, т. 75, № 9, с. 505–531.

службы оставалось лишь 9, в 1829 г. – 6, а к началу 1831 г. – ни одного. В целом, власти, не имея возможности доказать преступную деятельность офицеров Отдельного Литовского корпуса, переводили подозреваемых в другие воинские части. Так, офицер Самогитского гренадерского полка Строковский, заподозренный в принадлежности к обществу «Военных друзей», в 1831 г. служил в 16-й пехотной дивизии. Поручик Волынского уланского полка, а также активный член общества «Друзей» А. Диаманди в 1831 г. нес службу в Нарвском гусарском полку³⁰.

Связи с декабристами

Важным также является вопрос о том, какую роль отводили Отдельному Литовскому корпусу тайные организации Российской империи и Королевства Польского. Несмотря на то, что основными центрами декабристского движения являлись С.-Петербург, Москва и Киевская губерния (место дислокации 3-го пехотного корпуса), Отдельному Литовскому корпусу также уделялось огромное внимание.

В частности, план восстания Южного общества предполагал агитацию в частях 3-го пехотного корпуса с целью привлечения его на свою сторону. В случае успеха планировался поход на Москву через Киев и Бобруйск³¹. В этих условиях от позиции Отдельного Литовского корпуса зависела судьба восстания, поскольку он мог остановить марш на Москву. Поэтому руководство Южного общества было заинтересовано в том, чтобы Отдельный Литовский корпус поддержал восставшие части 3-го пехотного корпуса³².

Среди декабристов члены Южного общества занимали наиболее прогрессивную позицию по «национальному» вопросу. В отличие от участников Северного общества, выступавших за сохранение целостности Российской империи, руководитель Южного общества П. И. Пестель высказывался за создание независимого Польского государства. В своих многочисленных законопроектах он указывал, что конечной целью преобразований должно стать создание моноэтнического русского государства. Народы, населявшие Российскую импе-

³⁰ Чиновники Военного министерства, *op. cit.*, Санкт-Петербург 1831, с. 564–605.

³¹ М. Покровский, *Восстание декабристов*, т. 5, Москва 1925–2001, с. 55.

³² П. Ольшанский, *Декабристы и польское национально-освободительное движение*, Москва 1959, с. 190.

рию, должны были рано или поздно принять православие и освоить русский язык. Исключение делалось лишь для «польского народа», за которым признавалось право на создание независимого государства³³. Гродненскую, Виленскую, Волынскую, Минскую губернии и Белостокскую область, жителями которых комплектовался Отдельный Литовский корпус, П. И. Пестель признавал неотъемлемой частью будущего Польского государства³⁴. После победы П. И. Пестель планировал провести реорганизацию армии. Уроженцы центральных российских губерний, которые служили в Отдельном Литовском корпусе, должны были переводиться в другие соединения³⁵. В целом, руководители Южного общества признавали Отдельный Литовский корпус «иностранным» соединением, расквартированным на территории будущего независимого Польского государства. Эти идеи П. И. Пестеля определили позицию Южного общества относительно корпуса.

Агитационная деятельность среди военнослужащих Отдельного Литовского корпуса имела свои особенности. Создание декабристами тайных обществ в крупных воинских соединениях велось по строго определенному плану. Для организации успешного выступления в корпусах необходимо было заручиться поддержкой командиров на всех уровнях: от обер-офицеров до командиров полков и бригад. Каждый член тайного общества агитировал офицеров на своем командном уровне (так, полковник агитировал других полковников, корнет – других корнетов итд.). Это позволяло надеяться на то, что все воинское соединение, следуя за своими командирами, поддержит вооруженное выступление. Декабристы пытались заручиться поддержкой полковых командиров³⁶, которые старались вовлечь в тайное общество подчиненных им офицеров³⁷. При создании тайных обществ декабристы большое значение придавали авторитету начальства и желанию подчиненных продвинуться по службе за счет тесных связей со своими командирами³⁸. Примером эффективности подобной схемы может служить восстание Черниговского пехотного полка.

Однако в Отдельном Литовском корпусе подобный способ действий был трудно применим. Рядовой и обер-офицерский состав кор-

³³ М. Нечкина, *Восстание декабристов*, т. 7, Москва 1925–2001, с. 123.

³⁴ Ibidem, с. 125–126.

³⁵ Ibidem, с. 332.

³⁶ М. Покровский, *Восстание декабристов*, т. 4, Москва 1926, с. 112–113.

³⁷ М. Нечкина, *Восстание декабристов*, т. 13, Москва 1975, с. 138.

³⁸ И. Волкова, *Русская армия в русской истории. Армия, власть и общество: военный фактор в политике Российской империи*, Москва 2005, с. 426–427.

пуса состоял из уроженцев губерний, подчиненных цесаревичу Константину Павловичу, а высший офицерский состав – из уроженцев центральных российских губерний и иностранцев на военной службе. Следовательно, декабристы могли рассчитывать на поддержку представителей высшего командного состава корпуса. В свою очередь члены польского Патриотического общества агитировали в основном обер-офицеров корпуса. Это и предопределило тесные взаимоотношения Южного и Патриотического обществ.

Первые переговоры между представителями Южного и Патриотического обществ прошли в 1824 г. в Киеве³⁹. Декабристы, признавая Отдельный Литовский корпус сферой влияния «поляков», не планировали создавать в нем тайное общество. Однако они опасались, что войска корпуса могут воспрепятствовать планам Южного общества. Поэтому «поляки» брали на себя обязательство нейтрализовать корпус⁴⁰. Однако это было невыполнимое условие.

Влияние Патриотического общества в белорусских губерниях ограничивалось узким кругом зажиточной шляхты и отставных офицеров бывшей армии Княжества Варшавского. Так, в 1823 г. участники этого общества обсуждали план захвата Виленского арсенала, в котором должны были участвовать только студенты Виленского университета, а не военнотружачие Отдельного Литовского корпуса. Филиалы организации (провинции) в своей деятельности ориентировались на Варшаву и практически не вели пропаганды. Даже среди войск Королевства Польского Патриотическое общество не имело абсолютной поддержки⁴¹.

На второй встрече представителей Южного и Патриотического обществ, которая состоялась в январе 1825 г. в Киеве, было принято решение о целесообразности совместной работы по созданию тайной организации в Отдельном Литовском корпусе. Поскольку воинское соединение было укомплектовано «польскими» (согласно терминологии Южного общества) и русскими офицерами, предполагалось, что подпольную работу будут вести как русское, так и польское тайные общества. Стороны договорились о выделении для агитации в крае по одному представителю. Южное общество поручило это полковнику И. С. Повало-Швейковскому, Патриотическое – графу П. И. Мошин-

³⁹ П. Ольшанский, *op. cit.*, с. 94.

⁴⁰ L. Baumgarten, *Dekabryści a Polska*, Warszawa 1952, с. 178.

⁴¹ Н. Дылагова, *Towarzystwo Patriotyczne i sąd sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970, с. 97, 125.

скому⁴². Организации договорились поддерживать между собой постоянную связь и информировать друг друга о ходе работы⁴³.

Деятельность Южного и Патриотического обществ проявилась в попытке создания тайной организации в Минском пехотном полку, который входил в состав 25-й пехотной дивизии Отдельного Литовского корпуса⁴⁴. Эта дивизия была расквартирована недалеко от 3-го пехотного корпуса. В Дубно, где располагалась дивизионная квартира, находился и центр одной из управ Патриотического общества. И. С. Повало-Швейковский и П. И. Мошинский договорились о разграничении действий. Представитель Южного общества должен был привлечь на свою сторону командование полка, а П. И. Мошинский – его обер-офицеров.

Как свидетельствовал пример Черниговского пехотного полка, восстание целой части было возможно лишь в том случае, если повстанцами руководил высокопоставленный офицер. Он должен был разделять идеи декабристов и пользоваться непререкаемым авторитетом среди солдат. Такими качествами, по мнению декабристов, обладал полковник Минского пехотного полка М. А. Ермолов 3-й⁴⁵. Свою карьеру он начал в Свите е. и. в. по квартирмейстерской части, затем, в 1812–1817 гг. служил в л.-гв. Егерском полку. В 1817 г. М. А. Ермолова перевели в Подольский пехотный полк Отдельного Литовского корпуса [195, л. 222–225], где он зарекомендовал себя ответственным офицером⁴⁶.

Не случайно командующий Отдельным Кавказским корпусом генерал от инфантерии А. П. Ермолов ходатайствовал перед императором о переводе дальнего родственника в свои войска. Не желая терять офицера, цесаревич Константин Павлович в письме к Александру I характеризовал М. А. Ермолова как ленивого и неблагодарного офицера, неспособного к руководящим должностям. В результате, монарх отказал А. П. Ермолову в его просьбе. Тем не менее, через неделю цесаревич добился назначения М. А. Ермолова командиром Минского пехотно-

⁴² И. Горбачевский, *Записки*, Москва 1916, с. 12–13.

⁴³ М. Покровский, *op. cit.*, т. 4, с. 116.

⁴⁴ Н. Dylałowa, *op. cit.*, s. 46.

⁴⁵ М. Покровский, *Восстание декабристов*, т. 9, Москва 1950, с. 87.

⁴⁶ РГВИА, ф. 25, Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 2, д. 454, О увольнении от службы генералов, штаб и обер-офицеров, классных чиновников и юнкеров, 1825 г., л. 222–225.

го полка, который находился в плачевном состоянии и нуждался в талантливом руководителе⁴⁷.

Новый командир был популярен среди солдат, поскольку удовлетворил все денежные претензии нижних чинов, возникшие в результате халатной деятельности предшественника. М. А. Ермолов проявлял большую заботу о материальном обеспечении солдат и смог довести хозяйственную часть до значительной степени совершенства⁴⁸.

Чем именно завершились переговоры декабристов с полковником М. А. Ермоловым, неизвестно. Однако есть основания полагать, что командир Минского полка сочувствовал идеям заговорщиков, так как 11 февраля 1825 г. он был неожиданно уволен в отставку с чином генерал-майора. В письме к императору Александру I Константин Павлович сообщил, что причиной увольнения стала тяжелая болезнь полковника, которую он скрывал на протяжении двух лет⁴⁹. Позднее, в период следствия над декабристами, когда стало известно о переговорах М. А. Ермолова с заговорщиками, император Николай I поинтересовался у цесаревича, не стоит ли арестовать отставного генерала. Константин Павлович заверил брата, что тот не имеет никакого отношения к декабристам, что М. А. Ермолов проявил себя как блестящий офицер, который ни разу не запятнал свою репутацию⁵⁰.

Возможно цесаревич, обладавший разветвленной разведывательной сетью, узнал о сомнительных контактах своего подчиненного и счел за лучшее уволить его с почестями. В пользу версии о причастности М. А. Ермолова к тайным обществам свидетельствует и тот факт, что цесаревич не разрешил ему вернуться в армию. В начале 1829 г. М. А. Ермолов обратился с просьбой вновь зачислить его на военную службу. Дежурный генерал Генерального штаба, к которому попала просьба М. А. Ермолова, запросил мнение Константина Павловича, и тот выступил против возвращения генерала на службу. При

⁴⁷ П. Любавский, *Приложение к краткому историческому очерку боевой деятельности 54-го пехотного Минского его королевского высочества князя болгарского Фердинанда полка за 100 лет его существования*, Кишинев 1907, с. 321.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 100.

⁴⁹ РГВИА, ф. 25, Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 2, д. 454, О увольнении от службы генералов, штаб и обер-офицеров, классных чиновников и юнкеров, 1825 г., л. 220.

⁵⁰ Д. Кобеко, *Переписка императора Николая Павловича с великим князем, цесаревичем Константином Павловичем*, т. 1, Санкт-Петербург 1910, с. 41.

этом он не объяснил причин своего решения, хотя того требовала форма документа⁵¹.

Деятельность Патриотического общества в Минском пехотном полку была более успешной. П. И. Мошинскому удалось создать небольшую организацию, в которую входили лишь обер-офицеры⁵². Однако отсутствие в тайной организации командиров привело к тому, что заговорщики не смогли выступить и оказать реальную помощь декабристам.

Вопрос о деятельности Южного общества в других частях Отдельного Литовского корпуса остается открытым. Во время следствия некоторые декабристы указывали, что Южное общество, возможно, имеет в соединении больше сторонников, но подсудимые не выдали своих соратников⁵³.

После разгрома обществ «Друзей» и «Военных друзей» деятельность тайных организаций в белорусских губерниях приобретает еще более законспирированный характер. Заговорщики отказываются от ведения активной агитационной деятельности, а в качестве одного из средств достижения своих целей рассматривают вооруженное восстание.

Выводы

Таким образом, Отдельный Литовский корпус являлся местом сосредоточения тайных обществ. Проживая на квартирах обывателей, офицеры имели фактическую свободу передвижения. Все это создавало благоприятную почву для проведения тайных собраний, в том числе с участием гражданских лиц. Поскольку Отдельный Литовский корпус комплектовался в основном местными офицерами, тайные общества развивались в нем под влиянием масонов и студенческих тайных организаций.

Контакты членов тайных обществ Отдельного Литовского корпуса с представителями декабристов (Южное общество) и польских (Патриотическое общество) тайных организаций были ограниченны-

⁵¹ РГВИА, ф. 25, Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 2, д. 570, Об определении в военную службу недорослей из дворян, и переписка о дворянском их происхождении, 1829 г., л. 344–345.

⁵² М. Нечкина, *Восстание декабристов*, т. 10, Москва 1953, с. 126.

⁵³ Eadem, *Восстание декабристов*, т. 12 Москва 1969, с. 169; idem, *Восстание декабристов*, т. 16, Москва 1986, с. 265.

ми. Это объясняется особым порядком зачисления на службу в соединение. В то же время члены обществ «Друзей», «Военных друзей» и Минского пехотного полка разделяли взгляды П. И. Пестеля на судьбу белорусских губерний. По планам руководителя Южного общества они должны были стать частью будущего независимого Польского государства.

Streszczenie

Tajne stowarzyszenia w Samodzielnym Korpusie Litewskim

Korpus Litewski był częścią armii rosyjskiej w latach 1817–1831. Ta jednostka wojskowa była uzupełniana z rekrutów z zachodnich prowincji cesarstwa rosyjskiego. Współcześni uważali, że utworzenie Korpusu Litewskiego było ważnym krokiem na drodze do osiągnięcia autonomii dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Korpusie Litewskim było kilka tajnych stowarzyszeń. Organizacje te walczyły przeciwko władzy rosyjskiej. Dekabryści i polskie tajne stowarzyszenia przywiązywały wielką wagę do tego związku wojskowego. Starali się stworzyć w Korpusie Litewskim tajną organizację w celu zwiększenia swoich wpływów w armii rosyjskiej. Jednak dekabryści i polskie tajne stowarzyszenia nie miały wiele sukcesów w tym przedsięwzięciu.

Summary

The secret societies of the Independent Lithuanian Corps

Independent Lithuanian Corps was a part of Russian Army from 1817 till 1831. This military unit was consisted of soldiers and officers from western guberniyas. The foundation of the Independent Lithuanian Corps was taken up as an important step on the path to the autonomy on the territory of the former Grand Duke of Lithuania. There were several secret societies in this military unit that fought against Russian government. Moreover, Decembrists and Polish secret societies attached great importance to this military unit. They tried to establish a secret society in the Independent Lithuanian Corps in order to increase their influence in Russian Army. However, they didn't have much success in this enterprise.

Bibliografia

- Бригадин П., *Минские губернаторы: история власти*, Минск 2009.
- Волкова И., *Русская армия в русской истории. Армия, власть и общество: военный фактор в политике Российской империи*, Москва 2005.
- Гарбачова В., *Сацыяльна-культурныя пытанні ў праграмах беларуска-польскіх таварыстваў у першай трэці XIX ст.*, „Беларусіка = Albaruthenica” 2001, кн. 21.
- Зеланд А., *Воспоминания о польском восстании и войне 1830–1831 гг.*, „Русская старина” 1892, т. 75, № 9.
- Кобеко Д., *Переписка императора Николая Павловича с великим князем, цесаревичем Константином Павловичем*, т. 1, Санкт-Петербург 1910.
- Ланда С., *У истоков «Оды к Юности»*, „Литература славянских народов” 1956, вып. 1.
- Любовский П., *Приложение к краткому историческому очерку боевой деятельности 54-го пехотного Минского его королевского высочества князя болгарского Фердинанда полка за 100 лет его существования*, Кишинев 1907.
- Ольшанский П., *Декабристы и польское национально-освободительное движение*, Москва 1959.
- Орлова Н., *Тайные революционные организации в Литве и Белоруссии в первой четверти XIX века. Общество военных друзей*, Москва 1984.
- Покровский М. [гл. ред.], *Восстание декабристов*, Москва 1926–.
- РГВИА, ф. 25, Военная канцелярия цесаревича Константина Павловича, оп. 2, д. 373, 454, 570, 647.
- РГВИА, ф. 16 230, Военно-судная часть. Отдельный Литовский корпус, оп. 1, Военно-судные и следственные дела.
- Семевский М., *Цесаревич Константин Павлович – генерал-адъютанту барону Розену*, „Русская старина” 1882, т. 34, № 4.
- Соколовская Т., *Материалы по истории масонства в прежней русской армии*, „Русская старина” 1907, т. 130, № 6, с. 659–668; т. 131, № 7, с. 197–216; т. 131, № 8, с. 405–432; т. 131, № 9.
- Ульянов И., *Заметки о польском восстании 1830 г.*, „Русский архив” 1867, № 5, с. 695–712.
- Чиновники Военного министерства, *Список генералам, штаб- и обер-офицерам всей Российской Императорской армии, с показанием чинов, фамилий и знаков отличия*, Санкт-Петербург 1828–1831.
- Швед В., *Беларускія старонкі гісторыі дэкабрыстаў*, Мінск 1998.
- Швед В., *Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі, 1772–1863 гг.*, Гродна 2001.
- Baumgarten L., *Dekabryści a Polska*, Warszawa 1952.

Dyłałowa H., *Towarzystwo Patriotyczne i sąd sejmowy 1821–1829*, Warszawa 1970.

Mościcki H., *Projekty połączenia Litwy z Królestwem Polskiem w okresie 1813–1830 r.*, Warszawa 1921.

Prądzyński I., *Pamiętniki generała*, t. 1, Kraków 1909.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.002>

Ihor Sribnyak
(Київський університет імені
Бориса Грінченка-Київ, Україна)

Полонені старшини Української Галицької Армії в таборі Тухоля (Польща) восени 1920 р.: морально-психологічний стан та умови перебування

Słowa kluczowe: Tuchola; obóz jeniecki; jeńcy oficerowie; wyżywienie.

Keywords: Tuchola; camp; prisoner's officers; food.

Різні аспекти життєдіяльності полонених вояків Української Галицької Армії (УГА) в таборі Тухоля вже досить тривалий час перебувають у фокусі уваги низки дослідників, причому як польських¹, так і українських². Без сумніву позитивним явищем стала кооперація їх зусиль, що уможливило появу спільних публікацій істориків двох країн,

¹ О. Вішка, *Табір полонених вояків УГА в Тухолі*, «Сурмач» 1996, ч. 1–4 (126–130), с. 34–36; Z. Karpus, *Obóz jeńców Nr 7 w Tucholi (1914–1921)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 34, s. 138–148; W. Rezmer, *Kronika Wołodymyra Ogonowskiego – źródło wiedzy o obozie jeńców Ukraińskiej Halickiej Armii w Tucholi w 1920 r.*, [w:] *Матеріали третього міжнародного конгресу україністів (Харків, 26–29 серпня 1996 р.)*. Історія, Харків 1996, с. 48–55.

² І. Срібняк, А. Купцов, *Освітянські гуртки полонених вояків-українців у польському таборі Тухоля в 1920–1921 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)*, „Український історичний збірник” 2001, с. 235–249; іidem, *Табір полонених вояків УГА в Тухолі (1920–1923 рр.)*, „Пам’ять століть” 2003, № 2, с. 78–85.

в яких було акумульовано важливий фактологічний матеріал³. Завдяки цьому стало можливим відтворити дійсні обставини їх перебування у згаданому таборі та дійти до важливих узагальнень. Першорядне джерельне значення мали й опубліковані в Торуні (Польща) в рамках серії «*Obóz jeńców i internowanych na ziemiach polskich, 1914–1924*» три томи документів та дослідницьких матеріалів, які репрезентували польську та почасти українську візію досліджуваної проблеми та дозволили ввести до наукового обігу значну кількість документів з польських регіональних архівів⁴. До певної міри узагальнюючий характер мала найновіша розвідка автора цієї статті⁵.

Проте поставлена у статті проблема не знайшла ще докладного висвітлення в українській та польській історіографії з огляду на недостатнє залучення архівних джерел з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Між тим потреба комплексного вивчення всіх проявів життя та діяльності таборової громади полонених українців вимагає цілісної реконструкції їх «життєвого ландшафту» і зокрема обставин їх перебування в таборі напередодні звільнення більшості таборян. Цим власне й обумовлена актуальність статті, а її метою є об'єктивне відтворення морально-психологічного стану полонених старшин УГА в Тухолі та обставин їх перебування в таборі.

Перші транспорти з полоненими прибули до Тухолі в кінці травня 1920 р., так що вже за місяць у ньому перебувало 2135 полонених старшин та стрільців УГА. Через втечі частини старшин влітку-восени 1920 р. та звільнення окремих осіб за рішенням польської влади їх кількість неухильно зменшувалась. Невизначеність подальшої долі полонених об'єктивно посилювала нервозність в їх середовищі та примушувала шукати різних можливостей для залишення табору. На підтвердження цього слід навести спробу поручника Івана Бриляка укласти на початку вересня 1920 р. «Виказ (список) старшин, що зго-

³ О. Вішка, З. Карпус, І. Срібняк. *Останній шлях УГА: обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин Української Галицької Армії в таборі Тухоля (Польща) у 1920–1922 рр.*, Київ–Торунь 1999; О. Вішка, І. Срібняк, Тухоля. *Знахідка у Варшавській бібліотеці: Список полонених старшин УГА в таборі Тухоля (1920–1922)*, „Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія»” 2015, вип. 4 (127), с. 56–74.

⁴ *Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*, t. 1, cz.1, oprac. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1997; t. 1, cz. 2: *Choroby zakaźne i walka z nimi 1920–1922*, Toruń 1998; cz. 3: *Warunki życia jeńców i internowanych*, Toruń 2007.

⁵ І. Срібняк, *Енциклопедія полону: українська Tuchola*, кн. 1, Київ–Париж 2016.

лосились до армії от[амана] Петлюри» від 4 вересня 1920 р., до якого вписались 13 старшин УГА (двоє сотників, троє поручників, шість четарів, двоє хорунжих)⁶. Щоправда, пізніше двоє старшин відмовились підтвердити своє рішення, що було обумовлено розслідуванням цієї справи загальнотаборовою «Радою старшин» (виборний орган самоуправління полонених).

Стосовно тих старшин, які були вписані до списку «зголошуючихся до петлюрівської армії», «Рада» заявила про їх осуд, а сам їх вчинок кваліфікувала як «нетовариський поступок», тим більше, що «без офіційного повідомлення про впис зі сторони польської влади ніхто зі сторони старшин не повинен сам вписуватись». Питання ж щодо «наложення кари за зламання товариської дисципліни» «Рада» передавала зборам старшин (кожного бараку), які мали обговорити лист поручника І. Брилька (його текст віднайти не вдалось) та виробити свою власну позицію в цій справі.

Щодо ж ініціатора, то 3 вересня 1920 р. «Рада» оголосила бойкот І. Брильку («за зломання товариської солідарности»), водночас вона вважала не доцільним вступати з ним у публічну дискусію та пропонувала піддати його вчинок «під осуд всіх старшин»⁷. Ще за кілька днів – 7 вересня 1920 р. – «Рада» звернулась до комендантів старшинських бараків (№ 7, 8, 11, 12) з окремою ухвалою, в якій нагадувала про накладений на поручника І. Брилька бойкот та просила провести загальні старшинські збори для визначення позиції всіх полонених старшин УГА в цій справі.

На виконання цього доручення «Ради» у всіх чотирьох старшинських бараках впродовж наступного тижня були проведені загальні збори, які більшістю голосів ухвалили рішення і запропонували всім старшинам, які зголосились до поручника Брилька для переходу на службу до Армії УНР, протягом трьох днів «письменно відкликати своє зголошення» перед польською комендатурою через українську команду, мотивуючи це тим, що вони «не знали, що це є приватний вербунок, а думали, що мало місце офіційне повідомлення польської Кмди (коменди – *авт.*)». У тому випадку, якщо ці старшини відмовляться відкликати свої оголошення, вони «будуть уважані за таких, що ломлять товариську дисципліну»⁸. Крім того, старшини вирішили продовжити

⁶ ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

⁷ Ibidem, спр. 3, арк. 4, 112.

⁸ Ibidem, арк. 51; див. також: арк. 84.

бойкот поручника І. Бриляка, а також розглянути можливість відселення підписантів до окремого бараку табору.

Але вже за кілька днів ця справа перестала цікавити широкий загал таборян (тим більше, що далі укладання такого списку справа не пішла). Їхня увага опинилась прикута до висловлювань одного зі старших офіцерів УГА – отамана В. Льобковіца, який в першій половині вересня готувався до втечі з табору, зібрав усе необхідне для своєї майбутньої подорожі у напрямку польсько-німецького кордону – бракувало тільки спеціальних ножиців для перерізування дроту. 13 вересня увечері він вирішив залишити табір та попросив сотника (ротмістра) С. Табору принести йому їх, який знав місце їх зберігання. Однак невдовзі з'ясувалось, що ножиці забрав собі хорунжий Лисяк (правильно М. Лисюк) до шпиталю, ніяк не пояснивши причин цього.

Як йшлося в «Протоколі, підписаним поручником І. Хичієм в присутності сотників М. Луцького, М. Пенчака та свідка отамана А. Ерле» від 14 вересня 1920 р., ця ситуація «впровадила от[амана] Льобковіца в фурію», він почав кричати: «три рази вже мене випровадили в поле і опісля полишили, два рази я нічого не говорив, тепер однак вже не стає мені терпцю». Очевидно йшлося про те, що це була вже третя спроба його втечі, яка не могла відбутись через необов'язковість хорунжого М. Лисюка. У В. Льобковіца явно здали нерви, бо він почав кричати «сильно піднесеним голосом, не пануючи над собою такі слова як Schufften (негідники – *авт.*), Scheisskerle (гівнюки – *авт.*) і т.п.», напевно на адресу тих, хто не дотримав свого слова при плануванні ним втечі⁹ (тут і далі В. Льобковіц висловлювався, а потім і писав пояснення виключно німецькою мовою).

Далі отаман В. Льобковіц «почав свої лайки кидати на загал старшинства У.Г.А., говорячи, що при такій армії годі йому служити, що він волить вже Поляків, бо знає, що вони є отверті вороги його, що Українці знали використати його, коли ходило о рятоване української армії, але тепер навіть не стараються допомогти йому до утечі, що при українській армії має більше значіння хорунжий ніж булавний старшина, і що йому супроти сего не лишається нічого як хіба йти до польської команди табору та просити о своє звільнення на тій основі, що він дасть слово чести не боротись ніколи більше з Польщею, а по тім звільненню вступити до Чехо-Словацької армії»¹⁰.

⁹ Ibidem, спр. 6, арк. 196.

¹⁰ Ibidem.

Весь цей час отаман В. Лобковіц був «в стані надзвичайно подразнення, не панував над собою, бігав по кімнаті і кричав сильно піднесеним голосом». Зауваження четаря І. Малка, що в такий спосіб він зайшов «трохи задалеко» викликали у В. Лобковіца «ще більший шал», він голосно запропонував останньому не втручатись у чужі справи¹¹. У відповідь четар І. Малко заявив, що той «сам собі винен в тім, що не дістав ножиць, бо повинен був о них скоріше подбати»¹², причинившись в такий спосіб, хоч і опосередковано, до доведення Лобковіца до такого психічного стану.

Сотник С. Табора, який на прохання отамана А. Ерле намагався віднайти ножиці, у своїх свідченнях наводив такі слова В. Лобковіца: «То не є жодне військо (йдеться про УГА – авт.), то банда, самі лайдаки, з виїмками. Кругом шпіки, всюди підслухують, не можна нікому вірити. Дають слово і не додержують його, а такі люди є у мене лайдаки». С. Табора вважав, що слова Лобковіца «про банду» стосувались не тільки тих старшин, які збирались з ним утікати, а потім недотримали свого слова, але й «загалу старшинства У.Г.А.».

У рапорті судді поручника д-ра І. Хичія від 15 вересня 1920 р. наведені й інші висловлювання отамана В. Лобковіца, які були висловлені ним у стані крайнього нервового збудження в присутності групи старшин УГА: «Використали мою працю, мої здібності, а коли їм вже не був потрібний, заплатили мені невдячністю», і далі – «коли ходило про рятування Української Галицької Армії, тоді знали використати мої сили, а тепер, де ходить о поміч в утечі, то якийсь хорунжий стоїть вище від мене»¹³. Свідками таких висловлювань стали вже згадувані отаман А. Ерле, сотник С. Табора, четар І. Малко і поручник М. Климо.

Цей випадок спонукав генерала М. Тарнавського звернутись з окремим листом (від 15 вересня 1920 р.) до усього «Старшинського Корпусу Полонених в Тухолі», в якому він, з огляду на пізніші щирі вибачення отамана В. Лобковіца, а також враховуючи ту обставину, що він знаходився «в тій хвилі в степені найвищого поденервовання, до якого довело його крайнє огірчення», вважав цю справу за залагоджену. Разом з тим М. Тарнавський, «не хочучи [...] осуджувати справи такої ваги особисто», пропонував винести її на обговорення усіма старшинами УГА, які мали визначити, чи уважати вибачення отамана Лобковіца «за достаточні та вистарчаючі». При цьому прикладалась

¹¹ Ibidem, арк. 196зв.

¹² Ibidem, арк. 197зв.

¹³ Ibidem, арк. 189зв.–190.

його заява та пояснення (німецькою мовою), в якій В. Льобковіц, знов таки «ясно і отверто просить о прощення». Тарнавський пропонував старшинам кожного бараку скликати загальні збори та ухвалити відповідні рішення шляхом голосування¹⁴.

За кілька днів після цього старшинські збори бараків полонених старшин УГА ухвалили рішення про те, що заява та вибачення В. Льобковіца є «достатніми» для того, аби зняти з нього всі звинувачення за цим епізодом. Закінчилась ця «історія» тим, що В. Льобковіц щасливо втік з табору 7 жовтня 1920 р., але в архівних документах не віднайдено жодної інформації про те, за яких обставин це відбулось. Можна лише припустити, що готував і здійснював втечу В. Льобковіц вже напевно самостійно, не покладаючись на допомогу інших таборян¹⁵.

Даючи загальну оцінку морально-психологічному клімату в середовищі полонених старшин УГА в Тухолі необхідно відзначити, що проведені за дротами довгі місяці ізоляції вплинули на деякого з таборян цілком деморалізуюче. У матеріалах слідчих справ старшинських судів честі – розслідування фактів крадіжок грошей, закиди тим старшинам, які працювали в польській комендатурі, отримуючи за це додаткову платню та маючи поліпшене харчування – з боку окремих старшин, які не мали таких преференцій і вважали такий стан речей несправедливим; особисті образи один одного («я з дураком не говорю»), окреслення поручником В. Огоновським старшин зі складу 2-го полку «смаркачами», звинувачення у тому, що окремі старшини є донощиками польської комендатури (так, зокрема, висловився четар М. Чучман про поручника Л. Цехівського), неповернення грошей (які, зокрема, були передані четарем Д. Боберським сотнику А. Корнові для виміни на польські марки), образа фізично (удар в обличчя) та ін.¹⁶

Часом сварки виникали на порожньому місці – коли старшина, який перебував на верхньому ярусі ліжок, прибирався на своєму місці, внаслідок чого пил з матрацу сипався на ліжко іншого старшини, який в цей час лежачи пив каву. Небажання першого (хорунжого Ореста Ямінського) припинити прибирання з одного боку, та неготовність другого (четаря Богдана Мельницького) підвестись та випити каву

¹⁴ Ibidem, арк. 192.

¹⁵ Видається цікавим коротко простежити його подальшу долю, бо ще у 1919 р. В. Льобковіца було завербовано більшовиками. Після втечі з табору він опинився у таборі Ліберець (ЧСР), а в 1921 р. виїхав до радянської України. Працював у Москві на різних посадах, у 1936 р. навіть отримав звання комбрига РСЧА, але вже у лютому 1938 р. – розстріляний.

¹⁶ Ibidem, арк. 1–225.

в іншому місці призвели до того, що хорунжий отримав «по карку» (версія Б. Мельницького) або «удар в обличчя» (версія О. Ямінського).

Подальше з'ясування стосунків призвело до того, що Б. Мельницький брутально висловився про нещодавно померлу мати О. Ямінського, а апелювання останнього до суду честі викликало глузування Б. Мельницького, який заявив про свою готовність піти «під 10 судів». Закінчилась справа тим, що Б. Мельницький відмовився дати сатисфакцію О. Ямінському на тій підставі, що останній залишив без реагування випадок, коли раніше поручник І. Левкун завдав йому образи фізично¹⁷. Парадоксально, але тут же міститься документ, в якому за підписами свідків йдеться про згоду фігурантів цієї справи «полагодити [її] полюбовним способом»¹⁸.

Слід відзначити, що процедура опитування фігурантів конфліктів та їх свідків відбувалась за відсутності достатньої кількості фахових спеціалістів з військового карного права, а самі суди честі не мали жодної правно-дисциплінарної влади щодо полонених. Інколи таборяни не могли навіть правильно організувати вибори до суду честі, про що йшлося в одному з випусків таборового часопису, коли «абсолютна більшість (старшин – *авт.*) осмішила себе незнанням правильника поступування» під час виборів членів Суду честі. Справа в тім, що мешканці 7-го бараку 117 голосами обрали аж 127 кандидатів до «виділу» Суду честі, з огляду на що він не був створений¹⁹.

Однією з найважливіших життєвих потреб полонених було забезпечення собі прийняттого харчування, чим зокрема займалась спеціально створена ще влітку 1920 р. «Харчова комісія», якій передавались кошти, що вносились щомісячно усіма полоненими у розмірі 10 м.п. Всі вони витрачались на закупівлю цілої групи продуктів, зокрема солонини, ячмінної кави, оцту, сахарину, солі, цикорію, ярини; а також на оплату роботи кухаря. У вересні-жовтні 1920 р. на ці потреби комісією було витрачено 3414 м.п.²⁰

У звіті «Харчової комісії» також констатувалося, що «від 30-ох днів замість м'яса одержується по 500 г[рамів] капусти. Замість омасти (топленого сала – *авт.*) – маргарину, деколи лише солонину. На снідання і вечеру є видавана мука і маргарина в такій малій кількості, що на

¹⁷ Ibidem, арк. 40–42.

¹⁸ Ibidem, арк. 43.

¹⁹ Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 10 грудня, ч. 3, с. 5–6.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 3, арк. 59зв; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України, м. Львів), ф. 309, оп. 1, спр. 1679, арк. 231зв.

снідання треба купувати каву, а з пібраних (отриманих – *авт.*) рацій на снідання та вечеру робити звичайну вечеру»²¹. Такий стан справ з харчуванням полонених дає всі підстави стверджувати, що їх звичайні денні пайки з таборової кухні були настільки малими, що не покривали всіх потреб людського організму.

На кінець жовтня 1920 р. полонені УГА в Тухолі скупчено мешкали у шести бараках (№ 4, 6, 7, 8, 11, 12). У перших двох бараках були розміщені стрільці (152 стрільців і 4 старшини та 62 стрільці УГА, а також п'ять наддніпрянців, які прибули з італійського полону, та ще троє осіб, приділених до цього табору рішенням польської влади). За своєю конфесійною приналежністю стрільці УГА у переважній більшості (201 особа) належали до Української Греко-католицької Церкви (УГКЦ), решта (загалом 17 чол.) представляли інші релігійні конфесії²².

Полонені старшини УГА мешкали в решті бараків, в яких станом на 29–30 жовтня 1920 р. перебувало: № 7 (79 старшин, у т.ч. один зі складу Армії УНР), № 8 (98 осіб, у т.ч. 83 старшини та 15 підхорунжих), № 11 (80 старшин, у т.ч. один підхорунжий), № 12 (88 старшин, у т.ч. 14 підхорунжих)²³. У своїй переважній більшості старшини належали до УГКЦ і лише кілька осіб – до інших конфесій (11 православних, 5 римо-католиків, 4 євреї).

Наближення зими значно погіршило побутові умови полонених старшин у Тухолі. Бараки не опалювалися, хоча мороз у них сягав мінус п'яти градусів. Полонені самі побудували печі, проте через брак дров і вугілля та відсутність багатьох шибок у віконцях бараків, вони практично не обігрівали приміщення. До того ж багато старшин не мали коців і білизни, які раніше були відібрані польською комендатурою²⁴. Все це у сукупності призвело до того, що станом на 28 жовтня 1920 р. у таборовому шпиталі перебувало 157 галичан (у т.ч. 43 старшини), які хворіли на неінфекційні хвороби²⁵.

Становище полонених додатково ускладнювалося тим, що 3 листопада 1920 р. у таборі з невідомих причин трапилася пожежа, яка

²¹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1679, арк. 231зв; ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 13, арк. 26.

²² ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2зв.

²³ *Ibidem*, арк. 3–6.

²⁴ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1101, арк. 3–4.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 1, арк. 7а–7б, 78. Також у шпиталі утримувались невстановлена кількість хворих на венеричні хвороби. Див.: ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 6, арк. 175, 176.

знищила бараки вартової команди табору. Внаслідок цього три бараки було звільнено від полонених і всіх їх було розміщено двох бараках (200 чол. у кожному)²⁶. Щоправда вже за короткий час (до 11 листопада) ситуація з розміщенням полонених була вноормована: їх було розміщено у чотирьох бараках, зокрема у шостому (56 старшин), сьомому (143), восьмому (137), дев'ятому (56). Таким чином на цей час у таборі перебувало 392 полонених старшин УГА²⁷.

Дошкуляли полоненим й окремі розпорядження польської комендатури, зокрема зобов'язання таборян гасити світло о восьмій годині вечора, хоча раніше це необхідно було робити лише о десятій. Така «ініціатива» комендатури призвела до того, що в один з днів вартові побили сім шибок у бараках, де горіло світло²⁸.

Погіршення умов перебування полонених вояків УГА в Тухолі восени 1920 р. почало непокоїти й польську владу, тим більше, що ситуація в таборі не була таємницею для української громадськості, а інформація про це час від часу виплескувалась на сторінки українських галицьких видань. Тому 17 листопада комендант табору полковник К. Л. Ягода своїм листом на ім'я голови «Ради старшин» сотника Луцького дозволив полоненим старшинам УГА одноразовий трьохгодинний (15.00–18.00) вихід за межі табору групами або поодиноці (але загалом не більше ніж 15 осіб і у супроводі польського вояка без зброї) з ціллю закупівлі необхідних таборянам речей та продуктів²⁹.

У тому випадку, якщо би полонені скористались цим аби втекти з табору, видавання перепусток з табору було би скасоване³⁰. Але і без втеч польська комендатура вже за тиждень відкликала свій дозвіл на вихід з табору, причиною чого став, як йшлося у таборовому часопису, «гарячий «патріотичний» темперамент деяких прохолоджуючихся»³¹. Можна лише припустити, що під час перебування поза табором хтось з полонених старшин дозволив собі необережні висловлювання про Польську державу або її представників у Тухолі.

Крім того, як повідомляв «Табор», 21 листопада до таборової кухні вперше за останні 9 тижнів надійшло м'ясо. Такі полегшення режиму,

²⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1101, арк. 5.

²⁷ Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 11 листопада, ч. 1, с. 4.

²⁸ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1101, арк. 3–4.

²⁹ *Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*, t. 1, cz. 1, oprac. Z. Karpius, W. Rezmer, Toruń 1997, с. 18–19. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 5, арк. 9.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 5, арк. 9.

³¹ Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 10 грудня, ч. 3, с. 5.

значною мірою, посилили сподівання полонених старшин на швидке звільнення, причому за спостереженнями редакції таборового часопису – «тяга до світа окутала деяких навіть старших наших співгромадян», які активно взялися за «миття, голення, стриження-чесання – аж кипіло в так тісних стінах тухольських бараків»³².

Починаючи з 22 листопада 1920 р. у таборі розпочала свою роботу спеціальна комісія, яка мала вирішити питання про подальше утримання в таборі полонених стрільців УГА. 26 листопада 1920 р. польська комендатура запропонувала полоненим старшинам УГА зголошуватися з проханнями про звільнення з табору, «що і спішно наша громада сповнила більшою кількістю подань». Одночасно комендатура «просила нас (полонених старшин – авт.), щоб ми не кричали в нашій пресі про кривди, бо польська держава старається о все найлучше для нас і має лиш наше добро на оці». Редколегія таборової газети радила за «це послідне [...] платити «хлібом за хліб»»³³. У цій ситуації загальнотаборове представництво старшин УГА «Рада» мало переглянути свою принципову позицію в справі звільнення старшин з табору, яка полягала у тому, що таборяни «не можуть особисто робити жодних заходів у справі свого звільнення». «Рада» змінила свої «попередні ухвали в тій справі і полишила старшинам вільну руку»³⁴.

Уже через кілька днів евіденційний апарат комендатури табору розпочав прийом заяв старшин УГА про їх звільнення з полону. І хоча таборова адміністрація часто зволікала з розглядом цих заяв³⁵, чисельність мешканців табору неухильно зменшувалася. До цього польську владу підштовхувала незадовільна епідеміологічна ситуація в таборі і, зокрема, пошесть тифу, що лютувала серед полонених червоноармійців, які також перебували у цьому таборі. Згідно до інформації, поданій у таборовому часопису, у листопаді 1920 р. щоденно вмирало 13–14 осіб з числа полонених червоноармійців, головною причиною чого було «брак біля, накриття, і відповідних средств лікарських»³⁶. Не покращилась ситуація й в грудні, коли на тиф у таборі хворіло 2830 полонених червоноармійців³⁷.

³² Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 21 листопада, ч. 2, с. 7.

³³ Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 10 грудня, ч. 3, с. 5.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

³⁵ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1101, арк. 5.

³⁶ Смертність більшовицьких полонених, «Табор», Тухоля, 1920, 21 листопада, ч. 2, с. 7.

³⁷ Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 10 грудня, ч. 3, с. 6.

У кінці листопада 1920 р. окремі випадки захворювань мали місце і в середовищі старшинства УГА, зокрема, у цей час було госпіталізовано поручника Р. Купчинського і четаря О. Раставецького (у останнього спочатку діагностували тиф, а потім – запалення нирок)³⁸, а впродовж грудня ц.р. тифом перехворіло ще 10 військовиків УГА. Все це спонукало польську владу активніше використовувати таборян для різних робіт у складі робітничих команд, перевести у листопаді 1920 р. 250 стрільців до Вадовиць, надати відпустки частині полонених, так що на кінець грудня 1920 р. у таборі залишилося лише 200 українців³⁹. Фактично у таборі залишилися тільки ті полонені, на повернення яких додому не давала згоди з політичних мотивів місцева польська адміністрація відповідних повітів, а також старшини, які походили з Буковини, оскільки румунська влада не погоджувалася на їх повернення до рідних осель.

Попри значне зменшення мешканців табору умови їх перебування та стан харчування не покращувались. Комендатура табору намагалась зменшити видатки на утримання полонених і 10 грудня з метою оптимізації об'єднала стрілецьку та старшинську кухні. Аби забезпечити належне харчування таборян, «Харчова комісія» оплачувала роботу шістьох кухарів, а також використала 6491 м.п. для урізноманітнення раціону полонених (головним чином для придбання м'яса)⁴⁰. Завдяки цьому полонені були забезпечені святковим частуванням на Різдвяні свята – тоді персонал кантини влаштував для всіх святочну вечерю, а ранком наступного дня всі мешканці українських бараків пішли до церкви, де відбулася служба Божа, під час якої хор полонених старшин відспівав літургійні тексти та коляди.

Як йшлося у звіті «Харчової комісії» за період від 15 грудня 1920 р. до 17 лютого 1921 р., у січні також були витрачені більші суми для влаштування свят, але зі зменшенням кількості полонених до каси «Харчової комісії» надходили все менші суми «на поправу харчування». З 1 лютого м'ясо видавалася комендатурою лише один раз на декаду, а «з часом перестали видавали шоколяду, рацію хліба зменшили з 700 на 500 згл[ядно] 600 д[ека]г[рам], а від 1/II.921 на 300 дг». «Харчова комісія» мала й інші проблеми, зокрема хліб випікався «зі стухлої

³⁸ Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 11 листопада, ч. 1, с. 4; Хроніка, «Табор», Тухоля, 1920, 10 грудня, ч. 3, с. 4.

³⁹ Z. Karpus, op. cit., с.140.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3522, оп. 1, спр. 13, арк. 18.

муки та необбираної бульби, майже завжди не до ужитку і спричиняє часті захворювання на жолудок»⁴¹.

Наведені цифри дозволяють стверджувати, що харчування полонених було скудним і не завжди якісним і тільки завдяки заходам «Харчової комісії» вдавалось дещо поліпшити їх раціон, а також урізноманітнити отримувані ними продукти та страви в дні релігійних свят. Крім того, на допомогу полоненим (принаймні тим, хто мав гроші) приходила таборова кантина (буфет) «Рідна Корчма», в якій, крім можливості придбання за помірними цінами продуктів харчування, можна було затишно провести частину свого змученого довгим сидінням у таборі часу.

Не всі полонені були готові стоїчно витримувати всі труднощі таборового життя, частина з них шукала будь-яку можливість або втекти з нього, або офіційно звільнитися. Щоправда, останнє було радше виключенням, бо загальнотаборове представництво полонених «Рада старшин» дотримувалось тієї позиції, що треба звільняти всіх або нікого з таборян. Таборова ізоляція та повсякчасна скрута, невизначеність подальшої долі таборян, зрозуміло, впливали на їх свідомість, вносячи в нього зайві елементи напруги та нервозності й часом породжували в їх середовищі міжособистісні конфлікти, які, як правило, ставали предметом розгляду старшинських судів честі.

Проте всі ці проблеми відходили для полонених на другий план, бо визначальним для них стало очікування звільнення з табору та повернення додому після того, як польська комендатура запропонувала зголошуватись в індивідуальному порядку з відповідними клопотаннями. Після цього кількість старшин УГА у таборі невпинно зменшувалась і життя табору поступово завмирало. Але і в цих умовах кілька десятків таборян продовжували залишатись єдиною громадою, спаяною своєю відданістю національній справі.

Streszczenie

Jeńcy – oficerowie Ukraińskiej Armii Halickiej w obozie jenieckim w Tucholi jesienią 1920 r.: stan moralno-psychiczny oraz warunki pobytu

W artykule podjęto próbę zrekonstruowania stanu moralno-psychicznego oraz niektórych aspektów życiowych jeńców – oficerów Ukraińskiej Armii Halickiej prze-

⁴¹ Ibidem, арк. 18–18в.

trzymywanych w obozie jenieckim w Tucholi. Wyjaśniono rolę „komisji żywnościowej” jeńców, dzięki której został powiększony przydział racji żywnościowych, a także uwzględniono jakość pożywienia w dni świąt religijnych. Jednak obozowa izolacja, codzienne trudności, niepewny dalszy los i inne czynniki wpływały na stan psychiczny jeńców, powodując napięcie nerwowe i przyczyniając się do powstawania konfliktów. Spory wewnętrzne były przedmiotem rozstrzygnięć oficerskich sądów honorowych.

Summary

UHA officers – prisoners in Tuchola (Poland) in autumn 1920. Their moral-psychological state and stay conditions

The article attempted reconstruction morale of prisoners in Tuchola UHA officers and certain conditions of their stay in the camp. The role of „Food Commission” captive chief of which was due to improved diet and diversified obtained prisoner dishes on religious holidays. But Camp isolation and the daily hardship, uncertainty the fate prisoner certainly influenced their minds, making it unnecessary elements of tension and nervousness, and sometimes gave rise to their environment, interpersonal conflicts, which usually become the subject of petty courts of honor.

Bibliografia

- Вішка О., *Табір полонених вояків УГА в Тухолі*, „Сурмач” 1996, ч. 1–4 (126–130), с. 34–36.
- Вішка О., Карпус З., Срібняк І., *Останній шлях УГА: обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин Української Галицької Армії в таборі Тухоля (Польща) у 1920–1922 рр.*, Київ–Торунь 1999.
- Вішка О., Срібняк І., *Тухоля. Знахідка у Варшавській бібліотеці: Список полонених старшин УГА в таборі Тухоля (1920–1922)*, „Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія»” 2015, вип.4 (127), с. 56–74.
- Срібняк І., Купцов А., *Освітнянські гуртки полонених вояків-українців у польському таборі Тухоля в 1920–1921 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)*, „Український історичний збірник” 2001, с. 235–249.
- Срібняк І., Купцов А., *Табір полонених вояків УГА в Тухолі (1920–1923 рр.)*, „Пам’ять століть” 2003, № 2, с. 78–85.
- Срібняк І., *Енциклопедія полону: українська Tuchola*, кн.1, Київ–Париж 2016.

- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3522, оп. 1, спр. 1, 3, 5, 6, 13.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА України, м. Львів), ф. 309, оп. 1, спр. 1101, 1679.
- Хроніка, «Табір», 1920, Тухоля, 10 грудня, ч. 1, 2, 3,
- Karpus Z., *Obóz jeńców Nr 7 w Tucholi (1914–1921)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 34, s. 138–148.
- Rezmer W., *Kronika Wołodymyra Ogonowskiego – źródło wiedzy o obozie jeńców Ukrainńskiej Halickiej Armii w Tucholi w 1920 r.*, [w:] *Materiały trzeciego międzynarodowego kongresu ukraińców (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Історія*, Харків 1996, с. 48–55.
- Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914–1923*, t. 1, cz. 1, oprac. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1997; t. 1, cz. 2: *Choroby zakaźne i walka z nimi 1920–1922*, Toruń 1998; cz. 3: *Warunki życia jeńców i internowanych*, Toruń 2007.

EUROPA ORIENTALIS 7 (2016)

Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich

ISSN 2081-8741

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.003>

Lina Kasparaitė-Balaišė
(Vytautas Magnus University –
Kaunas, Litwa)

Adaptation of the French military thought to the Lithuanian Army in the 1920s and the 1930s

Słowa kluczowe: Francja; sztuka wojenna; myśl wojskowa; doktryna; zebrane doświadczenia; statuty; taktyka.

Key words: France; military science; military thought; doctrine; application of experience; statutes; tactics.

Introduction

The experiences of the last military conflict, in this case, World War I, influences the development of military thought and its critical evaluation; these experiences should be reconsidered not only by direct participants of the conflict but also by other foreign countries. Military operations should be evaluated retrospectively, ways to avoid mistakes in the future should be explored, and useful measures should be adopted in a possible new military conflict in the future. In the 1920s and the 1930s, the European countries learned from the experiences of WWI, and the winning countries included successful operational and tactical decisions into their military theories and employed them, while the countries which lost attempted to find new mi-

lilitary ideas for eventual revenge.¹ Meanwhile, the newly reestablished countries, such as Lithuania, had to form military theories suitable for them, which corresponded to state safety expectations and had real possibilities of implementing them. In the case of Lithuania, attempts were made to look for ideas of military thought in foreign countries and to adapt them to the specificity of local conditions. One of reference countries was France and French military practice. French military science ideas had a considerable influence on the evolution of the Lithuanian military thought. This was influenced by a large number of officers who had studied at French military schools and other countries which applied its military thought as well as the favour of leading officers towards this country.² In addition, neighbouring Poland and Czechoslovakia, one of the strongest European states economically, also supported the ideas of French military science. Therefore, the adaptation of foreign military thought in the Lithuanian army and the analysis of doctrine and statute documents is a suitable means to describe the conceptual component of military power. Lithuanian historians have not been interested in this issue; only one historian, Vytautas Jokubauskas, might be mentioned, who has analysed the aspects of the French military thought in the system of Lithuanian armed forces in the context of this document provisions in his publications³ regarding the Lithuanian military doctrine. Nevertheless, a more complex attitude towards the application of this military thought is lacking in Lithuania. It is topical to analyse the research of foreign historians more thoroughly on the French military thought and its doctrinal and statutory attitudes and principles. For instance, in Poland, similar research also has not been conducted. In foreign countries, comprehensive research has been performed; one of them is a monograph *The Seeds of Disaster. The Development of French Army Doctrine, 1919–1939*⁴ by Robert A. Doughty, the USA military historian, who analyses a wide range of the French military doctrine and aspects of tactical-level documents related to the doctrine. Elizabeth Kier, the USA political scientist, discusses the French military doctrine and political circumstances of

¹ V. Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių” galia ir paramilitarizmas, *Tarpukario Lietuvos atvejis*, Klaipėda 2014, p. 223.

² Idem, *Karinė doktrina: tarpukario Lietuvos kariuomenės atvejis (1923–1940 m.)*, „Karo archyvas” 2014, t. 29, p. 141.

³ Idem, „Mažųjų kariuomenių” galia ir paramilitarizmas, p. 229–230, 242–244; idem, *Karinė doktrina*, p. 120–188; idem, *Pirmoji Lietuvos Respublikos kariuomenės karo doktrina ir jos autorius*, „Karo archyvas” 2015, p. 176–190.

⁴ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster. The Development of French Army Doctrine, 1919–1939*, Mechanicsburg 2014, p. 256.

its formation in her article ‘Culture and Military Doctrine: France between the Wars.’⁵ Another American political scientist Barry Posen analysed the military doctrines of three states, France, Great Britain, and Germany, during the period under consideration in his monograph *The Sources of Military Doctrine: France, Britain, and Germany between the World Wars*.⁶ In addition, French military attitudes of strategic level have been discussed by a French historian in his paper *Les Problèmes de l’armée de terre française (1935–1939)*;⁷ while Eugenia C. Kiesling, the USA historian, has provided the aspects of French planning doctrine in her book *Arming against Hitler: France and the Limits of Military Planning*.⁸ Thus the French military thought typical of the interwar period has received sufficient scholars’ attention, and their research is also valuable for Lithuanian historians.

The aim of the present article is to analyse the adaptation of the French military thought in the Lithuanian army in the 1920s and 1930s. The sources of the article are officers’ reports of the period under the present investigation or theoretical considerations recorded in archive documents and published in periodicals as well as Lithuanian army statutes, rules, and methodology books, which were in force during this period. It should be noted that the present research is limited to four main types of weapons: infantry, artillery, cavalry, and tank units; meanwhile, other types of armed forces, i.e. aviation and navy, should be discussed separately because of their specific doctrinal provisions.

Main Provisions of the French Military Doctrine in the 1920s and the 1930s

After the end of WWI, France was oriented towards the acceptance of offensive doctrine; however, it changed its course to a defensive axis at the end of the 1920s.⁹ These changes were influenced by an internal conflict among French politicians, the left and the right wing, and the so-called or-

⁵ E. Kier, *Culture and Military Doctrine: France between the Wars*, ”International Security” 1995, Vol. 19, No. 4, p. 65–93.

⁶ B. Posen, *The Sources of Military Doctrine: France, Britain, and Germany between the World Wars*, New York 1984, p. 283.

⁷ H. Dutailly, *Les Problèmes de l’armée de terre française (1935–1939)*, Paris 1980, p. 449.

⁸ E. C. Kiesling, *Arming Against Hitler: France and the Limits of Military Planning*, Lawrence 1996, p. 280.

⁹ E. Kier, *Culture and Military Doctrine*, p. 68.

ganization culture in the army (i.e. collective trust in the military organization). Right-wing politicians required to have a professional army, which had to ensure internal order and stability. However, left-wing politicians feared that professional army would provoke negative reactions of the reactionary part of society and at the same time declared their belief in the fact that only armed forces based on police or reservists would be able to guarantee internal and external safety of France.¹⁰ French political government had a dual opinion on the army organization and recruitment as well as doctrine type; nevertheless, everyone understood the essential necessity for a doctrine as a compilation of general tactical conceptions, which could ensure that different army types would operate effectively together.¹¹ Some French officers considered the army of conscripts to be suitable to any doctrine, except the attacking one. The supporters of this opinion viewed a one-year-long service to be a sufficient time to acquire the skills necessary for offensive war. Despite strategic environment and its arguments, French politicians reacted towards internal rather than external factors when determining the organizational structure of the French army. The shortening of conscripts' service time to one year caused anxiety to the left-wing politicians, even though they supported this decision. The army itself reacted skeptically to this political decision. After lengthy discussions, the French army adopted a defensive-oriented doctrine¹² despite functional arguments about the offensive doctrine. Nevertheless, it should be noted that the French doctrine was neither exceptionally defensive nor offensive; the emphasis was placed only at discussion level, and the approved documents contained elements from both conceptions.¹³ However, the left-wing French politicians in power supported the idea of the army based on a short conscripts' service time, which, in their opinion, had to eliminate the isolation between soldiers and society and train a sufficient number of soldiers. The left-wing politicians grounded their choice on the idea that if the conscript was trained for a few years, this may increase obedience and the possibility to use the forces in suppressing unrest. These politicians maintained the opinion that without a professional army the threats to the French democracy would be diminished. Left-wing politicians projected military forces to be composed of militia and conscript service with a small num-

¹⁰ Ibidem, p. 70–71.

¹¹ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 7.

¹² E. Kier, *Culture and Military Doctrine*, p. 71–72.

¹³ R. A. Doughty, *Imagining War: French and British Military Doctrine between the Wars*, by Elizabeth Kier, "American Political Science Review" 1998, Vol. 92, Iss. 3, p. 750.

ber of professional soldiers. In addition, an integral idea of each political position was a short conscripts' service time and soldiers-professionals.¹⁴ An important role in the formation of the French military policy and military doctrine was played not only by political actors but also by officers who participated in WWI military operations. One of the most influential people was French army Marshal Philippe Pétain, whose opinion was included into strategic, operational and, analogically, tactic documents of the French army.¹⁵ Besides, his ideas were one of the most important in the French military doctrine.¹⁶ All his attitudes were based on his battle experience in WWI fronts; therefore, he emphasized the significance of positional warfare, and the main role was appointed to infantry units supported by artillery forces.¹⁷ His opinion towards the tactic role of military aviation in military operations was also based on the experiences of WWI; i.e. he viewed planes as supplementing infantry. He was also against the autonomy of Military Air Forces, which was planned to be implemented in France at that time. It should be noted that these Marshal's attitudes were not taken into consideration, and in 1933, French military air forces started functioning independently.¹⁸ Therefore, after politicians had agreed on the strategic attitudes of the French army, operational and tactical operation directions were projected.

France was preparing for a military conflict, which was expected to be only with Germany, and adapted the combat experience of WWI. Therefore, all French laws, development of military doctrine, modernization of armed forces, and soldiers' training were oriented towards a future military conflict with Germany.¹⁹ The French military doctrine appeared in 1922, and its ideas were based on the experiences of WWI. The fundamental doctrine guidelines were the following: firepower was emphasized as one of the factors determining the success of an operation, the optimal combat form was considered to be an attack or the initiative of offensive rather than defensive operations, military aviation was adapted to reconnaissance, the use of cavalry forces for distant reconnaissance was eliminated, cavalry was assigned the same combat missions as infantry due to the fact that hors-

¹⁴ E. Kier, *Imagining War: French and British Military Doctrine between the Wars*, Princeton 1997, p. 41, 56, 140.

¹⁵ N. Atkin, *Pétain*, New York 2014, p. 41.

¹⁶ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 6.

¹⁷ N. Atkin, op. cit., p. 43.

¹⁸ Ibidem, p. 48.

¹⁹ I. Rajevs, *The French Army in the Interwar Period*, "Baltic Security and Defence Review" 2009, Vol. 11, Issue 2, p. 186.

es were viewed only as a means of fast relocation. Cavalry could fight with horses only in exceptional cases and only in small units. Tanks had to adopt the role of support for infantrymen, i.e. they had to support infantry attacks with fire, eliminate artificial obstacles and suppress the resistance of enemy forces with fire in a positional battle. The doctrine also emphasized the significance of the plan deliberated in advance; keeping to this plan limited the initiative of unit and subunit commanders.²⁰ This was one of the negative features of this state doctrine. In other words, France propagated a methodical or gradual battle, i.e. operations were strictly controlled, all military units, subunits, and armament were carefully divided according to their functions, and their operation was based on planned schedules. In addition, centralized command was one of the main features of this methodical battle dependent only on chief commanders. This way, spontaneous and unplanned decisions by commanders of smaller units had to be eliminated as they could change the direction of military operations into unplanned ones (i.e. not according to the schedule).²¹ In this context, one of more important and essential principles dominated: artillery fire control and its operation had to be coordinated with infantry actions. Infantry units had to operate being supported by artillery fire, which was necessary during offensive operations.²²

In Lithuania, French military doctrine was thoroughly discussed by Gen. Leonas Radus-Zenkavičius, who developed the Lithuanian military doctrine.²³ In 1925, military journal *Mūsų žinynas* published his article on the doctrine features of French and German army infantry. On the basis of these military doctrines, the author claimed that the main aim of military operations in the French army was considered to be enemy's diversion of material resources and moral strength of living force. It was aimed to reach

²⁰ *Kitų valstybių kariuomenės. Prancūzija*, Karo mokslo skyrius, Kaunas 1923, p. 44–45.

²¹ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 4.

²² *Ibidem*, p. 98.

²³ Gen. L. Radus-Zenkavičius started serving at the Lithuanian army on February 14, 1921 and finished on March 1, 1928. During this period, he served as a General for Special Affairs under the Minister of National Defence; he was the Head of Military Science Department, the Head of High Military Officers' Courses, the Chief of the General Staff, the Chief of the Supreme Staff, a permanent member of the Military Council, and a member of the Council of Elders of the Lithuanian Officers' Club. During his service, he was sent on a mission to the Soviet Union, Czechoslovakia, France, Switzerland, Great Britain, Belgium, and Germany. He was the author of the guidelines of Lithuanian military doctrine; on the basis of his project, a national Lithuanian attitude towards warfare was formed. V. Jokubauskas, *Pirmoji Lietuvos Respublikos kariuomenės karo doktrina ir jos autorius*, p. 178.

this, using two types of battle actions, offensive and defensive. The French doctrine claimed that the main fighting force was infantry units, i.e. they were viewed as the main force which could destroy the enemy by fire and maneuver and fight in any place and any season or time of the day. Infantry functionality determined its exceptional role, while other branches of service served the supportive function. During military operations, infantry had to perform the most important warfare tasks, i.e. to occupy and protect a territory with the support of artillery, tanks, and aviation. The main offensive elements were fire and movement; fire was considered to be the only factor which could affect the enemy's firepower, and the combination of fire and maneuver led to winning.²⁴ In other words, during military operations in the French army, movement covered with fire was used as a dominant element, which helped to reach the aim.²⁵ It could be noted that the author of the Lithuanian guidelines of military doctrine perceived the French firepower and maneuver in a narrow sense,²⁶ which was adapted to the Lithuanian army.

It was indicated in the projects of the Lithuanian military doctrine that the Lithuanian army could adapt the statute provisions of Soviet Russian army field service. The attitudes towards tactical army operations were not suitable for Lithuania because of tactical elements of positional warfare and tactical operations which were not renewed, taking into consideration changed armament at that time. Therefore, the doctrine adapted the tactical principles of military operations to the Lithuanian army based on French, German, and Polish examples.²⁷

The main provisions of the French military doctrine in the 1920s and the 1930s were projected taking into consideration the experiences of positional battles during WWI, where firepower was the major factor, determining the victory of the fighting forces. The French doctrine aimed at weakening the enemy first by firepower and then exterminating it by fire and methodical battle, which was strictly controlled. Another important factor was keeping to the plans, which were prepared in advance and reconsidered in great detail; their implementation required centralized command. In addi-

²⁴ L. Radas-Zenkavičius, *Prancūzų ir vokiečių pėstininkų karo doktrina*, „Mūsų žiny-
nas“ 1925, Nr. 23, p. 265–266.

²⁵ Ibidem, p. 266.

²⁶ The concept of a maneuver in the French and the Lithuanian army is discussed in the following chapter.

²⁷ 1921 m. gen. L. Radas-Zenkavičius parengtas Lietuvos karinės doktrinos projektas Nr. 1, LCVA, f. 836, ap. 1, b. 5, l. 19–20.

tion, the French doctrine emphasized the interrelationship between infantry and artillery.

Operation Tactics of the French and the Lithuanian Army Infantry

After WWI, the French army started projecting not only the military doctrine, but also many army statutes based on its provisions, which also adapted the experience acquired in fronts. In 1921, tactical regulations for large-unit operation were published, which also reflected the main guidelines of the French military doctrine and were the main document, indicating the key principles of tactical army operation.²⁸ British military historian and theoretician Basil Henry Liddell Hart explained these tactical regulations. He emphasized that firepower depended on the form of a military operation; first, there should be a specific resistance force during defence, which could establish fortifications and effectively protect small combat units. Because of this continuous front cover, forces could control actions, continuing operation by the use of railways and vehicles.²⁹ Besides, this document emphasized firepower as a dominant factor in all military operations. On the other hand, firepower was directly influenced by the ability to use various armaments and for various units to operate in a coordinated way; therefore, centralized command was emphasized, which led to the above-mentioned application of a methodical battle. In 1936, tactical regulations concerning large-unit operation were reviewed and published in a new edition, where in fact only a few provisions were corrected, while the initial principles remained the same. Some new ideas were introduced related to fortified fronts, which had already been mentioned by Liddell Hart and which had been included in the edition of 1921; nevertheless, they had not been particularly focused on. Other innovations were related to unit motorization, anti-tank armaments, military air forces, and connections.³⁰ The documents also stressed the importance of a maneuver in each phase of a military operation. It should be noted that in the French army a maneuver was understood in a slightly broader sense than in Lithuania.

²⁸ *Kitų valstybių kariuomenės. Prancūzija*, p. 44.

²⁹ B. H. Liddell Hart, *A Study of the French "F. S. R." – Instruction Provisoire Sur L'Emploi Tactique Des Grandes Unités*, "Royal United Services Institution" 1922, Vol. 67, Issue 468, p. 666.

³⁰ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 10–13.

In France, the word maneuver did not necessarily refer to a movement; it could refer to other actions of units without relocation, e.g. fire transfer.³¹ Meanwhile, in the Lithuanian army, a maneuver was perceived as a movement, i.e. unit actions with relocation. Firepower refers to the use of a maneuver, first, relocating arms and changing their positions, without any preference to movement. On the contrary, a maneuver refers to the use of fire only when it is necessary to produce a movement. These are the main differences between positional and maneuver warfare or between firepower and maneuver doctrine.³² France chose the first variant, and its main doctrine features, as has been mentioned, were not related to the initiative of chief decisions and speed of unit operation, as was the case in Germany; on the contrary, thoroughly planned operations and strictly controlled methodical attacks based on the features of positional warfare³³ were typical, which were revealed during the battles of WWI.

Operation tactics of French army infantry was closely related to unit organization. It was discussed by Gen. L. Radus-Zenkavičius, who stressed the importance of this review and its presentation to Lithuanian officers as cognitive rather than suitable for adaptation to the Lithuanian army as such organization was typical not only of France, but also of Great Britain and Poland. The General directed attention to the fact that the Polish army was also organized and trained on the basis of the French army. He noted that French military leaders carefully studied the features of infantry battles during WWI.³⁴ The general discussed such key aspects as the significance of infantry firepower and movement; in order to increase infantry firepower, artillery and armoured battle machinery, fire should be used, while the decisive factor of a successful operation was movement: 'If fire has to develop its power as much as it can, it's only in order to provide a possibility to move. Only movement provides possibilities to occupy land and force the enemy to leave the battlefield, which is an element of success; in order to reach this, everyone's attempts should be made.'³⁵ These were the main guidelines used by the French army in training its soldiers. Meanwhile, considering smaller military training factors of French soldiers, it should be noted that in France the smallest infantry military subunit was a combat

³¹ Ibidem, p. 97.

³² W. S. Lind, *Military Doctrine, Force Structure, and The Defense Decision-Making Process*, "Air University Review" 1979, Vol. 30, p. 21.

³³ Ibidem, p. 116.

³⁴ L. Radus-Zenkavičius, *Prancūzų pėstininkų organizacija ir jos puolimo formos lauko kautynėse*, „Mūsų žinynas" 1921, nr 3, p. 3.

³⁵ Ibidem, p. 4.

group³⁶ (called a battle group at that time); it contained 12 soldiers and was divided into two parts: light machine-guns and riflemen. This combat unit had to operate in a squad, which was composed of three battle groups.³⁷ The Lithuanian military doctrine project prepared in 1922 described the structure of a French army combat group and operation specificity; it was also noted that the tactical unit was used in many European states, and the Lithuanian army was suggested to do the same. A suggestion was made to form a squad from four battle groups, following the example of Poland rather than from three ones, following the example of France.³⁸ The commission discussed the project of this doctrine, and a decision was made to leave a former organization of combat units with a company as the main unit: i.e. a company was composed of three platoons, which were composed of three squads rather than groups and, analogically, sections.³⁹ Thus, a platoon structure was adopted according to the French model rather than the Polish one suggested by Radas-Zenkavičius.

In the French army, infantry military training was consistent and consisted of four stages: individual training of a soldier, drill training, combat drill training, and field tactical training. In the stage of individual training of a soldier, basic knowledge was provided necessary for a soldier to be able to operate in a combat group. For drill training, platoon size unit was used, i.e. three combat groups; at the same time, soldiers were taught actions with a gun.⁴⁰ During combat drills, soldiers had to acquire the technique of combat movement. One of the most important stages of combat training was field tactical training, which aimed at preparing units and subunits to operate at combat conditions and observe the validity⁴¹ of military doctrine provisions, specifically, military operations. An analogical order of infantry training was introduced to the Lithuanian army; the only difference

³⁶ A battle group is a military unit to perform a battle task, which was first formed in German and French infantry platoons in 1917. After WWI, it was the smallest tactical unit, which was composed of machine-gun and riflemen squads or teams (10–20 soldiers with a hand machine-gun). In the 1930s, such groups were eliminated from most armies, and the smallest infantrymen unit was a squad. *Enciklopedinis karybos žodynas*, red. Z. Kulys, Vilnius 2008, p. 186.

³⁷ L. Radas-Zenkavičius, *Prancūzų pėstininkų organizacija ir jos puolimo formos lauko kautynėse*, p. 5.

³⁸ V. Jokubauskas, *Dėl karo doktrinos priėmimo Lietuvos kariuomenėje (dokumento publikacija)*, „Karo archyvas“ 2015, t. 30, p. 200–201.

³⁹ *Lietuvos karinė doktrina 1922 m. (projektas)*, sud. A. Navys, Vilnius 2015, p. 55.

⁴⁰ L. Radas-Zenkavičius, *Prancūzų pėstininkų organizacija ir jos puolimo formos lauko kautynėse*, p. 5–6.

⁴¹ *Ibidem*, p. 7.

was that, as has already been mentioned, the smallest tactical unit in Lithuania was a squad.⁴² The Lithuanian military doctrine⁴³ provided the training model of the French army infantry as the most suitable one. It should be noted that in the Statute of French Army Infantry a squad was not subdivided into two sections; it was unified and consisted of 12 soldiers. This change appeared because of the increase in number of light machine-guns and artillery cannons, which had to have a direct influence on strengthening firepower.⁴⁴ In addition, squad unity allowed a more flexible operation of a combat unit in a platoon. A squad could not operate independently as formerly; rather, a platoon had to do this, which was appointed the main unit of tactical operation.⁴⁵ Reacting to the changes in the French army, it was suggested to change squad structure in Lithuania analogically, which was recorded in infantry statutes afterwards.⁴⁶

In the *Statute of Infantry Formation* of the Lithuanian army approved in 1923 and republished in 1931, a squad was approved to be the main tactical combat unit; in the reprinted version, the changes in France were not also taken into consideration. In the same documents of the Lithuanian army, three types of combat were described: offensive, defensive, and halt operations. In the case of offensive operations, it was maintained that only this way a victory may be reached; in defensive ones, it was analysed how important positions could be maintained by all means; finally, in the case of halt operations, it was discussed how to lead the battle when both sides start an attack. In the statute, however, especially in its general part, offensive operations were distinguished, and the officers' courses of general staff emphasized that defense had to be effective.⁴⁷ The same statute prioritized offensive operations, this way providing all initiatives to the offensive side and ensuring success: 'Only in an offensive action, it is possible to suppress opponents and to reach favourable outcomes.' Meanwhile, defense was foreseen only in the circumstances unfavourable for attack or in order to win time.⁴⁸ In the *Infantry Statute* prepared in 1936, four types of

⁴² L. Radus-Zenkavičius, *Pėstininkų parengimas*, „Mūsų žinynas“ 1923, nr 12, p. 442–443.

⁴³ V. Jokubauskas, *Dėl karo doktrinos priėmimo Lietuvos kariuomenėje*, p. 208–209.

⁴⁴ Red., *Naujas Prancūzų pėstininkų statutas*, „Mūsų žinynas“ 1929, nr 48, p. 171–172.

⁴⁵ Ibidem, p. 173.

⁴⁶ 1928 04 23 Vyriausiojo štabo viršininko raštas Karo mokslo valdybos viršininkui dėl pėstininkų statuto nuostatų, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 633, l. 85.

⁴⁷ V. Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas, p. 250.

⁴⁸ *Pėstininkų rikiuotės statutas, II dalis, Pėstininkų veiksmai manevrinėse kautynėse*, Vyr. Štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1923, p. 5–6; *Pėstininkų rikiuotės statutas, II dalis, Pėstininkų veiksmai manevrinėse kautynėse*, Vyr. Štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1931, p. 5–6.

military operations were discussed: offensive, defensive, withdrawal, and halt operations. In addition, operations under special circumstances were distinguished: in support of armoured personnel carriers, in the forest, in villages, at a river, at night, in fog, in winter, without artillery, partisan activities, and in assault. Such a treatment of military operations corresponds to the theories which dominated in France and which were adapted to the Lithuanian army.⁴⁹ It should be noted that in the Statute of 1936 a slightly different perception of military operations was provided as here offensive actions were not viewed as the only successful factors of a battle. It was stressed that a combination of offensive and defensive actions were the main factors of a battle.⁵⁰ Nevertheless, a closer analysis of the rule collections for Lithuanian army infantry reveals that French military thoughts were not adapted without consideration. For instance, the key factors of successful offensive operations in Lithuania were fire and movement: fire was necessary for weakening enemy's forces and making them withdraw so that the attacking ones could move forward. Movement was referred to as a decisive factor for the success of these operations, and only it could reach success.⁵¹ The same ideas were expressed in another publication on army tactical operation *Battle Squad and its Use in a Battle* prepared by Gen. Radas-Zenkavičius. The main ideas of this publication remained unchanged during the whole period under the present investigation.⁵²

Thus, the importance of fire and movement in both French and Lithuanian army was acceptable; the only difference was priorities. It should be noted that at the beginning of the Lithuanian army establishment, in 1919, rules *Infantry Warfare in a Field* were published, which were a word-for-word translation of analogical rules of the French army. Here, the main tactical provision was expressed the following: fire and movement should be used together as fire had to defeat or weaken the enemy; in the case when this was impossible, the enemy had to be made to withdraw, was encircled, or taken as a prisoner with the help of movement.⁵³ In this case, fire was viewed as the main success factor. However, as has been mentioned, this

⁴⁹ V. Jokubauskas, *Karinė doktrina*, p. 150.

⁵⁰ *Pėstininkų statutas, II dalis, Kautynės*, Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1936, p. 5.

⁵¹ *Pėstininkų rikiuotės statutas, II dalis, Pėstininkų veiksmai manevrinėse kautynėse*, 1923, p. 29–30.

⁵² L. Radas-Zenkavičius, *Kautynių skyrius ir jo vartojimas kautynėse*, Kaunas 1922, p. 5–6.

⁵³ *Pėstininkų kova lauke*, Krašto apsaugos ministerijos Literatūros skyrius, Kaunas 1919, p. 9.

publication was a word-for-word translation from French without a deeper analysis of the ideas. When the fights for independence finished in Lithuania, the internal situation stabilized, and it was possible to consider the creation of army tactical operation rules, the French practice was adapted, taking into consideration local conditions, which suggested the need for a maneuver military tactics rather than a positional one when the *Statute of Infantry Formation* was prepared in 1923. Another clear difference between the French and the Lithuanian military thought is revealed in the choice of command modes. In the above mentioned Statute, in its introduction, it is claimed that it discusses the general operation principles for the most likely situations and does not repeat specific cases dogmatically, leaving the freedom of choice for chiefs. The importance of chiefs' initiatives in determining tactical operation of a unit was emphasized several times, and it was aimed that this initiative would be encouraged by all chiefs and commanders.⁵⁴ The same provision was maintained in the 1930s when modernization processes started in the Lithuanian army. In 1936, in the *Statute of Infantry*, the initiative of chiefs was also emphasized; however, here it was related to chiefs' education and appropriate training.⁵⁵ The encouragement to make independent decisions was expressed in the public sphere as Gen. St. Col. Kostas Boleckis, a lecturer of High Military Officers' Courses, published an article on this initiative.⁵⁶ In addition, the officer expressed the same idea during officers' development courses.⁵⁷ Therefore, as could be seen from these provisions, Lithuania adapted a model of purposive command, which was used by the German army; in this case, centralized command was applied, differently from France.

Meanwhile in other publications, which are of more recommendational nature rather than strategic importance, one can note a suggestion to employ the experience of other countries. For instance, the same lecturer of the High Military Officers' Courses Gen. St. Col. Boleckis prepared a publication *Military Officers' Activities* in 1923 and used the French army provisions about teaching methods of professional soldiers, i.e. the organization of training exercises. He used the examples provided in French rules *Une méthode d'Instruction des cadres*.⁵⁸ In 1936, recommendations for officers, preparing to take exams to the courses of the General Staff, were published,

⁵⁴ Ibidem, p. 3, 8, 11.

⁵⁵ *Pėstininkų statutas, II dalis, Kautynės*, 1936, p. 80.

⁵⁶ K. Boleckis, *Apie savarankiškumą ir savo iniciatyvą*, „Mūsų žinynas” 1923, nr 13, p. 15–20.

⁵⁷ Idem, *Karininkų užsiėmimai*, Kaunas 1923, p. 4.

⁵⁸ Ibidem, p. 8–41.

and the list of sources for reading was provided. Their analysis has shown that several sources from foreign-state practice may be distinguished. For the general tactics preparation, the regulations of war field preparation and field office prepared by the Soviet Union army were suggested as well as the rules of the German command for a battle and movement tactics.⁵⁹ For the analysis of infantry tactics, the Statute of French Army Infantry and the statutes of the Soviet Union, German, and Polish infantry tactical operation were suggested to be read.⁶⁰

In the operation tactics of the Lithuanian army infantry, a decisive factor in military operations was considered to be movement, an element of maneuver warfare; in France, on the contrary, firepower dominated as a feature of positional warfare.

Operation Tactics of the French and the Lithuanian Army Artillery

The importance of the French army artillery, which increased during WWI when attacking enemy's trenches and fortifications, was maintained in the 1920s and the 1930s. Naturally, this type of fire had to form a substantial part of a common firepower of armed forces during military operations. This way, one of the main ideas of the French military doctrine was to concentrate a powerful artillery power, at the same time applying the surprise factor. The application of methodical battle principles and a centralized control had to reach fire accuracy.⁶¹ At the same time, the importance of artillery mobility was understood; therefore, artillery units were motorized. This was a slow process, and before the beginning of WWII most artillery units of the French army had horses rather than trucks or lorries. When developing artillery mobility, not enough attention was devoted to tactical mobility, which was a significant drawback of the French army.⁶² In 1936, a new artillery statute was published in France, where the main provisions were related to the improvement of artillery fire tempo, using pre-planned places. These rules did not change the complicated system of artillery fire observers and its control, which caused most problems. Preplanned schedu-

⁵⁹ *Nurodymai kaip rengtis į Generalinio štabo kursų, Kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1936, p. 32.*

⁶⁰ *Ibidem, p. 41–42.*

⁶¹ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 83–84.

⁶² *Ibidem, p. 100.*

les of shooting still remained an important part and means of a methodical battle based on the example of France; this way artillery cooperation with other combat units was ensured.⁶³

The Lithuanian army, which was created after WWI, established and formed its artillery combat units and attempted to provide it with artillery cannons. It was perceived that it was difficult to reach victory without these armaments in a battle field. The Lithuanian army used artillery for the first time on March 28, 1919, during fights for Independence, when a battery, having positions in Milašiūnai village, fired the Red Army soldiers fortified in the rectory building in Deltuva town.⁶⁴ During this period of battles, artillery was composed of batteries of separate platoons, and its operation was ascribed to infantry. Only later, artillery regiments were formed, and this type of armament had a clearer organization.⁶⁵

Artillery operation in the Lithuanian army may be characterized using regulated publications. In 1937, the Artillery Statute was published, which was also the first document of tactical operation of this type, as before it tactical artillery operation had been regulated only in the documents of other weapon types. The Statute indicated that artillery operated as a type of support weapons for other forces, especially infantry; therefore, special attention had to be paid to the interaction between artillery and other weapons. A distinctive feature of artillery was its firepower from the perspective of destructive and combative, as well as distance effect.⁶⁶ In 1930, military officers were taught at the High Military Officers' Courses that a concentrated use of cannon fire in military operations had to ensure the effectiveness of firepower. An abrupt and concentrated artillery fire had to ensure the destruction of an enemy, as well as have the surprise factor and at the same time ensure mobility necessary to perform strategic and tactical maneuvers.⁶⁷ Artillery had six tasks: to destroy enemy's living force, at the same time demoralizing hostile forces, to destroy enemy's infantry warfare, to provide support for infantry, to destroy enemy's artillery, to destroy obstacles, and to destroy enemy's armoured machinery.⁶⁸ In offensive operations, artillery had to operate quickly and accurately and to cooperate with

⁶³ Ibidem, p. 106, 109.

⁶⁴ V. Jokubauskas, E. Papečkys, *Lietuvos kariuomenės artilerijos pabūklai 1919–1940 m.*, „Karo archyvas“ 2012, t. 27, p. 165.

⁶⁵ V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, Vilnius 1998, p. 360.

⁶⁶ *Artilerijos statutas, II dalis, Kautynės*, Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius, 1937, p. 5–7.

⁶⁷ P. Bytautas, *Artilerijos išnaudojimo kautynėse pagrindai*, Kaunas 1930, p. 1–2.

⁶⁸ Ibidem, p. 5.

infantry and cavalry, and in defensive operations it had to use fire accurately at the necessary time.⁶⁹ As for artillery command, it was centralized in the case of smaller combat units and decentralized in the case of larger ones. Centralized command was determined for small areas of combat actions, when there was enough time for contact and surveillance, when the area was suitable for surveillance, and topographical features were convenient. On the other hand, decentralized artillery command was used in the case if action speed was more important than concentrated firepower, when the area was inconvenient for surveillance and contact, and in a large territory of combat actions. In addition, mixed command was also possible when both methods were integrated, taking into consideration changing combat conditions.⁷⁰ It might be observed that centralized command typical of the French army, which had to ensure firepower at any condition, and the principles of methodical battle, i.e. a precise use of artillery power, was adapted only partly in Lithuania, as centralized command was used only in the case of a suitable combat moment. In order to reach artillery accuracy and effectiveness, other aspects were used in the Lithuanian army, i.e. a suitable choice of shooting positions, target reconnaissance, ensurance of contact, operation of observation posts, and competence of all artillery staff.⁷¹ The synergy of all these elements had to ensure precision and effectiveness of artillery operation.

Col. Lieut. Vincas Jasulaitis studied at Fontainebleau artillery school in France, acquired artillery operation principles in France, and taught artillery firing, ballistics, and topography at the High Military Officers' Courses after coming back to Lithuania; he demonstrated a one-sided attitude and orientation towards France and attempted to share the experiences that he had acquired there.⁷² In April-June, 1933, Col. Lieut. Jasulaitis had a traineeship in France, where he was studying practical topography application to artillery firing, and reflected the following: the French were using their experience of positional warfare gained during WWI, and viewed fire concentration and precise use to destroy enemies as their priority.⁷³ In his opinion, it was difficult to adapt this practice to Lithuania because of maneuvering warfare specificity and artillery size in Lithuania. In order for his experience to be more meaningful, he attempted to provide suggestions

⁶⁹ *Artillerijos statutas, II dalis, Kautynės*, p. 119, 178,

⁷⁰ *Ibidem*, p. 25–27, 199–200.

⁷¹ *Ibidem*, p. 40, 93–94.

⁷² V. Jokubauskas, *Karinė doktrina*, p. 145–146.

⁷³ 1933 09 29 Artillerijos inspektoriaus plk. V. Jasulaičio raportas Kariuomenės inspektoriui apie stažuotę Prancūzijos kariuomenėje, LCVA, f. 836, ap. 1, b. 86, l. 29.

how topographical methods could be used in Lithuania's local conditions so that artillery would work more methodically and accurately. Artillery inspector did not doubt that a sufficiently long time period was necessary to acquire this science deeply, which, according to the inspector, was not grounded, taking into consideration local conditions; therefore, he suggested using fundamental topography regulations for Lithuanian officers.⁷⁴

Suitable tactical principles of the French army artillery operation were applied in the Lithuanian army. The centralized command to artillery operation applied in France was adapted only partially in Lithuania; it was used more in the case of smaller units, while larger units applied a decentralized or mixed command. Timetables used in France to reach artillery fire precision were not adapted in Lithuania.

Operation Tactics of the French and the Lithuanian Army Cavalry

Cavalry, as well as infantry, is one of the oldest army types. During the battles of WWI, cavalymen, fighting on horses, started thinking about motorization of these units. Since the end of 1920, the French army made efforts to provide motorized means to this army type, which could replace horses. Until 1930, the motorization of French cavalry was not fast until the new cavalry statute appeared. It emphasized the development of typical cavalry tactics; i.e. the tasks of typical cavalry were protection, reconnaissance, and assurance of mobile fire reserve. A fundamental novelty was introduced that cavalry was especially suitable to sudden military operations in long fronts, unexpected and intensive fire operation, and negotiations. Especially in attacks, cavalry was ascribed the surprise factor.⁷⁵ Even though these rules were mainly for cavalry with horses, small motorized cavalry units were also mentioned; however, the operation of large units was not indicated. Large motorized cavalry units with tanks were indicated only in the new cavalry statute published in 1935, in which former provisions were not changed, only the purpose of easily mechanized cavalry division was defined in great detail. In principle, the tasks of this division were the same as of smaller units of this type as only their operation scope was different.⁷⁶ In 1939, one more cavalry statute appeared in France, which provided combi-

⁷⁴ Ibidem, p. 31–33.

⁷⁵ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 176.

⁷⁶ Ibidem, p. 176–177.

ned provisions of two last statutes. This cavalry statute indicated provisions on mechanized cavalry operation and was the most far-sighted during the whole interwar period. This statute claimed that cavalry could be used in all military operation phases; typical tasks were reconnaissance, protection, and negotiation as well as a sudden intervention in a military operation in the area of any type and any size.⁷⁷ Mobility, sudden use of fire, the surprise factor, and the possibility of direct negotiations were typical of mechanised cavalry units, differently from infantry and artillery restricted by methodical battles.⁷⁸

The situation of cavalry in Lithuania was determined by statutory documents, which revealed the factual purpose of cavalry. Until late 1930s, cavalry in the Lithuanian army had the main and, most probably, the only task: reconnaissance and actions related to it, i.e. patrolling, surveillance, collecting information, etc. Therefore, cavalrymen training was oriented towards these activities.⁷⁹ The situation changed in the second half of the 1930s: the cavalry statute of 1938 claimed that cavalry was the type of army weapon, which had some typical features, i.e. mobility, fire, the ability to conduct military operation in any place and any time. It also emphasized that cavalry could be strengthened by motorized and mechanized parts under necessity. In addition, cavalry could also perform independent situations: to attack, to defend, to reconnoiter, or to conduct raids to enemy's rear.⁸⁰ The firepower of this type depended on the number of automatic weapons, and its typical weapons were the following: a sword, a carbine and a rifle with bayonet, a light and a heavy machine-gun, an automatic gun, a pistol, and a hand and a rifle grenade. In exceptional cases, mortars could also be ascribed to cavalry. Cavalry attacks in flanks had to be supported by intensive heavy armament fire, and horsemen attack was launched only in exceptional cases, under favourable circumstances and in small units (up to squadron). Such attacks could be made during reconnaissance, pursuit, or cover when the enemy was caught unexpectedly marching, having rest, retreating, or exhausted.⁸¹ Reconnaissance performed by cavalry was given special attention: in 1928 a publication appeared which aimed at describ-

⁷⁷ Ibidem, p. 178–179.

⁷⁸ Ibidem, p. 180–181.

⁷⁹ *Kavalerijos lauko tarnybos pagrindai*, Vyriausiojo štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1930, p. 1–10.

⁸⁰ *Kavalerijos statutas, II dalis, Kautynės*, Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1938, p. 5.

⁸¹ V. Jokubauskas, *Lietuvos kariuomenės kavalerija tarpukariu: reguliarieji pulkai, šauliai dragūnai ir teritorinių dragūnų tarnyba*, „Karo archyvas“ 2015, t. 30, p. 255.

ing the specificity of horse reconnaissance. Even though here the French army experience from WWI was used extensively, the main cavalry actions were adapted to local conditions and eventual cases and the main actions of effective reconnaissance were defined; reconnaissance was ascribed to cavalry because of its mobility.⁸² In addition, one more cavalry advantage was considered to be its large area of operation, the ability to act unexpectedly, universality (to fight on foot and on horses), the ability to start and terminate military activities suddenly, suitability to fight in large areas, the ability to use the achieved victory quickly, to occupy and maintain a territory, and to increase military actions intensity in a chosen area. Thus, exceptional cavalry features allowed using these weapons in the areas where it was necessary to operate quickly, mobile, and unexpectedly.⁸³ According to Lithuanian cavalry officer, graduate of French Saint-Cyr and Saumur military schools, former Chief of Cavalry Staff and Chief Cavalry Regiment Gen. St. Col. Izidorius Kraunaitis, who prepared a methodical book *Cavalry Tactics* in 1932, cavalry could be used in the following situations: for cover in order to save time while additional forces were arriving; for reconnaissance in order to find out enemy's plans and maneuver direction; for defence in order to stop enemy's movement; for attack when there was a possibility to maneuver; for exploitation of success when the enemy was withdrawing and the withdrawal turned into running.⁸⁴ The same provisions were also recorded in the *Cavalry Statute*, and similar ideas on the use of cavalry, as a mobile and firepower type of army, were expressed by Gen. St. Col. Aloyzas Valušis, who studied in France and Belgium, served in cavalry, and published a publication *Modern Tasks of Cavalry* in 1937. He attached considerable importance to cavalry motorization and noted that according to the traditional cavalry types structuring, mobile and fast hussars were suitable for reconnaissance and ambush; dragoons (motorized riflemen followed by powerful fire means) provided with fire means were used for occupying and maintaining front positions; kirasirs (armour formations and offensive aviation) were suitable for critical blows. It was hoped that in the future aviation and motorized and mechanised divisions would perform the tasks of independent and modern cavalry. The traditional significance of cavalry was not eliminated because in unfavourable areas (large areas of forests, bogs, many rivers, condition of road network, etc.) units

⁸² *Jojų tarnyba. Divizijos eskadronas ir mišri žvalgomoji rinktinė*, Vyriausiojo štabo Karo mokslo valdyba, Kaunas 1928, p. 3.

⁸³ *Kavalerijos statutas, II dalis, Kautynės*, p. 16.

⁸⁴ V. Jokubauskas, *Lietuvos kariuomenės kavalerija tarpukariu*, p. 256.

of horsemen cavalry could operate.⁸⁵ Thus, this military officer expressed modern ideas and based them on the example of the French military where motorization of cavalry was implemented. Meanwhile, in Lithuania, military chiefs started talking about cavalry modernization only when WWII started. Then it was stated that traditional Lithuanian cavalry tactics, organization, and armament did not meet warfare principles of the time. A suggestion was made to reform small cavalry forces with motorized means and, this way, ensure mobility, flexibility, and firepower.⁸⁶ Thus, Lithuania was planning to adapt the modern principles of cavalry operation used in France; however, the Soviet Union occupation, which started in June, 1940, abandoned these plans.

The features of Lithuanian cavalry operation tactics were adopted from the French military practice. Analogical functions of these weapons were ascribed, the basic features of which were related to universal cavalry operation.

Operation Tactics of the French and the Lithuanian Army Tanks

In the formation of the French military doctrine in 1920, attention was drawn to the importance of tanks and possibilities of their usage in future military operations. Then it was clearly emphasized that light tanks, which France had the most, had the role of support for infantry.⁸⁷ The instruction regulating tank service in infantry formation published in the same year indicated that tanks did not perform any battle actions independently, occupying enemy's territories; they were a strong support for infantry units. The documents regulating infantry operation also included similar provisions that tanks had to increase infantrymen's offensive force and were an integral part of infantry units.⁸⁸ These provisions were slowly supplemented, especially considering military theoreticians' (Great Britain Gen. Maj. John Frederick Charles Fuller and Captain Basil Henry Liddell Hart) ideas that in offensive attacks mobile means and tank formations should be used. A similar use of tanks was employed by French Gen. Jean Estienne, the creator of the French army tank forces, also known in France as the f a -

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ V. Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių” galia ir paramilitarizmas, p. 258.

⁸⁷ N. Atkin, op. cit., p. 46.

⁸⁸ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 142, 147.

ther of tanks. Still, these ideas were not adapted to the French army. Even though France had many various tanks in 1939, they were distributed in different infantry units rather than concentrated in specialized units.⁸⁹ In 1936, the instruction of tactical operation of large units generalized the use of tanks and identified their five main tasks. The first task was to accompany infantrymen and closely interact with them. The second one was to support infantrymen's actions in front attack in a concentrated, the so-called mass tank maneuver. The third purpose of tank operation was to destroy enemy's armoured machinery. The fourth one was deep tank penetration to enemy's positions and as fast as possible, while the enemy's defence was disturbed. The last purpose of tanks was slightly less defined and only foreseen that tank units could be a structural centre of eventual mechanized offices, which could be used in maneuvers of large units headed by the chief of this unit. When anti-tank weapons were developing, the instruction was supplemented by a provision in 1939 that tanks could attack only supported by artillery, which had to protect tanks from anti-tank weapons fire and in interaction with infantry.⁹⁰

It should be noted that the operation of tanks in the French army was determined to be not only with infantry units but also with artillery, or even alternative operation with infantrymen was possible. The results of such combat interaction could be even more precise than operating with one type of weapons. In 1930, after a number of field training, it was observed that the interaction and coordination of actions was not successful for tank and artillery units because of partial communication problems. One of the solutions was to appoint artillery officers to each tank battalion; however, the solution was to introduce precise timetables, this way avoiding decentralization of unit command. These two factors presuppose that in both artillery and tank operation the principles of methodical battle were applied. Generalizing tank operation directions dominant in the French army, one may note that these provisions changed only slightly during the period under the present consideration, and the changes were not essential. The experiences of WWI determined the distinction between light and heavy tanks (medium tanks at some point as well); nevertheless, they had to support infantrymen's actions rather than operate independently.⁹¹

In the *Infantry Statute* approved in 1923 by the Lithuanian army, tanks were viewed as support for infantrymen, which had to be used only in of-

⁸⁹ N. Atkin, op. cit., p. 46–47.

⁹⁰ R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster*, p. 158, 162.

⁹¹ Ibidem, p. 151, 160, 164–165.

fensive operation, while they could not perform independent actions themselves. In the *Infantry Statute* approved in 1936, the same tactical provision was repeated that tanks were the support means of infantry, and in the case that they left formation, infantrymen had to be able to perform battle actions without tanks.⁹²

In 1937, when the training programme of Armoured Detachment Officers' Courses was prepared, the Chief of Military Equipment Staff ordered Gen. St. Col. Lieut. Antanas Sidabras, the Chief of Armoured Detachment, to devise this programme on the basis of analogical programmes taught at French Infantry School Ecole d'Application de l'Infanterie et des chars de combat.⁹³ Taking into consideration the order, a six-month tactics training programme was devised, which had three main training stages: experimental tactics, field training, and theoretical lectures. During the first stage, three tasks had to be discussed: operation of the armoured detachment in the composition of a division (march and its protection, occupation and defence of assault starting line, impediment actions, and attack at a division flank), operation of a separate mechanized detachment (occupation and defence of assault starting line; attack), operation of mechanized detachment in the composition of a cavalry brigade (occupation and defence of assault starting line; impediment actions). During the second stage of the field training, military officers had to demonstrate specific decisions and knowledge in reconnaissance. During the last stage of theoretical lectures, the following topics were taught: operation of mechanized units, taking into consideration the conditions in Lithuania, organizational forms of mechanization, tactical operation features of mechanized units, and relocation of these units.⁹⁴

One of the military officers who served in the Armoured Detachment was Sen. Lieut. Juozas Zienius, who studied in France in 1936–1937 and had a two-month practice in Angouleme, tank school, where was introduced to the organization and functioning of a tank unit. Here the military officer had some practical training as well: he commanded tanks with light tanks Renault FT-17 produced in France, the same ones that were used in Lithuania. He also had to do shooting exercises when the tank was in a stationary position. After a short internship, the military officer went to Versailles Tank School, which aimed at preparing senior chiefs of tank units. The pro-

⁹² V. Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas, p. 248.

⁹³ 1937 02 17 Karo technikos štabo viršininko raštas dėl karininkų mokymo kursų Šarvuočių rinktinės vadui, LCVA, f. 828, ap. 1, b. 129, l. 71.

⁹⁴ 1937 m. Taktikos programa šarvuočių kursams, ibidem, p. 72–72 ap.

gramme of this school comprised twelve courses: theoretical and practical course of tank tactics, radio equipment, separate theoretical and practical courses of vehicles and tanks command, a theoretical course in electro-technics, courses in chemical materials and metals, the course on the use of lifting and pulling mechanisms, riding practice, the course on air reconnaissance, and tactics and shooting practice in a shooting range. During the latter training, the trainees had shooting practice with heavy machine-guns and cannons when the tanks were in a stationary or mobile position.⁹⁵ After completing the courses and coming back to Lithuania, Sen. Lieut. Zienius was awarded a Captain degree and appointed the Chief of Armoured Detachment Training Subdivision. He applied the knowledge that he had acquired abroad in training non-commissioned officers as drivers of tanks and cars and commanders of tanks.⁹⁶ It should be noted that France was the main state where Lithuanian army military officers of tank unit were sent for training.⁹⁷

The warfare features of Lithuanian army armoured equipment were formed on the basis of two main factors: the knowledge of specialists who acquired it in France and the means used, i.e. technical parameters of tanks, which influenced their tactical use.

Conclusions

The French military doctrine in the 1920s and the 1930s was based on the principles of both offensive and defensive battle. Warfare features of this state were generated, expecting to fight a war with Germany; it was expected to defeat it, using the measures successful in WWI, disregarding the military theories applied in the German army at that time.

In Lithuania, taking into consideration local conditions, the fundamental French warfare provision was adapted, i.e. success in military operations was reached using offensive actions, which combined two elements: firepower and maneuver. Meanwhile, in Lithuania, the French model of a methodical battle and centralized command were not applied; on the contrary, the target command model used in the German army was adapted. It was

⁹⁵ 1991 m. dim. plk. lt. J. Zieniaus atsiminimai apie tarnybą Lietuvos kariuomenėje, VDKM, p. 16, 19, 20–21, 33.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 36.

⁹⁷ *Tankai Lietuvos kariuomenėje 1924–1940*, sud. A. Stolarovas, A. Pociūnas, Vilnius 2015, p. 40.

perceived that it was impossible to fully adapt the practice of other countries; therefore, attempts were made to adapt only valuable and locally suitable military thoughts.

In the artillery operation tactics of the Lithuanian army, the features of French artillery tactics suitable for the Lithuanian military thought were adapted. The provisions related to fire concentration, which directly influenced firepower, the surprise factor, and mobility were adapted.

Cavalry operation tactics and its functions were mainly adapted on the basis of French examples. Especially, universality principles of this type of armed forces were adapted, on the basis of which cavalry could use the factors of surprise, speed, and mobility. Lithuania did not have enough time to adapt the only essential and modern cavalry feature, i.e. motorization. This could have been influenced by a conservative attitude towards one of the oldest army types, more associated with a representational role rather than real combat operation.

The operation tactics of armoured military equipment was mainly taken from France. These people adapted not only the fundamental operation tactics of tanks but also in the training of Armoured Detachment military officers, an analogous order and subjects were adapted to the Lithuanian army from the French army. The tank models produced in France or Great Britain, which was influenced by the French military thought, were used in Lithuania; naturally, the tactical adaptation of tanks operation of these states occurred.

The military officers discussed in the present article studied in French military science institutions and attempted to transfer the good warfare practices. Most military officers attempted to share their experience or insights in Lithuania or to adapt suitable ideas to the Lithuanian army. This was the case with the main warfare principles, which were adapted to the specificity of the Lithuanian state, and army and national principles of maneuver warfare were created.

Streszczenie

Adaptacja francuskiej myśli wojskowej przez wojsko litewskie w latach 20. i 30. XX w.

Artykuł traktuje o podstawowych założeniach francuskiej doktryny wojennej oraz myśli wojskowej i ich wdrażaniu w Wojsku Litewskim w latach 20. i 30. XX w. Wykorzystując światowe badania naukowe oraz przechowywane w Litwie źródła,

podjęto próbę ukazania, jakie elementy francuskiej myśli wojskowej można było zastosować w Wojsku Litewskim i jakie z nich zostały zastosowane.

Podstawowe założenia francuskiej doktryny wojennej w latach 1920–1930 były tworzone z perspektywy doświadczeń wojny pozycyjnej z okresu I wojny światowej, w której czynnikiem decydującym o zwycięstwie była siła ognia. Sama doktryna francuska została oparta na zasadach zarówno walki obronnej, jak i ofensywnej. Wojskowość Francji kształtowała się w obliczu prawdopodobieństwa konfliktu z Niemcami, a zwycięstwo nad nimi spodziewano się osiągnąć środkami, które sprawdziły się w I wojnie. Na Litwie, uwzględniając miejscowe warunki, zostało zaadaptowane podstawowe założenie francuskie – powodzenie w operacjach wojskowych osiąga się przez przeprowadzenie działań zaczepnych, które łączą dwa elementy – siłę ognia oraz manewr. W przypadku litewskim nie został jednak zastosowany francuski model bitwy metodycznej i związane z nim centralizowane dowodzenie. W taktyce działań artylerii litewskiej zostały przejęte cechy taktyki francuskiej, związane z koncentracją ognia, czynnikiem zaskoczenia i mobilnością. Oficerowie litewscy pobierali nauki we Francji i uczyli się zasad bitwy metodycznej, jednak ze względu na specyfikę państwa oraz wojska litewskiego tych zasad nie realizowali, uważając je za nieodpowiednie dla charakteru walki manewrowej.

Taktyka działań kawalerii, a także jej funkcje zostały zastosowane w wojsku litewskim w znacznym stopniu w oparciu o przykłady francuskie. Przede wszystkim przejęto zasady uniwersalności tych sił zbrojnych, na podstawie których kawaleria mogła wykorzystać czynniki zaskoczenia, szybkości oraz mobilności. Taktyka działania sprzętu pancernego również w znacznym stopniu była przejmowana z Francji, gdzie uczyli się litewscy oficerowie tego rodzaju wojsk. Litwa używała czołgów wyprodukowanych we Francji lub w pozostającej pod wpływem francuskiej myśli wojskowej Wielkiej Brytanii, stąd i zastosowanie taktyki działań pancernych tych właśnie państw.

Summary

Adaptation of the French military thought to the Lithuanian Army in the 1920s and the 1930s

The present article discusses the main provisions and military thoughts of the French military doctrine and their application to the Lithuanian army in the 1920s and the 1930s. The research of world scholars and the analysis of Lithuanian sources has revealed which French military ideas were suitable to be adapted to the Lithuanian army and which of them were adapted.

The main provisions of the French military doctrine in the 1920s and the 1930s were created taking into consideration the experiences of WWI positional battles, where firepower was the key factor, influencing victory. The French doctrine itself was based on the principles of both offensive and defensive battles. Military featu-

res in this state were created expecting a war with Germany, and it was expected to win against it, using the same measures as in WWI. Taking into consideration local conditions, the fundamental French provision was adapted to Lithuania, i.e. success in military operations is reached employing offensive actions, which combine two elements, firepower and maneuver. However, the French model of a methodical battle and centralized command related to it were not adapted to Lithuania. In the operation tactics of the Lithuanian artillery, the features of the French artillery tactics were adapted, which were related to fire concentration, the surprise factor, and mobility. Lithuanian military officers studied in French military institutions and learned the principles of a methodical battle; nevertheless, because of the Lithuanian state and army specificity, these principles were not applied as unsuitable for maneuver battle.

Cavalry operation tactics and its functions were mainly adapted to the Lithuanian army on the basis of the French examples. Especially the principles of armed forces universality were used, and by using them, cavalry could use the factors of surprise, speed, and mobility. The operation tactics of armoured military equipment in Lithuania was also adapted from France, where Lithuanian officers of this field had studied. The tank models produced in France or Great Britain, which was influenced by the French military thought, were used in Lithuania; this also influenced the adaptation of tactical tank operation of these states.

Bibliografija

- Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Lithuanian Central State Archive – LSVA) F. 836, ap. 1, b. 86; F. 828, ap. 1, b. 129.
- Vytauto Didžiojo karo muziejaus (VDKM) rinkiniai (Vytautas The Great War Museum collections), S-26048.
- Atkin N., *Pétain*, New York 2014.
- Artilerijos statutas, II dalis, Kautynės*, Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1937.
- Bytautas P., *Artilerijos išnaudojimo kautynėse pagrindai*, Kaunas 1930.
- Boleckis K., Apie savarankiškumą ir savo iniciatyvą, „Mūsų žinynas“ 1923, nr 13, p. 15–20.
- Boleckis K., *Karininkų užsiėmimai*, Kaunas 1923.
- Doughty R. A., *Imagining War: French and British Military Doctrine between the Wars*, by Elizabeth Kier, "American Political Science Review" 1998, Vol. 92, Iss. 3, p. 750.
- Doughty R. A., *The Seeds of disaster. The Development of French Army Doctrine, 1919–1939*, Mechanicsburg 2014.
- Dutailly H., *Les Problèmes de l'armée de terre française (1935–1939)*, Paris 1980.
- Enciklopedinis karybos žodynas*, red. Z. Kulys, Vilnius 2008.

- Jojų tarnyba. Divizijos eskadronas ir mišri žvalgomoji rinktinė*, Vyriausiojo štabo Karo mokslo valdyba, Kauna, 1928.
- Jokubauskas V., *Dėl karo doktrinos priėmimo Lietuvos kariuomenėje (dokumento publikacija)*, „Karo archyvas“ 2015, t. 30, p. 191–237.
- Jokubauskas V., *Karinė doktrina: tarpukario Lietuvos kariuomenės atvejis (1923–1940 m.)*, „Karo archyvas“ 2014, t. 29, p. 120–188.
- Jokubauskas V., *Lietuvos kariuomenės kavalerija tarpukariu: reguliarieji pulkai, šauliai dragūnai ir teritorinių dragūnų tarnyba*, „Karo archyvas“ 2015, t. 30, p. 238–288.
- Jokubauskas V., *„Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas, Tarpukario Lietuvos atvejis*, Klaipėda 2014, p. 223.
- Jokubauskas V., Papečkys E., *Lietuvos kariuomenės artilerijos pabūklai 1919–1940 m.*, „Karo archyvas“ 2012, t. 27, p. 163–231.
- Jokubauskas V., *Pirmoji Lietuvos Respublikos kariuomenės karo doktrina ir jos autorius*, „Karo archyvas“ 2015, t. 30, p. 176–190.
- Kavalerijos lauko tarnybos pagrindai*, Vyriausiojo štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1930.
- Kavalerijos statutas, II dalis, Kautynės*, Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1938.
- Kier E., *Culture and Military Doctrine: France between the Wars*, „International Security“ 1995, Vol. 19, No. 4, p. 65–93.
- Kiesling E. C., *Arming Against Hitler: France and the Limits of Military Planning*, Lawrence 1996.
- Kitų valstybių kariuomenės. Prancūzija*, Karo mokslo skyrius, Kaunas 1923.
- Lesčius V., *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, Vilnius 1998.
- Lietuvos karinė doktrina 1922 m. (projektas)*, sud. A. Navys, Vilnius 2015.
- Liddell Hart B. H., *A Study of the French "F. S. R." – Instruction Provisoire Sur L'Emploi Tactique Des Grandes Unités*, „Royal United Services Institution“ 1922, Vol. 67, Issue 468, p. 666–677.
- Lind W. S., *Military Doctrine, Force Structure, and The Defense Decision-Making Process*, „Air University Review“ 1979, Vol. 30, <http://www.au.af.mil/au/afri/aspj/airchronicles/aureview/1979/may-jun/lind.html>, [access: 25.05.2016].
- Nurodymai kaip rengtis į Generalinio štabo kursus*, Kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1936.
- Pėstininkų kova lauke*, Krašto apsaugos ministerijos Literatūros skyrius, Kaunas 1919.
- Pėstininkų statutas, II dalis, Kautynės*, Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1936.
- Pėstininkų rikiuotės statutas, II dalis. Pėstininkų veiksmai manevrinėse kautynėse*, Vyr. Štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1923.
- Pėstininkų rikiuotės statutas, II dalis, Pėstininkų veiksmai manevrinėse kautynėse*, Vyr. Štabo Spaudos ir švietimo skyrius, Kaunas 1931.
- Posen B., *The Sources of Military Doctrine: France, Britain, and Germany between the World Wars*, New York 1984.

- Radus-Zenkavičius L., *Kautynių skyrius ir jo vartojimas kautynėse*, Kaunas 1922.
- Radus-Zenkavičius L., *Pėstininkų parengimas*, „Mūsų žinynas“ 1923, nr 12, p. 432–447.
- Radus-Zenkavičius L., *Prancūzų ir vokiečių pėstininkų karo doktrina*, „Mūsų žinynas“ 1925, nr 23, p. 259–271.
- Radus-Zenkavičius L., *Prancūzų pėstininkų organizacija ir jos puolimo formos lauko kautynėse*, „Mūsų žinynas“ 1921, nr 3, p. 3–34.
- Rajevs I., *The French Army in the Interwar Period*, „Baltic Security and Defence Review“ 2009 Vol. 11, Issue 2, p. 186–207.
- Red., *Naujas Prancūzų pėstininkų statutai*, „Mūsų žinynas“ 1929, nr 48, p. 169–176.
- Tankai Lietuvos kariuomenėje 1924–1940*, sud. A. Stoliarovas, A. Pociūnas, Vilnius 2015.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.004>

Aleksander Smoliński
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika –
Toruń)

**Analizy i oceny zmian
ekonomicznych na sowieckiej
Ukrainie od końca lat 20.
do końca lat 30. XX w.
formułowane przez oficerów
Oddziału II Sztabu Głównego
Wojska Polskiego oraz
funkcjonariuszy polskich służb
dyplomatycznych. Przyczynek
do dziejów polskiego wywiadu
wojskowego na Sowiety**

Słowa kluczowe: sowiecka Ukraina; Polska; ZSRS; polski wywiad wojskowy; Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego; Wojsko Polskie; Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona; gospodarka sowieckiej Ukrainy; przemysł sowieckiej Ukrainy; rolnictwo sowieckiej Ukrainy; sowiecki przemysł zbrojeniowy; I pięciolatka; II pięciolatka; III pięciolatka; kolektywizacja; zmiany ekonomiczne na sowieckiej Ukrainie w latach 1929–1939; rzeczywiste efekty procesu industrializacji ZSRS w latach 1929–1939.

Key words: Soviet Ukraine; Poland; Union of Soviet Socialist Republics; Polish military intelligence; II Department of the General Staff of the Polish Army; Polish Army; Workers' and Peasants' Red Army; economic of the Soviet Ukraine; industry of the Soviet Ukraine; agriculture of the Soviet Ukraine; soviet military industry; I five-year economic plan; II five-year economic plan; III five-year econom-

ic plan; collectivization of agriculture; modernization and development economic of Soviet Ukraine period of 1929–1939; industrialization of the USSR period of 1929–1939.

Wprowadzenie

Niemal przez cały okres lat 1921–1939, obok Niemiec i ich sił zbrojnych¹, Związek Socjalistycznych Republik Sowietkich, a także jego Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona i cały pozostały potencjał militarny oraz ekonomiczny stanowiły jeden z dwóch najważniejszych kierunków zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego. Decydowało zaś o tym zagrożenie militarne i polityczne, jakie dla ówczesnej Rzeczypospolitej Polskiej stwarzała agresywna polityka Sowietów dążących do europejskiej, a następnie światowej rewolucji komunistycznej². Jak się wydaje, spośród wszystkich części składowych tego państwa największe zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego budziła zaś sowiecka Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej³

¹ Zob. choćby: W Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922–1939*, Warszawa 1967; idem, *W kręgu Enigmy*, Warszawa 1979; idem, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918–1939*, Warszawa 1999; L. Gondek, *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1934–1939. Zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania wywiadu polskiego w Niemczech hitlerowskich*, Gdańsk 1975; idem, *Na tropach tajemnic III Rzeszy*, Warszawa 1987; idem, *Wywiad polski w III Rzeszy. Sukcesy i porażki*, Warszawa 2011; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000; H. Ćwiek, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001; R. Majzner, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Toruń 2006; P. Kotakowski, *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.

² Szerzej zob. chociażby: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939*, „Studia Rzeszowskie” 1999, t. 6; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001; idem, *Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002.

³ W tym także jako garnizon mających charakter ofensywny jej broni szybkich – szerzej zob. choćby: A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej*

oraz niezwykle ważny dla ZSRS obszar rolniczy i trudny do przecenienia składnik jego przemysłu wydobywczego⁴ oraz hutniczego, metalurgicznego i maszynowego, w tym również czołgowego⁵. Bez ukraińskiego węgla kamiennego, rud żelaza i manganu oraz zboża, buraków cukrowych i mięsa nie byłby bowiem możliwy burzliwy proces industrializacji ZSRS, który rozpoczął się w 1929 r. Podobne było też znaczenie części znajdujących się na Ukrainie linii kolejowych. Nie mniej ważna była też jej wartość jako potencjalnego teatru działań wojennych oraz dogodnej bazy wypadowej przeciwko Polsce oraz Rumunii, przede wszystkim jej terenom roponośnym. Poza tym, głównie poprzez Krym dla ZSRS stanowiła ona również cenny dostęp do Morza Czarnego⁶.

oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936, [w:] Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii, t. 2, red. A. Smoliński, Toruń 2012, s. 345–532; idem, Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKA w połowie lat trzydziestych XX wieku, [w:] Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013, s. 173–201; idem, Wiedza o wyższej kadrze dowódczej kawalerii RKKA posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w., [w:] Studia historyczno-wojskowe, t. 4, red. M. Wagner, Siedlce 2014, s. 197–244.

⁴ Dotyczyło to głównie węgla kamiennego z Donbasu oraz w nie mniejszym stopniu znajdujących się na Ukrainie rud żelaza i manganu.

⁵ Była to Charkowska Fabryka Parowozów, gdzie produkowano czołgi szybkie BT-2 oraz BT-5 i BT-7, a także czołgi ciężkie T-35, a następnie czołgi średnie T-34. Krótko przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 r. wraz z Charkowską Fabryką Traktorów z przedsiębiorstw tych powstał ogromny kombinat zbrojeniowy – Zakład Nr 183 (Завод № 183), gdzie produkowano również ciągniki gąsienicowe – szerzej zob. chociażby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKA. Tom I – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; ibidem, 303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r.; Warszawa Archiwum Akt Nowych, Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/I/82. Raport Attaché Militaire de Pologne a Moscou z 25 XI 1930 r.; A. B. Карпенко, *Обозрение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996; В. С. Вознюк, П. Н. Шапов, *Бронетанковая техника*, Москва 1987; И. П. Шмелев, *История танка 1916–1996*, Москва 1996; V. P. Panow, J. Solorz, *Czołgi sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1996; J. Ledwoch, *Czołgi BT*, Warszawa 1998; С. А. Костюченко, *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга 1*, Москва–Санкт-Петербург 2004; М. Н. Свирин, *Броня крепка. История советского танка 1919–1937*, Москва 2005; М. Б. Барятинский, *T-34 лучший танк второй мировой*, Москва 2007; idem, *T-34. Правда о прославленном танке*, Москва 2009; M. Kołomyjec, J. Ledwoch, *BT. Vol. I*, Warszawa 2011; T. Bean, W. Fowler, *Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej*, tłum. R. Zawadzki, Warszawa 2012.

⁶ Szerzej zob. choćby: Н. Р. Вюненок, *Чёрноморский Флот в Великой Отечественной Войне*, Москва 1957; Г. И. Ванев, *Чёрноморцы в Великой Отечественной Войне*,

Z przeglądu przeanalizowanych przez autora i wykorzystanych w tym opracowaniu źródeł archiwalnych, w większości dokumentów wytworzonych przez polski wywiad wojskowy oraz opublikowanych dotychczas opracowań i raportów funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w ZSRS w latach 1921–1939, wynika, że polski wywiad interesowało dosłownie wszystko, co w jakikolwiek sposób generalnemu inspektorowi sił zbrojnych oraz oficerom służącym w Sztabie Głównym Wojska Polskiego mogło pomóc w obiektywnej ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego, w tym również w ocenie jego możliwości ekonomicznych – zarówno podczas pokoju, jak i w okresie wojny. Należy też podkreślić, że ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należytą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co pod względem wojskowym oraz ekonomicznym i społecznym działo się wtenczas na terenie najpierw Ukraińskiego, a następnie Kijowskiego (Specjalnego) Okręgu Wojskowego oraz Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej⁷.

Москва 1878; J. W. Dyskant, *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*, Gdańsk 1983; *Военно-морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной Войне*, коллегиальная работа под редакцией В. И. Куроедова, Санкт-Петербург 2005; M. Glock, *Flota Czerwona na Morzu Czarnym*. t. 1: *Wielka improwizacja 1941–1942*, Warszawa 2011.

⁷ Autor już wcześniej podejmował podobną problematykę, niekiedy również w nieco szerszym ujęciu dotyczącym obszaru całej zachodniej części ZSRS – zob.: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Историчні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16, s. 239–250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość”, seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój 2003–2004, nr 2–3, s. 175–196; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006, s. 281–331; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. 10, z. 1 (37), s. 107–143; idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5, s. 287–315; idem, *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио” 2010, № 3 (50), s. 122–130; idem, *akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939*, „Историчний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 8, s. 159–163; idem, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Историчний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 9, s. 118–129; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczy-*

W tym celu oraz ze względu na wagę tych zagadnień funkcjonariusze polskiego wywiadu wojskowego wykorzystywali wszelkie dostępne środki, od rozpoznania agenturalnego po „biały” wywiad włącznie. Nie unikało też współpracy z wywiadami innych państw, które podobnie jak Polska, czuły się wówczas mniej lub bardziej zagrożone przez Sowiety i uprawianą przez nich politykę. Wśród nich najistotniejszą rolę odgrywały kontakty z wywiadami krajów bałtyckich oraz państw sojuszniczych, głównie Rumunii⁸.

Należy też zauważyć, że analiza znanych autorowi źródeł rosyjsko- i ukraińskojęzycznych przechowywanych obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (Российский Государственный Военный Архив)⁹ i archiwach kijowskich, mianowicie w Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Центральний

pospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym, s. 207–240; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1, s. 257–287; idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 2012, nr 3 (5), s. 55–94; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2014, nr 12, s. 172–186; idem, *Образ przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) 2013, випуск 6, s. 89–107.

⁸ O polskim skierowanym na Sowiety wywiadzie wojskowym z lat 1921–1939, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, pisali także: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996; A. Misiuk, *Службы спеціальне II Речизпосполитей*, Warszawa 1998; W. Włodarkiewicz, *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939*, [w:] *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej* red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Kraków 2011; M. Kruszyński, *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012. Zob. także: A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny*; idem, *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг.*; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego*; idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*; idem, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS*.

⁹ O zasobie tego archiwum szerzej zob. choćby: *Центральний Государственный Архив Советской Армии. Путеводитель в двух томах*, t. 1, коллегияльная работа, Міннеаполіс 1991.

Державний Архів Громадських Об'єднань України)¹⁰ oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України)¹¹, a także kwerendy przeprowadzone w literaturze przedmiotu wskazują, że w latach 30. XX w. mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego, Oddziałowi II Sztabu Głównego Wojska Polskiego udawało się zdobywać wiele cennych i niezwykle ważnych informacji na temat Armii Czerwonej oraz stanu szeroko rozumianego potencjału militarnego i życia gospodarczego ówczesnej sowieckiej Ukrainy, a także całego Związku Sowieckiego. Były one żmudnie gromadzone oraz szczegółowo analizowane i odpowiednio interpretowane przez oficerów i analityków Oddziału II służących w warszawskiej centrali.

Wagę tych ustaleń podnosi także to, że dokładna analiza wyciąganych wtenczas przez nich wniosków oraz formułowanych opinii pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć organizacyjnych podejmowanych przez najwyższe kręgi polityczne i wojskowe Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej sił zbrojnych w okresie międzywojennym, głównie zaś tych, które realizowano w ramach programu modernizacji i rozbudowy Wojska Polskiego, jaki rozpoczął się w 1936 r. i trwał praktycznie do samego wybuchu wojny z Niemcami, a następnie także z Sowietami we wrześniu 1939 r.¹² W wielu przypadkach były one bowiem determinowane tym,

¹⁰ Na temat zasobów archiwalnych tej instytucji zob.: *Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. Путівник*, голова редакційної колегії Р. Пиріг, Київ 2001.

¹¹ O zasobach tego archiwum zob.: *Центральний Государственный Архив Октябрьской Революции, Высших Органов Государственной Власти и Органов Государственного Управления Украинской ССР. Краткий справочник*, составители Р. И. Ткач, В. М. Брожек, В. В. Прокопчук, А. Л. Рубалко под редакцией С. В. Кульчического, Главное Архивное Управление при Совете Министров УССР, Киев 1984 – tak w czasach sowieckich brzmiała pierwotna nazwa tej instytucji. W wielu przypadkach znajdujące się tych trzech archiwach dokumenty stanowią doskonałe potwierdzenie prawdziwości informacji zdobywanych w latach 30. XX w. przez polski wywiad wojskowy oraz trafności formułowanych na podstawie ich analizy ocen i wniosków.

¹² Szerzej o kierunkach i zakresie procesów modernizacyjnych ówczesnego Wojska Polskiego oraz polskiej gospodarki zob. chociażby: E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974; E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990; idem, *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011; M. Jabłonowski, *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn 1996; M. Chrzanowski, *Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939*, Warszawa 2007; A. Morgała, *Samoloty wojskowe w Polsce*

co działo się za wschodnią granicą Rzeczypospolitej, w szeregach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Lata I pięciolatki (1929–1932)

Warto chociażby pokrótce omówić, jak przedstawiały się formułowane przez analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz funkcjonariuszy polskiej służby dyplomatycznej generalne oceny zmian ekonomicznych w ZSRS – w tym głównie na Ukrainie – w latach I pięciolatki. Otóż korzystając zarówno z oficjalnych publikowanych w ZSRS danych statystycznych, jak i z efektów własnych obserwacji, polscy dyplomaci działający wówczas w tym kraju zauważyli charakterystyczną cechę tych przemian, mianowicie zmianę proporcji pomiędzy produkcją przemysłową a rolniczą. Otóż w 1913 r. w całym imperium Romanowów wynosiła ona 40,6% do 59,4% na korzyść rolnictwa. Już jednak w 1929 r. nastąpiło ich odwrócenie i produkcja przemysłowa stanowiła 54,5% całej produkcji ZSRS, a rolnicza 45,5%. Natomiast po zakończeniu I pięciolatki produkcja przemysłowa obejmowała aż 70,4% całej wytwórczości, udział zaś rolnictwa zmalał

1924–1939, Warszawa 2003; M. W. Majewski, *Samoloty i zakłady lotnicze II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006; A. Glass, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 2, Sandomierz 2007; idem, *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 3, Sandomierz 2008; L. Wyszczałski, *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008; T. Pawłowski, *Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa 2009; idem, *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011; K. Chołoniewski, J. Koszewski, *Polska radiotechnika lotnicza 1918–1939*, Warszawa 2009; K. Kłobuch, *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009; S. Maksimiec, *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014. Z reguły jednak w pracach tego typu, poza niektórymi, nie eksponuje się zbytnio związku pomiędzy sowieckimi zbrojeniami a procesami modernizacyjnymi, którym w drugiej połowie lat 30. XX w. poddano polskie siły zbrojne oraz ich uzbrojenie i wyposażenie. Częściej odnosi się je do zmian, które w tych kwestiach zachodziły wtenczas w hitlerowskich Niemczech oraz w Wehrmachcie. Poza tym zob. także: A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego*; idem, *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. 4, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012; idem, *O „czerwoną” Rosję, „czerwoną” Europę i „czerwony” świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918–1941*, Toruń 2015 – studium zatytułowane: *Sowiecki potencjał militarny i stan Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej na dzień 22 czerwca 1941 r.*

do 29,6%. Widać więc z tego, iż był to rzeczywisty proces industrializacji ZSRS¹³.

Strona polska zauważyła jednak również liczne mankamenty takiej drogi oraz tak szybkiego tempa uprzemysłowienia tego kraju. Po 1928 r. źle dobrano proporcje pomiędzy nakładami finansowymi na najważniejsze gałęzie przemysłu ciężkiego a przemysłem lekkim i rolnictwem, co spowodowało liczne i dotkliwe braki w zaopatrzeniu ludności, głównie w żywność¹⁴. W jednym z dokumentów słusznie stwierdzono bowiem, że:

Charakterystyczną cechą sowieckiego rozwoju przemysłowego jest bardzo znaczny wzrost ciężkiego przemysłu, który przez szereg lat dominował pod względem tempa rozwoju nad przemysłem lekkim i spożywczym. Prowadziło to do znacznego rozrostu produkcji środków produkcji, przy niedostatecznym wzroście produkcji artykułów konsumpcyjnych, powodując pogłębianie się kryzysu na tle materialnej sytuacji całej ludności, głównie zaś wsi. Inwestowanie w rozbudowę przemysłu ciężkiego dało w ciągu paru lat znaczną część dochodu społecznego, a obecnie eksploatacja włożonych kapitałów, wskutek złej pracy tego przemysłu i jego nierentowności, obciąża nadal budżet państwowy i w konsekwencji kładzie się ciężarem na akcji podnoszenia życiowego poziomu ludności. [...] Wyjściem z tego błędnego koła może być tylko opłacalność ciężkiego przemysłu wskutek lepszej jego organizacji, z drugiej zaś strony – rozszerzenie produkcji przemysłu lekkiego i lepsze zaopatrzenie ludności¹⁵.

¹³ Zob. także: *Советское военно-промышленное производство (1918–1926). Том второй*, коллегияльная работа под редакцией В. А. Золотарева (серия: *История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963. Документы и материалы*, под редакцией И. И. Клебанова), Москва 2005, gdzie znaleźć można informacje o wcześniejszym stanie sowieckiej ekonomiki, w tym głównie o możliwościach jej kompleksu militarnego.

¹⁴ Nie należy tutaj zapominać, iż było to świadome działanie wynikające z dążenia do stworzenia możliwie szerokiej i wydajnej bazy dla przemysłu zbrojeniowego, a tym samym dla jak największego wzmocnienia siły Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, która miała być skutecznym narzędziem umożliwiającym Sowietom realizację dalekosiężnych celów ich polityki zagranicznej – poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: Л. Самуэльсон, *Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941*, перевод с английского И. С. Давидян, Москва 2001; О. Н. Кен, *Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х середина 1930-х гг.)*, Москва 2008; Cz. K. Grzelak, *Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.

¹⁵ *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934 (Съезды польских консулов в СССР. Протоколы и доклады 1927–1934)*, oprac. E. Kołodziej, M. Mazur,

Źle i nieefektywnie w sowieckiej gospodarce lat 30. funkcjonował też system nakazowo-rozdzielczy, gdyż „poszczególne części gospodarstwa narodowego nie dostosowują się automatycznie do siebie, lecz dociągane są drogą planów lub nakazów idących z góry”¹⁶, wypełnianie powstających w ten sposób luk gospodarczych wymagało zaś koncentracji wysiłku na wybranych dziedzinach kosztem pozostałych, z reguły w danym momencie lepiej funkcjonujących, co w konsekwencji prowadziło do powstawania trudności w innym miejscu. W efekcie tego w sowieckiej ekonomice brak było mechanizmów naturalnej kompensacji rozwoju ekonomicznego. Poza tym nie dysponowała ona również odpowiednimi i koniecznymi rezerwami mocy wytwórczych, siły roboczej oraz zapasami surowców i półfabrykatów. Powodowało to, że: „w sowieckiej pracy gospodarczej nie ma równomierności, płynie ona stale w atmosferze naprężenia i ingerencji rządowej, każde zaś osłabienie tej ostatniej na jakimkolwiek odcinku powoduje prawie zawsze spadek jej wydajności”¹⁷.

Słusznie zauważono też, że na braki zaopatrzenia w żywność w ZSRS najpoważniejszy wpływ miała forsowna kolektywizacja oraz niedoinwestowanie rolnictwa i przemysłu spożywczego, a także nadmierny eksport produktów rolnych za granicę. Poza zmniejszeniem się produkcji zbożowej doprowadziło to też do drastycznego spadku hodowli bydła i pogłowia trzody chlewnej, a w konsekwencji do bardzo poważnych braków w podaży mięsa i tłuszczów na rynku, głównie na Ukrainie, gdzie następnie w latach 1932–1933 doszło do tragicznego w skutkach głodu¹⁸. Podobnie działało

T. Radzik, Lublin 2011, s. 361 – dok. nr 19 – Referat Antoniego Aleksandra Żmigrodzkiego, radcy handlowego Ambasady RP w Moskwie, pt. „Rekonstrukcja gospodarstwa ZSRR”, ogłoszony na zjeździe konsulów polskich w ZSRR – Moskwa – 25 X 1934 r.

¹⁶ Ibidem, s. 387.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Zob. choćby: *Колективизация і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів*, відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992; М. Мухіна, *Упокорення голодом. Збірник документів*, Київ 1993; *Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали*, упорядочник Р. Пиріг, Київ 2007; *Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, wyb. i oprac. J. J. Bruski, Warszawa 2008; *Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008; Л. Аулова, В. Даниленко, В. Лавренюк, *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник*, Львів 2010; А. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie*; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929–1933)*, Toruń 2005; idem, *Pogłódowa wieś ukraińska w polskich raportach wywiadowczych i konsularnych (1934–1937)*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski*

się również z produkcją cukru, którego spożycie w całym ZSRS nie przekraczało wówczas 4 kg na mieszkańca – przynajmniej według oficjalnych danych¹⁹.

Poza tym nie mniej istotne były też społeczne następstwa przyspieszonej i przymusowej kolektywizacji, albowiem: „Skutkiem tej polityki stało się pełne przywiązanie włościanina skolektywizowanego do kołchozu, gdyż w wyniku ostatnich zarządzeń²⁰ nie może on bez aprobaty zarządu ani kołchozu opuścić, ani nawet udać się na jakieś sezonowe lub uboczne zarobki”²¹.

Zaprezentowana tutaj ocena wszystkich zmian ekonomicznych, które w ramach I pięcioletki nastąpiły w ZSRS, posiada cechy rzetelności, dalekie od oficjalnych i nie zawsze prawdziwych treści przedstawianych przez ówczesną sowiecką propagandę, która nagłaśniając mniej lub bardziej istot-

w XX wieku; S. Kulczycki, *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2008. W przypadku sowieckiego rolnictwa zainteresowanie polskiego wywiadu oraz polskich służb dyplomatycznych trwało również w latach następnych – zob. choćby: A. Smoliński, *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie pptk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na wschodzie w XX–początkach XXI wieku*, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn–Charków 2010; idem, *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций*, материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г., Тамбов 2010.

¹⁹ Według ustaleń jednego z dyplomatów: „Że tak, a nie inaczej dzieje się na Ukrainie, świadczą niezwykle trudności na jej wewnętrznym rynku cukrowym. Sklepy rozdzielcze albo nie wydają cukru wcale, albo nie wyżej niż 400 gram[ów] miesięcznie na dorosłego człowieka (bardzo rzadko 800). Te zaś nieznaczne ilości cukru, które dostają się na rynek wolny, sprzedawane są po cenach 17–25 rubli za kg, co przecież nawet na nasze pieniądze wynosi 2 i więcej złotych, czyli bardzo drogo. O tym zaś jak nieosiągalny jest ten cukier dla szerokich mas, zarabiających 150–300 rb. [czyli rubli] miesięcznie, mówić nie trzeba. Wątpić należy, czy konsumpcja przekracza cyfrę 4 kg rocznie na głowę. Resztę cukru zabiera Związek [Sowiecki]” – zob.: *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR*, s. 285 – dok. nr 17 – Referat Jana Karszo-Siedlewskiego pt. „Życie gospodarcze Ukrainy i jej udział w całości organizmu gospodarczego ZSRR”, wygłoszony na zjeździe konsulów polskich obradujących w Moskwie w dniach 23–26 X 1934 r.

²⁰ Mowa jest tutaj o tzw. paszportyzacji.

²¹ *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR*, s. 257 – dok. nr 15 – Referat Stanisława Zabięły o sowieckiej polityce wiejskiej, wygłoszony na zjeździe konsulów polskich w ZSRR – Moskwa 8 V 1933 r. Zob. także: ibidem, s. 248–249 oraz *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł*, wstęp, tłum. i oprac. J. Wojtkowiak, Poznań 2012, s. 43, dok. nr 12 – Uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) „O systemie paszportowym i wydaleniu z miast zbędnych elementów” z 15 XI 1932 r.

ne sukcesy własnej ekonomiki, pomijała lub też bagatelizowała powstające równocześnie trudności oraz napięcia gospodarcze i społeczne²².

Lata II i III pięciolatki (1933–1939)

Jak to już sygnalizowano, nie mniejszą uwagę polskiego wywiadu wojskowego przyciągały również rzeczywiste efekty ekonomiczne i wojskowe II pięciolatki²³. Skutkiem tego jest ciekawy, powstały w 1939 r. dokument Oddziału II Sztabu Głównego zatytułowany: *Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r.*²⁴. W dziale „Ocena ogólna” jego autorzy stwierdzili, że coraz mniej wiadomości dotyczących sowieckiej gospodarki można pozyskiwać metodą klasycznego śledzenia informacji pojawiających się w prasie oraz w oficjalnych publikacjach ukazujących się w ZSRS. Pomimo to zauważono, że

²² *Zjazdy konsulów polskich w ZSRR*, s. 285 – dok. nr 17 – Referat Jana Karszo-Siedlewskiego pt. „Życie gospodarcze Ukrainy i jej udział w całości organizmu gospodarczego ZSRR”, wygłoszony na zjeździe konsulów polskich obradujących w Moskwie w dniach 23–26 X 1934 r.; ibidem, s. 361, 363, 387–388 – dok. nr 19 – Referat Antoniego Aleksandra Żmigrodzkiego, rady handlowego Ambasady RP w Moskwie, pt. „Rekonstrukcja gospodarcza ZSRR”, wygłoszony na zjeździe konsulów polskich w ZSRR – Moskwa – 25 X 1934 r. Podobne wnioski można znaleźć także w opracowaniach i analizach przygotowywanych wtenczas przez oficerów i analityków Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – zob. choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.O.33, Warszawa 16 X 1933 r.

²³ Tymczasem według oficjalnych danych rozpowszechnianych przez sowiecką propagandę: „Dzięki pełnej poświęceń pracy narodu radzieckiego druga pięciolatka [...] wykonana została przedterminowo, do 1 kwietnia 1937 roku, a więc w ciągu czterech lat i trzech miesięcy. W 1937 roku globalna produkcja wielkiego przemysłu zwiększyła się w porównaniu z rokiem 1932 przeszło dwukrotnie, a w porównaniu z rokiem 1913 – ośmiokrotnie. Rozwój wielkiego przemysłu, zwłaszcza przemysłu maszynowego, miał poważny wpływ na techniczną rekonstrukcję wszystkich gałęzi gospodarki narodowej. W 1937 roku ponad 80 procent całej produkcji przemysłowej dawały przedsiębiorstwa nowo zbudowane bądź też całkowicie zrekonstruowane w okresie pierwszej i drugiej pięciolatki. Poważne sukcesy zostały osiągnięte w mechanizacji rolnictwa. [...] Można było uważać techniczną rekonstrukcję gospodarki narodowej za zakończoną. [...] Wielkim osiągnięciem drugiej pięciolatki było rozwiązanie w zasadzie problemu kadr. Liczba specjalistów w wyższym i średnim wykształceniem zawodowym, którzy podejmowali pracę w gospodarce narodowej, zwiększyła się w porównaniu z pierwszą pięciolatką przeszło dwukrotnie” – zob.: *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, praca zbior., Warszawa 1960, s. 623.

²⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

kryzys w przemyśle, który rozpoczął się w drugiej połowie 1936 r., trwa nadal, a jego skutkiem jest niewykonywanie przez przemysł ciężki i maszynowy rocznych planów produkcyjnych²⁵. Zahamowaniu uległo także tempo wzrostu wydajności pracy, co również wpłynęło na ograniczenie rzeczywistych rozmiarów produkcji. Innym wielce charakterystycznym zjawiskiem było częste wykonywanie planów ilościowych kosztem spadku jakościowej wartości produkowanych wyrobów, w tym również sprzętu wojskowego²⁶. Doskonałym przykładem takiej właśnie sytuacji może być chociażby produkcja amunicji artyleryjskiej. Według wspomnień późniejszego sowieckiego marszałka artylerii Nikołaja Nikołajewicza Woronowa:

²⁵ O kryzysie w sowieckim przemyśle w latach 1936–1937 w swoim bardzo wartościowym opracowaniu pisze także Lennart Samuelson. W jego efekcie nie udało się zrealizować znacznej części zaplanowanych wcześniej inwestycji przemysłowych. Poza tym poważna część poczynionych w poprzednich latach wkładów kapitałowych nie doprowadziła do uruchomienia żadnej produkcji, a wiele wytwarzanych produktów było deficytowych. Wskutek tego w całym ZSRS znacząco spadło rzeczywiste tempo wzrostu gospodarczego. Wszystkie te zjawiska dotyczyły także przemysłu obronnego, który pomimo przeznaczenia na jego rozwój ogromnych środków finansowych oraz surowców i mocy produkcyjnych przemysłu maszynowego nie zrealizował rocznych planów produkcyjnych. W 1937 r. w sposób szczególny kryzys dotknął przemysł lotniczy, który wyprodukował wtenczas zaledwie 38% zaplanowanych samolotów i 87% objętych planem silników lotniczych. Podobnie w tym czasie było zresztą we wszystkich pozostałych działach sowieckiego przemysłu zbrojeniowego – zob.: Л. Самуэльсон, op. cit., s. 208.

²⁶ W analizowanym tutaj dokumencie stwierdzono, że z racji wielkiej dowolności w obliczaniu kosztów i cen produktów ocena istotnej globalnej wartości produkcji była wówczas praktycznie nieuchwytna. Stąd też według ocen oficerów Oddziału II: „Wykazywane wskaźniki produkcji są nieraz wątpliwe i osiągane sztucznie [...]” – zob.: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939. Według Władimira Bieszanowa, z którym w tej kwestii nie sposób się nie zgodzić, za brakoróbstwo – poza innymi czynnikami – odpowiedzialne było głównie współzawodnicтво pracy, czyli tzw. ruch stachanowski, w efekcie którego nikt nie zwracał uwagi na jakość produkcji tylko na jej ilość. „Na przykład w zakładach »Nowoje Sormowo« stachanowcy i przodownicy w wydziale kuźni i pras [...] z podwójnym entuzjazmem wykuwali »potworne odkuwki« [...]. W wydziale mechanicznym »zwiększywszy szybkość cięcia«, przerabiano na wióry tony metalu, w wydziale termicznym, »uprosiwszy proces obróbki«, wykonano plan w 190 procentach. W wydziale montażowym ani stachanowców, ani przodowników nie było, tam łamali sobie głowy nad problemem, jak z »góry« niestandardowych detali, wykonanych »po stachanowsku«, zmontować działającą armatę – zob.: W. Bieszanow, *Ślepy bóg wojny. Armia Czerwona pod ogniem własnej artylerii*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2012, s. 148. Ponadto zob. także: idem, *Latające trumny Stalina*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013; idem, *Twardy pancerny*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013. W przypadku tej ostatniej pracy autora mowa jest m.in. o złej jakości stali pancernej oraz stali stopowej produkowanej wówczas przez huty na Ukrainie.

Swego czasu [w 1940 r. – przyp. A.S.], podczas prób na poligonach, masowo dochodziło do przedwczesnych wybuchów pocisków. W celu wyjaśnienia przyczyny powołano komisję pod moim przewodnictwem. [...]

Komisja skontrolowała pracę szeregu zakładów produkujących amunicję dla artylerii. W nowych zakładach dominującą siłą stanowili młodzi inżynierowie i technicy oraz jeszcze młodszy robotnicy i robotnice, którzy mieli poważne braki w wykształceniu i doświadczeniu. Nie zawsze należycie wykorzystywano techniczne wyposażenie zakładów.

W zakładach produkujących skorupy pocisków stwierdziliśmy, że odbiór produkcji przez oddziały kontroli technicznej i przedstawicieli armii odbywa się jak za króla Ćwiczka, „na oko”. Na polecenie komisji znaczną partię już przyjętych skorup poddano badaniu metodą hydrauliczną. Niektóre skorupy od razu zaczęły cieknąć. Było to oczywiste brakoróbstwo. Jeśli skorupa przepuszcza ciecz, to gazy prochowe, powodujące ogromne ciśnienie, tym bardziej mogą przedostać się do wnętrza pocisku. Przedwczesny wybuch jest tu nieunikniony, a może on nastąpić w lufie działa, co grozi jego zniszczeniem oraz ofiarami w ludziach.

Wielka odpowiedzialność spadała na robotnice kontrolujące głowice pocisków. Miały one wykrywać możliwe pęknięcia lub rysy świadczące o ich powstawaniu. W tym celu głowice zanurzano w specjalnym płynie, w którym wszelkie defekty na metalu stawały się bardziej widoczne. Zainteresowaliśmy się tym stadium kontroli. I znów stwierdziliśmy duży procent braków w już przyjętej produkcji. Rozmowy z kontrolerkami wykazały, że przez pierwsze dwie do czterech godzin praca idzie dobrze, potem jednak oko się męczy i coraz trudniej zauważyć defekt.

Zbadaliśmy również sposób napełniania skorup materiałem wybuchowym. Również i tu wykryliśmy odchylenia od procesów technologicznych. Kiedy nocą przechodziłem z dyrektorem fabryki przez wydział elaboracji, zażartowałem:

– Widząc waszą produkcję, nie zdziwię się, jeśli w którymś pocisku znajdę sprasowanego kota.

Dyrektor ciężko westchnąwszy, odparł z powagą:

– Nie, to jest niemożliwe. [...]

W produkcji zapalników również zdarzały się odstępstwa od instrukcji. W rękach kontrolerów zobaczyliśmy pilniki: jeśli jakaś część nie pasowała, po prostu podpłowywano ją bez żadnych pomiarów. I to tam, gdzie błąd w dziesiątych, a nawet setnych częściach milimetra jest niedopuszczalny. Wszystko to robiono w celu szybszego wykonania planu. Zabraliśmy 10.000 gotowych do wysłania zapalników i skierowaliśmy je do innego miasta, w którym

znajdowały się podobne zakłady, w celu rozbiórki i dogłębnej kontroli. Stwierdzono setki wypadków brakoróbstwa z odchyleniem od rysunków technicznych i ustalonych tolerancji. [...]

Na zakończenie komisja przeprowadziła liczne strzelania doświadczalne. Potwierdziły one z całą mocą fakt, iż pod względem konstrukcyjnym pociski są bez zarzutu, lecz należy poprawić jakość ich wykonania.

Komisja domagała się usprawnienia procesów technologicznych, podniesienia poziomu wykształcenia technicznego pracowników, zdecydowanej poprawy dyscypliny pracy i wprowadzenia nowych, postępowych metod kontroli²⁷.

Wynika więc z tego, że produkowana w taki sposób, „po sowiecku”, amunicja artyleryjska mogła być bardziej niebezpieczna dla własnych żołnierzy niż dla potencjalnego przeciwnika.

Jednocześnie przeciążanie pracą oraz niewłaściwa eksploatacja wielu urządzeń technicznych prowadziła do częstych awarii, szybszego ich zużycia, a w konsekwencji do dalszego spadku produkcji i wzrostu jej kosztów.

Kolejną przyczyną niepowodzeń sowieckiego przemysłu był brak odpowiednich kadr technicznych. Starych i doświadczonych inżynierów odsunięto bowiem od kierowania przedsiębiorstwami, zaś tzw. wydwiżenicy²⁸, którzy stanowiska kierownicze zajmowali niemal natychmiast po ukończeniu szkół oraz uczelni technicznych i odbyciu pewnej ograniczonej praktyki, z reguły nie mogli dać sobie rady ze skomplikowanymi kwestiami

²⁷ M. Woronow, *Artyleryjskim szlakiem*, tłum. S. Michnik, Warszawa 1966, s. 136–138. W innych zaś przypadkach w 1936 r., według oficjalnych danych, Zakłady Mechaniczne imienia Sierowa wyprodukowały 77% wybrakowanych pocisków artyleryjskich, zakłady „Iżorskie” 46% wadliwych płyt pancernych, Zakłady Imienia Kirowa 90% wybrakowanych kół zębatych i wałów napędowych do czołgów, w „Czerwonym Sormowie” zaś, w którym wytwarzano pociski kalibru 107 i 203 mm, całość produkcji (100% – sic!) okazała się bublami, gdyż pociski te miały przemieszczone środki ciężkości, co uniemożliwiało prowadzenie nimi celowanego ognia. W efekcie przerwano ich produkcję, a wszelkie magazyny, wydziały i przylegające do nich tereny zawałone były wybrakowaną amunicją, której odbioru kategorycznie odmówiły odpowiednie komisje wojskowe – zob.: W. Bieszanow, *Ślepy bóg wojny*, s. 148, 212. Jednym słowem w wielu przypadkach był to przemysł produkujący zwykle buble, na dodatek jeszcze bardzo drogie.

²⁸ „Выдвиженец”, czyli pochodzący „z ludu”, kiepsko wykształcony i nieposiadający odpowiedniego doświadczenia praktycznego przedstawiciel sowieckich elit kierowniczych. O jego pozycji decydowała bowiem nie wiedza i umiejętności, lecz właściwe pochodzenie społeczne. Nierzadko, aby zająć odpowiedzialne stanowisko kierownicze w przemyśle wytwarzało średnie wykształcenie – w przemyśle węglowym takich dyrektorów i kierowników było wówczas ponoć aż 65%.

technicznymi i technologicznymi. Poza tym chaos powiększało ogromne zbiurokratyzowanie i skomplikowanie struktury organizacyjnej państwowego aparatu gospodarczego, ustawiczne zaś „czystki” polityczne przyczyniały się do niezwyklej płynności i zbytniego „odmłodzenia” kadr kierowniczych²⁹. W wielu pozornie nowoczesnych i dobrze wyposażonych technicznie przedsiębiorstwach rodziło to poważne problemy natury technicznej i technologicznej, a także wskutek obawy przed odpowiedzialnością zabijało w kadrach kierowniczych ducha samodzielności i przedsiębiorczości. Problemem był też poziom umiejętności technicznych niższego dozoru technicznego – majstrów oraz robotników, którzy najczęściej przechodzili przeszkolenie w miejscu pracy³⁰. Zdaniem polskich analityków Oddziału II Sztabu Głównego w sposób szczególny prawidłowości te dezorganizowały właśnie sowiecki przemysł ciężki oraz maszynowy i obronny.

Ogólną wydajność pracy wyliczaną w postaci stosunku wielkości produkcji przypadającej na jednego robotnika znacząco obniżało zatrudnienie zbyt dużej liczby tzw. robotników podręcznych, czyli sił niewykwalifikowanych lub pomocniczych, które nie miały istotniejszego wpływu na poziom wykonania planów rocznych poszczególnych przedsiębiorstw. Ich liczba, poza innymi przyczynami³¹, była natomiast związana także z wysoką awaryjnością szeregu urządzeń i instalacji technicznych, które wymagały stałego utrzymywania licznych ekip naprawczych.

Poza tym w stosunku do realiów istniejących w rozwiniętych gospodarczo krajach europejskich i w USA na przeciętnego sowieckiego robotnika nakładano zbyt niskie normy wydajności. Stąd też pomimo rzeczywistej stosunkowo niewielkiej efektywności sowieckiego przemysłu maszynowe-

²⁹ W dokumencie tym podano obszerny wykaz zauważonych zmian na stanowiskach kierowniczych w całym szeregu przedsiębiorstw przemysłowych, w tym również tych, które działały na Ukrainie – mianowicie chociażby w Donbasie, w hucie żelaza w Kramatorsku, w Charkowskiej Fabryce Traktorów, czy też w Charkowskiej Fabryce Obrabiarek – zob.: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

³⁰ W 1937 r. w przemyśle ciężkim i obronnym zatrudnionych było ponoć aż 4 840 000 robotników, z których jednak tylko część przeszła szkolenie w zakresie tzw. minimum technicznego.

³¹ W krajach o ustroju komunistycznym oraz następnie w krajach należących do tzw. obozu socjalistycznego, w tym również w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, z powodów politycznych i ideologicznych stosowano bowiem politykę „pełnego zatrudnienia”. Jej efektem było tworzenie wielu niepotrzebnych stanowisk pracy, których istnienie znacząco obciążało wszelkie wskaźniki ekonomiczne zarówno pojedynczych przedsiębiorstw, jak i całych gospodarek narodowych poszczególnych państw.

go – według oficjalnych statystyk – zaledwie 10% robotników nie wykonało planu, połowa z nich zaś wykonała ponoć aż 150% normy.

W celu ograniczenia płynności kadr robotniczych oraz zmniejszenia zjawiska „łazikowania i włączegostwa z fabryki do fabryki” podjęto cały szereg przedsięwzięć dla poprawienia dyscypliny pracy. Jednym z nich było wprowadzenie „książeczek robotniczych”³².

Rzeczywiste moce sowieckiego przemysłu ciężkiego i maszynowego ograniczał także poziom realizacji nowych planowych inwestycji. W pierwszej połowie 1938 r. udało się bowiem zrealizować zaledwie 37 ze 115 zaplanowanych na ten czas obiektów przemysłowych tego typu. Podobnie też było z planowymi i jednocześnie niezbędnymi remontami kapitalnymi obiektów oraz urządzeń i instalacji technicznych. Poza tym często prace tego typu wykonywano mało fachowo i niezbyt dokładnie lub jedynie „po-bieżnie”. Związane zaś z tym awarie stanowiły kolejny czynnik ograniczający rzeczywisty poziom wykonywania przez poszczególne przedsiębiorstwa narzuconych im planów rocznych.

Kolejną niekorzystną cechą przemysłu ciężkiego oraz maszynowego ZSRS w końcu lat 30. XX w. było nadmierne zużycie energii elektrycznej oraz paliw, a także marnotrawstwo smarów. Zjawiska tego typu dotyczyły głównie hut, koksowni oraz fabryk przemysłu maszynowego, w tym również tych rozlokowanych na Ukrainie. Zbyt często też gromadzono nadmierne zapasy surowców energetycznych, mianowicie węgla lub paliw płynnych, co wynikało m.in. z niewłaściwie i niedbale prowadzonej sprawozdawczości („buchalterii”) oraz z nierytmiczności dostaw. W efekcie wśród sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych tendencje do nadmiernego gromadzenia zapasów surowców i paliw były zjawiskiem niemal powszechnym³³.

³² Według oficjalnych sprawozdań: „Sprzyjało temu niewątpliwie również to, że sytuacja w latach 1937–1938 [czyli czystki i represje, którym poddano wówczas, głównie stare i dobrze wykształcone, kadry techniczne i kadry kierownicze sowieckiego przemysłu] mocno wpłynęła na spadek prestiżu kierownictwa – mistrza, szefa oddziału, wydziału czy nawet dyrektora zakładu. Same uchwaly o podwyższeniu ich roli i odpowiedzialności już nie wystarczały do umocnienia dyscypliny produkcyjnej” – cyt. za: W. Bieszanow, *Ślepy bóg wojny*, s. 218. Poza tym niebagatelną rolę w powstaniu i rozwoju tego niekorzystnego zjawiska odgrywały także degradacja materialna kadr technicznych i kierowniczych oraz wzrastająca rola coraz gorzej przygotowanych fachowo inżynierów kształconych na sowieckich uczelniach technicznych, a także zerwanie swobodnego kontaktu z zachodnią myślą techniczną, na co wpływ miały utrudniony dostęp do odpowiedniej literatury fachowej oraz słaba lub nawet żadna znajomość języków obcych.

³³ Szerzej zob.: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

W przemyśle węglowym, w tym w Donbasie³⁴, w dalszym ciągu wydajność poważnie obniżały skutki złej organizacji pracy oraz braki kadry technicznej, których konsekwencją były też liczne awarie urządzeń i instalacji technicznych. Na przykład w Donbasie, w kopalniach należących do trustu Budiennougol, w pierwszym półroczu 1938 r. odnotowano aż 465 awarii dźwigów kopalnianych³⁵, co spowodowało straty liczone w dziesiątkach tysięcy rubli. Poza tym często w kopalniach prowadzono gospodarkę rabunkową³⁶, co prowadziło do licznych zawałów oraz podziemnych pożarów, a co za tym idzie do wypadków i strat ludzkich. Nie zawsze też należycie wykorzystywano posiadane urządzenia techniczne. Dla przykładu w 1938 r. w Donbasie posiadano 1982 ciężkie wrębniarki, ale realnie pracowało tylko 66% z nich. Wszystko to obniżało wydobycie węgla oraz wydajność pojedynczego górnika, która w III kwartale 1938 r. w całym sowieckim górnictwie wyniosła 25,1 tony miesięcznie. Oprócz tego węgiel zbyt często był zanieczyszczony ponad dopuszczalne wartości – do 19% objętości przy górnej granicy normy wynoszącej 11%, a straty w transporcie pomiędzy kopalnią a hutą dochodziły aż do 15%.

W przypadku Donbasu etat obsady kopalń wynosił wówczas 293 000 górników i robotników, ale do prac pod ziemią brakowało 10 000 górników, do prac naziemnych zaś zatrudniono 2730 ludzi ponad etat³⁷. Ogłoszono więc ochotniczy zaciąg młodzieży do pracy w kopalniach, w wyniku którego do 10 lipca 1938 r. zgłosiło się 2055 ludzi. Pomimo to jedynie 27 kopalń – na ogólną liczbę 292 w całym Donbasie – wykonywało narzucony im plan z pewną nadwyżką. Pozostałe natomiast planu nie wykonały, przy czym wskutek niskiej wydajności ich koszty wydobycia z reguły były zbyt wysokie³⁸.

³⁴ Według oficjalnych danych w drugiej połowie 1938 r. całe górnictwo węgla kamiennego w ZSRS wykonało tylko 89,9% planu.

³⁵ To wcale nie był taki zły wynik, gdyż według oficjalnych danych w innym tręście w ciągu zaledwie 2 dni odnotowano aż 103 takie awarie. Natomiast w jeszcze innej grupie kopalń w ciągu 8 miesięcy ich liczba wyniosła aż 1300.

³⁶ W niektórych kopalniach węgla kamiennego nie prowadzono nawet właściwej – dokładnej – dokumentacji technicznej i geologicznej dotyczącej eksploatacji poszczególnych pokładów oraz usytuowania ścian wydobywczych i kopalnianych chodników, co znacząco zwiększało zagrożenie zawałami oraz utrudniało racjonalne i planowe wydobycie węgla.

³⁷ Pomimo to, według oficjalnych danych, w 1937 r. Donbas dostarczył 77 542 000 ton węgla kamiennego, podczas gdy w całym ZSRS wydobyto wtenczas 127 968 000 ton tego surowca.

³⁸ Prowadzono wówczas także doświadczenia z tzw. podziemną gazyfikacją węgla – szerzej zob. chociażby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka

Wiele nieprawidłowości i niedostatków istniało wtenczas również w hutnictwie żelaza. Do hut docierała bowiem zbyt zanieczyszczona ruda zawierająca za dużo krzemionki, gliny i kwarcytów³⁹. Zbyt często sprowadzano ją też z odległych złóż, zamiast wykorzystywać te, które znajdowały się najbliżej. Z reguły zbyt niska była też wydajność wielkich pieców. Jako paliwa – zamiast drogiego koksu – próbowano wówczas używać termoantracyt, czyli wyżarzony antracyt. Poza tym: „Produkcja stali wysokogatunkowej, której wyrób jest sprawdzianem kultury technicznej kraju oraz potencjału przemysłowego i obronnego, nie osiąga zamierzonych planów i wykazuje dużo braków. Huta »Krasnyj Oktiabr« w Charkowie dała w ciągu 9 miesięcy [1938 r.] braków za 13,7 miliona rubli, czyli że została zabrakowana cała dwumiesięczna produkcja”⁴⁰.

W przypadku wyrobów walcowanych największe niedobory występowały w produkcji szyn⁴¹, drutu, blachy białej i żelaza dachowego, przy czym ani jedna huta produkująca rury nie wykonała planu, natomiast braki w niektórych z nich stanowiły aż 40% produkcji. Wynikało to z bardzo niskiej jakości produkcji hut. W pierwszym półroczu 1938 r. odsetek braków przy produkcji szyn I kategorii w całym ZSRR wyniósł 52%, w blasze białej 50%, a w produkcji drutu aż 60%. Poza tym przestoje walcarek stanowiły wtenczas od 23 aż do 64% czasu pracy, podczas gdy normy wynosiły zaledwie 12%. Wielką była też płynność pracowników. Wszystko to obniżało realne możliwości produkcyjne oraz generowało ogromne straty zarówno finansowe, jak i w surowcach oraz paliwie.

W efekcie takich niedostatków sowieckiego hutnictwa Huta imienia Stalina w Kramatorsku: „Wysyła swoim odbiorcom przedmioty niewykończone, zmuszając terrorem komisję odbioru technicznego do ich przyjęcia”⁴².

techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

³⁹ Formalnie powinna zawierać 60,8% żelaza.

⁴⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

⁴¹ Ich niedobór powodował, że w 1933 r. w USA próbowano nawet kupować używane szyny kolejowe – zob.: E. F. Ziemke, *Armia Czerwona 1918-1941. Powstanie narzędzia agresji*, tłum. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015, s. 277.

⁴² Huta ta dostarczała m.in. stali pancernej do produkcji czołgów typu BT, wytwarzanych w Charkowskiej Fabryce Lokomotyw.

Zamówienia na części zapasowe do maszyn górniczych trwają [czyli, że były realizowane] po 2 lata⁴³.

Źle pracowała również Huta Stali w Zaporozżu (Zaporożstal), która: „Od 1938 r. wytapia i walcuje pierwszą [w ZSRR] stal nierdzewiejącą oraz wyrabia wysokogatunkową stal narzędziową: w I półroczu wyprodukowano 10.174 ton wartości 17 milionów rb. [czyli rubli]. Jednak walcarki często próżnują i przestoje dzienne wynoszą 37–57% czasu roboczego”⁴⁴.

Podobnie działo się też w nikopolskich kopalniach manganu, które według ustaleń oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego pracowały źle, „bo metodami przestarzałymi (z 21 kopalń – 8 pracuje ręcznie). Rozbudowa chodników odbywa się tylko w 3 kopalniach zamiast w 15. [...] Koszty własne [kopania] rudy przekraczają normy o 18%. Stosowana tytułem próby metoda wydobycia hydrauliczna daje dobre wyniki, bo zwiększa wydajność kilkanaście razy”⁴⁵.

Chlubnym wyjątkiem była tutaj huta dniewrowska produkująca „magnez”, ponieważ wykonywała nałożone na nią plany.

Także sowiecki przemysł maszynowy nie realizował planów produkcyjnych⁴⁶, gdyż za 11 miesięcy 1938 r. wykonał tylko 85% „produkcji towarowej”. Najgorzej pracowały zaś przedsiębiorstwa wytwarzające silniki i traktory oraz inne „maszyny transportowe”. Braki w produkcji – według oficjalnych sowieckich danych – wyniosły przeciętnie w tym czasie 6–8%⁴⁷. W rzeczywistości jednak musiało ich być znacznie więcej, gdyż w wielu zakładach z powodu braku sprawdzianów oraz innych niezbędnych narzędzi pomiarowo-kontrolnych nie istniała praktycznie żadna realna kontrola techniczna⁴⁸.

⁴³ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Nie udało się nawet – pomimo wcześniejszych planów – wprowadzić wszędzie systemu metrycznego, co powodowało, że były fabryki, gdzie część produkcji odbywała się w systemie metrycznym, a część w calowym. Zależało to od tego, gdzie „kupowano” licencję na dany produkt lub też w jakim systemie wykonany był produkt, którego mniej lub bardziej udaną kopię produkowano następnie w ZSRR, gdzie inżynierowie przygotowujący niezbędną dokumentację techniczną nie potrafili dokonać przeliczeń z systemu calowego na metryczny bądź też odwrotnie.

⁴⁷ Według oficjalnych danych w 1938 r. w całym przemyśle maszynowym przyniosło to straty rządu 285 000 000 rubli.

⁴⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

Ostatni kwartał 1938 r. miał zadecydować o wykonaniu planu za cały rok oraz przygotować grunt pod realizację zadań w przemyśle ciężkim i maszynowym w roku następnym. Bowiem według zamierzeń przyrost wartości produkcji przemysłu ciężkiego, maszynowego i obronnego w porównaniu do ostatniego kwartału 1937 r. miał wynieść 30%. Tymczasem w rzeczywistości nastąpił jej wyraźny spadek⁴⁹. Rzeczywiste więc efekty całkowicie zawiodły oczekiwania władz sowieckich, natomiast przedsiębiorstwa, którym udało się wykonać plan, były bardzo nieliczne. Do tej grupy należała Woroneska Fabryka imienia Dzierżyńskiego produkująca silniki diesla, a na Ukrainie fabryka obrabiarek w Odessie⁵⁰.

Podsumowanie

Z zaprezentowanych rozważań wynika, że w okresie lat 1929–1939 polski wywiad wojskowy oraz polskie służby dyplomatyczne pilnie obserwowały i analizowały wszelkie zmiany zachodzące w gospodarce ówczesnego ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie. Dotyczyło to zarówno przemysłu, jak i rolnictwa⁵¹. Należy też zauważyć, że stronę polską interesowały rzeczywiste, a nie propagandowe efekty i osiągnięcia sowieckiej ekonomiki, przy czym szczególną uwagę oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych skupiały te jej elementy, które miały bądź też mogły mieć w przyszłości znaczenie militarne i już w latach 30. znacząco wpływały na stan potencjału wojskowego ZSRS, głównie zaś Armii Czerwonej.

⁴⁹ Na przykład, według danych zebranych wtenczas przez polski wywiad wojskowy, w przypadku węgla spadek ten wyniósł 6%, w produkcji surówki żelaza 4%, w wytopie stali 9,3%, w produkcji wyrobów walcowanych 6%, a w wydobyciu ropy naftowej 2%.

⁵⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.2467. Charakterystyka techniczna przemysłu ciężkiego i maszynowego w ZSRR za II-e półrocze 1938 r. – dokument Oddziału II Sztabu Głównego, Warszawa 1939.

⁵¹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. choćby: A. Smoliński, *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego*; idem, *Образ советской деревни летом 1936 г.*. Poza tym obserwowano również ówczesny stan sowieckiego kolejnictwa oraz wszelkie zjawiska dotyczące motoryzacji, a także cały szereg innych elementów szeroko rozumianej ekonomiki ZSRS – szerzej zob. choćby: idem, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016.

Streszczenie

Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych. przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego na Sowiety

W artykule omówiono oceny najważniejszych zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowanych przez analityków ówczesnego polskiego wywiadu wojskowego oraz przedstawicieli polskich służb dyplomatycznych akredytowanych w tym czasie na Ukrainie. Autor wskazał również na przyczyny, dla których strona polska obserwowała i analizowała zmiany tego typu, a także ich zakres.

Summary

Analyses and evaluations of economic changes in Soviet Ukraine from the end of the 20s to the end of the 30s of the 20th century formulated by officers of Department II of the Polish Army General Staff and members of the Polish diplomatic services Contribution to the history of Polish military intelligence against the Soviets

The article discusses the evaluations of most important economic changes in Soviet Ukraine from the end of the 20s to the end of the 30s of the 20th century, formulated by analysts from contemporary military intelligence and members of the Polish diplomatic services accredited in Ukraine in that period, which was the time when Ukraine was experiencing rapid and intense industrialization. The evaluations concern transformations and the contemporary situation of the Ukrainian heavy industry, as well as agriculture and communication. The Author has also pointed out the reasons why the Polish side was observing and analyzing changes of that type, as well as their extent.

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Warszawa

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)

Oddział II Sztabu Głównego (sygnatura 303.4).

Warszawa Archiwum Akt Nowych (AAN)

Instytucje Wojskowe 1918–1939 (sygnatura 296/I).

Źródła drukowane i wspomnienia

Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu, wybór i oprac. J. J. Bruski, Warszawa 2008.

Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008.

Woronow M., *Artyleryjskim szlakiem*, tłum. S. Michnik, Warszawa 1966.

Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach, wybór i oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005.

Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł, wstęp, tłum. i oprac. J. Wojtkowiak, Poznań 2012.

Zjazdy konsulów polskich w ZSRR. Protokoły i referaty 1927–1934 (Съезды польских консулов в СССР. Протоколы и доклады 1927–1934), oprac. E. Kołodziej, M. Mazur, T. Lublin 2011.

Аулова Л., Даниленко В., Лавренюк В., *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник*, Львів 2010.

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали, упорядочник Р. Пиріг, Київ 2007.

Колективизація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів, відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992.

Мухіна М., *Упокорення голодом. Збірник документів*, Київ 1993.

Советское военно-промышленное производство (1918–1926). Том второй, коллегияльная работа под редакцией В. А. Золотарева (серия: История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963. Документы и материалы, под редакцией И. И. Клебанова), Москва 2005.

Opracowania

- Bean T., Fowler W., *Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej*, tłum. R. Zawadzki, Warszawa 2012.
- Bieszanow W., *Ślepy bóg wojny. Armia Czerwona pod ogniem własnej artylerii*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2012.
- Bieszanow W., *Latające trumny Stalina*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
- Bieszanow W., *Twardy pancierz*, tłum. W. Stefanowicz, Warszawa 2013.
- Chołoniewski K., Koszewski J., *Polska radiotechnika lotnicza 1918–1939*, Warszawa 2009.
- Chrzanowski M., *Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939*, Warszawa 2007.
- Ćwiek H., *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001.
- Dyskant J. W., *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*, Gdańsk 1983.
- Glass A., *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 2, Sandomierz 2007.
- Glass A., *Polskie konstrukcje lotnicze do 1939 r.*, t. 3, Sandomierz 2008.
- Glock M., *Flota Czerwona na Morzu Czarnym*, t. 1: *Wielka improwizacja 1941–1942*, Warszawa 2011.
- Gondek L., *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1934–1939. Zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania wywiadu polskiego w Niemczech hitlerowskich*, Gdańsk 1975.
- Gondek L., *Na tropach tajemnic III Rzeszy*, Warszawa 1987.
- Gondek L., *Wywiad polski w III Rzeszy. Sukcesy i porażki*, Warszawa 2011.
- Grzelak Cz. K., *Armia Stalina 1939–1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.
- Grzywacz A., *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939*, „Studia Rzeszowskie” 1999, tom 4.
- Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, praca zbior., Warszawa 1960.
- Jabłonowski M., *Cztery lata przed wojną. Z dziejów gospodarki polskiej 1936–1939*, Olsztyn 1996.
- Kłobuch K., *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009.
- Kołąkowski P., *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.
- Kołomyjec M., Ledwoch J., *BT*, t. 1, Warszawa 2011.
- Kośmider T., *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001.
- Kośmider T., *Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Kozaczuk W., *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922–1939*, Warszawa 1967.
- Kozaczuk W., *W kręgu Enigmy*, Warszawa 1979.
- Kozaczuk W., *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918–1939*, Warszawa 1999.

- Kozłowski E., *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974.
- Kruszyński M., *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012.
- Kulczycki S., *Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, Wrocław 2008.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
- Kuśnierz R., *Pogłodowa wieś ukraińska w polskich raportach wywiadowczych i konsularnych (1934–1937)*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012.
- Ledwoch J., *Czołgi BT*, Warszawa 1998.
- Majewski M. W., *Samoloty i zakłady lotnicze II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006.
- Majzner R., *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Toruń 2006.
- Maksimiec S., *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014.
- Malak E., *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990.
- Malak E., *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011.
- Misiuk A., *Śłużby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.
- Morgała A., *Samoloty wojskowe w Polsce 1924–1939*, Warszawa 2003.
- Panow V. P., Solorz J., *Czołgi sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1996.
- Pawłowski T., *Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939*, Warszawa 2009.
- Pawłowski T., *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011.
- Peptoński A., *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.
- Smoliński A., *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Историчні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16.
- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość”, seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, 2003–2004, nr 2–3.
- Smoliński A., *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kołakowski, A. Peptoński, Toruń 2006.

- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. 10, z. 1 (37).
- Smoliński A., *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. 5.
- Smoliński A., *Raport Attaché Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na wschodzie w XX–początkach XXI wieku*, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn–Charków 2010.
- Smoliński A., *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 8.
- Smoliński A., *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2012, випуск 9.
- Smoliński A., *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Smoliński A., *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, t. 1.
- Smoliński A., *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. 4, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012.
- Smoliński A., *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2012, nr 3 (5).
- Smoliński A., *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935–1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 2 red. A. Smoliński, Toruń 2012.
- Smoliński A., *Wiedza Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego o stanie organizacyjnym kawalerii i wojsk szybkich RKKa w połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Poznań 2013.
- Smoliński A., *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна*

- свідомість*, Львів (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) 2013, випуск 6.
- Smoliński A., *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії” 2014, nr 12.
- Smoliński A., *Wiedza o wyższej kadrze dowódczej kawalerii RKKA posiadana przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w połowie lat trzydziestych XX w.*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 4, red. M. Wagner, Siedlce 2014.
- Smoliński A., *O „czerwoną” Rosję, „czerwoną” Europę i „czerwony” świat. Studia o potencjale militarnym Sowietów w latach 1918–1941*, Toruń 2015.
- Smoliński A., *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016.
- Włodarkiewicz W., *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001.
- Włodarkiewicz W., *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002.
- Włodarkiewicz W., *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932–1939*, [w:] *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Kraków 2011.
- Woźny A., *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000.
- Wyszczelski L., *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008.
- Ziemke E. F., *Armia Czerwona 1918-1941. Powstanie narzędzia agresji.*, tłum. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015.

- Барятинский М. Б., *T-34 лучший танк второй мировой*, Москва 2007.
- Барятинский М. Б., *T-34. Правда о прославленном танке*, Москва 2009.
- Ванеев Г. И., *Чёрноморцы в Великой Отечественной Войне*, Москва 1878.
- Военно-морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной Войне*, коллективная работа под редакцией В. И. Куроедова, Санкт-Петербург 2005.
- Вознюк В. С., Шапов П. Н., *Бронетанковая техника*, Москва 1987.
- Вюненко Н. Р., *Чёрноморский Флот в Великой Отечественной Войне*, Москва 1957.
- Карпенко А. В., *Обозрение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996.

- Кен О. Н., *Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х середина 1930-х гг.)*, Москва 2008.
- Костюченко С. А., *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга 1*, Москва–Санкт-Петербург 2004.
- Самуэльсон Л., *Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941*, перевод с английского И. С. Давидян, Москва 2001.
- Свирин М. Н., *Броня крепка. История советского танка 1919–1937*, Москва 2005.
- Смолински А., *Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио” 2010, № 3 (50).
- Смолински А., *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций*, материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г., Тамбов 2010.
- Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции, Высших Органов Государственной Власти и Органов Государственного Управления Украинской ССР. Краткий справочник*, составители Р. И. Ткач, В. М. Брожек, В. В. Прокопчук, А. Л. Рубалко под редакцией С. В. Кульчиского, Главное Архивное Управление при Совете Министров УССР, Киев 1984.
- Центральный Государственный Архив Советской Армии. Путеводитель в двух томах*, т. 1, коллегиальная работа, Minneapolis 1991.
- Центральный Державний Архів Громадських Об'єднань України. Путівник*, голова редакційної колегії Р. Пиріг, Київ 2001.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.005>

Małgorzata
Gmurczyk-Wrońska
(Instytut Historii im. Tadeusza
Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
– Warszawa)

Independence in the Vicinity of the Empire. Polish-Soviet Negotiations on Non-Aggression Pact and Moscow Protocol in 1925–1932

Słowa kluczowe: polska polityka zagraniczna; dyplomacja polska; dyplomacja sowiecka; sowiecka polityka zagraniczna; stosunki polsko-sowieckie.

Key words: Polish foreign policy; Polish diplomacy; Soviet diplomacy; Foreign policy of the Soviet Union; polish-soviet relations.

In Polish foreign policy, the relations with Russia were ones of the most difficult ones. Russia, being one of the participants of the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century, and also in the 19th century broadening its influence and territories in Europe, posed a threat to all Polish attempts at independence. The collapse of the Romanov Dynasty, a civil war in Russia and taking over the power by Bolsheviki in 1917, as well as an international situation favourable to Poles after the First World War, made it easier for Poland to regain its independence in 1918. The Soviet Russia, however, did not give up its aspirations to reactivate the pre-war borders. The words of Vyacheslav Molotov, who in 1939 said that Poland was “monstrous bastard of the Treaty of Versailles,” are well known. Soviet politicians and diplomats regarded the Polish State as a temporary creation, the territory of which should be incorporated or divided with the participation of their political and military partner, that is Germany. The

Soviet-German relations, in which cooperation interlaced with rivalry, and criticism of the Versailles system led also to the revision of the borders of the independent Polish State, had a huge impact on international relations and directions of Polish foreign policy.

Foreign policy of the Soviet Union, activities of the Soviet diplomacy in the interwar period has a large literature on the subject, based to a large degree on Russian archival documents.¹ Let us mention here only some of the most important contributions. George Frost Kennan writing on foreign policy of the Soviet Union, described its diplomacy as “demonstrational diplomacy,” that is a diplomacy that had little to do with real intentions to make peace and normalize international relations.² The signing of a non-aggression pact by Moscow in 1932 with Poland and France Oleg Ken perceived in a broader context of the world policy of the Soviet Union. An option of cooperation with Western states was, according to him, an attempt to exert pressure on Germany in order to force them to cooperate more closely with the Soviets, and at the same time was a warning sign for Germany against

¹ I mention only some of the texts: G. F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston 1961; P. Wandycz, *Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Cambridge (Mass.) 1969; A. Nowak, *Imperiological studies: a Polish perspective*, Krakow 2011; *Rossiiskaia imperiia v sravnitelnoi perspektive*, ed. A. Miller, Moskva 2004; A. Kappeler, *The Russian Empire and Nationalities in Post-Soviet Historiographies*, in: *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia*, ed. T. Hayashi, Sapporo 2003; J. Hochman, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934–1938*, Cornell University Press 1984; O. N. Ken, *Collective Security or Isolation? Soviet Foreign Policy and Poland 1930–1935*, St. Petersburg, 1996; idem, *Moskva i pakt o nenapadenii s Pol'shej (1930–1932 gg.)*, St. Peterburg 2003; O. V. Babenko, *Polsko-Sovetskiye Otnosheniya v 1924–1928 gg: ot protivooctoiania k sotrudnitsestvu*, Moskva 2007; *Soviet Foreign Policy 1917–1991. A Retrospective*, ed. G. Gorodecki, London 1994; I. S. Ivanov, *Ocherki istorii Ministerstva Inostranykh diel, vol. 2: 1917–2000*, Moskva 2002; S. Dullin, *Des hommes d'influences. Les ambassadeurs de Staline en Europe 1930–1939*, Paris 2001; in a Russian translation: *Stalin i yevo diplomaty. Sovietskii Soyuz i Evropa 1930–1939*, Moskva 2009; W. Materski, *Tarcza Europy: stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warsaw 1994; idem, *Amorficzność paradygmatu polityki zagranicznej Związku Sowieckiego. Między globalizmem ideologicznym teorii a imperialistyczną praktyką*, in: *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji*, ed. J. Staniszkis, Warsaw 1994; idem, *Na widencie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warsaw 2005; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warsaw 1995; M. Wołos, *Francja – ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924–1932*, Toruń 2004, idem, *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Krakow 2013; F. Dessberg, *Le triangle impossible. Les relations franco-soviétiques et le facteur polonais dans les questions de sécurité en Europe (1924–1935)*, Bruxelles 2009; S. Gorłow, *Alians Moskva–Bierlin, 1920–1933. Voyenno-politicheskiye otnosheniya SSSR–Germaniya*, Moskva 2001.

² G. F. Kennan, op. cit., p. 34.

their plans of domination over Europe. The Soviet-Polish negotiations for the non-aggression pact made it easier, according to Ken, for Moscow to deal with Paris and enter in 1934 the League of Nations.³ Also Sabine Dullin sees the policy of Kremlin in the context of rivalries and drive for the Soviet-German cooperation, although she puts more emphasis on the pro-Western course of Moscow resulting from the fear of Berlin.⁴ Many detailed information about the Soviet foreign policy, giving us at the same time an insight into the decision-making mechanism of the Soviet state, are provided in recent studies by Mariusz Wołos and Frédéric Dessberg.⁵ Their research does not leave room for any illusions about the aggressive policy of the USSR towards Poland.

The present article presents a less exhibited in the Western literature on the subject eastern pillar of the Polish foreign policy and Polish diplomacy in relations with the Soviet Union during the period of negotiations on the non-aggression pact and Litvinov protocol known also under the name of Moscow protocol. It was certainly a specific period in the Polish-Soviet relations which, apart from the Peace of Riga of 1921 that ended the war and setting the Polish-Soviet border, was dominated by negotiations and compromises, but also tensions. It demonstrates above all how difficult it was for the Polish diplomacy to negotiate with the Soviets who mostly wanted to weaken Poland and lead to its isolation in the international arena, but who at the same time were realizing their own political aims in Europe, and not only.

The knowledge of Polish decision-makers and diplomats of the inter-war period about the purposes of Soviet and German foreign policy was pretty broad and deep. It was the threat of these states that determined the course of Polish foreign policy and Polish alliances after the regaining of independence, that is alliances with France and Romania. The internal position of Poland, however, worsened after the decision of Locarno Conference of October, 1925, and differences of opinion about the security in Europe between the East and the West of Europe, as well as after the Soviet-German non-aggression pact and neutrality pact of 24 April, 1926. The treaty, which was a continuation of Rapallo policy, was a dangerous signal for Europe basing its security on the League of Nations. Additional factors worrying Polish diplomacy were its analyses of the Soviet foreign

³ O. N. Ken, *Collective security or isolation?*, p. 284–285.

⁴ S. Dullin, *op. cit.*, pp. 110–118.

⁵ M. Wołos, *Francja – ZSRR*; *idem, O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym*; F. Dessberg, *op. cit.*

policy which allowed for an assumption that by bilateral alliances the Soviet Union sought to create a new international system, competitive with the League of Nations.⁶ Aleksander Skrzyński, who until 5 May, 1926, was the prime minister and foreign minister, advocated a joint European action based on the procedures of the League to countercheck imperial aspirations of Soviet Russia. He thought that only organised Europe would be able to stand up to Moscow. After the coup of 12–14 May, 1926, by Marshal Józef Piłsudski, there were some important changes in Polish foreign policy. The existing alliances were supplemented by a new political line, known in the literature on the subject as the policy of balance between the Soviet Union and Germany.⁷ After May 1926 Józef Piłsudski became minister of military affairs, and from 2 October, 1926, to 27 June, 1928, he also served as prime minister (keeping the command of the army at the same time); and although the post of foreign minister in 1926–1932 was given to August Zaleski, it was the Marshal himself who as the expert on Russian matters had the greatest impact on the eastern policy of Poland. Even though Piłsudski appreciated the role of the League of Nations, he did not believe, just like Skrzyński himself, in the efficiency of its procedures that would guarantee the safety of Poland. In the autumn of 1926 the Marshal appointed his personal friend Stanisław Patek Polish envoy to Moscow and entrusted him with the task to negotiate a non-aggression pact with the Soviet Union. In his reports Patek presented some extremely interesting information and observation on the subject of the Soviet state. He wrote with bitterness that “the Russians are unable to unlearn looking at us like at limitrophes who have broken away from Great Russia”⁸ and indicated that “there was no one who has been all the better for the approach with the USSR without reservations and due caution. It is possible to realise the country’s aims only when they are afraid of or dependent on the country at the given moment or are in need of something.”⁹

⁶ Central Archives of Modern Records in Warsaw (Archiwum Akt Nowych), Acts of Erazm Piltz, sign. 34, fol. 5–15, April 1926, Memorandum of the Polish Government”; M. Kornat, *Stanisław Patek i początki jego misji w Moskwie w r. 1927 (w świetle nowych dokumentów)*, „Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 160, pp. 146–155.

⁷ The most comprehensive information on the subject, see: idem, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

⁸ S. Patek, *Raporty i korespondencja z Moskwy (1927–1932)*, ed. M. Gmurczyk-Wrońska, 2nd ed., Warsaw, 2013, document no. 116, p. 279, Moscow, 4 February, 1928, Patek’s report to Minister of Foreign Affairs August Zaleski; M. Gmurczyk-Wrońska, *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914–1939)*, Warsaw, 2013, p. 294.

⁹ S. Patek, op. cit., document no. 117, Moscow, 6 February, 1928, p. 282, Patek’s report to Minister of Foreign Affairs August Zaleski.

The Non-Aggression Pact

The idea of non-aggression pact, without its detailed provisions, was presented to the Polish side already in November 1924 by the Soviet plenipotentiary representative, that is *polpred*, to Warsaw Pyotr Voykov.¹⁰ In January 1925 Poland proposed that the negotiations be joined by Romania and the Baltic States without Lithuania (Poland and Lithuania did not have diplomatic relations).¹¹ The USSR opposed the proposal and submitted its own: a general triple alliance between the Soviet Union, France and Poland. This proposal was submitted to Aleksander Skrzyński by the head of the Soviet diplomacy, Georgy Chicherin, during his visit to Warsaw on 27–29 September, 1925.¹² At that time, this activity of the Soviet diplomacy and the idea of alliance (either a triple one: Soviet-French-Polish, or bilateral Polish-Soviet) was influenced by the Soviet-French relations, but mainly by a planned conference at Locarno and an attempt made by the USSR to exert pressure on Germany in order to balance mutual Soviet-German relations (the Soviets managed to conclude a Soviet-German treaty on 24 April, 1926) in the face of German approach with France.¹³ Let us add here that the head of the Soviet diplomacy left Warsaw directly for Berlin.

Poland entered the negotiations with the Soviet Union on the non-aggression pact in 1926. Initially, the talks were led by the Polish envoy to Moscow, Stanisław Kętrzyński. Poland conditioned the conclusion of negotiations on a joint pact of the USSR, Poland and the Baltic States (a round table formula) with an additional Bessarabian clause,¹⁴ but allowed for the possibility of concluding “individual alliances by Soviet Russia with Po-

¹⁰ *Dokumenti vneshney politiki SSSR* (hereafter: DVP SSSR), vol. 7, Moscow 1963, pp. 771–772, note 35; W. Materski, *Tarcza Europy*, p. 182; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, op. cit., p. 19.

¹¹ DVP SSSR, vol. 8, document no. 47, pp. 104–106, Warsaw, 30 January, 1925, Voykov’s telegram to the People’s Commissariat for Foreign Affairs.

¹² For more information, see: P. Wandycz, *Aleksander Skrzyński, minister spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*, Warsaw 2006, pp. 191–195; DVP SSSR, vol. 8, document no. 323, pp. 552–555, 2 October, 1925, Chicherin’s letter to the People’s Commissariat for Foreign Affairs; ibidem, document no. 272, pp. 487–489; O. N. Ken, *Moskva i pakt o nena-padenii*, p. 7; O. V. Babenko, op. cit., pp. 116–121.

¹³ M. Wołos, *Francja – ZSRR*, p. 219; F. Dessberg, op. cit., pp. 118–122.

¹⁴ The clause stemmed from the Polish-Romanian alliance that guaranteed the territorial integrity (like the Article 10 of the League of Nations). The USSR did not have diplomatic relations with Romania and did not recognise Bessarabia as belonging to Romania.

land and the Baltic States” regarded as a whole.¹⁵ Moscow, seeking to conclude bilateral alliances with Poland and the Baltic States, consistently rejected the Polish condition.

Let us stray for a moment from the subject of Polish-Soviet relations to recall a talk of Chicherin’s deputy Maxim Litvinov with French Ambassador to Moscow Jean Herbette on 25 January, 1927. The Soviet diplomat asked the Frenchman whether Poland would be able to assure France of its non-aggressive polity towards Moscow if the analogous assurance had been given by the USSR? Litvinov even said that if Herbette had been able to convince his government to such mediation, Litvinov himself would “in consultation with his authorities enter the official way” in this matter. He also added that it was up to France to decide on the scope of guarantees and obligations of the parties. At this moment Herbette suggested to include Romania within this construct. Litvinov, however, opposed this idea on the grounds of small probability of Romanian attack against the USSR; according to him, “Romania would not risk it,” but Piłsudski posed a real threat. Litvinov also uttered the words which – as we are justified to believe – reflected the real stance and intention of the Soviet government in relation to the planned conclusion of the Polish-Soviet non-aggression pact. The deputy of the people’s commissar for foreign affairs argued that Moscow wanted to sign with Poland “a simple non-aggression pact” and France could help achieve this aim.¹⁶ This probably meant that France would play the role of intermediary between the Soviet Union and Poland, and that a similar pact would be signed with France (it was already negotiated by Moscow) and both the pacts would form a kind of trilateral alliance. It seems that in the early months of 1927 Litvinov, facing the expected obstinacy of Poland regarding the non-aggression pact that would include the Baltic States and possibly Romania, considered the idea of using France by the Soviets to put pressure on Poland in order to force the latter to enter a simple bilateral pact that would be included to the general formula of tripartite alliance of the Soviet Union, France and Poland. This was to limit maximally Poland’s margin of manoeuvre in the international relations and to made Poland dependent on Moscow and Paris.

¹⁵ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* (hereafter: DiM), vol. 4, prep. A. Deruga, W. Gostyńska, J. Jurkiewicz, P. Olszański, A. Zatorski, Warsaw 1965, document no. 341, s. 516, Warsaw, 29 April, 1926, Aleksander Skrzyński’s instruction to Envoy Stanisław Kętrzyński.

¹⁶ The Foreign Policy Archive of the Russian Federation (Архив внешней политики Российской Федерации) in Moscow (hereafter: AVP RF), f. 04, o. 32, p. 225, d. 52825, fols. 8–9, 25 January, 1927, Litvinov’s notes from the meeting with Herbette.

The subject of trilateral French-Soviet-Polish relations, but also of French-German-Soviet ones, together with the ideas of collective security very important for France at that time was after the Locarno treaties one of the most difficult problems of post-Versailles Europe. But, as much as tripartite treaties belonged to the sphere of possibility which Paris was open to consider, the support for a bilateral pact between the USSR and Poland tied – according to the system of collective security – with the French-Soviet agreement belonged to the sphere of the most important affairs of French foreign policy. At that time, in their talks with the Soviets the French did not put the matter as categorically as in 1931. Poland, in turn, from the very beginning conditioned the signing of the pact with the Soviet Union on the conclusion of analogous pacts between the USSR and the Baltic States (without Lithuania) and possibly with Romania. With the lapse of time, also France began to make dependant the pact with the Soviet Union on such alliances with the western neighbours and Romania. The difference, however, was that Poland wanted to conclude the pacts together with the Baltic States and Romania and it would be a kind of regional alliance, while France wanted to include these bilateral pacts, also the Polish-French one, to the system of collective security.¹⁷ Moscow, however, opposed these French plans to combine the pacts with Poland and the Baltic States and criticised the idea not only because of its references to the League of Nations, but also because of the role Poland wanted to play within the arrangement. If the USSR was interested in non-aggression pacts it was only in separate bilateral alliances with each of those states individually which would secure Moscow the role of initiator.

At the beginning of 1927 the Polish side treated the Soviet proposals with reserve and expected quick negotiations on the non-aggression pact. After Kętrzyński was recalled, a new envoy in the person of Stanisław Patek was sent to Moscow in January 1927. It was not until April that the negotiations with the Soviets began. In June the talks were suspended after the assassination in Warsaw of Soviet *polpred* Pyotr Voykov. They were resumed for a short time in September of that year then suspended until the summer of 1931. Moscow did not accept the Polish suggestions to sign jointly together with the Baltic States and possibly Romania a multilateral pact at a round table. It is worthy of notice here that already after two initial meetings there was a clash on 19 April, 1927, between Patek and the member of

¹⁷ For more information, see: M. Wołos, *Negocjacje polsko-sowieckie*, in: F. Dessberg, M. Wołos, *Francusko-sowieckie i polsko-sowieckie negocjacje w sprawie zawarcia paktów o nieagresji w latach 1925–1927*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 161, pp. 57–73.

the Council of the People's Commissariat for Foreign Affairs, caused by the speech delivered on 18 April at the Fourth All-Russian Conference of Soviets by Prime Minister Aleksey Rykov who said that Poland had not joined the negotiations on non-aggression pact and accused Poland of patronising policy towards the Baltic States and Rumania.¹⁸ On the following day, that is 19 April, agitated Patek came to the People's Commissariat for Foreign Affairs and told Boris Stomoniakov that after the speech he was "unable to recover". He brought with him some propaganda "materials" handed distributed during the conference among foreign diplomats, containing offensive information about allegedly aggressive intentions of Piłsudski towards the USSR.¹⁹ This was one of many Soviet activities in order to force Poland to resign from the Polish conditions pertaining to the non-aggression pact and especially the idea of "round table."

When in 1931 the negotiations were resumed, the Polish side still tried to maintain its position on the cooperation with the Baltic States and Romania as regards either the simultaneous signing of the pact or its initialling. Polish diplomacy doubled its efforts to encourage the Baltic States, Finland and Romania to sign pacts with the USSR.²⁰ Also France played the part of intermediary with the Soviets in Romanian matters. But Romania itself was sceptical about the idea of pact with the Soviet Union. In the way of the pact was, of course, the lack of diplomatic relations with Moscow, but also fears of Bucharest that the pact would weaken the alliance with Poland. Finally, the Soviet-Romanian talks were initiated, but soon afterwards were aborted and nothing concrete came out of them. The Soviet side, however, prevented the Polish suggestion of cooperation with the Baltic States from be-

¹⁸ AVP RF, f. 04, o. 33, p. 220, d. 52719, fols. 23–28, 19 April, 1927, Stomoniakov's report on the meeting with Patek.

¹⁹ Ibidem, fols. 23–24, 19 April, 1927, Stomoniakov's notes from the meeting with Patek.

²⁰ There is a broad literature on this subject, see for instance: H. Bułhak, *Polska a Rumunia 1918–1939* in: *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi 1918–1939*, ed. J. Żarnowski, Wrocław 1977; M. Leczyk, *Polsko-rumuński sojusz wojskowy (1926–1932)*, „Dzieje Najnowsze” 1994, nr 3; A. Skrzypek, *Zagadnienia rumuńskie w stosunkach polsko-radzieckich w latach 1932–1938*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i materiały (hereafter: ZDSPR), 11–12 (1973); A. Essen, *Polska a Mała Ententa 1920–1934*, Warsaw–Kraków 1992; T. Sandu, *La Roumanie dans les dispositifs français de sécurité en Europe centre-orientale, 1919–1933*, in: *Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les Etats d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929*, Château de Vincennes 2001; idem, *Le système de sécurité français en Europe central-orientale. L'exemple roumain 1919–1933*, Paris 1999; H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Szczecin, 2008.

ing realised and initiated separate negotiations with each of them that were concluded with the signing of pacts. In this situation, on 25 January, 1932, Poland initiated the agreement with the Soviets and on 25 July, 1932, put its signature under it. In November 1939 the pact was supplemented by another important point on a formal conciliatory procedure. The Polish-Soviet non-aggression pact was made for three years, and in 1935 it was prolonged for another ten years. Let us remind that to pursue its policy of balance, on 26 January, 1934, Poland signed a non-aggression pact with Germany. In 1939 both these pacts were broken off by Moscow and Berlin. In September 1939 the bleakest scenario in the Polish foreign policy came true.

In the meantime, however, Poland, despite being contended to sign the Polish-Soviet pact, was aware of its fragility in the relations with such a dangerous neighbour like Soviet Russia. The main negotiator during the talks with the Soviets, Stanisław Patek, wrote that the non-aggression pact gave Poland nothing new but it probably could be useful for the Soviets since they wanted to sign it, but “in principle it is better for Poland to have the pact than not to have it.”²¹ Marshal Piłsudski, according to the reminiscences of Zalewski’s successor on the post of foreign minister, Józef Beck, regarded the non-aggression pact as “a weighty form of political declaration [...] rather than a juridical instrument, he cared only for some basic rules of conduct and not for details of the texts.”²² The accord confirmed the non-aggression rule in relations between the two states and the validity of the Treaty of Riga. And that was its true value.

The Moscow Protocol

A multilateral agreement on eliminating war as an instrument of national policy, called the Kellogg-Briand Pact or the Pact of Paris, was signed in Paris on 27 August, 1928, by Germany, the United States, Belgium, France, Great Britain and the British dominions, Ireland, Italy, Japan, Poland, and Czechoslovakia. It entered into force on 25 July, 1929. Already in 25 August, 1928, France invited officially the USSR to enter the pact and on 6 September Moscow joined the signatories. The signing of the pact, regardless of its real or intentional significance, was an important element of the contemporary international relations. And this fact was used by the

²¹ S. Patek, op. cit., document no. 1, Moscow [January 1927], p. 68.

²² *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932. Na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, prep. A. M. Cienciała, Paris 1990, p. 57.

USSR. Let us remind here that the talks on the non-aggression pact between Poland and the Soviet Union were suspended in the autumn of 1927. On 20 December, 1928, the Soviet Political Bureau decided to propose to Poland and Lithuania a protocol on “earlier ratification of the Kellogg Pact and on recognition of its entering into force between these states and the USSR regardless of its ratification by other signatories.”²³ It was Litvinov who talked about it with the Polish envoy to Moscow Stanisław Patek on 29 December 1928 in the presence of Boris Stomoniakov.²⁴ The Soviet diplomat emphasised that the idea of earlier ratification did not include all the Baltic States because they had not joined the Kellogg-Briand Pact yet. But as soon as they would do it, Soviet Russia “reserves the right to turn”²⁵ to Latvia, Estonia, and Finland in the future. The information were included in the note that Litvinov handed to Patek, together with the suggestions that it was Poland who was responsible for the lack of tangible positive results from the negotiated non-aggression pact.²⁶ On the same day Litvinov informed the Lithuanian envoy to Moscow Jurgis Baltrušaitis about the initiated protocol and suggested that the pact should be turned into multilateral settlement for Moscow proposed to make it an open pact that could be joined by other states of the region. But the proposal did not stipulate the form of signing of the pact. Litvinov dispatched similar notes to the diplomatic envoys to Moscow of France, Estonia, and Finland. To Ambassador Herbet, he handed out a copy for Patek and asked him to pass on this information to the government of the United States.²⁷

The Soviet initiative was not favourable to Poland. The Turkish envoy to Moscow, Vasif Bey repeated to Litvinov a fairly characteristic comment

²³ O. N. Ken, A. I. Rupasov, *Politbiuro CK VKP(b) i otnošenija SSSR s zapadnymi soseďnimii gosudarstvami (koniec 1920–1930ch gg.). Problemy. Dokumenty. Opyt kommentaria*, part 1: 1928–1934, Sankt-Peterburg 2000, pp. 123–128.

²⁴ DVP SSSR, vol. 11, document no. 392, p. 639, 29 December, 1928, Litvinov’s note from the meeting with Patek, document no. 393, pp. 640–645, note and a protocol’s project; W. Materski, *Tarcza Europy*, pp. 221–223; S. Łopatiuk, “Protokół moskiewski,” ZDSPR, vol. 4, document no. 3, p. 181, Patek’s telegram of 30 December, 1928.

²⁵ The Central Military Archives at Rembertów, I.303.4.2929, Moscow, 29 December, 1928, fol. 399, Litvinov’s note to Patek in Polish translation.

²⁶ DVP SSSR, vol. 11, document no. 392, p. 639, 29 December, 1928, Litvinov’s note from the meeting with Patek, document no. 393, pp. 640–645, note and a project of the protocol.

²⁷ *Ibidem*, document no. 394, p. 664; document no. 395, p. 646; document no. 396, pp. 647–649, document no. 397, p. 649. For more, see: W. Materski, *Tarcza Europy*, pp. 223–224; Archives du Ministère des Affaires étrangères français (hereafter: AMAEF), URSS, vol. 311, Moscow, 29 December, 1928, Herbet’s telegram no. 1408 to Briand.

of the Polish envoy Stanisław Patek who was supposed to say shortly after 29 December, 1928, that “if we say yes, we will be forced to cede the initiative to the Soviets and recognise their contribution in this matter. If we say no, we will expose ourselves in the eye of the world.”²⁸ Patek soon realized that this proposal made the USSR an arbiter for the region of Central Eastern Europe and saw it as an action that could be counter-productive to similar aspirations of Poland. Thus, he was rather critical of the suggestion of Moscow, although he did not oppose the idea of the pact itself. In his opinion it was a cunning diplomatic move of propaganda character to strengthen the Soviet position towards the neighbouring states. He thought that such an action could have a negative influence on the relations between Poland and the Baltic States. He wrote: “The theme had been cleverly thought out. Our consent to their proposals will bring them gain, and our refusal will give them grounds to a new attack of their self-advertisement and propaganda on the subject of their pacification and our belligerence.”²⁹ Also Ambassador Herbette saw the idea of Litvinov as a cunning manoeuvre to move Poland away from the Baltic States and to take over the initiative in this region by the USSR.³⁰

At the beginning of January 1929 Litvinov met with the German ambassador to Moscow, Herbert von Dirksen. The German diplomat was sceptical about the idea of protocol, although it did not surprise Litvinov who was probably accustomed to critical comments of the German every time the Soviets made a step towards Poland. Litvinov informed Dirksen that Germany could join the protocol and listed possible benefits: 1) a general form of the protocol that did not oblige Germany to guarantee the western border of Poland; and 2) the possibility to weaken the pressure exerted on Germany towards the “eastern Locarno.”³¹ It is possible that Litvinov’s words were to probe or, which was even more probable, were to refer to Dirksen’s question, without much hope for their realisation. What was important here, however, was the reference of the Soviet diplomat to the western border of Poland. It corroborates the fact known in the literature on the subject that

²⁸ AVP RF, f. 05, o. 9, p. 43, d. 3, fol. 15, 14 January, 1929, Litvinov’s note from the meeting with Turkish envoy Vasif Bey.

²⁹ S. Łopatniuk, op. cit., document no. 3, p. 182, Patek’s telegram of 30 December, 1928.

³⁰ AMAEF, URSS, vol. 311, fols. 6–13, Telegram no. 1408–1420, Moscow, 29 December, 1928, Herbette to Briand; *ibidem*, fols. 106–107, Telegram no. 27–28, Moscow, 10 January, 1929, Herbette to Briand; *ibidem*, fols. 14–18; for more information, see: M. Wołos, *Francja – ZSRR*, pp. 421–431.

³¹ AVP RF, fols. 8–9, 7 January, 1929, Litvinov’s note from the meeting with Dirksen.

both Germany and the Soviet Union regarded the question of the Polish borders as open issue. Litvinov's statement indicates that the Soviets wanted to transform the protocol into a general alliance without any concrete stipulations, hence the reference to "the eastern Locarno." But the protocol was of political importance for international relations and of course of propaganda significance. Litvinov emphasised this in his talk with Dirksen on 21 January, 1929, saying that the Soviet side would seek to fulfil its former stance and would oppose the Polish attempts to make the protocol an element of "eastern Locarno."³² It should be stressed here that it was with German diplomats that Litvinov talked about real aims of the Soviet foreign policy. Anticipating the developments, that it the consent of Poland to join in the protocol and the Polish idea to sign it at the round table with Romania and the Baltic States, it is worth to refer here to next talks between Litvinov and the Germans. The Soviet diplomat told Dirksen on 1 February, 1929: "We have given Poland no chance to slip out of the protocol and for this reason we have made concessions."³³ An interesting talk took place between German Foreign Minister Gustav Stresemann and Litvinov on 10 May, 1929, that is several months after the signing of the protocol. Litvinov said that the Soviet side attached great importance to the protocol. The Kellogg-Briand Pact had not entered into force yet, and the protocol signed in Moscow had been already valid for four months. Litvinov listed the following reasons for signing of that protocol: 1) an aspiration of Moscow to change the image of "the aggressive USSR" seeking to invade Poland that pervaded in the West (he added that Poland had even succeeded in convincing Briand) and to protect the Soviet Union against "the aggression" of Poland; 2) a desire of Moscow to "tie up the hands of Poland in its relations with Lithuania."³⁴ The latter comment of Litvinov seems especially important. Initially, Moscow did not achieve its aim because Lithuania had not joined the protocol, the Lithuanians did it later. The fact, however, that both Lithuania and Poland joined the Soviet initiative was extremely important for Moscow. We should agree with Oleg N. Ken and Alexandr I. Rupasov that the Soviet diplomacy used the Kellogg-Briand Pact to demonstrate its role in the tense Polish-Lithuanian relations.³⁵

³² Ibidem, fol. 25, 21 January, 1929, Litvinov's note from the meeting with Dirksen.

³³ Ibidem, f. 09, o. 4, p. 34, d. 3, fol. 30, 1 February, 1929, Litvinov's note from the meeting with Dirksen.

³⁴ Ibidem, fol. 51, 10 May, 1929, Litvinov's note from the meeting with Stresemann; ibidem, f. 05, o. 9, p. 43, d. 3, fols. 95–97.

³⁵ О. Н. Кен, А. И. Рупасов, *Москва и Страны Балтии: Опыт Взаимоотношений, 1917–1939 гг.*, p. 9, on: www.lviv.ru/documents/ken/, [access: 12. 11. 2011].

On 10 January, 1929, Polish Foreign Minister August Zaleski gave Litvinov a positive replay to his note of 29 December, 1928, with the condition that the Soviet government should issue similar notes to Latvia, Estonia, Finland and Romania.³⁶ Let us remind that the USSR had sent to the Baltic States only telegrams and not notes with the information about the content of talks with Poland and Lithuania. Thus, Zaleski wrote that because of “the necessity to deal jointly with the problem of security in Eastern Europe by all interested states,” the Polish government was going to address those states in order to examine their stance on the matter.³⁷ Indeed, the Polish side made proposals to agree and submit a common standpoint towards the Soviet initiative. In the light of Patek’s talks in the People’s Commissariat for Foreign Affairs it is evident how the Polish diplomacy tried to use the Soviet proposals for its own ends and to extricate itself from the Soviet trap. Proposing the formula of signing the pact together with the Baltic States and Romania, the Poles returned to one of the more thorny issues concerning the non-aggression pact.

At this time, the Lithuanian government (on 23 January) responded to the Soviet proposal by withdrawing from the participation because of – as it was stated – the fact of signing the pact “on equal terms with Poland” and Polish aspirations to dominate in the Baltic region.³⁸ Also Finland was not interested in signing the protocol. They explained that the Finnish parliament had to approve the Kellogg-Briand Pact first, and then possibly the protocol proposed by the USSR. This left, apart from the Soviet Union and Poland, Estonia, Latvia and Romania. And although initially Moscow opposed the formula to signing the pact together with the Baltic States and Romania (and let us again remind that there were no diplomatic relations established between the both states), it finally consented to the proposal.³⁹ There was, however, some friction, as Patek wrote to the then undersecretary of state Alfred Wysocki on 29 January, 1929: “As regards the matter of joint and simultaneous signing of the protocol by Poland, Romania and the Baltic States, the Soviet press took such a negative position, and during my few last visits to the Narkomindel Litvinov was overcome with such strong bitterness that [...] I feared that the Soviets might in their annoyance, ruthlessness and adventurism announce to the world that the negotiations

³⁶ DiM, vol. 5, document no. 201, pp. 370–372, Warsaw, 10 January, 1929, Zaleski’s note to Litvinov. For more information, see: W. Materski, *Tarcza Europy*, pp. 222–223.

³⁷ DiM, vol. 5, document no. 201, p. 371.

³⁸ W. Materski, *Tarcza Europy*, p. 224; idem, *Na widecie*, p. 337.

³⁹ O. N. Ken, A. I. Rupasov, op. cit., pp. 130–132.

are aborted and that our stance is anti-peace and anti-Soviet.”⁴⁰ Indeed, the days preceding the signing of the protocol were extremely nervous. Litvinov wanted to quickly sign the protocol with Poland only, he even set the date on 7 February, 1929, and then he wanted other states to join in. Patek on the other hand, wanting to include the Baltic States and Romania, tried to delay the very act of signing, and suggested 10 February.⁴¹ The Soviet diplomat made efforts to sign the protocol in the smallest possible group. For this reason, after the Romanian diplomat Carol Davila arrived to Moscow, Litvinov wanted the protocol to be signed by Romania and Poland only. According to him, neither Estonia nor Latvia responded officially to the proposal of joining the protocol, thus their diplomatic representatives had no authority to do it. Patek was against the idea.⁴² After Estonian envoy Julius Seliamaa had been informed by his government that he could sign the protocol,⁴³ Litvinov tried to finalise the matter at least without Latvia.

Finally, thanks to extreme determination of the Polish side, but also the ambitions of Litvinov who was preparing himself to replace Chicherin as the head of the Soviet diplomacy, the protocol, called the Litvinov Protocol or Moscow Protocol, was signed on 9 February, 1929, by the USSR, Poland, Estonia, Latvia and Romania. The signatures were put by: Estonian envoy to Moscow Julius Seliamaa, Latvian envoy to Moscow Karls Ozols, Romanian envoy to Warsaw Carol Davila, Stanisław Patek and Maxim Litvinov. The protocol was a regional agreement on renunciation of war among its signatories and remained “open for all states to join in” (article 5).⁴⁴ Soon, the protocol was joined by Turkey and Persia, and then also by Lithuania, but was not joined by Finland.

Historians have taken a positive view of the Moscow Protocol signed by Poland. It was undoubtedly a success of the Polish diplomacy, since it took the form of multilateral alliance, signed at the round table, so much criticised by the Soviet side during the negotiations with Poland on the non-aggression pact.⁴⁵ Its importance, however, should not be overestimated. The

⁴⁰ S. Patek, op. cit., document no. 150, p. 346, Moscow, 29 January, 1929, Patek’s letter to Wysocki.

⁴¹ AVP RF, f. 05, o. 9, p. 43, d. 3, fol. 36, 31 January, 1929, Litvinov’s note from the meeting with Patek; also: f. 09, o. 4, p. 34, d. 3, fol. 28.

⁴² S. Patek, op. cit., document no. 151, p. 348, Moscow, 15 February, 1929, Patek’s report to Zaleski.

⁴³ AVP RF, f. 05, o. 9, p. 43, d. 3, fol. 53, 9 February, 1929, Litvinov’s note from the meeting with Seliamaa.

⁴⁴ DiM, vol. 5, document no. 215, pp. 397–399, Moscow, 9 February, 1929.

⁴⁵ M. Leczyk, op. cit., p. 247; W. Materski, *Tarcza Europy*, p. 225; idem, *Na widecie*, pp. 338–339; A. Skrzypek, op. cit., p. 130; O. H. Кен, А. И. Рупасов, *Москва и Страны*

Moscow Protocol was operative only for six months, that is until July 1929, when the Kellogg-Briand Pact entered into force.

Streszczenie

Niezależność w sąsiedztwie imperium. Polsko-sowieckie negocjacje na temat paktu o nieagresji i protokołu moskiewskiego z lat 1925–1932

Artykuł dotyczy polsko-sowieckich stosunków w latach 20. i 30. XX w. w kontekście ówczesnych stosunków międzynarodowych z uwzględnieniem także problematyki państw bałtyckich i Rumunii. Stanowi także próbę ustosunkowania się do dotychczasowej literatury, stanu badań i nowych źródeł. W artykule przedstawiono wschodni filar polskiej polityki zagranicznej i działalność polskiej dyplomacji w stosunkach z Związkiem Sowieckim w okresie negocjacji w związku z paktem o nieagresji oraz protokołem Litwinowa znanego także jako protokół moskiewski. ZSRS już pod koniec lat 20. XX w. rozpoczął aktywną działalność mającą na celu wejście do polityki światowej. To dążenie Moskwy zostało dość przychylnie odebrane przez państwa zachodnie. Sądzone, iż możliwe są normalne kontakty z ZSRS, a demonstrowana przez sowiecką dyplomację aprobata polityki zbiorowego bezpieczeństwa wpłynie tylko korzystnie na pokój w Europie. Dodatkowo miano nadzieję, że ten zwrot w polityce sowieckiej osłabi jej kontakty z Berlinem. To państwa graniczące z ZSRS, w tym Polska, były wyczulone na sowieckie niebezpieczeństwo. Pojawia się oczywiście pytanie, czy była szansa na utrzymanie niepodległości w sąsiedztwie zaborczego imperium dążącego do reaktywowania granic z przeszłości. Polska dyplomacja w okresie rządów i wpływu Józefa Piłsudskiego na politykę zagraniczną z niezwykłą determinacją starała się bronić zasady niezależności polskiej polityki i wiązała to z zagadnieniami bezpieczeństwa Polski. Mając na uwadze sowieckie zagrożenie, wykorzystywano formy układów dwu- i wielostronnych, aby zapewnić pokój w stosunkach polsko-sowieckich. Jednym z ważniejszych elementów wschodniej polityki Polski było dążenie do utrzymania wspólnego frontu działań z państwami bałtyckimi i Rumunią wobec ZSRS. Niestety działania te przynosiły tylko częściowe sukcesy, jak chociażby podpisanie protokołu moskiewskiego czy paktu o nieagresji. Polskiej dyplomacji nie udało się zniwelować sowieckich i niemieckich wpływów oraz działań w państwach bałtyckich. Układy z Moskwą były jednak dla Polski konieczne, chociaż nie dowierzano sowieckiej dyplomacji, widząc w nich podstępnych i przebiegłych graczy.

Баитми; Ken and Rupasov indicate the cleverness of the Polish diplomacy in diplomatic manoeuvres with Moscow. At the same time they write that this “failure” of Moscow resulted in the change of course towards Poland and sharpened the mutual relations.

Summary

Independence in the Vicinity of the Empire. Polish-Soviet Negotiations on Non-Aggression Pact and Moscow Protocol in 1925–1932

It was already at the end of the 1920s that the USSR began activities in order to enter the world politics. Those actions of Moscow were fairly favourably regarded by Western states. It was thought that the normalisation of relations with the Soviet Union was possible and that the approval of the system of collective security demonstrated by the Soviet diplomacy would have a constructive impact on peace in Europe. Only the states adjacent to the USSR, including Poland, were sensitive to the Soviet threat. It was with great determination that Polish diplomacy during the time of Józef Piłsudski and his influence on the foreign policy tried to defend the independence of Polish foreign politics which was related to the problems of Polish security. With regard to the Soviet threat, formulae of bi- and multilateral alliances were used to maintain peaceful neighbouring relations with the Soviet Union. One of the most important elements of Polish eastern policy was the attempt to form a common front of action with the Baltic States and Romania towards the USSR. Unfortunately, these actions were successful only in part, as for instance the conclusion of the Moscow Protocol.

Bibliografia

- Babenko O. V., *Polsko-Sovetskiye Otnosheniya v 1924–1928 gg: ot protivooctoiy-ania k sotrudnitsestvu*, Moskva 2007.
- Bułhak H. *Polska a Rumunia 1918–1939*, in: *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi 1918–1939*, ed. J. Żarnowski, Wrocław, 1977.
- Dessberg F., *Le triangle impossible. Les relations franco-soviétiques et le facteur polonais dans les questions de sécurité en Europe (1924–1935)*, Bruxelles 2009.
- Dessberg F., Wołos M., *Francusko-sowieckie i polsko-sowieckie negocjacje w sprawie zawarcia paktów o nieagresji w latach 1925–1927* „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 161, pp. 57–73.
- Dokumenti vnieshey politiki SSSR*, vol. 7, Moscow 1963.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, vol. 4, prep. A. Deruga, W. Gostyńska, J. Jurkiewicz, P. Olszański, A. Zatorski, Warsaw 1965.
- Dullin S., *Des hommes d’influences. Les ambassadeurs de Staline en Europe 1930–1939*, Paris 2001.

- Essen A., *Polska a Mała Ententa 1920–1934*, Warsaw–Krakow 1992. Gmurczyk-Wrońska M., *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914–1939)*, Warsaw 2013.
- Gregorowicz S., Zacharias M. J., *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warsaw 1995.
- Gorłow S., *Alians Moskwa–Bierlin, 1920–1933. Voyenno-politicheskiyje odnoshe-niya SSSR–Germaniya*, Moskva 2001.
- Hochman J., *The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934–1938*, Ithaca 1984.
- Ivanov I. S., *Ocherki istorii Ministerstva Inostranykh del*, vol. 2 : 1917–2000, Moskva 2002.
- Kappeler A., *The Russian Empire and Nationalities in Post-Soviet Historiographies*, in: *The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia*, ed. T. Hayashi, Sapporo 2003.
- Ken O. N., *Collective Security or Isolation? Soviet Foreign Policy and Poland 1930–1935*, St. Petersburg, 1996.
- Ken O. N., *Moskva i pakt o nenapadenii s Pol'shej (1930–1932 gg.)*, St. Peterburg 2003.
- Ken O. N., Rupasov A. I., *Politbiuro CK VKP(b) i otnożenia SSSR s zapadnymi so-sednimii gosudarstvami (koniec 1920–1930ch gg.). Problemy. Dokumenty. Opyt kommentaria*, part 1: 1928–1934, Sankt-Peterburg 2000.
- Kennan G. F., *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston 1961.
- Kornat M., *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
- Kornat M., *Stanisław Patek i początki jego misji w Moskwie w r. 1927 (w świetle nowych dokumentów)*, „Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 160, pp. 146–155.
- Materski W., *Amorficzność paradygmatu polityki zagranicznej Związku So-wieckiego. Między globalizmem ideologicznym teorii a imperialistyczną praktyką*, in: *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji*, ed. J. Staniszkis, Warsaw 1994. Materski W., *Na widecie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warsaw 2005.
- Materski W., *Tarcza Europy: stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warsaw 1994.
- Nowak A., *Imperiological studies: a Polish perspective*, Krakow 2011.
- Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932. Na podstawie tekstów min. Jó-zefa Becka*, prep. A. M. Cienciąła, Paris 1990.
- Patek S., *Raporty i korespondencja z Moskwy (1927–1932)*, ed. M. Gmurczyk-Wrońska, 2nd ed., Warsaw 2013.
- Sandu T., *La Roumanie dans les dispositifs français de sécurité en Europe centre-orientale, 1919–1933*, in: *Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les Etats d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929*, Château de Vincennes 2001;
- Sandu T., *Le système de sécurité français en Europe cental-orientale. L'exemple roumain 1919–1933*, Paris 1999.

- Skrzypek A., *Zagadnienia rumuńskie w stosunkach polsko-radzieckich w latach 1932–1938*, Z *Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i materiały*, 11–12 (1973)
- Soviet Foreign Policy 1917–1991. A Retrospective*, ed. G. Gorodecki, London 1994.
- Walczak H., *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Szczecin 2008.
- Wandycz P., *Aleksander Skrzyński, minister spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej*, Warsaw, 2006.
- Wandycz P., *Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Cambridge (Mass.) 1969.
- Wołos M., *Francja – ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924–1932*, Toruń 2004.
- Wołos M., *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Kraków 2013.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.006>

Андрій Руккас
(Київський національний
університет імені Тараса
Шевченка – Київ, Україна)

Батальйон Корпусу Охорони Прикордоння „Дедеркали” у вересні 1939 року

Słowa kluczowe: Korpus Ochrony Pogranicza; Batalion „Dederkały”; wrzesień 1939; wojna polsko-sowiecka; Wołyń; Dederkały.

Keywords: Border Guard Corps; Battalion „Dederkaly”; September 1939; Polish-Soviet War; Wolyhnia; Dederkaly.

Військові події вересня 1939 р. завжди викликали у польському суспільстві жвавий інтерес, свідченням чого є величезна кількість публікацій з цієї проблематики. Кожного року в Польщі з'являються сотні, якщо не тисячі наукових та науково-публіцистичних робіт; виходять монографії присвячені окремим видам збройних сил, родам військ, арміям, оперативним групам (аналог корпусу), дивізіям, полкам і навіть окремим батальйонам. Так, наприклад, у 1989 р. було започатковано серію «Нариси воєнної історії польських полків у вересневій кампанії», в рамках якої на сьогоднішній день вийшло з друку вже біля трьох сотень брошур. Однак, незважаючи на значні досягнення польської військово-історичної науки, недостатньо вивченими й досі лишаються ті військові формування, що у вересні 1939 р. перебували у східних регіонах країни й вели бої з радянськими військами. В першу чергу мова йде про Корпус Охорони Прикордоння (КОП), формування якого охороняли східні рубежі другої Речі Посполитої.

Найбільш мало знаним підрозділом Корпусу є батальйон «Дедеркали». В роботах польських істориків зустрічаємо про нього лише окремі, часом доволі короткі згадки¹.

Специфіка вивчення подій у вересні 1939 р. полягає у тому, що дуже часто дослідники мають у своєму розпорядженні надзвичайно обмежене коло документів, що змушує їх реконструювати хід бойових дій, спираючись, в основному, на спогади та свідчення очевидців. Цінність цих матеріалів є, що називається «на вагу золота», адже нерідко саме вони являються єдиним джерелом інформації про ту чи іншу військову частину та підрозділ. Під час роботи у Російському Державному Військовому Архіві та Архіві Інституту імені Гувера Стенфордського університету (США) авторові цієї статті вдалося віднайти низку нових матеріалів мемуарного характеру, які дають змогу значно повніше та точніше відтворити дії підрозділів батальйону КОП «Дедеркали», доля яких до останнього часу залишалася практично невідомою.

Отже, батальйон КОП «Дедеркали», яким у вересні 1939 р. командував майор Станіслав Шабліовський, належав до полку КОП «Здолбунів» й охороняв ділянку кордону з СРСР довжиною 101 км від села Болотківці Здолбунівського повіту на півночі до села Білозірка Кременецького повіту на півдні. Батальйон складався з чотирьох прикордонних рот: «Малинів», «Биківці», «Ланівці» та «Білозірка», які загалом налічували 15 застав. Сили батальйону було суттєво послаблено під час проведення загальної мобілізації, коли чимало досвідчених вояків довелося передати до новосформованого 98-го резервного піхотного полку 38-ї резервної піхотної дивізії. На місці залишилась лише невелика кількість кадрових прикордонників (офіцерів та підофіцерів) та солдатів строкової служби, яких доповнили місцевими резервістами старшого віку, ополченцями та допризовниками-членами різноманітних молодіжних оборонно-спортивних організацій.

Упродовж двох з половиною тижнів від початку війни з Німеччиною польські прикордонники на східних рубежах несли службу у звичному режимі. Однак, вранці 17 вересня 1939 р. виконуючи таємні домовленості пакту Ріббентропа-Молотова, Червона Армія пе-

¹ H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992; R. Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. 1, Warszawa 1996; Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni 1939*, Warszawa 1998; J. Prochwicz, *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*, Warszawa 2003; M. Jabłonowski, *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza, 1924–1939*, Warszawa 2002–2003.

рейшла кордон Другої Речі Посполитої і почала швидко просуватися вглиб її території.

Противником батальйону КОП «Дедеркалі» з протилежного боку були, здебільшого, радянські прикордонники, оскільки війська Українського фронту на його ділянці кордон не переходили. Лише проти правофлангової 4-ї прикордонної роти «Білозірка» поручника Маріана Ковалевського діяли дві кавалерійські дивізії 2-го кавалерійського корпусу (3-я кавалерійська комбрига Малєєва, за нею у другому ешелоні корпусу 14-а кавалерійська комбрига Крюченкіна) та 24-а танкова бригада полковника Фотченкова. Всі вказані з'єднання належали до складу Східної армійської групи. Співвідношення сил було явно не на користь поляків. На чотирьох заставах було всього лише 52 озброєних гвинтівками вояки, а ротний резерв та командування підрозділу налічували лише 32 вояки².

Початок операції радянських військ на цій ділянці був запланований на 3.00 17 вересня. Проте у призначений час кордон змогли перейти лише підрозділи одного 99-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. Інші ж три полки з'єднання розпочали свій наступ приблизно через півтори години. Основною причиною затримки став поганий стан польових доріг, які під сильним дощем перетворилися на суцільну багнюку³. Радянський наступ не захопив зненацька польських прикордонників 4-ї роти «Білозірка». У своїх спогадах її командир поручник М. Ковалевський вказує, що «17 вересня о 5.15 начальник однієї застави повідомив мені про переправу більшовиків через Збруч на ділянці батальйону КОП «Копичинці». Я негайно оголосив тривогу, привів в бойову готовність гарнізони всіх застав та резервний підрозділ, про все доповів батальйонному командуванню. Командир батальйону наказав мені не чинити опір й приєднатися до нього. О 5.25 застави доповідають, що танки [радянські – прим. А. Р.] переходять кордон»⁴.

Незважаючи на інструкції від батальйонного командування, підрозділи 4-ї прикордонної роти «Білозірка» чинили збройний опір. Особливо відзначилися вояки двох застав, «Осники» та «Молотків», на чолі з капралом Дзюлко та плутоновим Адамом Порицьким. 30 липня

² *Sprawozdanie por. Mariana Kowalewskiego, d-cy 4-ej kompanii granicznej „Białozórka” Baonu KOP „Dederkaly”, [w:] R. Szawłowski., *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. 2, Warszawa 1996, s. 166.*

³ Російський державний військовий архів (далі – РДВА), ф. 35084, оп. 1, спр. 86, арк. 3.

⁴ *Sprawozdanie por. Mariana Kowalewskiego*, s. 166.

1942 року поручник Маріан Ковалевський представив їх гарнізони до відзначення бойовими нагородами. В своєму поданні польський офіцер відзначив, що «розцінюючи перехід кордону більшовиками як напад на Річ Посполиту й, не зважаючи на військову та політичну ситуацію на заході, 17 вересня вони в ім'я честі вступили в боротьбу, а не здалися в полон»⁵.

Заставу «Молотків», розташовану напроти села Немиринці, повинна була ліквідувати спеціальна піша розвідувальна партія, до складу якої був виділений 2-й ескадрону 99-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії та кілька танків. Гарнізон польської застави швидко зорієнтувався в ситуації, відкрив вогонь, примусивши противника залягти й на деякий час зупинити своє просування. При цьому радянська сторона підкреслює завзятий характер польської оборони⁶. Таким чином, спроба несподіваної та безкровної ліквідації польської прикордонної застави була невдалою. З радянського боку в бою було поранено трьох червоноармійців, з яких один (кулеметник Кришталь) невдовзі помер. Поляки втратили 10 чоловік вбитими та 2 полоненими⁷.

Трохи згодом підрозділи 56-го кавалерійського полку 14-ї кавалерійської дивізії, що просувалася у другому ешелоні корпусу, після тривалої та інтенсивної перестрілки ліквідували заставу «Осники». Внаслідок завзятого бою втрати з радянського боку становили 2 вбитих та 5 поранених⁸. Втрати поляків невідомі.

У своїх спогадах син підофіцера батальйону КОП «Дедеркали», учень кременецької гімназії Єжи Шульц зазначає, що вранці 17 вересня радянські прикордонники нав'язали контакт з командиром застави «Бжезіна», якому вони запропонували не чинити збройний опір й спокійно пропустити частини Червоної Армії, що нібито йдуть на допомогу полякам бити німців. При цьому вони пояснювали, що гарнізон повинен залишитися на місці й продовжувати свою звичайну службу, не дозволяючи цивільному населенню з радянського сторони переходити на польській бік кордону. Командир застави⁹ негайно до-

⁵ Ibidem, s. 167.

⁶ Див.: Я. Ершов, *Пулеметчик Григорий Кришталь*, в: *Героизм, отвага, мужество и доблесть. Рассказы участников боев за освобождение трудящихся Западной Украины и Западной Белоруссии*, Киев 1940, с. 72–73.

⁷ РДВА, ф. 35084, оп. 1, спр. 86, арк. 3; спр. 83, арк. 3.

⁸ Ibidem, спр. 83, арк. 3.

⁹ Командиром застави «Бжезіна» міг бути або плутоновий Дорава або капрал Шиделко. Див.: *Sprawozdanie por. Mariana Kowalewskiego*, с. 166.

повів про все своєму командуванню¹⁰, звідки одержав категоричний наказ в переговори не вступати й зброю за жодних умов не віддавати. Трохи згодом надійшло розпорядження полишити заставу й відійти до місця концентрації підрозділу¹¹. Гарнізон «Бжезіни» відірвався від противника й безперешкодно відступив до села Білозірка, де знаходилося ротне командування¹².

Доля гарнізону «Конфедерації Барської», четвертої застави білозірської прикордонної роти, поки що залишається для нас невідомою.

Біля 6.00 передові підрозділи 99-го кавалерійського полку наблизилися до села Білозірка, де розміщувалося командування та резерв 4-ї прикордонної роти батальйону КОП «Дедеркали». О 8.40 населений пункт був зайнятий розвідувальним батальйоном 24-ї танкової бригади¹³, при цьому на посту загинув місцевий мешканець, військовий осадник з осади Ветеранувка Маріан Павліцький¹⁴ (з початком війни він очевидно був покликаний для несення допоміжної охоронної служби). Під обстрілом радянських танків польські прикордонники були змушені залишити село. Відривавшись від противника, вони розпочали відхід в напрямку на Вишнівець, а потім повернули на Кременець, куди в цей час вже прямували підрозділи сусідньої 3-ї прикордонної роти «Ланівці»¹⁵.

З початком радянського наступу командир 3-ї прикордонної роти «Ланівці» капітан Вітольд Лясковський, фактично, усунувся від коман-

¹⁰ Єжи Шульц у своїх спогадах вказує, що командир застави доповів про все командирі дедеркальського батальйону КОП, але, на нашу думку, більш логічним був би доклад безпосередньому начальнику, а саме командирі 4-ї прикордонної роти «Білозірка» поручнику Маріану Ковалевському.

¹¹ *Relacja strzel. Szulca Jerzy syna podoficera Batalionu KOP „Dederkaly”*, Hoover Institution Archive (далі – HIA), Wladyslaw Anders Collection (далі – WAC), Box 55, Folder 3, Document 8552.

¹² Cz. Grzelak, op. cit., с. 245.

¹³ РДВА, ф. 35084, оп. 1, спр. 86, арк. 3; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, t. 2, Warszawa 1996, с. 283.

¹⁴ *Ankieta Tomaszewskiej Ireny Krystyny, uczennicy ze wsi Moskalówka*. HIA, Poland. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (далі – PL.MID), Box 211, Folder 3, Document 9087. У документі зокрема вказується, що тіло вбитого осадника Павліцького лежало впродовж чотирьох днів, коли то радянські військові дозволили його поховати, але не на цвинтарі.

¹⁵ *Sprawozdanie por. Mariana Kowalewskiego*, с. 166.

дування власним підрозділом¹⁶. Натомість, майор Владислав Бобінський, який опинився тут випадково¹⁷, об'єднав навколо себе всі місцеві військові та воєнізовані формування: роту КОП, підрозділи поліції та військової підготовки юнацтва (Przygotowanie Wojskowe). Встановивши зв'язок з командуванням здолбунівського полку та комендатурою кременецького гарнізону, він доповів їм про ситуації в районі Ланівців. О 9.00 від командира полку наказ встановити істину причини радянського виступу, оскільки полкове командування також нічого про них знало. Не маючи чітких інструкцій від вищого командування, він з власної ініціативи нав'язав контакт з радянськими прикордонниками. Як пише у своїх спогадах польський офіцер, командир радянських прикордонників заявив йому, що Червона Армія перейшла кордон для захисту пролетаріату від утисків буржуазії, а також для створення нового польського уряду, оскільки попередній втік до Румунії. Крім того, він зажадав від поляків протягом однієї години скласти зброю, погрожуючи в іншому випадку застосувати силу. У відповідь майор Владислав Бобінський лише пообіцяв доповісти власному командуванню, що власне й було ним зроблено (він знову доповів командирі полку КОП «Здолбунів» та до комендатури кременецького гарнізону). Приблизно о 16.00 від генерала Петра Скуратовича надійшов наказ залишити кордон і відходити у західному напрямку. Війська Українського фронту оминали ділянку 3-ї роти «Ланівці», що дало змогу майору Владиславу Бобінському вранці 18 вересня безперешкодно вивести своїх людей до міста Кременець. На марші до них приєдналися рештки сусідньої 4-ї роти «Білозірка» на чолі з її командиром поручником Маріаном Ковалевським. Пізніше польські прикордонники, відходячи далі на захід, вийшли в район Радехова, де влилися до складу групи «Дубно» полковника Стефана Ханки-Кулеши¹⁸.

Звернемося тепер до розгляду подій пов'язаних з іншими підрозділами дедеркальського батальйону. Так, у самих Дедеркалах розміщувалося батальйонне командування та батальйонний резерв, а в сусідньому

¹⁶ Пізніше капітан Вітольд Лясковський відкрито поширював капітулянтські настрої серед солдатів й 21 вересня в місцевості Топорів підбурював вояків здатися в полон радянським військам. Див. *Ibidem*, с. 167.

¹⁷ На початку польсько-німецької війни майор 15-го уланського полку Владислав Бобінський знаходився у Варшавському військовому шпиталі. Разом з цим лікувальним закладом він розпочав евакуацію на схід, опинившись, врешті-решт, у місті Кременець. 16–17 вересня в особистій справі він виїхав до села Борсуки, що знаходиться в 8 км на захід від містечка Ланівці.

¹⁸ R. Szawłowski, *op. cit.*, t. 1, с. 259–261.

селі Биківці знаходилось командування однойменної 2-ї прикордонної роти. Протягом 17 вересня ці підрозділи залишалися на місці. Лише вранці наступного дня вони почали відходити в західному напрямку, на Кременець. Біля 13.00 бійці радянського 21-го Ямпільського прикордонного загону перетнули державний кордон і через годину зайняли поблизькі Дедеркали¹⁹, звідки вони встановили зв'язок із відступаючим батальйоном КОП, який в цей час наближався до села Новостав (відстань між двома населеними пунктами складає приблизно 10 км). За посередництвом начальника місцевої пошти відбулася телефонна розмова, в якій з польського боку брав участь підпоручик Яблоков, білорус за національністю, котрий чудово володів російською мовою. Радянські представники, лякаючи поляків своїми великими силами, зажадали від них негайно вислати парламентарів на переговори. Ця місія знову була покладена на підпоручика Яблокова, разом з яким вирушив також батальйонний ад'ютант капітан Аполлон Бусякевич. Як згадує підпоручик Ярослав Семянов «повернулися вони не в гуморі. Повідомили нам про те, що совети мають танки, котрі збираються застосувати, якщо впродовж двох годин ми не капітулюємо. Рядовим вони пообіцяли свободу, а офіцерам та підофіцерам – інтернування, як максимум. На нараді [у командира батальйону] майора [Станіслава Шабліовського] запанував галас. Одні хотіли боротися далі, але їх перекрикували ті офіцери, родини та майно яких їхали везами слідом за нашим батальйоном. Зрозуміло, що виступали вони за необхідність складення зброї»²⁰. Врешті думка останніх переважила й було прийнято рішення про капітуляцію. Хоча не всі з ним погодились. Так, двоє молодих підпоручиків-резервістів, Ярослав Семянов та Аполлінарій Скроцький, за згодою командира батальйону зібравши біля 80 добровольців, двома вантажівками вирушили в напрямку Львова, захисники якого продовжували вести боротьбу²¹. Крім того відомо, що поручик Кучувка з 2-ї прикордонної роти «Биківці» та кілька жандармів, переодягнувшись у цивільне вбрання, на велосипедах зуміли дістатися

¹⁹ *Пограничные войска СССР, 1939 – июнь 1941. Сборник документов и материалов*, Москва 1970, с. 249.

²⁰ *Relacja ppor. rez. Jaroslawa Siemianowa z Baonu KOP „Dederkały”*, [w:] *Wrzesień 1939 r. na Kresach w relacjach*, oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 1999, с. 330.

²¹ В подальшому цей загін, маючи кілька зіткнень з радянськими військами та «червоною» сільською міліцією, дістався врешті лісового масиву, що в околицях Кременця. Тут, довідавшись про капітуляцію Львова, офіцери розпустили своїх вояків по домівках, а самі переодягнувшись у цивільне рушили далі на захід. Див. *ibidem*, с. 330–332.

до Кременця²². Водночас більша частина особового складу батальйону повернулася до села Дедеркали, де поляків негайно роззброїли прикордонники Ямпільського загону. За радянськими даними всього у полон потрапило 13 польських офіцерів та 112 підофіцерів й солдатів (за іншими відомостями – 250²³), в яких було здобуто 2 важких та 8 ручних кулеметів, 184 гвинтівок, 490 гранат, 74 000 патронів, 380 проти-газів, 21 малокаліберна гвинтівка, 25000 патронів до них, 6 ракетниць, 30 ракет та інше військове майно²⁴. Подальша доля більшості полонених польських офіцерів склалася трагічно. Навесні 1940 р. в Катинському лісі та лісопарковій зоні Харкова від куль НКВС разом з іншими загинули командир батальйону КОП «Дедеркали» майор Станіслав Шабловський, ад'ютант батальйону капітан Аполлон Бусякевич, квартирмейстер батальйону капітан Зенон Випиховський, лікар батальйону капітан Недзяловський, командир 3-ї прикордонної роти «Ланівці» капітан Вітольд Лясковський, підпоручики резерву Францішек Етрих (магістр філософії, випускник Краківського Ягеллонського університету, викладач Кременецької гімназії) та Тадеуш Кочера (вчитель із сусіднього села Садки), а також деякі інші²⁵.

Хоча, незважаючи на те, що більшість вояків КОП були практично відразу ж затримані й відправлені до таборів для полонених, на свободі тривалий час залишалися кілька підофіцерів батальйону. Так, досить довго на посаді фельдшера продовжував працювати плутоновий Романюк, тривалий час на свободі перебували батальйонний збройний майстер старший сержант Зюлковський та завідувач батальйонної канцелярії сержант Запарт, котрий передав новоприбулим радянським властям всю документацію свого підрозділу²⁶.

²² В районі Кременця вони приєдналися до вояків 3 та 4-ї прикордонних рот свого батальйону й разом з ними рушили далі на захід. Див. *Relacja por. Mariana Kowalewskiego, d-cy kompanii „Białozórka” Baonu KOP „Dederkały”, [w:] Wrzesień 1939 r. na Kresach w relacjach*, s. 326.

²³ Дружина батальйонного лікаря капітана Недзяловського у своїй анкеті пише про 250 полонених вояків КОП, які були вивезені із Дедеркал на схід до радянських таборів для військовополонених. Її чоловік опинився у козелському таборі, в'язні якого навесні 1940 р. були розстріляні у Катинському лісі. Див.: *Ankieta Niedziałowskiej Stefanii, żony kapitana Niedziałowskiego, lekarza Baonu KOP „Dederkały”*, HIA, PL.MID, Box 211, Folder 3, Document 3356.

²⁴ *Пограничные войска СССР, 1939 – июнь 1941*, с. 258.

²⁵ M. J. Rubas, *Lista strat żołnierzy KOP więzionych w obozach sowieckich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, nr 3, с. 405, 406, 410, 411, 417, 420.

²⁶ *Ankieta Niedziałowskiej Stefanii*.

Про долю 1-ї прикордонної роти «Малінув» дедеркальського батальйону довідуємося зі спогадів Вітольда Жулкевського, котрий у вересні 1939 р. в чині підпоручика резерви був мобілізований до цього підрозділу. За його словами, 17 вересня на ділянці роти панував цілковитий спокій, оскільки радянські війська не проявляли тут жодної активності. Тож командир підрозділу капітан Людомир Тарковський, порозумівшись з командуванням свого батальйону і полку, прийняв рішення залишити позиції і відходити у західному напрямку, плануючи при цьому приєднатися до якоїсь більшої військової частини. В зв'язку з цим до місця розташування ротного командування в урочищі Малинів біля Суражу були викликані гарнізони всіх чотирьох прикордонних застав («Вілія», «Закроти», «Ходакі» та «Боложівка»). Одночасно була знищена вся таємна документація, зі станкових кулеметів були зняті і закопані замки, у сусідньому селі були реквізовані кілька возів, на які завантажили все необхідне для майбутнього маршу, передусім, запас харчів та ковдри. Приблизно о полудні польські прикордонники рушили до найближчого лісу (належав до лісництва Лішня), звідки попрямували до села Студянка, де збиралася переправитися на західний берег Ікви. Однак, з прибуттям на місце виявилось, що міст через річку тут був зруйнований, тому капітан Тарковський постановив повернути на північ й переправитися у місті Дубно. Дійшовши до містечка Смига, де знаходилася дослідна станція Кременецького ліцею, поляки, підключилися до телефонної мережі й довідались, що радянські війська захопили Дедеркали і Дубно. За таких умов командир роти вирішив розпустити підлеглий підрозділ, при цьому всю зброю він передав місцевому постерунку поліції, а продукти та ковдри розпорядився роздати солдатам, яким порадив повертатися до своїх домівок. Сам же капітан Тарковський разом з дружиною і трьома підофіцерами направився до Кременця²⁷. 19 вересня у казармах 12-го уланського полку він був захоплений до радянського полону²⁸.

Отже, батальйон КОП «Дедеркали» як цілісний, організований військовий підрозділ припинив своє існування 18 вересня, тобто на другий день після початку радянського нападу. Водночас окремі невеликі групи його вояків продовжували боротьбу майже до кінця місяця. Важ-

²⁷ W. Żółkiewski, *Mój wrzesień. Spóźniona relacja – wspomnienie*, [w:] *Oni strzegli granic II Rzeczypospolitej. Relacje i wspomnienia żołnierzy KOP i funkcjonariuszy SG*, oprac. M. J. Rubas, Warszawa 2002, s. 75–76.

²⁸ *Kwestionariusz d-cy 1-ej kompanii granicznej „Malinów” Baonu KOP „Dederkały” kpt. Tarkowskiego Ludomira Mieczysława*, HIA, WAC, Box 61, Folder 6, Document 14862.

ко погодитись із тією оцінкою, яку польський історик Ришард Шавловський дав діям батальйонного командування. Майора Шабловського він звинувачує у відсутності ініціативи, а його дії вважає такими, що були гідними карі²⁹. Зрозуміло, через майже 60 років після тих подій дуже легко давати критичні та, як на наш погляд, занадто категоричні й суворі оцінки. Проте, що мав робити командир батальйону, коли його чотири слабенькі роти тонкою смужкою розтягнуті вздовж 100-кілометрової ділянки кордону, а противник має величезну, цілковиту перевагу, диспонує сотнями танків? Рішення про відступ з кордону та концентрацію в районі Кременця (про безумовне складання зброї мови не йшло) було, на нашу думку, єдиним вірним у тих умовах. До речі саме так діяли й інші батальйони КОП. Що ж можна закинути майору Шабловському, так це його цілодобове зволікання із відходом, яке зрештою призвело до трагічних наслідків. В той час, коли війська противника захопили Збараж, вступили до Тернополя, були на підступах до Дубна, охорона кордону просто втрачала свою актуальність і доцільність. Батальйон мав достатньо часу, щоб відірватися від противника. Відступаючи на захід, він міг би, наприклад, приєднатися до групи полковника Стефана Ханки-Кулеши і разом з нею вийти до району Рави-Руської. Тим самим, вояки unikнули б радянського полону, а відтак й кривавої розправи у Катинському лісі. Однак, історія, як відомо, не знає умовного способу.

Таким чином, гарнізони прикордонних застав дерекальського батальйону, що вранці 17 вересня зазнали нападу радянських військ, намагалися чинили гідний опір у міру своїх скромних сил та можливостей. Щоправда, завдані ними противникові втрати були невеликими й звичайно не змогли надовго зупинити або ж затримати просування противника.

Streszczenie

Batalion Korpusu Ochrony Pogranicza „Dederkały” we wrześniu 1939 roku

17 września 1939, wykonując tajne porozumienie paktu Ribbentrop–Mołotow, ZSRR zaatakował Polskę. Jednostki wojskowe Korpusu Ochrony Pogranicza, rozlokowane cienkim pasem wzdłuż wschodniej granicy Polski, starały się, w mia-

²⁹ R. Szawłowski, op. cit., t. 1, c. 258.

rę swoich dość skromnych sił i możliwości, stawić zbrojny opór agresorowi. Ze względu na brak źródeł walki wojny sowiecko-polskiej 1939 roku do dnia dzisiejszego pozostają słabo zbadane. W tym artykule, na podstawie nowych dokumentów odnalezionych przez autora w archiwum Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanfordskiego (USA), została odtworzona historia jednej z jednostek Korpusu Ochrony Pogranicza – batalionu „Dederkały”, który strzegł 101-kilometrowego pasa granicznego w południowej części województwa wołyńskiego.

Summary

Battalion „Dederkały” of Border Guard Corps in September, 1939

On September 17, 1939, performing the secret agreement of Ribbentrop – Molotov pact, the Soviet Union invaded Poland. The military units of Polish Border Guard Corps, which were located as a thin strip along the eastern border of Poland, tried to offer a armed resistance to the agressor by their quite modest forces and capabilities. Due to the lack of sources, the battle operations of the Soviet-Polish war of 1939 still remain poorly studied. This article is based on new documents that author found in the archive of Hoover Institution at Stanford University (USA). It highlights the history of one of the unit of the Border Guard Corps, the battalion „Dederkały” that defended 101-kilometer long strip of the Polish border in the southern part of Volyn province.

Bibliografia

Ершов Я., *Пулеметчик Григорий Кришталь*, [w:] *Героизм, отвага, мужество и доблесть. Рассказы участников боев за освобождение трудящихся Западной Украины и Западной Белоруссии*, Киев 1940.

Пограничные войска СССР. 1939 – июнь 1941. Сборник документов и материалов, Москва 1970.

Російський державний військовий архів (м. Москва), ф. 35084, оп. 1, спр. 83, 86. *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, t. 2, Warszawa 1996.

Dominiczak H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992.

Grzelak Cz., *Kresy w czerwieni 1939*, Warszawa 1998.

Hoover Institution Archive, Poland. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Box 211, Folder 3, Document 3356, 9087.

Hoover Institution Archive, Władysław Anders Collection, Box 55, Folder 3, Document 8552; Box 61, Folder 6, Document 14862.

- Jabłonowski M., *Formacja specjalna. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2002/2003.
- Prochwicz J., *Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku*, Warszawa 2003.
- Relacja por. Maraina Kowalewskiego, d-cy kompanii „Białozórka” Baonu KOP „Dederkały”, [w:] *Wrzesień 1939 r. na Kresach w relacjach*, oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 1999.
- Relacja ppor. rez. Jarosława Siemianowa z Baonu KOP „Dederkały”, [w:] *Wrzesień 1939 r. na Kresach w relacjach*, oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 1999.
- Rubas M. J., *Lista strat żołnierzy KOP więzionych w obozach sowieckich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, nr 3.
- Sprawozdanie por. Mariana Kowalewskiego d-cy 4-ej kompanii granicznej „Białozórka” Baonu KOP „Dederkały”, [w:] R. Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. 2, Warszawa 1996.
- Szawłowski R., *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. 1, Warszawa 1996.
- Żółkiewski W., *Mój wrzesień. Spóźniona relacja – wspomnienie*, [w:] *Oni strzegli granic II Rzeczypospolitej. Relacje i wspomnienia żołnierzy KOP i funkcjonariuszy SG*, oprac. M. J. Rubas, Warszawa 2002.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.007>

Marcin Westphal
(Muzeum II Wojny Światowej
w Gdańsku)

Produkcja okrętów podwodnych w stoczni Schichaua i w Danziger Werft w latach 1939–1945

Słowa kluczowe: budowa U-Bootów; okręt podwodny; Stocznia Gdańska; Stocznia Schichaua; U-Boot typu VII C; U-Boot typu VII C/41; U-Boot typu XXI.

Key words: u-boat construction; submarine; Gdańsk Shipyard; Schichau Shipyard; Type VII C u-boat; Type VII C/41 u-boat; Type XXI u-boat.

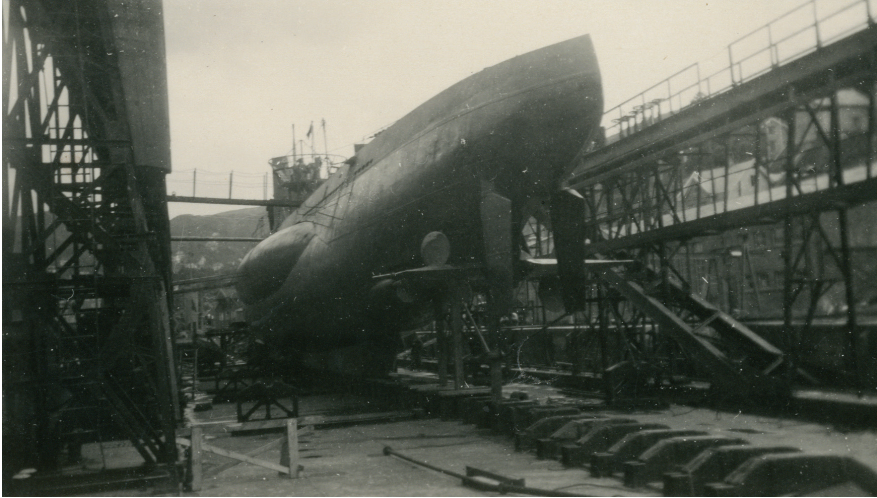
W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Wolnym Mieście Gdańsku obowiązywał całkowity zakaz produkcji broni i uzbrojenia, jednak niemal natychmiast po zajęciu Gdańska przez nazistów rozpoczęto zarówno w stoczni Schichaua (Schichauwerft), jak i w Stoczni Gdańskiej (Danziger Werft) przygotowania do produkcji okrętów podwodnych dla Kriegsmarine. Należy jednak podkreślić, że prace przygotowawcze do wznowienia w Gdańsku produkcji zbrojeniowej zostały zapoczątkowane już na długo przed wybuchem wojny. Jak wynika bowiem z pisma Zarządu Budownictwa Podziemnego Wolnego Miasta Gdańska z dnia 11 stycznia 1938 r., skierowanego do Prezydium Policji w Gdańsku, urząd ten przeprowadził na terenach należących do gdańskich stoczni rozpoznanie, którego celem było ustalenie, jakie istnieją instalacje i urządzenia stoczniowe służące do budowy, remontów i obsługi okrętów podwodnych i torpedowców i w jakim znajdują się aktualnie stanie technicznym. Podczas oględzin stwierdzono, że zdadne do użytku są cztery dalby cumownicze dla U-Bo-

otów i specjalnie przystosowane dla jednostek tego typu trapy zejściowe. Ustalono dodatkowo, iż miejsce cumowania doku pływającego dla torpedowców wraz z przeznaczonymi dla niego czterema dalbami zostało zlikwidowane. Natomiast niedługo przed wybuchem wojny, tj. 16 sierpnia 1939 r., Inspekcja Gospodarki Obronnej numer I w Królewcu otrzymała rozkaz utworzenia na obszarze Wolnego Miasta Gdańska specjalnej zakonserwowanej Placówki Gospodarki Obronnej dla Gdańska¹.

Zamówienie na budowę pierwszych czterech U-Bootów typu VII C (U-431 – U-434, numery stoczniowe 1472–1475) stocznia Schichaua otrzymała niedługo po wybuchu wojny, bo już 23 września 1939 r. Tego samego dnia do Danziger Werft wpłynęło zlecenie na wyprodukowanie również czterech okrętów typu VII C (U-401 – U-404, numery stoczniowe 102–105). W zakładzie Schichaua stępki pod zamówione jednostki położono w styczniu 1940 r., w Danziger Werft zaś dopiero w kwietniu i maju tego roku. Natomiast pierwsze wodowanie odbyło się 16 grudnia 1940 r., kiedy z pochylni stoczni Danziger Werft spłynął U-401, kolejne zaś miało miejsce 2 lutego 1941 r. w stoczni Schichaua, gdzie na wodę spłynął U-431. U-401 został oficjalnie wcielony do służby 10 kwietnia 1941 r., natomiast trzy pierwsze U-Booty zwodowane w zakładzie Schichaua rozpoczęły 26 kwietnia próby stoczniowe, które zakończyły się w 24 maja włączeniem ostatniego z nich w szereg U-Bootwaffe².

¹ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), zespół akt: Prezydium Policji w Gdańsku 1840–1945, sygnatura APG 14/6681, Martwa Wiśła (Tote Weichsel) Danziger Werft u. Eisenbahnwerkstaetten A.G., Aufschleppe f. U-Boot u. Schwimmdock f. Torpedeboot, Km 22,74–22,9.; 1909–1938, s. 21; Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv Freiburg im Breisgau (dalej: BAMAF), Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20/8, „Geschichte” der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX (dalej: „Geschichte” der Rüstungsinspektion), Bd. I, (1.9.) 1.11.1939 bis 30.9.1940., k. 3, 15–16.

² Ibidem, k. 15–16; Fertigung der von WT Marine betreuten Betriebe in der Zeit vom 1.9.39 bis 30.9.40., k. 42; BAMAF, Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20/9, „Geschichte” der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX (dalej cyt.: „Geschichte” der Rüstungsinspektion), Bd. II, Oktober 1940–Dezember 1941, WT Marine, k. 16; B. Herzog, *Deutsche U-Boote 1906–1966*, Koblenz 1990, s. 192–193, 273–274; W. Trojca, *U-Bootwaffe 1939–1945*, cz. 1, s. 13, 50, 53; E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften. Eine Bilddokumentation über den dt. U-Bootbau in zwei Bänden*, Bd 2: *Der deutsche U-Bootbau in den Jahren 1935–1945 (Teil 2) sowie der U-Bootbau in der Bundesrepublik Deutschland*, Monachium 1980, s. 71, 74. U-Booty typu VII C były okrętami o wyporności nawodnej – 761 t, podwodnej – 865 t, długości całkowitej – 67,1 m, szerokości całkowitej – 6,2 m i zanurzeniu – 4,8 m. Ich maksymalna prędkość nawodna wynosiła 17,6 węzła, podwodna zaś – 7,6 węzła. Osiągany przez te U-Booty zasięg nawodny przy prędkości 12 węzłów, to 6500 mil morskich, natomiast pod wodą mogły przepłynąć z prędkością 4 węzłów – 80 mil morskich. Maksymalna (obliczeniowa) głębokość zanurzenia U-Bootów typu VII C – to 250 m. Ich uzbrojenie stanowiło 5 wyrzutni torpedowych ka-

Fot. 1. U-Boot typu VII B lub VII C w doku pływającym. Stocznia i datacja nieznane. Zdjęcie ze zbiorów Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Wydawać by się mogło, że okres ponad trzech miesięcy w przypadku stoczni Schichaua i ponad sześciu miesięcy, jeśli chodzi o Danziger Werft, jaki upłynął od złożenia zamówienia na budowę U-Bootów typu VII C do położenia stępki pod te jednostki, to czas bardzo długi. Świadczy to m.in. o konieczności przeprowadzenia bardzo czasochłonnych prac przygotowawczych i może oznaczać, że obie stocznie nie były przygotowane do produkcji tego typu okrętów, a ich załogom brakowało w tym zakresie doświadczenia. Jednak terminarz realizacji zamówień w gdańskich stoczniach nie odbiegał od tego, jakim np. mogły się wykazać produkujące okręty podwodne już od roku 1934 duże kilkańskie stocznie Deutsche Werke AG czy Germaniawerft³. Dodatkowo należy podkreślić, że zlokalizowane

liber 533 mm, działo kalibru 88 mm i jedno działko kalibru 20 mm. Załoga liczyła 44 osoby. P. Federowicz, *U-Booty typu VII. Geneza, opis konstrukcji, budowa*, Tarnowskie Góry 2006, s. 52–53.

³ Stocznia Deutsche Werke AG otrzymała zlecenie na budowę pierwszego U-Boota dla powstającej, hitlerowskiej U-Bootwaffe w styczniu 1934 r. Stępkę pod U-1 (typ IIA) położono 11 lutego 1935 r., a jego wodowanie odbyło się 15 czerwca 1935 r. Natomiast pierwszego U-Boota w stoczni Germaniawerft zamówiono 1 grudnia 1934 r., był to U-7 (typ IIB), pod którego stępkę położono 11 marca 1935 r., a jego wodowanie odbyło się 29 czerwca 1935 r. Jeśli zaś chodzi o okres II wojny światowej, to stocznia Deutsche Werke AG otrzymała zlecenie na budowę pierwszych czterech U-Bootów typu VII C (U-451 – U-454) 30 października 1939 r., stępka pod pierwszy okręt została położona 18 maja 1940 r., jego wodowanie zaś odbyło się 5 marca 1941 r. Stocznia Germaniawerft zlecono budowę jednostek typu VII C

w Gdańsku stocznie nie miały zbyt wielu możliwości, aby zebrać bogate doświadczenia, jeśli chodzi o budowę okrętów podwodnych. W latach I wojny światowej zakład Schichaua nie zdołał bowiem nawet rozpocząć budowy żadnego z 14 zamówionych przez Kaiserliche Marine U-Bootów (U-263–U-276). W nieco lepszej sytuacji była ówczesna stocznia Kaiserliche Werft, czyli późniejsza Danziger Werft, w której zwodowano, a następnie dostarczono cesarskiej marynarce wojennej 24 okręty podwodne, dwa kolejne zeszyły z pochylni, jednak brak informacji na temat tego, czy zdążono je wykończyć i wcielić do służby. Następne dwie jednostki ukończono w 95%, jedna zaś, niewykończona, w chwili zakończenia wojny pozostawała na pochylni⁴. Wprawdzie była to znacząca liczba, jednak jeśli porównać ją z liczbą 73 U-Bootów różnych typów, którą w tym okresie dostarczyła stocznia Germaniawerft, oraz zrealizowanym przez stocznnię Blohm & Voss z Hamburga zamówieniem na 89 okrętów podwodnych, to osiągnięcia Schichaua nie prezentują się zbyt okazale⁵.

Gdańskie stocznie w latach 1914–1918 nie należały do najważniejszych producentów okrętów podwodnych, jeśli zaś uwzględnąć, że w okresie

23 września 1939 r. (U-201 – U-204), stępkę pod pierwszy z czterech zamówionych okrętów położono 20 stycznia 1940 r., a zwodowano go 7 grudnia 1940 r. E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften. Eine Bilddokumentation über den dt. U-Bootbau in zwei Bänden*, Bd 1: *U-Bootbau bis Ende des 1. Weltkriegs, Konstruktionen für das Ausland und die Jahre 1935–1945* (T. 1), Monachium 1979, s. 99–100, 111–112.

⁴ B. Herzog podaje, że w gdańskiej stoczni Schichaua miały zostać zbudowane U-115 i U-116, jednak nie potwierdzają tego inni autorzy, a E. Rössler stwierdza wyraźnie, że produkcję obu wymienionych U-Bootów rozpoczęła i w 90% ukończyła stocznia Schichaua w Elblągu. Fakt rozpoczęcia i nieukończenia budowy obu okrętów potwierdzają również R. H. Gibson i M. Prendergast, nie podają jednak przy tym nazwy stoczni, której zlecono ich produkcję. Natomiast z pochylni gdańskiej stoczni Kaiserliche Werft, w latach I wojny światowej, zeszyły następujące U-Booty: U-43 – U-50, U-73, U-74, U-87 – U-92, UC-55 – UC-60, U-135 i U-136. W okresie wojny, aby zwiększyć możliwości produkcyjne stoczni, szczególnie w zakresie budowy okrętów podwodnych, rozbudowano już istniejącą infrastrukturę: ślusarnię, centralę elektryczną i budynki biurowe. Powstały wówczas również zupełnie nowe: warsztaty i ślusarnie dla U-Bootów, hala budowy okrętów, magazyn torped, odlewnia dla wyrobów z brązu. Jako ciekawostkę warto również w tym miejscu dodać, że drugi w historii Kaiserliche Marine okręt podwodny, czyli U-2, powstał właśnie w stoczni Kaiserliche Werft w Gdańsku. Zamówienie na jego budowę zostało złożone 4 marca 1906 r., a wodowanie miało miejsce 18 czerwca 1908 r. B. Herzog, op. cit., s. 52, 56; E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 1, s. 13, 15–16, 70–71; C. Wojewódka, *Ośrodki budownictwa okrętowego w Gdańsku i Elblągu*, [w:] *Historia budownictwa okrętowego na Wybrzeżu Gdańskim*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1972, s. 323; R. H. Gibson, M. Prendergast, *Niemiecka wojna podwodna 1914–1918*, tłum. M. Grzywa, Oświęcim 2014, s. 315; A. Perepeczko, *U-Booty I wojny światowej*, Oświęcim 2014, s. 18–19.

⁵ E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 1, s. 26–28, 64–66.

dwudziestolecia międzywojennego obowiązywał je całkowity zakaz budowy jednostek tego typu, to należy stwierdzić, że w roku 1939 bardzo sprawnie i szybko zdołały się one włączyć do programu rozbudowy hitlerowskiej U-Bootwaffe.

Stocznia Schichaua rozpoczęła wojenną produkcję okrętową dla Kriegsmarine, wykorzystując sześć posiadanych pochylni o długości od 150 do 275 m, które były obsługiwane przez 12 dźwigów parowych o udźwigu od 2,5 do 5 t oraz przez osiem elektrycznych o udźwigu od 3 do 8 t. Umożliwiały one budowę jednostek o długości od 120 do 250 m, przy czym najdłuższe mogły powstawać na pochylni nr VI, o największej wyporności zaś na pochylni nr IV. Stocznia Schichaua dysponowała również przynajmniej jednym żurawiem pływającym o udźwigu 100 t i jednym lądowym, młotowym o udźwigu 250 t ustawionym przy basenie wyposażeniowym oraz dokiem pływającym o nośności 3000 t⁶. Od początku wojny systematycznie rozbudowywano i modernizowano zakład, zwiększając jego potencjał produkcyjny, szczególnie w zakresie budowy okrętów podwodnych. Początkowo zakładano, że prace te zostaną zakończone w 1942 r., jednak były one kontynuowane także w roku następnym, a nawet zintensyfikowane w jego drugiej połowie w związku z przystąpieniem stoczni do programu budowy nowych U-Bootów typu XXI⁷.

Do października 1943 r. w gdańskim zakładzie Schichaua zwiększono liczbę pochylni z sześciu do prawdopodobnie 16. Według danych wywiadu przemysłowego Armii Krajowej nowo wybudowane pochylnie miały długość 70 m i zamontowano na nich częściowo prowizoryczne wyposażenie pomocnicze⁸. Należy jednak zauważyć, że analiza zdjęć lotniczych ukazu-

⁶ *Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941–1944*, faksymile, przygot. A. Glass, Warszawa 2000, Załącznik nr 57 do meldunku miesięcznego M.M. 10/43, (Działalność stoczni), s. 996; C. Wojewódka, op. cit., s. 256–257.

⁷ BAMAf, Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20/8, „Geschichte” der Rüstungsinspektion, Bd.I., k. 15; ibidem, RW 20-20/10, „Geschichte” der Rüstungsinspektion, Bd. III, Januar–Mai 1942, Marinefertigung, k. 17–18. U-Boot typu XXI to jednostka charakteryzująca się następującymi danymi taktyczno-technicznymi: wyporność nawodna – 1621 t, wyporność podwodna – 1819 t, długość całkowita – 76,7 m, szerokość całkowita – 8 m, zanurzenie – 6,3 m, maksymalna prędkość nawodna – 15,6 węzła, maksymalna prędkość podwodna – 17,2 węzła, maksymalny zasięg nawodny przy prędkości 10 węzłów – 15 500 mil morskich, maksymalny zasięg w zanurzeniu przy prędkości 6 węzłów – 285 mil morskich, zanurzenie maksymalne (obliczeniowe) – 240 m (podczas prób okręt osiągnął głębokość 330 m). Uzbrojenie stanowiło 6 wyrzutni torpedowych kalibru 533 mm, dwa podwójne działka kalibru 20 mm, załoga – 57 oficerów i marynarzy. W. Trojca, op. cit., cz. 4, s. 13–14.

⁸ *Meldunki miesięczne*, Załącznik nr 57 do meldunku miesięcznego M.M. 10/43, (Działalność stoczni), s. 996.

jących teren stoczni, wykonanych przez brytyjskie siły powietrzne w marcu 1944 r., nie potwierdza w pełni doniesień wywiadowczych. Nie widać bowiem na nich 10 nowych pochylni, które, choć dość krótkie, zajęłyby przecież znaczną powierzchnię. Fotografie pozwalają jednakże stwierdzić inny fakt, czyli wydłużenie już istniejących stanowisk do budowy okrętów⁹. Informatorzy Armii Krajowej donosili więc prawdopodobnie nie tyle o budowie całkowicie nowych pochylni, ile o przedłużeniu dotychczasowych sześciu i być może o wyposażeniu ich w dodatkowe tory wodowaniowe.

Warto w tym miejscu dodać, że długość całkowita okrętu podwodnego typu XXI wynosiła 76,7 m¹⁰, a zatem dodatkowe 70 m długości pochylni pozwalało na zmieszczenie niemal całego kadłuba nowej jednostki. Dzięki czemu uzyskano możliwość jednoczesnej budowy na każdej pochylni przynajmniej dwóch, a nawet czterech okrętów, ustawiając na jednym torze wodowaniowym jednego U-Boota za drugim.

W stoczni Schichaua rozbudowywano także istniejące oraz wznoszono nowe hale montażowe i wyposażeniowe. Planowano również powiększenie i doposażenie dużej hali budowy okrętów, zlokalizowanej obok pochylni numer VI. Miały w niej zostać urządzone dwa ciągi wyposażeniowe sekcji U-Bootów typu XXI. Jeden dla sekcji numer IV, drugi dla sekcji numer V, każda z linii produkcyjnych miała składać się z 16 stanowisk roboczych. Zakładano, że miesięcznie stoczniową halę produkcyjną opuszczać będzie po osiem w pełni wyposażonych sekcji numer IV i V. Stocznia posiadała również specjalne promy służące do transportowania sekcji w pobliże pochylni i poruszające się na szynach pojazdy przeznaczone do przemieszczania sekcji na lądzie i na pochylniach¹¹.

⁹ The National Archives London (dalej: NAAR), Air Ministry and Royal Air Force records, AIR 34/643, Target folder: Danzig, Danziger Werft submarine building yards, etc. 1942 June–1944 July, Target No. 3 (a) 30, Shipbuilding Yards – Danzig, Illustration No. 3 (a) 30/9; E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 2, s. 77.

¹⁰ W. Trojca, op. cit., cz. 4, s. 13.

¹¹ E. Rössler, *U-Boottyp XXI*, Bonn 2008, s. 30. Od połowy 1943 r. stocznia Schichaua zaczęła sukcesywnie zwiększać liczbę należących do niej, pomocniczych jednostek pływających. 25 czerwca tego roku do Rejestru Statków Śródlądowych prowadzonego przez gdańskie Prezydium Policji wpisano trzy promy transportowe o nazwach: „Danzig I”, „Danzig II” i „Danzig III”, których właścicielem była stocznia Schichaua. Pod datą 26 sierpnia 1943 r. odnotowano w Rejestrze, że zakład pozyskał lichtugę, która miała służyć jako pływający zbiornik, natomiast 10 sierpnia 1944 r. wprowadzono do Rejestru niesklasyfikowaną jednostkę pływającą o nazwie „Bison” (prawdopodobnie był to holownik), która również stanowiła własność stoczni Schichaua. APG, zespół akt: Prezydium Policji w Gdańsku 1840–1945, sygnatura APG 14/6564, Binnenschiffs-Register 1886–1944, s. 221–226.

Od początku wojny prowadzono także rozbudowę i modernizację urządzeń stoczniowych w Danziger Werft. W 1939 r. stocznia dysponowała trzema pochylniami o długości 100 m, jedną pochylnią o długości 150–160 m i szerokości 32 m, przeznaczoną do budowy jednostek o dużym tonażu oraz jednym slipem¹². Pochylnie obsługiwane były przez trzy żurawie wieżowe o udźwigu maksymalnym 3 t i dwa żurawie bramowe o udźwigu do 5 t. Stocznia posiadała także basen wyposażeniowy i warsztaty wyposażone w dźwigi i suwnice. Do 1943 r. w Danziger Werft powstało 10 nowych pochylni o długości 70 m, które nie zostały jednak w pełni wyposażone, a co za tym idzie, mogły być wykorzystywane w ograniczonym zakresie. Zakład posiadał również w tym okresie przynajmniej jeden żuraw pływający o udźwigu 100 t, a także co najmniej siedem żurawi lądowych, w tym: trzy parowe o udźwigu do 6 t, dwa elektryczne o udźwigu do 5 t oraz dwa spalinowe o udźwigu do 6 t. Ponadto na wyposażeniu stoczni znajdowało się pięć doków pływających o nośności odpowiednio: 18 000, 16 000, 7500, 3500 i 1000 t, jak również trzy pływaki dokujące o nośności 2500 t¹³. Aby umożliwić stoczni Danziger Werft dalszy rozwój i efektywne podnoszenie potencjału produkcyjnego, oddano pod jej zarząd tereny położone na wyspie Holm (Ostrów), gdzie rozpoczęto budowę stoczni remontowej dla U-Bootów¹⁴.

¹² C. Wojewódka, op. cit., s. 247.

¹³ *Meldunki miesięczne*, Załącznik nr 57 do meldunku miesięcznego M.M. 10/43, (Działalność stoczni), s. 996. Jeśli chodzi o 10 70-metrowych pochylni, które miały powstać w Danziger Werft, to analogicznie jak w przypadku stoczni Schichaua, należy przyjąć, że prawdopodobnie nie wchodziło w grę stworzenie całkowicie nowych stanowisk do budowy okrętów, lecz rozbudowa – wydłużenie już istniejących pochylni lub wyposażenie ich w dodatkowe tory wodowaniowe. Jakość zdjęć wykonanych przez Royal Air Force nie pozwala w odniesieniu do stoczni Danziger Werft na wyciągnięcie w tej kwestii jednoznacznych wniosków i stwierdzenie, w jaki dokładnie sposób został zwiększony jej potencjał produkcyjny. NAAR, Air Ministry and Royal Air Force records, AIR 34/643, Target folder: Danzig, Danziger Werft submarine building yards, etc. 1942 June–1944 July, Target No. 3 (a) 30, Shipbuilding Yards – Danzig, Illustration No. 3 (a) 30/9

¹⁴ BAMAf, Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20/10, „Geschichte” der Rüstungsinspektion, Bd.III, Januar – Mai 1942, Marinefertigung, k. 17. Stocznia Danziger Werft już przed I wojną światową dysponowała pewnymi terenami na wyspie Holm. W latach 1903–1913 powstały tam m.in.: magazyn łodziowy, magazyny do przechowywania wyposażenia nawigacyjnego i artyleryjskiego oraz inne pomieszczenia magazynowe. Natomiast w latach 1914–1918 na Holmie wybudowano: dwie hale lotnicze, dużą i mniejszą halę do produkcji silników lotniczych, warsztat żaglowy i takielunku. Po wybuchu II wojny światowej stocznia otrzymała możliwość zagospodarowania, z przeznaczeniem pod rozbudowę infrastruktury służącej do remontów i wyposażania okrętów, kolejnych działek na wyspie. NAAR, Air Ministry and Royal Air Force records, AIR 34/643, Target folder: Danzig, Danziger Werft submarine building yards, etc. 1942 June–1944 July,

Fot. 2. Brytyjskie zdjęcie lotnicze przedstawiające tereny stoczni Schichaua i Danziger Werft, marzec 1944 r. Zdjęcie ze zbiorów The National Archives London

Należy także zauważyć, że zarówno w stoczni Schichaua, jak i Danziger Werft przynajmniej od drugiej połowy 1940 r. stopniowo zwiększano zatrudnienie, w latach kolejnych zaś proces ten znacząco się nasilił. Szczególnie poszukiwani byli wykwalifikowani spawacze elektryczni, cieśle okrętowi i elektrycy. Wzrastało również zapotrzebowanie na pracowników niewykwalifikowanych, których rekrutowano głównie spośród robotników przymusowych, jeńców wojennych i kierowanych do pracy w stoczniach więźniów obozów koncentracyjnych. Już w lipcu 1940 r. XX Inspekcja

Target No. 3 (a) 30, Shipbuilding Yards – Danzig, Illustration No. 3 (a) 30/9; C. Wojewódka, op. cit., s. 248; E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 1, s. 13.

Uzbrojenia z siedzibą w Sopocie informowała, że realizująca szereg prac budowlanych na terenach stoczni i portów w Gdańsku i Gdyni Organizacja Todta sygnalizowała pilną potrzebę zatrudnienia w tym celu 2125 jeńców wojennych. Natomiast stocznia Schichaua i Danziger Werft zgłosiły chęć zatrudnienia odpowiednio 200 i 434 holenderskich robotników stoczniowych¹⁵. Liczba robotników przymusowych zatrudnionych w stoczniach Gdańska wydatnie zwiększyła się od początku 1944 r., natomiast filie obozu koncentracyjnego Stutthof zaczęły powstawać na ich terenie od sierpnia 1944 r.

¹⁵ BAMAF, Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20/11, Lageberichte, Bd. I, Beschäftigung von Kriegsgefangenen als Bauarbeiter bei den Werften, sprawozdanie z dnia 13 lipca 1940 r., k. 147. Dziennik Wojenny Inspekcji Uzbrojenia w Sopocie podaje np., że 1 października 1942 r. na obszar podległy jej jurysdykcji przybył transport 472 rosyjskich robotników cywilnych. Z tej liczby 80 zostało skierowanych do pracy w stoczni Danziger Werft. Cztery dni później do Gdańska dotarł kolejny już 45 transport robotników z okupowanych przez III Rzeszę terenów Związku Sowieckiego. Tym razem 80 z ogólnej liczby 171 przybyłych Rosjan zasililo załogę gdańskiej stoczni Schichaua. Jak wskazuje inny zapis znajdujący się w dzienniku inspekcji, stocznie Schichaua, Danziger Werft szkoliły z zamiarem zatrudnienia młodzież w wieku od 16 do 18 lat. Urzędnicy inspekcji uznali to za mijające się z celem, argumentując swoją ocenę tym, że ci młodzi mężczyźni i tak wkrótce zostaną wcieleni do Wehrmachtu. Natomiast jeśli chodzi o wykorzystywanie przez stocznie pracy więźniów obozu koncentracyjnego Stutthof, to według informacji podawanych przez Inspekcję Uzbrojenia już w październiku 1942 r. wszystkie „wolne moce produkcyjne” obozu Stutthof były w pełni wykorzystywane przez stocznię Schichaua. Co więcej, w tym okresie na terenie obozu trwała już budowa dodatkowych baraków, w których miano zainstalować większą liczbę maszyn i urządzeń, umożliwiających zwiększenie zakresu prac, jakie więźniowie mieli wykonywać na potrzeby stoczni. Dodatkową, niezbędną do zwiększenia produkcji liczbę więźniów miały zapewnić inne obozy. W styczniu 1943 r. inspekcja stwierdziła, że stocznia Schichaua w Gdańsku szkoli i przekwalifikowuje znaczną liczbę robotników sprowadzonych ze Wschodu. Zapotrzebowanie na siłę roboczą było już wówczas tak duże, że stocznia zdecydowała się na zainwestowanie znacznych środków w przygotowanie obcokrajowców do pracy. Zorganizowano dla nich kursy języka niemieckiego, a plan szkoleń zawodowych zakładał prowadzenie zajęć dwujęzycznych. BAMAF, Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20/1, Kriegstagebuch mit Anlagen, Bd. 1, zapisy z: 1, 5, 10 i 14 października 1942 r., k. 13, 13v, 14; RW 20-20/2, Kriegstagebuch mit Anlagen, Bd. 2, Tagebuch, Januar 1943, wpis z dnia 12 stycznia, k. 10. Wywiad przemysłowy Komendy Głównej Armii Krajowej donosił z kolei w meldunku miesięcznym z lipca 1943 r., że w czerwcu przybyła do stoczni Schichaua w Gdańsku znaczna, aczkolwiek dokładnie nieustalona przez informatorów liczba wykwalifikowanego personelu, wyspecjalizowanego w pracach montażowych. Fachowcy ci pochodzili z różnych miast Niemiec, takich jak Mannheim, Kassel, Duisburg, oraz innych położonych na obszarze Nadrenii. Wywiadowcy AK informowali jednocześnie, że z załogi stoczni Schichaua wysyłano miesięcznie od 40 do 50 robotników do baz okrętów podwodnych we Francji i Rumunii. *Meldunki miesięczne*, Meldunek miesięczny M.M. 7/43 lipiec 1943, s. 825.

W dniu 1 czerwca 1944 r. załoga stoczni Schichaua liczyła 7650 osób, z tego zaledwie 1551 było wykwalifikowanymi fachowcami, a pozostali stanowili niewykwalifikowaną lub przyuczoną siłę roboczą oraz niepracujący przy produkcji personel zarządzający. Do grupy niespecjalistów zaliczano także około 1200 zatrudnionych w stoczni kobiet. Prawie 40% pracowników, czyli 2988 osób, stanowili obcokrajowcy, byli wśród nich Polacy w liczbie 518, robotnicy przymusowi ze Wschodu, których było 589 (w tym 34 Ukraińców i 12 Białorusinów), 602 robotników z okupowanych przez Niemcy państw Europy Zachodniej, 1266 jeńców wojennych (z czego 1236 Włochów i 30 Francuzów). Jest również możliwe, że już przed czerwcem 1944 r. w stoczni Schichaua zatrudniano przynajmniej 430 więźniów obozu koncentracyjnego Stutthof¹⁶, chociaż wyniki innych badań wskazują, że filia tego obozu, nosząca nazwę „Aussenlager Schichau Werft in Danzig” lub „SS-Aussenkommando Burggraben”, funkcjonowała na terenie stoczni dopiero od 13 września 1944 r. do 10 lutego 1945 r. W początkach jej istnienia skierowano do niej 500 żydowskich więźniarek, do których w październiku i listopadzie 1944 r. dołączyło 1100 również żydowskich więźniów, mężczyzn. Po uprzednim przyuczeniu do zawodu spawacza, wytapiacza i hydraulika pracowali oni przy produkcji okrętów podwodnych¹⁷. Jednak bezpośrednio w hali budowy okrętów i na pochylniach stoczni Schichaua przy wyposażaniu i montażu sekcji U-Bootów typu XXI zatrudnionych było jedynie, według stanu na 13 grudnia 1944 r.: 155 mechaników i 239 kowali rurowych, z czego 208 było obcokrajowcami, a 96 spośród nich Żydami¹⁸.

Jeśli zaś chodzi o stocznię Danziger Werft, to podanie wiarygodnych danych dotyczących jej struktury zatrudnienia wymaga jeszcze przeprowadzenia szczegółowych badań¹⁹. Jednakże za pewne można uznać, że poza

¹⁶ E. Rössler, *U-Bootyp XXI*, s. 59. Fakt zatrudniania w gdańskich stoczniach, w tym w zakładzie Schichaua, robotników pochodzących z różnych krajów okupowanej przez III Rzeszę Europy oraz fachowców z Niemiec, co odbywało się zarówno pod przymusem, jak i w wyniku przenoszenia normalnej, najemnej siły roboczej z innych zakładów produkcyjnych, potwierdza również przechowywana w zbiorach Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku bardzo nietypowa ewidencja pracowników stoczniowych, utrwalona na cynkowych płytkach – MIIWS, Zbiór tabliczek ewidencyjnych systemu Adrema, sygnatura: MIIWS/M/75.

¹⁷ M. Orski, *Filia obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945*, Gdańsk 2004, s. 276–283.

¹⁸ E. Rössler, *U-Bootyp XXI*, s. 59.

¹⁹ W materiałach wywiadu przemysłowego Armii Krajowej można znaleźć jedynie ogólnikową informację, iż w październiku 1943 r. stocznia Danziger Werft zatrudniała 12 000 osób. Wydaje się jednak, że liczba ta jest zbyt wysoka, szczególnie jeśli porówna się

zwykłymi robotnikami, zakład zatrudniał również robotników przymusowych, więźniów obozu koncentracyjnego Stutthof, a także prawdopodobnie francuskich jeńców wojennych. Pełna liczba pracowników zaliczanych do tych kategorii jest dzisiaj bardzo trudna do ustalenia, wiadomo jedynie, że 25 sierpnia 1944 r. przy stoczni Danziger Werft utworzono filię obozu koncentracyjnego Stutthof, która otrzymała oficjalną nazwę „Aussenarbeitslager Danziger Werft”. Do końca 1944 r. skierowano do niej przynajmniej 795 więźniów, którzy posiadali następujące specjalności zawodowe: ślusarz, tokarz, mechanik, metalowiec. Miejscem ich pracy były stoczniove hale, w których zatrudniano ich bezpośrednio przy produkcji okrętów podwodnych. Filia istniała do 24 marca 1945 r. Dnia 16 października 1944 r. na należącej do stoczni Danziger Werft wyspie Holm powołano do istnienia kolejną filię obozu koncentracyjnego Stutthof, której nadano oficjalną nazwę: „Aussenarbeitslager Marine-Bauleitung Danzig-Holm”. Zatrudniono w niej 100 żydowskich więźniarek, które wykonywały prace pomocnicze związane z planowanym zwiększeniem produkcji okrętów podwodnych. Pracowały m.in. przy rozbudowie warsztatów stoczniowych, tłuczeniu kamienia, pracach ziemnych, zajmowały się także transportem 12-metrowych dłużyc tartacznych. Szacuje się, że poza 100-sobowym żydowskim komandem roboczym w stoczni Danziger Werft pracowało jeszcze ponad 3000 robotników przymusowych²⁰.

Stosowane do początków 1944 r. przez obie gdańskie stocznie metody budowy okrętów podwodnych nie różniły się znacząco od technologii opracowanych w tej dziedzinie jeszcze w okresie I wojny światowej. Jedną z ważniejszych innowacji było stopniowe wprowadzanie, w przypadku stoczni Schichaua już od 1928 r.²¹, jako sposobu trwałego łączenia elementów konstrukcji kadłubów okrętowych, ręcznego spawania elektrycznego (łukowego). Trzeba jednakże zaznaczyć, że nie wyeliminowano całkowicie nitowania. Stosowano je nadal, m.in. ze względu na brak dostatecznej liczby wykwalifikowanych spawaczy i odpowiedniej infrastruktury stoczniowej, niezbędnej do szerokiego wdrożenia w cyklu produkcyjnym spawania elektrycznego (hale chroniące przed deszczem oraz odpowiednio dostosowane sieci energetyczne).

ją ze stanem osobowym załogi stoczni Schichaua, który w czerwcu 1944 r. wynosił nieco ponad 7600 pracowników. *Meldunki miesięczne*, Załącznik nr 57 do meldunku miesięcznego M.M. 10/43 (Działalność stoczni), s. 996.

²⁰ M. Orski, op. cit., s. 300–303.

²¹ C. Wojewódka, op. cit., s. 257–258.

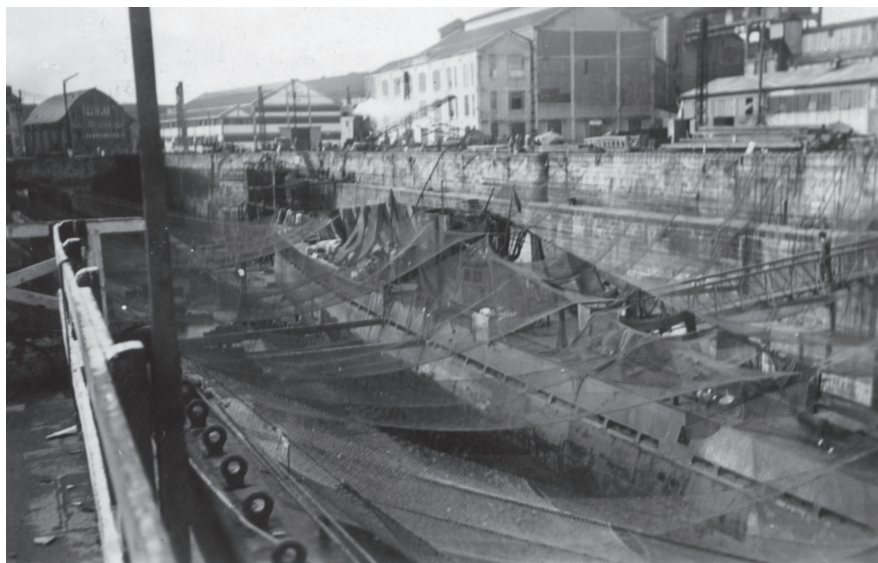
Metody produkcji U-Bootów typu VII C, jakie stosowano w poszczególnych niemieckich stoczniach, różniły się od siebie w drobnych elementach, warunkowanych przez specyfikę danego zakładu, jego wyposażenie i lokalizację. Zasadniczo jednak proces produkcyjny wszędzie przebiegał bardzo podobnie. Budowa okrętu podwodnego rozpoczynała się od ponumerowania w halach stoczniowych, zgodnie ze specyfikacjami, wszystkich elementów konstrukcyjnych powstającej jednostki. Następnie przystępowano do produkcji poszczególnych bloków – „surowych” sekcji kadłuba ciśnieniowego. Do półkolistych wręg, od zewnątrz, spawano dwa arkusze odpowiednio przyciętych stalowych blach, a na powstałym w ten sposób fragmencie poszycia mocowano i spawano, od wewnątrz, kolejne wręgi. Później przy pomocy sworzni instalowano trzeci arkusz blachy i po odwróceniu całości w taki sposób, aby łączenie między dodanym arkuszem a dwoma już wcześniej połączonymi znalazło się na dole, dospawywano go do pozostałych. Tak łączono kolejne odpowiednio trasowane i przycinane arkusze blachy, aż do momentu, kiedy uzyskiwano zamknięty metalowy cylinder. Tak powstawał rodzaj pustej, „surowej” sekcji czy też bloku kadłuba ciśnieniowego U-Bootu typu VII. Ponieważ budowane sekcje nie pokrywały się z wewnętrznym podziałem kadłuba okrętu na przedziały zamykane grodziami wodoszczelnymi, w niektórych z nich grodzie musiały być umiejscowione wewnątrz cylindra. Wówczas spawano je jeszcze na etapie łączenia blach danych sekcji wraz z odpowiadającymi im wręgami. Natomiast w przypadku, kiedy grodzie zamykały sekcję z jednej ze stron, instalowano je przed przyspawaniem ostatniej blachy cylindra. Gdy zaś grodzie miały być zamontowane na obu końcach sekcji, przed ich przyspawaniem do wręg i zamknięciem cylindra zabudowywano w jego wnętrzu wszystkie, mające się tam znaleźć większe elementy wyposażenia, takie jak: ścianki, pokłady i zbiorniki. Takie częściowo wyposażone sekcje kadłuba sztywnego ustawiano na pochylni, mocując je do kilu balastowego, którego elementy spoczywały na drewnianych blokach stępkowych i okutych klocach połączonych stalowymi klamrami. Jako pierwszą na kilu umieszczano sekcję, w której miał znaleźć się przedział centrali, następnie, jednocześnie z obu jej stron, w kierunku dziobu i rufy, ustawiano i łączono spawami kolejne sekcje. W ten sam sposób, poprzez dostawianie po jednej sekcji z przodu i z tyłu już uprzednio scalonych sekcji, powstawał kompletny kadłub ciśnieniowy U-Bootu, do którego montowano jeszcze zbiorniki kompensacyjne.

Kolejnym etapem budowy była instalacja kadłuba lekkiego i wysokociśnieniowych zbiorników balastowych i kompensacyjnych z wewnętrznymi, poprzecznymi grodziami wodoszczelnymi. Prace montażowe prowadzono od śródkręcia, przesuając się równocześnie ku dziobowi i rufie.

Wręgi i wzdłużnice stanowiące konstrukcję wzmacniającą i usztywniającą poszycie zewnętrzne łączono spawami z kadłubem sztywnym. Dalszy etap budowy stanowiło pokrycie sekcji dziobowej i rufowej, na całej ich długości, kadłubem lekkim. Następnie, w ścisłym powiązaniu z harmonogramem montażu silników, instalacji elektrycznej i armatury, przystępowano do wprowadzenia do przestrzeni pomiędzy kadłubem sztywnym i pokładem okrętu: rur, ciągów wentylacyjnych, kolektorów wydechowych i tulei. Później kładziono pokład, początkowo wykonany z blachy stalowej, a w kolejnych latach z drewna sosnowego. Instalowano kioski, uzbrojenie artyleryjskie, dziobowy i rufowy właz do załadunku torped, właz do przedziału akumulatorów oraz pokrywę luku mieszczącego amunicję artyleryjską i wodoszczelne pojemniki z tratwami ratunkowymi.

Po zakończeniu tych prac następowało wodowanie okrętu i przeholowanie go do hali wyposażeniowej, gdzie przystępowano do montażu pokryw włazów zlokalizowanych w pokładzie górnym oraz zakończeń szybów wentylacyjnych i wlotów rur doprowadzających powietrze do silników diesla, umiejscowionych w obudowie kiosku. Kolejną czynnością było opuszczenie za pomocą dźwigów stoczniowych, do wnętrza kadłuba, przez niezaspawane otwory w pokładzie górnym: dwóch silników spalinywych, dwóch silników elektrycznych, głównej tablicy rozdzielczej, urządzeń radiolokacyjnych, łączności oraz innych systemów i instalacji. Przy czym silniki elektryczne po wprowadzeniu do kadłuba sztywnego przez luk w przedziale silników wysokoprężnych musiały zostać przesunięte w kierunku rufy, do przeznaczonego dla nich przedziału. Odbywało się to przez otwór wycięty w grodzi oddzielającej oba przedziały, który po zakończeniu operacji należało zaspawać. Następnymi elementami wyposażenia, które montowano po wodowaniu, były: sprzęgła, łożyska oporowe, wały śrubowe, przekładnie, dziobowe i rufowe wyrzutnie torped, a także baterie akumulatorów. Należy podkreślić, że ze względu na ciasnotę panującą we wnętrzu kadłuba okrętu do prowadzonych tam prac montażowych jednorazowo mogła przystąpić tylko niewielka grupa robotników stoczniowych, dla których dodatkowe utrudnienie stanowił fakt, iż w ograniczonej, zamkniętej przestrzeni, w jakiej musieli instalować wyposażenie i oprzyrządowanie, nie można było użyć większości ciężkiego sprzętu i niektórych urządzeń. W tych trudnych warunkach każda pomyłka lub nieprzewidziana sytuacja prowadziła do przestojów i poważnych opóźnień wpływających na tempo prac wykończeniowych i ostateczny termin wcielenia U-Bootu do służby²².

²² M. Borowiak, *Żelazne rekiny Dönitza. U-Booty typu VII*, Warszawa 2008, s. 112–118; P. Federowicz, op. cit., s. 9.

Fot. 3. Prawdopodobnie stocznia Deutsche Werke w Kilonii, datacja nieznaną. Zamaskowany okręt podwodny stojący w suchym doku. Zdjęcie ze zbiorów Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Nakład czasu pracy, jaki był konieczny do zbudowania U-Bootu typu VII C, różnił się w zależności od stoczni. Większe zakłady, dysponujące bardziej rozbudowaną infrastrukturą i zatrudniające większą liczbę personelu, jak np. stocznia Blohm & Voss w Hamburgu potrafiły zamknąć cykl produkcyjny liczbą 180 000 roboczogodzin, natomiast mniejsze firmy, takie jak stocznia Flensburger Schiffbaugesellschaft, potrzebowały w 1942 r. na wyprodukowanie jednego okrętu aż 400 000 roboczogodzin. Przyjmuje się jednak, biorąc pod uwagę różne uwarunkowania, że aby powstał U-Boot typu VII C, robotnicy stoczniowi musieli przepracować 220 000 roboczogodzin. Dostępne dane nie pozwalają na ustalenie dokładnej liczby roboczogodzin, jaką musieli przepracować pracownicy stoczni Schichaua lub Danziger Werft, aby ukończyć okręt podwodny typu VII C, jednak wiadomo, że jesienią 1943 r. stocznia Schichaua była drugim w III Rzeszy pod względem najmniejszego nakładu roboczogodzin na jednego U-Bootu, po stoczni Blohm & Voss, producentem okrętów podwodnych²³.

²³ Według źródeł archiwalnych mniejsze stocznie potrzebowały około 300 000 roboczogodzin na wyprodukowanie jednego U-Bootu typu VII C. BAMAf, Seekriegsleitung (1933) 1937–1945, RM 7/3124, Niederschriften U-Bootsbau, Fertigung der U-Boote Typ VII und Typ XXI auf deutschen Seeschiffswerften, Eckernförde, den 6 August 1945, b.p.;

Jeśli natomiast chodzi o koszt wyprodukowania pojedynczego okrętu typu VII C, to kształtował się on w granicach 1 983 000 Reichsmarek, czyli uwzględniając wszystkie podatki i zmienne współczynniki wysokości pensji robotników stoczniowych, jedna tona przeliczeniowa masy okrętu kosztowała 3300 Reichsmarek²⁴.

Ogółem od września 1939 r. do marca 1944 r. z pochylni stoczni Schichaua w Gdańsku zeszyły 64 U-Booty typu VII C i VII C/41. Złożone w sierpniu i wrześniu 1942 r. oraz w lutym 1943 r. zamówienia na 16 jednostek typu VII C/41 (U-829 – U-840, U-1211 – U-1214), zostały anulowane w lipcu 1944 r. Także w lutym 1943 r. stocznia otrzymała zlecenie na budowę 6 U-Bootów typu VII C/42 (U-1215 – U-1220), a w kwietniu tego roku na kolejne 18 jednostek tego typu (U-2301 – U-2318). Jednakże już we wrześniu, w związku z rozpoczęciem realizacji programu budowy U-Bootów typu XXI, ich produkcję zawieszono, zaś w listopadzie 1943 r. zamówienia te zostały anulowane²⁵. Natomiast w okresie od września 1939 r. do grudnia 1943 r. w Danziger Werft zwodowano 42 okręty podwodne typu VII C i VII C/41. Stocznia rozpoczęła również budowę kolejnych 7 jednostek typu VII C/41 (U-1173 – U-1179), jednak w listopadzie 1943 r. ich produkcję wstrzymano, a w lipcu następnego roku zamówienia anulowano, zaś okręty zełomowano. Zakład otrzymał także, pomiędzy wrześniem 1942 r. i kwietniem 1943 r., zamówienia na budowę 15 U-Bo-

M. Borowiak, op. cit., s. 119; E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 2, s. 69, idem, *U-Boottyp XXI*, s. 32.

²⁴ BAMAf, Seekriegsleitung (1933) 1937–1945, RM 7/3124, Niederschriften U-Bootsbau, Fertigung der U-Boote Typ VII und Typ XXI auf deutschen Seeschiffswerften, Eckernförde, den 6 August 1945, b.p.; E. Rössler, *U-Boottyp XXI*, s. 32.

²⁵ Idem, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 2, s. 71–73; P. Federowicz, op. cit., s. 59–60, 64–65, 67, 70–72; B. Herzog, op. cit., s. 183–185, 191, 193, 196–197. U-Booty typu VII C/41 były jednostkami o wyporności nawodnej – 759 t, i podwodnej – 1099 t, długości całkowitej – 67,23 m, szerokości całkowitej – 6,2 m, i zanurzeniu – 4,8 m. Maksymalna prędkość nawodna, jaką osiągały, wynosiła 17,7 węzła, podwodna zaś – 7,6 węzła. Ich zasięg nawodny przy prędkości 12 węzłów wynosił 6500 mil morskich, natomiast podwodny, przy prędkości 4 węzłów, osiągał 80 mil morskich. Zanurzenie maksymalne (obliczeniowe) to 280 m, uzbrojenie stanowiło zaś 5 wyrzutni torpedowych o kalibrze 533 mm, jedno działko o kalibrze 37 mm i jedno kalibrze 20 mm. Załogę U-Boota stanowiło 44 oficerów i marynarzy. Natomiast okręty typu VII C/42 miały posiadać następujące parametry techniczne: wyporność nawodna – 999 t, wyporność podwodna – 1099 t, długość całkowita – 68,7 m, szerokość całkowita – 6,9 m, zanurzenie – 5,1 m. Maksymalna prędkość nawodna – 18,6 węzła, maksymalna prędkość w zanurzeniu – 7,6 węzła. Zasięg nawodny przy prędkości 12 węzłów – 10 000 mil morskich, zasięg podwodny przy prędkości 4 węzłów – 80 mil morskich. Zanurzenie maksymalne (obliczeniowe) – 500 m. Uzbrojenie – 5 wyrzutni torpedowych kalibrze 533 mm, osiem działek kalibrze 20 mm. Załoga – 45 oficerów i marynarzy. P. Federowicz, op. cit., s. 52–53.

otów typu VII C/41 (U-1180 – U-1190 i U-1801 – U-1804) i 18 U-Bootów typu VII C/42 (U-1805 – U-1822). Jednakże pod te jednostki nie położono nawet stępek, a w listopadzie 1943 r. i lipcu 1944 r., ze względu na przestawienie stoczni na produkcję okrętów podwodnych typu XXI, zlecenia zostały anulowane²⁶.

Dnia 10 lipca 1943 r. niektóre niemieckie stocznie zostały powiadomione tajnym zarządzeniem Wydziału KIUc Naczelnego Dowództwa Kriegsmarine nr 15223/43 o wytypowaniu ich do udziału w programie budowy nowych U-Bootów typu XXI. Zarządzenie zostało przesłane do następujących zakładów: Deschimag AG Weser w Bremie, Deutsche Werft w Hamburgu, Danziger Werft w Gdańsku, Ferdinand Schichau Danzig w Gdańsku, Kriegsmarine Werft w Wilhelmshaven i Lübecker Flender-Werke w Lubece. Tego samego dnia Naczelne Dowództwo Kriegsmarine ustaliło miesięczny harmonogram dostaw, z którego wynikało, że limit produkcyjny stoczni Schichaua wynosił 18 U-Bootów. Dostawy miały się zacząć w lipcu 1945 r. i trwać do grudnia tego roku, w tym okresie co miesiąc z pochylni schodziłyby po trzy okręty. Natomiast stocznia Danziger Werft miała wodować od maja do października 1945 r. po dwa U-Booty typu XXI²⁷. W połowie sierpnia 1943 r. Naczelny Dowódca Kriegsmarine Grossadmiral Karl Dönitz podjął decyzję o rozpoczęciu masowej produkcji nowych jednostek typu XXI, postanowił również, że okręty podwodne typu XXI i XXIII będą jedynymi U-Bootami masowo budowanymi przez niemieckie stocznie. U-Boot typu XXI miał się stać głównym orężem U-Bootwaffe na Atlantyku, a U-Boot typu XXIII na wodach przybrzeżnych bądź na Morzu Śródziemnym. Jednostki typów VII i IX powinny być stopniowo wycofywane z linii, aż do całkowitego zastąpienia ich okrętami typu XXI i XXIII. Oznaczało to więc także rezygnację z budowy U-Bootów typu VII C/42²⁸.

²⁶ E. Rössler, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 2, s. 75; P. Federowicz, op. cit., s. 59, 66–67, 69, 71; B. Herzog, op. cit., s. 183–185, 190, 192, 196–197.

²⁷ E. Rössler, *U-Boottyp XXI*, s. 24.

²⁸ BAMAf, Seekriegsleitung (1933) 1937–1945, RM 7/2339, 1 SKL I u Allgemeines-Heft 3, 23 Mai bis 8 September 1943, Kommandoabteilung U-Boote, Skl.Qu Aua Nr. 2814/43 Gkdos., Berlin, den 13. August 1943, k. 146–147; E. Rössler, *U-Boottyp XXI*, s. 27; idem, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 2, s. 12, 14; A. Speer, *Wspomnienia*, tłum. M. Fijałkowski, Warszawa 1990, s. 329. U-Booty typu XIII były przybrzeżnymi okrętami podwodnymi o następujących parametrach technicznych: wyporność nawodna – 234 t, wyporność podwodna – 258 t, długość całkowita – 34,7 m, szerokość całkowita – 3,02 m, zanurzenie – 3,66 m, prędkość maksymalna na powierzchni – 9,7 węzła, prędkość maksymalna podwodna – 12,5 węzła, zasięg maksymalny nawodny przy prędkości 6 węzłów – 4450 mil morskich, zasięg maksymalny podwodny przy prędkości 4 węzłów – 194 mile morskie, za-

Koncepcja produkcji U-Bootów typu XXI zakładała, że będzie to proces silnie zdecentralizowany. Dzielił się on na trzy zasadnicze etapy: budowa tak zwanych surowych sekcji (kadłub okrętu został podzielony na osiem sekcji), która miała odbywać się w zakładach przemysłu stalowego w głębi lądu, wyposażanie i wykańczanie „surowych” sekcji dostarczonych drogą lądową lub wodną do stoczni wyposażeniowych i końcowy montaż okrętów z gotowych sekcji na pochylniach stoczni montażowych. Stocznia Danziger Werft została wyznaczona do wyposażania sekcji nr I, II, III i VIII, a stocznia Schichaua – nr IV i V. Sekcje nr VI i VII miała wyposażać gdyńska fila kilońskiej stoczni Deutsche Werke²⁹. Taki podział oznaczał, że w rejonie Zatoki Gdańskiej były wyposażane wszystkie sekcje kadłuba U-Bootu typu XXI, dzięki czemu stocznia Schichau Werft, która była również stocznia montażową całych okrętów, nie była uzależniona od dostaw gotowych sekcji z odległych, położonych na zachodzie Niemiec, stoczni wyposażeniowych.

W stocznich wyposażeniowych, podczas montażu w „surowych” sekcjach niemal kompletnego wyposażenia wewnętrznego i poszycia zewnętrznego, zastosowano w pełni metodę zbliżoną do taśmy produkcyjnej. Polegała ona na tym, że zarówno mniejsze gabarytowo sekcje, takie jak np. dziobowa i rufowa, jak i większe, choćby przedział silników diesla, umieszczano na specjalnych pojazdach, za pomocą których transportowano je do kolejnych stanowisk montażowych. Po dotarciu do wyznaczonego stanowiska robotnicy instalowali w nich określone, zawsze te same na danym etapie wyposażania elementy. Później sekcje były przetaczane do następnego stanowiska, na którym dokonywano montażu kolejnych części wyposażenia. Przesuwano je w ten sposób od stanowiska do stanowiska, aż zostały całkowicie skompletowane. Natomiast w niektórych stocznich, kiedy okazywało się, że posiadane przez nie środki techniczne nie pozwalają na wyposażanie większych sekcji metodą przemieszczania ich od stanowiska do stanowiska lub że zastosowanie w danych warunkach tej procedury wymaga zaangażowania zbyt skomplikowanych i drogich technologii, ta część procesu budowy okrętu była organizowana w nieco inny sposób. Sekcje były mianowicie ustawiane na jednym, odpowiednio przygotowanym stanowisku, na którym podejmowały pracę kolejne, zmieniające się ekipy robotników, a każda z nich wykonywała inne prace wyposażeniowe.

nurzenie maksymalne (obliczeniowe) – 160 m. Uzbrojenie – dwie dziobowe wyrzutnie torpedowe kalibru 533 mm. Załoga – 14 oficerów i marynarzy. W. Trojca, op. cit., cz. 4, s. 16.

²⁹ E. Rössler, *U-Bootyp XXI*, s. 38; idem, *Die deutschen U-Boote und ihre Werften*, Bd 2, s. 16.

Jednak zawsze dana grupa fachowców dokonywała montażu tych samych urządzeń³⁰. Najprawdopodobniej tę metodę wyposażania sekcji stosowano właśnie w Danziger Werft.

Fot. 4. Stocznia Schichaua w Gdańsku, 1945 r. Jedna z hal, w której wyposażane były sekcje U-Bootów typu XXI. Zdjęcie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Gdańsku

Montaż gotowych sekcji w stoczni Schichaua przebiegał w następujący sposób. Sekcje były dostarczane w okolice pochylni na pokładach specjalnie do tego celu przeznaczonych jednostek pływających, z których wyładowywano je za pomocą żurawia młotowego. Mogły być również dowożone

³⁰ Idem, *U-Bootyp XXI*, s. 38.

na pięciu długich na 28 m i szerokich na 10 m promach, przy czym do normalnego użytkowania przewidziano cztery promy, a piąty miał stanowić rezerwę. Promy zostały wyposażone w szyny, po których poruszały się specjalne pojazdy przewożące osadzone na nich sekcje. Pojazdy te posiadały cztery zestawy nieskręcających kół, mocowanych do dolnych ram wózków nośnych w taki sposób, aby równomiernie rozłożyć obciążenie. W ciągłej eksploatacji pozostawały cztery z pięciu zamówionych przez stocznice pojazdów. Kiedy prom z umieszczoną na pojeździe sekcją został przeholowany w pobliżu pochylni i ustawiony przodem do niej, dzięki nieznacznemu przegłębieniu na dziób, mógł być z nią połączony za pomocą długiego na 13 m, przenoszonego przez dźwigi pochylniowe pomostu. Po zarygłowaniu pomostu z promem i dodatkowym zamocowaniu promu za pomocą bocznych lin cumowniczych pojazd z sekcją był wciągany na pochylnię przez pomost również wyposażony w szyny. Jego przemieszczanie z prędkością trzech metrów na minutę było możliwe dzięki zastosowaniu wciągarek o mocy uciągu wynoszącej 20 t. Po trwającej około godziny operacji pojazd docierał na właściwe miejsce na pochylni, gdzie sekcja była podpierana podporami, a pojazd, po obniżeniu platformy nośnej, wycofywany z powrotem na prom. Sama sekcja była jeszcze odpowiednio ustawiana i wyrównywana przy wykorzystaniu podnośników hydraulicznych³¹. Po ustawieniu i wypoziomowaniu wszystkich sekcji kadłuba należało sprawdzić, czy zostały one prawidłowo spasowane, zarówno w pionie, jak i w poziomie. Służyły do tego niewielkie otworki wywiercone w określonych, dokładnie oznaczonych miejscach w grodziach i w dźwigarach pomocniczych. Przy właściwym położeniu wszystkich sekcji otworki powinny się na siebie nałożyć w taki sposób, aby utworzyć prześwit od dziobu do rufy. Następnie sekcje spinano specjalnymi kłami³². Po zakończeniu tego etapu, a przed przystąpieniem do łączenia sekcji, dokładnie mocowano i za pomocą przesuwaków kierunkowych sprzęgano w sekcjach numer II silniki diesla z ciągami wałów napędowych. Później rozpoczął się proces łączenia sekcji za pomocą spawania.

Aby zmontowany z sekcji U-Boot zyskał zakładaną przez konstruktorów wytrzymałość i zwartość konstrukcji, proces spawania musiał być przeprowadzony z maksymalną precyzją. Stwierdzono bowiem, że naprężenia metalu, wywoływane jego rozgrzewaniem i rozszerzaniem się pod-

³¹ Ibidem, s. 29–30.

³² BAMAF, Seekriegsleitung (1933) 1937–1945, RM 7/3124, Niederschriften U-Bootsbau, Niederschrift über die Befragung durch eine britische Kommission am 15.5.1945, Eckernförde, den 20 Mai 1945, b.p.

czas spawania, a następnie stygnięciem i kurczeniem, powodują nie tylko odkształcenia sekcji, ale nawet ich przesunięcia względem siebie na pochylni. Dlatego też, aby ograniczyć do minimum negatywne skutki rozszerzalności cieplnej metalu, wykonywano w jednym czasie, równocześnie z obu burt, wszystkie siedem szwów spawalniczych łączących osiem sekcji okrętu. Do pracy przy wykonaniu każdego pojedynczego spawu pomiędzy sekcjami przystępowało jednocześnie ośmiu spawaczy, czterech na prawej i czterech na lewej burcie montowanego U-Boota. Taka organizacja procesu spawania miała spowodować, że metal kadłuba okrętu będzie się nagrzewał i stygł równomiernie i w tym samym czasie na obu burtach, dzięki czemu powstające naprężenia wzdłużne i poprzeczne będą możliwie najmniejsze. Spawania, trwającego w normalnych okolicznościach około ośmiu godzin, nie można było przerwać nawet na chwilę. Dostęp do łączonych elementów kadłuba ciśnieniowego U-Boota zapewniały spawaczom szerokie na 80 cm pasy na stykach sekcji, nieosłonięte wcześniej, w stocznich montażowych, poszyciem zewnętrznym kadłuba. Po zakończeniu spawania na odsłoniętych powierzchniach kadłuba sztywnego instalowano wzdłużne wiązania poszycia wewnętrznego i zewnętrznego, a następnie zamykano je przez dospawanie odpowiednich fragmentów poszycia kadłuba lekkiego³³.

Kolejnym etapem prac montażowych było wprowadzenie przez przewiercone tuleje w sekcji II głównych wałów napędowych i połączenie ich z wewnętrznymi liniami wałów i systemem napędowym okrętu. Później przystępowano do scalenia wszystkich, instalowanych dotąd oddzielnie w każdej sekcji ciągów okablowania i rurociągów systemów okrętowych. Następnie, na dwa tygodnie przed wodowaniem, montowano ogniwa baterii akumulatorowych, „chrapy”, anteny prętowe i peryskopy. Po zakończeniu tego etapu malowano i uszczelniano poszycie kadłuba, pokrywając je 6 t środków uszczelniających i farby. Po wyschnięciu nałożonych warstw farby wodowano okręt. Prawie gotowego U-Boota cumowano przy nabrzeżu wyposażeniowym, gdzie przeprowadzano ostatnie drobne prace wykończeniowe, a także ładowano akumulatory. Już osiem godzin po tym, jak zmontowany U-Boot typu XXI opuścił stoczniołą pochylnię, można było rozpocząć na niej ustawianie sekcji następnego okrętu podwodnego, zapoczątkowując tym samym kolejny cykl montażowy³⁴.

³³ BAMAf, Nachlass Friedrich Ruge 1940–1980, N 379/146, Hauptamt Kriegsschiffbau, K Stb 2540/43 G.Kdos, Berlin, den 6. September 1943, Aktenvermerk, Abschrift, k. 17v.

³⁴ E. Rössler, *U-Boottyp XXI*, s. 40; F. Köhl, *Vom Original zum Modell: Uboottyp XXI. Eine Bild- und Plandokumentation*, Bonn 2003, s. 5.

Fot. 5. Stocznia Schichaua w Gdańsku, 1945 r. Kadłuby okrętów typu XXI podczas montażu na stoczniowych pochylniach. Widok od strony wyspy Holm. Zdjęcie ze zbiorów Centralnego Archiwum Kino-foto-fono Dokumentów w Sankt Petersburgu

Opracowany przez dyrekcję stoczni Schichaua plan budowy U-Bootów typu XXI zakładał, że będą one montowane równocześnie na pięciu pochylniach, oznaczonych numerami od II do VI – na pochylniach II i III miały powstawać po 2 okręty, a na pochylniach IV, V i VI 4 jednostki. Oznacza to, że w stoczni Schichaua jednocześnie miało powstawać 16 okrętów podwodnych typu XXI. Dzięki temu co siedem i pół bądź co sześć dni z pochylni powinny schodzić dwa okręty, a w tym samym lub nawet nieco krótszym czasie w miejscu zwodowanych U-Bootów miały być ustawiane sekcje kolejnych jednostek. Przewidywano, że czas, jaki upłynie od ustawienia pierwszych sekcji na pochylni do spuszczenia na wodę gotowego okrętu, nie powinien być dłuższy niż 60, a nawet 48 dni³⁵.

Nakład czasu pracy, jaki należało przeznaczyć na pełny cykl produkcyjny U-Boota typu XXI (od wyprodukowania „surowych” sekcji, po montaż wyposażonych sekcji na pochylni i końcowe wyposażenie zwodowanej jednostki), wynosił 331 500 roboczogodzin, zaś całkowity koszt wyprodukowania pojedynczej jednostki obliczono na 4 300 000 Reichsmarek³⁶.

³⁵ E. Rössler, *U-Boottyp XXI*, s. 29.

³⁶ BAMAf, Seekriegsleitung (1933) 1937–1945, RM 7/3124, Niederschriften U-Bootsbau, Fertigung der U-Boote Typ VII und Typ XXI auf den deutschen

Fot. 6. Stocznia Schichaua w Gdańsku, 1944 r. Rufa U-Boota typu XXI stojącego na pochylni. Zdjęcie ze zbiorów Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Do zajęcia Gdańska przez wojska radzieckie w stoczni Schichaua z zamówionych 195 okrętów typu XXI zwodowano 34 oznaczone numerami od U-3501 do U-3534 (numery stoczniove: 1646–1680). Zakład nie zdążył ukończyć montażu 20 jednostek typu XXI (U-3538 – U-3557), poza tym przygotowano sekcje dla dalszych 14 okrętów (U-3558 – U-3571), jednak nie zdołano już rozpocząć ich budowy. Natomiast zamówienie na kolejne 124 U-Booty (U-3572 – U-3695) zostało anulowane 1 grudnia 1944 r.³⁷ Jeszcze w styczniu i lutym 1945 r. zwodowanych zostało w stoczni Schichaua osiem U-Bootów oraz położono stępki pod kolejne okręty

Seeschiffswerften. Eckernförde, den 6. August 1945, b.p.; E. Rössler, *U-Bootyp XXI*, s. 31–32, 35.

³⁷ Odnośnie do liczby U-Bootów, których montażu w stoczni Schichaua nie ukończono, oraz tych, których budowy w ogóle nie zdołano rozpocząć, autorzy polscy i niemieccy podają nieco odmienne dane. Zgodne są natomiast w tej kwestii opracowania rosyjskie, które zostały w tym przypadku wykorzystane jako podstawowe źródło: B. Herzog, op. cit., s. 192, 293; W. Trojca, op. cit., cz. 4, s. 12–13; E. Gröner, *Die deutschen Kriegsschiffe 1815–1945*, Bonn 1985, cz. 3, s. 125–128; C. C. Bierieźnoj, *Trofieji i reparacji WMF CCP*, Jakuck 1994, s. 34–38; A. M. Antonow, *Germanskije elektroodki XXI i XXIII serij*, Sankt Petersburg 1997, s. 32–33; V. E. Tarrant, *Ostatni rok Kriegsmarine, maj 1944 – maj 1945*, tłum. S. Kędziński, s. 257–260.

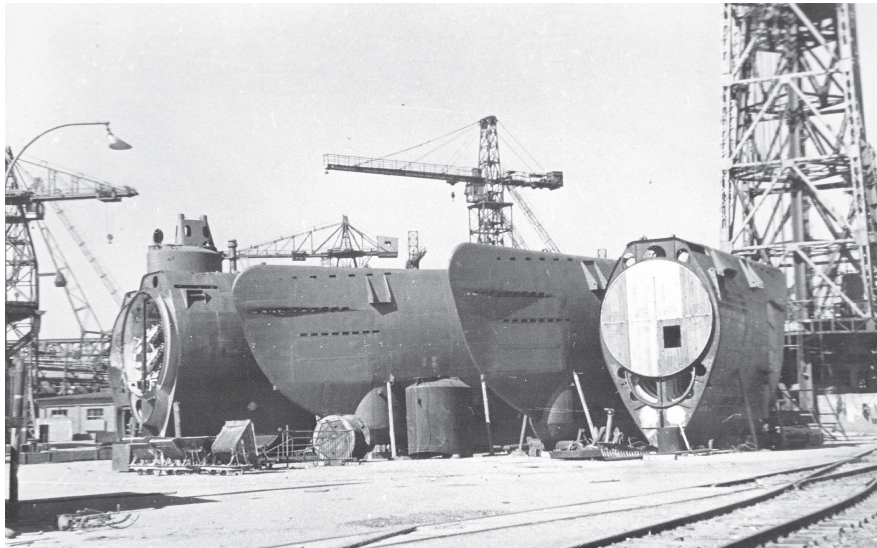
podwodne. Jednak pierścień radzieckiego okrążenia wokół Gdańska zaciskał się coraz bardziej, przerywając komunikację, a tym samym uniemożliwiając dostawy do zakładu „surowych” sekcji i elementów wyposażenia U-Bootów. Doprowadziło to do ustania w połowie lutego produkcji okrętów podwodnych, kontynuowane były jedynie w niewielkim zakresie prace wyposażeniowe i wykończeniowe na kilku wcześniej zwodowanych jednostkach. Część personelu stoczni została wcielona do Volkssturmu i wzięła później udział w obronie miasta. Ewakuacja pozostających jeszcze w stoczni pracowników wykwalifikowanych i okrętów rozpoczęła się w pierwszych dniach marca 1945 r. Okręt cel 27 Floty U-Bootów „Celebes” (10439 BRT) przetransportował do Hamburga najwartościowsze wyposażenie, które służyło do montażu okrętów typu XXI, a stocznię zaczęły również opuszczać U-Booty. Niektóre z nich pływały o własnych siłach (U-3526 – U-3530), inne na holu (U-3531 – U-3537)³⁸. Jednostki wypływające ze stoczni Schichaua były kierowane w rejon ujścia Wezery, transporty sprzętu i personel z Danziger Werft udały się w rejon Hamburga. Na początku marca, do stoczni Kriegsmarine Werft w Wilhelmshaven dotarli przedstawiciele dyrekcji gdańskiego zakładu Schichaua. Mieli oni przejąć zarząd nad jej częścią, ponieważ głównie tam miały być wykańczane U-Booty typu XXI ewakuowane z Gdańska³⁹.

W stoczni Schichaua, której instalacji i urządzeń Niemcy przed opuszczeniem Gdańska nie zniszczyli, chociaż tak zakładał opracowany przez nich plan, oddziały sowieckie zdobyły m.in. 20 stojących na pochylniach U-Bootów typu XXI. Były to ukończone w ponad 80% U-3539, U-3540, U-3541 i U-3542 oraz znajdujące się w różnych, mniej zaawansowanych stadiach budowy jednostki o numerach: U-3538, U-3542 – U-3557. W ręce Rosjan wpadło również osiem sekcji numer I, 12 sekcji numer II, 14 sekcji numer III, 14 sekcji numer IV, 12 sekcji numer V, 10 sekcji numer VI, 10 sekcji numer VII i 8 sekcji numer VIII⁴⁰.

³⁸ E. Gröner, op. cit., cz. 3, s. 128; B. Herzog, op. cit., s. 293.

³⁹ E. Rössler, *U-Bootyp XXI*, s. 62.

⁴⁰ Ibidem, s. 62. Na ogólną liczbę 24 okrętów podwodnych typu XXI wcielonych po wojnie do radzieckiej floty wojennej 21 pochodziło z gdańskiej stoczni Schichaua. Spośród zdobytych w Gdańsku jednostek Rosjanom udało się zwodować 15 lipca 1945 r. tylko 5 U-Bootów (U-3538 – U-3542), pozostałe zostały doprowadzone przez radzieckich stoczniovców do stanu częściowej pływerności i przecholowane do baz Floty Bałtyckiej. Jednak żaden z tych okrętów nie wszedł do normalnej służby w sowieckiej marynarce wojennej. Zgodnie z podpisanym 6 grudnia 1945 r. porozumieniem, zawartym między aliantami zachodnimi i Związkiem Radzieckim, w skład sowieckiej floty włączono m.in. cztery sprawne U-Booty typu XXI. Były to jednostki oznaczone w Kriegsmarine następującymi nume-

Fot. 7. Stocznia Schichaua w Gdańsku, 1945 r. Przygotowane do ustawienia na pochylni, wyposażone sekcje U-Bootów typu XXI. Od prawej do lewej stoją: trzy sekcje nr VII (przedział dziobowy – dostarczone z Danziger Werft), jedna sekcja nr VII (przedział torpedowy – dostarczona przez gdyńską filię stoczni Deutsche Werke) i sekcja nr V (centrala – wyposażona przez stocznnię Schichaua). Zdjęcie ze zbiorów Centralnego Archiwum Kino-foto-fono Dokumentów w Sankt Petersburgu

Fot. 8. Stocznia Schichaua w Gdańsku, wiosna 1945 r. Nieukończony U-Boot typu XXI stojący na stoczniowej pochylni. Na pierwszym planie radzieccy oficerowie. Zdjęcie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Gdańsku

Streszczenie

Produkcja okrętów podwodnych w stoczni Schichaua i w Danziger Werft w latach 1939–1945

W okresie I wojny światowej gdańska stocznia Kaiserliche Werft dostarczyła cesarskiej marynarce wojennej 24 U-Booty, natomiast stocznia Schichaua nie zdążyła do zakończenia wojny zrealizować zamówienia na 14 okrętów podwodnych. W dwudziestoleciu międzywojennym obowiązywał w Wolnym Mieście Gdańsku całkowity zakaz produkcji broni i uzbrojenia, jednak niemal natychmiast po zajęciu Gdańska przez nazistów we wrześniu 1939 r. obie stocznie otrzymały zlecenia na budowę U-Bootów typu VII C przeznaczonych dla hitlerowskiej Kriegsmarine. W kolejnych latach wojny, stale rozbudowywane i zwiększające zatrudnienie zakłady, stały się jednymi ze znaczniejszych producentów okrętów podwodnych oraz ośrodkami, w których remontowano jednostki tego typu. U-Booty były tam wytwarzane metodą tradycyjną, tylko w niewielkim stopniu różniącą się od technologii stosowanej w latach I wojny światowej. Do marca 1944 r. w stoczni Schichaua i w Danziger Werft zwodowano 106 U-Bootów typów VII C i VII C/41.

Od drugiej połowy 1943 r. obie gdańskie stocznie uczestniczyły w zakrojonym na ogromną skalę, programie seryjnej budowy nowoczesnych U-Bootów typu XXI. Produkcja tych jednostek odbywała się metodą sekcyjną i w skali całej III Rzeszy, była ogromnym przedsięwzięciem logistycznym, które wymagało niezwykle precyzyjnego planowania. Najpierw, w położonych w głębi lądu, zakładach specjalizujących się produkcji wyrobów stalowych, wytwarzano elementy konstrukcyjne kadłuba sztywnego tych jednostek, czyli tzw. surowe sekcje. Sekcje te były następnie transportowane (najczęściej drogą wodną) do stoczni wyposażeniowych, w których odbywał się montaż wyposażenia wewnętrznego, większości mechanizmów i kadłuba lekkiego. Później gotowe sekcje przewożono do stoczni montażowych, gdzie po ustawieniu na pochylniach, sekcje były łączone metodą spawania, w kompletne jednostki. Potem następowało wodowanie i końcowy etap wyposażania. W obu gdańskich stocznich zostały przygotowane specjalne ciągi produkcyjne, na których jak na taśmie produkcyjnej wyposażano sekcje. Kiedy były już gotowe w stoczni Schichaua następował ich końcowy montaż. Właśnie w tym zakładzie 19 kwietnia 1944 r. zwodowano pierwszego U-Boota typu XXI (U-3501). Ogółem z pochylni tej stoczni spłynęły 32 jednostki tego typu, 6 zaś kolejnych, niewykończonych zostało przed zajęciem Gdańska przez Armię Radziecką odholowanych do stoczni w zachodnich Niemczech. Przy produkcji tych okrętów podwodnych, zarówno w stoczni Schichaua, jak i w Danziger Werft, za-

rami taktycznymi: U-2529, U-3035, U-3041, U-3515. Spośród tych okrętów tylko U-3515 został zbudowany w stoczni Schichaua w Gdańsku. C. C. Bierieżnoj, op. cit., s. 34–38; J. Radziemski, *Czerwone U-Booty*, „Okręty. Magazyn Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2 (2), s. 67, 69–71; A. M. Antonow, op. cit., s. 32–33; J. Pertek, *Od Reichsmarine do Bundesmarine 1918–1965*, Poznań 1966, s. 249, 251.

trudniano więźniów obozów koncentracyjnych, robotników przymusowych oraz jeńców wojennych.

Summary

Production of submarines in the Schichau shipyard and Danziger Werft in 1939–1945

During the First World War Danzig's Kaiserliche Werft shipyard built 24 u-boats for the Imperial Navy, whereas the Schichau Shipyard failed to deliver fourteen more boats. During the interwar years production of munitions was banned in the Free City of Danzig. Immediately after Danzig was incorporated by Nazi Germany in September 1939 both shipyards were tasked with building Type VIIC u-boats for the German Navy. During the war both facilities were gradually expanded to a major u-boat construction and repair centre. The construction technology of the vessels was similar to that used during the First World War. By March 1944 106 Type VIIC and Type VIIC/41 u-boats had been launched in both Schichau and Danziger Werft.

After mid-1943 both shipyards had become a part of the massive programme to build the modern Type XXI u-boats. These vessels were assembled from sections constructed in various locations across the Third Reich. It was a complex logistical undertaking, requiring meticulous planning. First sections of the pressure hull were built in various plants, often located far inland. These "bare sections" were then transported (usually by waterways) to intermediate facilities, where internal mechanisms and elements of light hull were added to them. Finally, complete sections were transported to the shipyards, where they were assembled and welded together on the slipways. The assembled vessels were then launched and prepared for trials. Both shipyards were fitted with facilities for completing the raw sections; Schichaus shipyard was capable of assembling finished sections and launching the vessels. On April 19th, 1944, the very first Type XXI u-boat, U-3501, was launched in Schichau shipyard. Altogether, 32 Type XXI u-boats had been launched in Schichau. Six unfinished hulls had been towed to western German ports before the city was captured by the Red Army. Both shipyards had been using forced labour of concentration camp inmates, forcibly deported workers and prisoners of war.

Źródło: Tłumaczenie dr Jan Szudliński

Bibliografia

1. Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Zespół akt Prezydium Policji w Gdańsku 1840–1945, sygnatura APG 14

APG 14/6564, Binnenschiffs-Register 1886–1944.

APG 14/6681, Martwa Wisła (Tote Weichsel) Danziger Werft u. Eisenbahnwerkstaetten A.G., Aufschleppe f. U-Boot u. Schwimmdock f. Torpedeboote, Km 22,74-22,9.; 1909–1938.

Bundesarchiv. Abteilung Militärarchiv Freiburg im Breisgau

Wehrkreiskommando XX (Danzig) 1937–1945, RH 53-20

RH 53-20/24, Tätigkeitsbericht des Stellvertretenden Generalkommandos XX. A.K. (Wehrkreiskommando XX) Danzig, Begonnen: 1.4.1940. Abgeschlossen: 31.12.1940.

RH 53-20/28, Tätigkeitsbericht des Stellvertretenden Generalkommandos XX. A.K. (Wehrkreiskommando XX) Danzig, Begonnen: 1.1.1943. Abgeschlossen: 30.6.1943.

Seekriegsleitung (1933) 1937–1945, RM 7

RM 7/1248, Gkdos-Akte, Gen. Ref. III a 14, Bd. 1, Forderungen an Waffen, Gerät und Munition, Typen XXI und XXIII.

RM 7/2339, 1 SKL I u Allgemeines-Heft 3, 23 Mai bis 8 September 1943.

RM 7/3124, Niederschriften U-Bootsbau.

Rüstungsinspektion XX (Zoppot) 1939–1944, RW 20-20

RW 20-20/1, Kriegstagebuch mit Anlagen, Bd. 1.

RW 20-20/2, Kriegstagebuch mit Anlagen, Bd. 2, Tagebuch, Januar 1943.

RW 20-20/8, „Geschichte“ der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX, Bd. I, (1.9.) 1.11.1939 bis 30.9.1940.

RW 20-20/9, „Geschichte“ der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX, Bd.II, Oktober 1940 – Dezember 1941, WT Marine.

RW 20-20/10, „Geschichte“ der Rüstungsinspektion des Wehrkreises XX, Bd.III, Januar – Mai 1942, Marinefertigung.

RW 20-20/11, Lageberichte, Bd. I, Beschäftigung von Kriegsgefangenen als Bauarbeiter bei den Werften.

Nachlass Friedrich Ruge 1940–1980, N 379

N 379/146, Hauptamt Kriegsschiffbau. Schiffbau bis 1945. Bauprogramm 1940/45 U-boote.

The National Archives

Air Ministry and Royal Air Force record

AIR 34/643, Target folder: Danzig, Danziger Werft submarine building yards, etc. 1942 June – 1944 July.

2. Źródła drukowane

Meldunki miesięczne wywiadu przemysłowego KG ZWZ/AK 1941–1944. Faksymile, cz. 2, przygot. A. Glass, Warszawa 2000.

3. Źródła opisowe

Filipowicz M., *Ludzie, stocznie i okręty*, Gdańsk 1985.

Pantenius H. J., *Letzte Schlacht an der Ostfront. Von Döberitz bis Danzig 1944/1945. Erinnerung und Erfahrung eines jungen Regimentskommandeurs*, Hamburg 2002.

Speer A., *Wspomnienia*, tłum. M. Fijałkowski, Warszawa 1990.

4. Zbiory muzealne

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Zbiór tabliczek ewidencyjnych systemu Adrema, sygnatura: MIIWS/M/75

Tabliczki ewidencyjne zawierające dane robotników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych, zatrudnionych w gdańskich stoczniach w latach 1943–1944.

Kolekcja fotografii

Czarno-białe fotografie przedstawiające tereny stoczni Schichaua i Danziger Werft w końcowym okresie II wojny światowej oraz po zajęciu Gdańska przez Armię Radziecką.

5. Opracowania

Antonow A. M., *Giermanskije elektrolodki XXI i XXIII sierii*, Sankt Petersburg 1997.

Bierieżnoj C. C., *Trofieji i reparacji WMF CCP*, Jakuck 1994.

Borowiak M., *Żelazne rekiny Dönitza. U-Booty typu VII*, Warszawa 2008.

Federowicz P., *U-Booty typu VII. Geneza, opis konstrukcji, budowa*, Tarnowskie Góry 2006.

Gibson R. H., Prendergast M., *Niemiecka wojna podwodna 1914–1918*, tłum. M. Grzywa, Oświęcim 2014.

Gröner E., *Die deutschen Kriegsschiffe 1815–1945*, T. 3, Bonn 1985.

Herzog B., *Deutsche U-Boote 1906–1966*, Koblenz 1990.

Köhl F., *Vom Original zum Modell: Uboottyp XXI. Eine Bild- und Plandokumentation*, Bonn 2003.

Orski M., *Filie obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945*, Gdańsk 2004.

Perepeczko A., *U-Booty I wojny światowej*, Oświęcim 2014.

Pertek J., *Od Reichsmarine do Bundesmarine 1918–1965*, Poznań 1966.

Radziemski J., *Czerwone U-Booty*, „Okręty. Magazyn Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2 (2), s. 66–75.

Rössler E., *Die deutschen U-Boote und ihre Werften, Eine Bilddokumentation über den deutschen U-Bootbau in zwei Bänden*, Bd 1: *U-Bootbau bis Ende des 1. Weltkrieges, Konstruktionen für das Ausland und die Jahre 1935–1945 (Teil 1)*, München 1979, Bd 2: *Der deutsche U-Bootbau in den Jahren*

1935–1945 (Teil 2) sowie der U-Bootbau in der Bundesrepublik Deutschland, München 1980.

Rössler E., *U-Boottyp XXI*, Bonn 2008.

Tarrant V. E., *Ostatni rok Kriegsmarine, maj 1944–maj 1945*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2001.

Trojca W., *U-Bootwaffe 1939–1945*, cz. 1–4, Gdańsk 1998–1999.

Westphal M., *Walka o panowanie w głębinach. Historia powstania U-Boota typu XXI*, Gdańsk 2014.

Wojewódka C., *Osrodki budownictwa okrętowego w Gdańsku i Elblągu*, [w:] *Historia budownictwa okrętowego na Wybrzeżu Gdańskim*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1972.

DOKUMENTY
I MATERIAŁY

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.008>

Uchwała o podjęciu strajku ostrzegawczego UMCS w listopadzie 1981 r.

Słowa kluczowe: strajki studenckie 1981 r.; „Solidarność”; Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej; Lublin.

Key words: students' strikes; „Solidarność”; Maria Curie-Skłodowska University; Lublin.

Wzorem Stoczni Gdańskiej 10 września 1980 r. w Świdniku zorganizowany został Zjazd przedstawicieli Tymczasowych Komitetów Założycielskich, w którym udział wzięli reprezentanci 26 zakładów. W wyniku spotkania powołano Regionalny Międzyzakładowy Środkowo-Wschodni Komitet Założycielki Niezależnych Samorządowych Związków Zawodowych, ustanawiając jednocześnie, że siedzibą jego zostanie Lublin. W ten sposób w regionie zaczęły się kształtować struktury nowej organizacji, w tworzenie której aktywnie włączyli się również przedstawiciele wyższych uczelni ośrodka lubelskiego. Już wkrótce, 18 września powstał Komitet Założycielski Niezależnego Samorządowego Związku Zawodowego przy KUL, ugrupowania takie powstawały także przy Politechnice Lubelskiej, Akademii Medycznej i Akademii Rolniczej w Lublinie, a następnie, 2 października 1980 r. powołano Uczelniany Komitet Założycielski przy UMCS, którego pierwszym przewodniczącym wybrany został Stefan Symotiuk. Jednym ze statutowych celów Związku było reprezentowanie interesów jego członków wobec pracodawców, aparatu administracji państwo-

wej, jak również organizacji i instytucji społecznych¹. Wydarzenia roku akademickiego 1980/1981 przyniosły w uczelnianym środowisku szereg zmian. Od stycznia i lutego 1981 r. narastało wzburzenie wobec panującej w szkolnictwie wyższym niepokojącej sytuacji, w której **polityka władz zmierzała do utrwalenia centralistycznego modelu zarządzania uczelnią i ograniczenia kompetencji organów wybieralnych (senatu i rad wydziałowych)**. Niepokój na uczelniach budziły również trudności finansowe, sposób rekrutacji studentów i doboru kadry naukowej oraz wyraźne ograniczanie praw studentów do współdecydowania o sprawach uczelni². Wśród studiującej młodzieży narastała nadto myśl powołania analogicznej do Solidarności studenckiej organizacji. Wszystkie te czynniki sprawiły, że napięcie rosło, w wyniku czego w pierwszych miesiącach 1981 r. przez kraj przeszła fala zogniskowanych w Łodzi studenckich strajków. W ich następstwie 17 lutego 1981 r. MNSzWiT zarejestrowano NZS³, a 18 lutego doszło do podpisania tzw. porozumienia łódzkiego⁴. W ten sposób władze zgodziły się zaakceptować i poprzeć ponad 50 studenckich postulatów, wśród których znalazły się takie jak: przyznanie uczelniom autonomii w sprawach naukowych, dydaktycznych i organizacyjnych; zniesienie studenckich praktyk robotniczych; zmiana zasad rekrutacji na studia; skrócenie służby wojskowej studentów; zwiększenie nakładu skryptów i podręczników studenckich; zapewnienie studiującym pomocy materialnej i wiele innych⁵.

Pacyfikacja nastrojów nie była jednak ani skuteczna, ani długotrwała. Kryzys w relacjach środowiska akademickiego z władzami narastał ponownie od wiosny 1981 r., kiedy to rozgłosu nabrały samowolne i dyktatorskie poczynania rektora Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Radomiu prof. Michała Hebdy oraz niedemokratyczne praktyki wyborcze w tejże uczelni⁶. Oliwy do ognia dodawał fakt, że władze ciągle odwlekały prace nad uchwaleniem nowej, społecznie akceptowanej ustawy o szkolnictwie wyższym. Punkt kulminacyjny tego konfliktu nastąpił w październiku, kiedy to Komisja Zakładowa NSZZ „Solidarność” uchwaliła gotowość strajkową w ter-

¹ M. Bielska, *Powstanie i rozwój NSZZ „Solidarność” na UMCS w latach 1980–1989*, „Annales UMCS Sectio” F 2010, t. 65, z. 1, s. 98–99.

² A. Fiszke, *Strajk studencki*, „Więź” 1981, nr 4, s. 144.

³ A. Anusz, *Niezależne Zrzeszenie Studentów w latach 1980–1989*, Warszawa 1991, s. 9–14.

⁴ Szerzej zob. R. Kowalczyk, *Łódzki strajk studencki*, Warszawa 1992, s. 201–204.

⁵ *Porozumienie w Łodzi*, „Więź” 1981, nr 4, s. 91–113.

⁶ Zasadność protestu w Radomiu uznała również Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność” w specjalnym oświadczeniu z dnia 17 września 1981 r. (*XXV lat „Solidarności” UMCS*, [w:] „Solidarność” Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1980–2005, red. M. Jędrzych, J. Kaczor, A. Padewski, R. Taranko, Lublin 2005, s. 46).

minie od 19 do 25 października, a 26 października w jednym z budynków radomskiej WSI rozpoczęto strajk okupacyjny. Solidaryzując się ze środowiskiem uczelnianym Radomia, do akcji protestacyjnej przyłączyły się liczne ośrodki akademickie w kraju⁷, w wyniku czego w listopadzie tego roku strajkowali już studenci i pracownicy większości polskich uczelni⁸.

Przytoczony dokument dotyczy stosunkowo mało znanego okresu, jakim są miesiące pomiędzy porozumieniami łódzkimi a strajkiem okupacyjnym na uczelniach wyższych, po którym nastąpił już stan wojenny. Tekst cytowanej uchwały odnosi się jedynie skrótowo do przyczyn ogłoszenia strajku, gdyż te były dla ówczesnych oczywiste. Niesie natomiast ze sobą wiele ciekawych informacji, ukazujących protest od strony organizacyjnej. Pokazuje, że w założeniu inicjatorów nie miał on zaszkodzić funkcjonowaniu ich Alma Mater, a jedynie stanowić sygnał ostrzegawczy dla władz. Warto również zwrócić uwagę, że przewidziano możliwość odbycia szczególnie istotnych zajęć, a dla pozostałych studentów i pracowników, a nawet żaków z innych uczelni wyższych Lublina planowano zorganizowanie wykładów otwartych.

Dokument jest przechowywany w aktach Lubelskiego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej, w teźce zatytułowanej Mathiasz Andrzej⁹, pod sygnaturą IPN Lu 0229/1196/Jacket. Niestety czytelność dokumentu pozostawia wiele do życzenia, co może być wynikiem niedostatków zastosowanej techniki druku. Niemniej jednak udało się odczytać zdecydowaną większość sprawiających trudności fragmentów, pozostałe zaś oznaczono „[...]”, oddając także stosowny przypis.

Barbara Centek

⁷ *Geneza konfliktu*, Komunikat Ośrodka Informacji NZS Szczecin 1981, nr 1, s. 1–2.

⁸ Strajkujący mieli dwa zasadnicze cele: demokratyczne wybory rektora w WSI w Radomiu i naklonienie władz do rozpoczęcia prac nad nową ustawą o szkolnictwie wyższym. Pomimo niespełnienia tychże postulatów od 8 do 10 grudnia 1981 r. w większości uczelni zaniechano dalszego strajku (S. Galij-Skarbińska, W. Polak, *Opór i trwanie. Środowisko akademickie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach osiemdziesiątych – próba syntezy*, [w:] *Polskie uczelnie w latach osiemdziesiątych. Studia*, red. T. Gąsowski, Warszawa 2015, s. 140).

⁹ Andrzej Mathiasz (ur. 1959 w Krakowie), w latach 1977–1981 studiował prawo na UMCS. Pracę magisterską obronił w 1982 r. Do 1992 r. był aktorem teatru Provisorium działającego w Akademickim Centrum Kultury „Chatka Żaka”. W 1980 r. był jednym z założycieli NZS na UMCS i jego wiceprzewodniczącym. Aresztowany w 1982 r. za swój udział w strajku okupacyjnym. Obecnie jest aktorem, reżyserem i scenarzystą (*Kto był kim*, „Lublin Drogi do Wolności”, 2009, nr 36, s. 235; Andrzej Mathiasz (ur. 1959), http://teatrn.pl/leksykon/node/4214/andrzej_mathiasz_ur_1959; [dostęp: 29.11.2016]).

Uchwała 44**Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” UMCS z dnia 9. 11. 1981 r.**

1. Komisja Zakładowa NSZZ „Solidarność” UMCS proklamuje we wtorek 10.11. br. od godz. 5.00 do godz. 16.00 strajk czynny członków Związku na UMCS.

Strajk ten jest:

- akcją solidarnościową ze strajkującymi pracownikami i studentami Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Radomiu;
- akcją protestacyjną przeciw polityce władz wobec środowiska akademickiego (przewlekane procesy legislacyjne nad ustawą o szkolnictwie wyższym, łamanie przez Ministerstwo NSZ-WiT umowy społecznej o przejściowym obowiązywaniu projektu ustawy „Resich III”¹⁰).

Strajk jest proklamowany na apel Ogólnopolskiej Komisji Porozumiewawczej Nauki NSZZ „Solidarność”¹¹ i po uzyskaniu zgody Komisji Krajowej oraz Zarządu Regionu Środkowo-Wschodniego. Podobną formę protestu ogłaszają w tym samym dniu Komisje Zakładowe NSZZ „Solidarność” pozostałych wyższych uczelni Lublina oraz Komisje Zakładowe w warszawskim środowisku akademickim.

2. Za przebieg i organizację strajku odpowiedzialny jest Uczelniany Komitet Strajkowy (z siedzibą w lokalu Komisji Zakładowej) i Komitety strajkowe powołane w poszczególnych obiektach Uniwersytetu.
3. Strajk czynny nie polega na przerywaniu pracy. Strajk czynny wymaga aktywności wszystkich pracowników UMCS – członków Związku. Na tych stanowiskach, na których jest to możliwe, podejmujemy pracę inną niż planowa. Wykonujemy zadania pilne i ważne

¹⁰ Chodzi tu o jeden z projektów opracowany przez społeczną komisję ds. opracowania projektu nowej ustawy o szkolnictwie wyższym, kierowaną przez Zbigniewa Resichę (1915–1989). W jej skład wchodził m.in. Bronisław Geremek. (Archiwum Programu Historia Mówiona, Ośrodek Brama Grodzka, Teatr NN, Kazimierz Grelak [ur. 1925]; Skąła).

¹¹ W dniach 24–25 października 1981 r. w Wyższej Szkole Inżynierskiej w Radomiu odbył się X Zjazd Ogólnopolskiej Komisji Porozumiewawczej Nauki NSZZ „Solidarność”. Komisja stwierdziła, że konflikt w „WSI Radom nie jest sprawą dotyczącą wyłącznie środowiska tej uczelni”, zadeklarowała, że „będzie solidarnie występowała w obronie praworządności, rzeczywistej samorządności i tolerancji w życiu tej Uczelni”. Dodatkowo zagroziła strajkiem, „o ile Ministerstwo nie zrealizuje naszych postulatów do dnia 28.10” 1981 r. Zob. Uchwała X Zjazdu Ogólnopolskiej Komisji Porozumiewawczej Nauki NSZZ „Solidarność”, Radom 25.10.1981 r.

w aktualnej sytuacji dla Uniwersytetu. Za zadania najpilniejsze uważamy: 1) informację o przyczynach konfliktu w Radomiu, o sytuacji w szkolnictwie wyższym, o stanie prac nad ustawą o szkolnictwie wyższym; 2) informację o problemach społecznych i związkowych oraz o stanie ekonomicznym kraju; 3) informacje z zakresu historii najnowszej Polski; 4) przygotowanie Uniwersytetu do zimy; prace nad uruchomieniem przedszkola uniwersyteckiego.

4. Z udziału w strajku wyłączone są: bufety i stołówki, akademicka służba zdrowia, pracownicy Kwestury zatrudnieni przy wypłatach, pracownicy zatrudnieni przy budowie przedszkola, pracownicy transportu, konserwatorzy, telefonistki, portierzy, służba przeciwpożarowa i inni pracownicy zatrudnieni w ruchu ciągłym.
5. Komitety Strajkowe w poszczególnych obiektach UMCS decydują jakie zajęcia „[...]”^a w wyjątkowych wypadkach nie powinny być zawieszane (np. „[...]”^b się w czasie trwania strajku i poinformują „[...]”^c najpóźniej do „[...]”^d).
6. „[...]”^e się serię wykładów powszechnych dostępnych dla wszystkich pracowników i studentów UMCS oraz innych uczelni Lublina (wykaz wykładów w załączniku).
7. Nauczyciele akademicy zobowiązani są do przebywania na swoich stanowiskach pracy w momencie rozpoczynania planowych zajęć dydaktycznych oraz do informowania studentów o przyczynach i sposobie organizacji strajku czynnego. Studenci, którzy włączą się do akcji protestacyjnej, mają prawo wyboru formy tej akcji (udział w wykładzie, dyskusja z prowadzącym zajęcia na tematy społeczne, ekonomiczne lub dotyczące szkolnictwa wyższego, udział w pracach na rzecz Uniwersytetu).
8. Nauczyciele akademicy, którzy nie mają planowych zajęć dydaktycznych, są także zobowiązani do udziału w strajku (udział w wykładach, prace na rzecz Uniwersytetu, różne formy intensywnego szkolenia związkowego – np. na temat Statutu lub programu Związku).
9. Pracownicy nie będący nauczycielami akademickimi biorą udział w strajku w ten sam sposób jak nauczyciele wskazani w punkcie 8.

^{a-a} Fragment nieczytelny.

^{b-b} Fragment nieczytelny.

^{c-c} Fragment nieczytelny.

^{d-d} Fragment nieczytelny.

^{e-e} Fragment nieczytelny. Zapewne informacja o tym, że wykłady te zostaną zorganizowane.

10. Za przygotowanie i organizację prac użytecznych dla Uniwersytetu odpowiedzialne są Komitety Strajkowe działające w poszczególnych obiektach UMCS.
11. Za organizację pracy przy budowie przedszkola odpowiadają koleldzy Kazimierz Iwaszko¹² i Marian Zając. (Chętni do pracy przy budowie przedszkola – tylko mężczyźni – powinni zgłaszać się w budynku przedszkola w godzinach między 8.00 a 15).
12. Komitety Strajkowe zobowiązane są do zorganizowania w gmachach, w których działają, służb porządkowych i służb informacyjnych.
13. Komitet Strajkowy w gmachu Humanistyki w porozumieniu z Komitetem Strajkowym z Biblioteki Głównej zorganizują służbę reporterską. Służby reporterskie powinny obejmować przebieg strajku w całym środowisku akademickim Lublina.
14. Komitety Strajkowe zobowiązane są do stałej łączności z Uczelnianym Komitetem Strajkowym. Komitety Strajkowe w poniedziałek 9.11 do godz. 21.00 przedstawią planowany przebieg strajku w obiektach, w których działają, a w środę 11.11 do godz. informację o przebiegu strajku.
15. W czasie trwania strajku członkowie Związku noszą opaski biało-czerwone.
16. Strajk zostaje odwołany, jeśli do chwili rozpoczęcia zostanie rozwiązany konflikt WSI w Radomiu. Jeśli konflikt w Radomiu nie zostanie rozwiązany po zakończeniu strajku, w UMCS utrzymana jest gotowość strajkowa (do odwołania).

Streszczenie

Uchwała o podjęciu strajku ostrzegawczego UMCS w listopadzie 1981 r.

Przytoczony dokument pochodzi zteczki działacza Niezależnego Zrzeszenia Studentów Andrzeja Mathiasza. Dotyczy organizacji strajku ostrzegawczego na Uni-

¹² Kazimierz Iwaszko (ur. 1950 r.), w latach 1968–1974 r. studiował na UMCS. W latach 1979–1981 kierował Akademickim Centrum Kultury „Chatka Żaka”. Został zwolniony dyscyplinarnie w dniu 17.12.1981 r. (zob. *Kto był kim*, s. 232; http://teatrn.pl/leksykon/node/3550/kazimierz_iwaszko_ur_1950; [dostęp: 29.11.2016]). Od 1989 r. pracował jako Urzędnik w Gdyni, od 1990 r. zasiada w Radzie Miasta Gdyni jako jeden z samorządowców z najdłuższym stażem (zob. <http://www.dziennikbałtycki.pl/arttykul/zdjecia/3631368,wybory-samorzadowe-2014-na-pomorzu-najdluzej-urzedujacy-samorzadowcy-zdjecia,4438800,id,t,zid.html>; [dostęp: 29.11.2016]).

wersytecie Marii Curie-Skłodowskiej zorganizowanego 10 listopada 1980 r. Materiał ten zawiera szereg istotnych informacji dotyczących organizacji strajku, z których wynika zamiar przesłania wyraźnego komunikatu dla ówczesnych władz PRL oraz chęć zapobieżenia paraliżowi funkcjonowania administracji UMCS.

Summary

Resolution about the beginning of the warning strike at the Maria Curie-Skłodowska University in November 1981

Published document originates from a folder of Andrzej Mathiasz, an active member of the Independent Students' Association. It refers to a warning strike at the Maria Curie-Skłodowska University on 10th November 1980. This material contains a variety of valuable information about its organisation, from which an intention to send a clear communiqué to the authorities of the People's Republic of Poland is clearly visible. One can also see a desire to avoid paralysing the Maria Curie-Skłodowska University's administration.

DYSKUSJA
I POLEMIKA

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.009>

Grzegorz Mazur
(Uniwersytet Jagielloński –
Kraków)

**Rozważania nad kwestią
tradycji skrajnie
nacjonalistycznych ruchów
w polityce historycznej
współczesnej Ukrainy.
Zarys problematyki**

Słowa kluczowe: Polska; Ukraina; stosunki polsko-ukraińskie; ukraińska polityka historyczna; ukraińska polityka zagraniczna; ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu; pogrom Żydów we Lwowie w 1941 r.; Holocaust.

Key words: Poland; Ukraine; Polish-Ukrainian relations; Ukrainian historic policy; Ukrainian foreign policy; genocide of Polish nationals in Volhynia; pogrom of Jews in Lviv in 1941; Holocaust.

Początki obecnego państwa ukraińskiego w sensie jego kształtu terytorialnego wiązać należy z powstaniem po I wojnie światowej w ramach Związku Radzieckiego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USSR). Wtedy też bowiem, do 1922 r., trwały prace, których ostatecznym rezultatem było ukształtowanie jej granic jako jednej z republik związkowych ZSRR, ze stolicą w Charkowie w latach 1917–1934, przeniesioną następnie do Kijowa¹. Od razu jednak trzeba podkreślić, że wszelkie zasadnicze decyzje, związane z powstaniem Ukrainy, jej kształtem terytorialnym,

¹ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 269–280, 291–297.

ustrojowym, a także jej życiem politycznym, społecznym i gospodarczym w okresie międzywojennym zapadały w Moskwie i były podejmowane przez ówczesne władze komunistyczne ZSRR. Trzeba też zaznaczyć, że poza granicami USRR zamieszkiwały miliony Ukraińców, których stosunek do władzy radzieckiej był bardzo często negatywny, zaś silne wśród nich były dążenia do zbudowania z pomocą III Rzeszy własnego państwa. Do takich decyzji skłaniała zwłaszcza działalność coraz silniejszych ugrupowań nacjonalistycznych, na czele z Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów (OUN).

Wybuch II wojny światowej przyniósł kolejne zmiany. Na mocy porozumień niemiecko-radzieckich z sierpnia i września 1939 r. tereny II RP zamieszkałe przez ludność ukraińską weszły w skład USRR, jako tzw. Zachodnia Ukraina. Pozostały one w dalszym ciągu przedmiotem sporu pomiędzy ZSRR a Polską, ale ostatecznie Józef Stalin, posiadając poparcie USA i Wielkiej Brytanii, na konferencji w Jałcie 4–11 lutego 1945 r. rozstrzygnął ten spór na swoją korzyść. Spotkało się to z ostrą reakcją rządu polskiego, który w oświadczeniu z 13 lutego 1945 r. stwierdził m.in.: „Rząd Polski oświadcza, że decyzje Konferencji Trzech dotyczące Polski nie mogą być uznane przez Rząd Polski i nie mogą obowiązywać Narodu Polskiego. Oderwanie od Polski wschodniej połowy jej terytorium przez narzucenie tak zwanej linii Curzona jako granicy polsko-sowieckiej Naród Polski przyjmuje jako nowy rozbiór Polski, tym razem dokonany przez sojuszników Polski”². Takie ostre postawienie sprawy było jednak w owym czasie całkowicie uzasadnione.

Władze Ukrainy na czele z I sekretarzem KC KP Ukrainy Nikitą S. Chruszczowem dążyły wtedy do przyłączenia terenów Chełmszczyzny do USRR, wystosowując w lipcu i sierpniu 1944 r. wiele listów do samego Stalina w tej sprawie i prowadząc ożywioną w tej kwestii działalność organizatorską³. Nic z tego ostatecznie nie wyszło, być może Stalin nie chciał dalszego osłabiania pozycji polskich komunistów. Z punktu widzenia ukraińskich nacjonalistów doszło do częściowego tylko zjednoczenia tego, co określali jako etniczne ziemie ukraińskie, w Polsce pozostały bowiem tereny tzw. Zakerzonii, skąd została wysiedlona ludność ukraińska na Ukrainę

² *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 8: *Grudzień 1944–sierpień 1945*, red. M. Zgórniak, oprac. W. Rojek i A. Suchcitz, Kraków 2008, s. 239.

³ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах*, t. 1: 1939–1945 рр., Львів 1996, s. 271–283.

(ok. 480 tys.) w latach 1945–1946, a pozostała jej część w ramach tzw. akcji „Wisła” w latach 1947–1949 na polskie ziemie odzyskane⁴.

Lata następne oznaczały w dziejach USRR odbudowę ze zniszczeń II wojny światowej, likwidację nacjonalistycznego podziemia ukraińskiego (a przy okazji także wysiedlenie do Polski zamieszkałych zwłaszcza w zachodniej jej części Polaków) oraz kolejne korzyści terytorialne. Mia nowicie w 1954 r. miały miejsce uroczyste obchody 300-lecia ugody perejasławskiej, na mocy której Bohdan Chmielnicki wraz z całą Kozaczyzną poddał się Rosji. Najważniejszym ich elementem było przekazanie obwodu krymskiego USRR, który w ten sposób stał się jej częścią. Trzeba w tym miejscu podkreślić, że na Krymie nie było już wtedy jego rdzennych mieszkańców, Tatarów, pod koniec II wojny światowej deportowanych na rozkaz Stalina pod zarzutem kolaboracji z Niemcami, natomiast Rosjan mieszkało tam trzykrotnie więcej niż Ukraińców. O wolę ludności nikt jednak w tym czasie nie pytał; granice USRR i co za tym idzie – późniejszej niepodległej Ukrainy zostały więc ostatecznie ukształtowane w wyniku decyzji Włodzimierza Lenina, Stalina i Chruszczowa i ich najbliższych współpracowników. O jej kształcie terytorialnym na każdym etapie decydowano więc w Moskwie, a jakiegokolwiek procedury demokratyczne, które byłyby wyrażeniem w tej kwestii woli ludności, nie miały miejsca (nie sposób uznać za takie wyborów do tzw. Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy 22 października 1939 r.)⁵.

Po rozpadzie ZSRR i uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w 1991 r. bardzo szybko pojawiły się problemy związane z tożsamością narodową, pamięcią historyczną i tradycjami w społeczeństwie nowo powstałego państwa. Problemem zasadniczym był fakt, że powstałe w ten sposób nowe państwo było szalenie zróżnicowane, w tym pod względem językowym i tradycji historycznych, a w wielu przypadkach poszczególnych regionów nic z sobą nie łączyło, natomiast silne było ciążenie ku potężnemu sąsiadowi z północy – Rosji. Bardzo szybko okazało się, że fundamentalną sprawą jest pytanie o to, do jakich tradycji historycznych, do jakiej przeszłości nowe państwo ma nawiązywać. W tym przypadku sprawa sformułowania państwowej polityki historycznej stawała się rzeczą konieczną, ponieważ w oczach polityków miała ona odgrywać rolę integracyjną w skali ogóln-

⁴ Obszernie na ten temat zob.: J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2009.

⁵ W. Serczyk, op. cit., s. 361; Szczegółowo okoliczności zarówno przekazania Krymu do Rosji, jak i jego powrotu do macierzy opisuje M. Stolarczyk, *Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015*, Katowice 2016, s. 309–316.

państwowej i ogólnonarodowej. W tej sytuacji istotne było także podjęcie badań nad sprawami, którymi do tej pory historycy z przyczyn cenzuralnych nie mogli się zajmować. Wyjątek stanowiła tutaj ukraińska historiografia emigracyjna, zwłaszcza w USA, Kanadzie, RFN, Francji i innych krajach. Szczególnie poważny był dorobek dotyczący ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, w wielu przypadkach zresztą o charakterze hagiograficznym. Na Zachodzie była prowadzona działalność apologetyczna wobec Stepana Bandery i innych działaczy oraz całego ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego, a także członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) i żołnierzy 14. Dywizji SS Galizien, prowadzona przez byłych członków tych formacji zajmujących tam często eksponowane stanowiska⁶.

Po 1991 r. na Ukrainie nastąpił rozwój ugrupowań politycznych nawiązujących w swoim programie i tradycjach do nacjonalistycznych ugrupowań, na czele z OUN. Przede wszystkim wymienić trzeba tutaj Kongres Ukraińskich Nacjonalistów (KUN) założony 17–18 października 1992 r. i zarejestrowany 26 stycznia 1993 r. Na jego czele stanęła Sława Stečko, wdowa po jednym z najbliższych współpracowników Stepana Bandery Jarosławie Stečko, kierująca od 1986 r. OUN na emigracji. Od 1997 r. do śmierci w marcu 2003 r. sprawowała mandat do Rady Najwyższej⁷. Do innych ugrupowań nawiązujących do tradycji OUN, a szczególnie Bandery, należą zwłaszcza powstała 13 października 1991 r. Socjal-Narodowa Partia Ukrainy, oficjalnie zarejestrowana 16 października 1995 r., która na swoim IX Zjeździe w lutym 2004 r. zmieniła nazwę na Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Swoboda”. Wszelkie jej zmiany miały jednak tylko charakter wizerunkowy, a nie faktyczny. O jej naturze dobitnie świadczy fakt, iż w 2005 r. przez Jurija Michajłyszyna, doradcę przywódcy Swobody Ołeha Tiahnyboka, został założony internetowy Ośrodek Badań Politycznych im. Josepha Goebbelsa (potem przemianowany na „im. Ernsta Jüngera”)⁸. Twórca tej instytucji określił Holokaust jako „jasny okres w historii ludzkości”⁹.

⁶ Na przykładzie Kanady opisał to G. Rossoliński-Liebe, *Świętowanie faszyzmu i zbrodni wojennych w Edmonton. Mit polityczny i kultu Stepana Bandery w multikulturowej Kanadzie*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, nr 2 (20), s. 473–474.

⁷ *Sława Stečko nie żyje*, <http://wyborcza.pl/1,75248,1369624.html> [dostęp: 15.04.2016]; *Kongres ukraińskich nacjonalistów*, <https://web.archive.org/web/20071031141930/http://party.civicua.org> [dostęp: 12.08.2016].

⁸ Ernst Jünger (1895–1998) był znanym niemieckim pisarzem o poglądach nacjonalistycznych.

⁹ A. Foxall, O. Kessler, *Yes, There are Bad Guys in the Ukrainian Government*, „Foreign Policy” 18.03.2014, <http://foreignpolicy.com/2014/0318/Yes-there-are-bad-guys-in-the-ukrainian-government> [dostęp: 10.09.2016].

Najważniejszym elementem w programie tej partii jest etnocentryzm, narodowość obywatela zaś ma być kategorią publiczną. O programie tej partii wiele mówią też jej działania, jak organizacje akcji obchodów rocznicy utworzenia dywizji SS-Galizien, próby zakłócania obchodów ku czci Polaków pomordowanych przez UPA w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 r., zdecydowany sprzeciw wobec tzw. dialogu historycznego z Polską, podobnie zresztą jak z każdym innym sąsiadem Ukrainy¹⁰. O tym, że jest to ugrupowanie znaczące, świadczy fakt, że zwyciężyła ona w wyborach samorządowych na Ukrainie Zachodniej 31 października 2010 r., w wyborach parlamentarnych w 2012 r. uzyskała zaś 10,44% głosów (2 129 906 głosów). Później nastąpił jednak pewien spadek jej poparcia i w 2014 r., nie przekroczywszy progu 5%, nie weszła do parlamentu; obecnie reprezentuje ją tam sześcioro deputowanych wybranych w okręgach jednomandaturowych¹¹. Z kolei Prawy Sektor, powstały w 2014 r., jest mniej liczebnym ugrupowaniem, ale także bardzo aktywnym¹².

Istotne jest także to, że działacze Swobody uważali, że Ukraina powinna wystąpić z roszczeniami terytorialnymi wobec sąsiadów. Ich zdaniem Ukraina powinna być bowiem o około 60% większa niż obecnie. Występują też z roszczeniami wobec Polski, żądając ziem tzw. Zakerzonnia, w tym Rzeszowa i Jasła¹³. Można tutaj podać szereg przykładów. Dnia 22 stycznia 2011 r. miał miejsce we Lwowie wiec, poświęcony Dniu Jedności Ukrainy, na którym deputowany do lwowskiej rady obwodowej Rostysław Nowożeniec oraz syn komendanta UPA Jurij Szuchewycz nawoływali do oderwania od Polski terenów „etnicznie ukraińskich”: Łemkowszczyzny,

¹⁰ T. A. Olszański, *Partia Swoboda – nowa jakość na ukraińskiej prawicy*, „Komentarze OSW”, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2011-07-05/partia> [dostęp: 08.09.2016].

¹¹ *Існопія БО „Свобода”*, <http://svooboda.org.ua/party/history> [dostęp: 29.09.2016]. Partia ta stanowi istotne zagrożenie dla pokoju i stabilizacji w Europie Środkowo-Wschodniej, nie mówiąc już o zagrożeniu dla Polski. Obszerny tekst na jej temat, ukazujący rosnące zagrożenie dla Polski i innych krajów, opublikował A. Zapałowski, *Zagrożenie destabilizacji sytuacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej ze strony Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Swoboda”*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2013, nr 2, s. 35–71.

¹² Na temat Prawego Sektoru, a także innych prawicowych organizacji ukraińskich obszernie pisze J. Tomasiewicz, *Skrajna prawica nacjonalistyczna na Ukrainie: ideologia, struktury, działalność*, [w:] *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, red. K. Czornik, M. Łakomy, M. Stolarczyk, Katowice 2015.

¹³ A. Zapałowski, *Bezpieczeństwo Polski w geopolitycznej grze Zachodu z Rosją*, Warszawa 2015, s. 166–167.

Nadsania, Chełmszczyzny i Podlasia¹⁴. W maju 2013 r. występowała Iryna Farion, deputowana do Rady Najwyższej Ukrainy z ramienia Swobody, twierdząca, iż Polska „okupuje 19,5 tys. km kwadratowych etnicznych ziem ukraińskich”. W grudniu 2014 r. zarówno MSZ Ukrainy, jak i ambasady tego państwa w USA i w Niemczech opublikowały w internecie mapy Ukrainy, na których m.in. Przemyśl i Chełm znajdowały się w granicach Ukrainy¹⁵. Według nacjonalistów ukraińskich tereny te – tzw. Zakerzonie, czyli obszar na zachód od linii Curzona – pozostaje do tej pory historycznie ukraińskim terytorium etycznym¹⁶. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że jest to chyba obecnie jedyny przypadek, spośród wszystkich sąsiadów Rzeczypospolitej, kwestionowania jej granic i wysuwania pretensji terytorialnych. Żaden z pozostałych sąsiadów: Federacja Rosyjska, Białoruś, Litwa, Słowacja, Czechy i Niemcy takich pretensji nie wysuwają. Należy w tym miejscu dodać, że postępowanie takie jest sprzeczne z postanowieniami pierwszego zawartego po powstaniu niepodległej Ukrainy traktatu – Deklaracji o zasadach i podstawowych kierunkach rozwoju stosunków polsko-ukraińskich, podpisanej 13 października 1990 r. podczas wizyty ministra spraw zagranicznych RP Krzysztofa Skubiszewskiego w Kijowie, w którym obie strony zadeklarowały brak jakichkolwiek roszczeń terytorialnych wobec siebie, a w jego artykule 3 zawarto gwarancję nienaruszalności granic¹⁷. Powtórzone to zostało w artykule 2 Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy z 18 maja 1992 r., w którym oba państwa uznały trwałą nienaruszalność granicy państwowej¹⁸. Nieprawdziwe są więc twierdzenia niektórych środowisk, jakoby obecnie „na Ukrainie nie ma problemów związanych z neonazizmem, a współcześni banderowcy nie mają nic wspólnego

¹⁴ *Wiec we Lwowie: odłączyć ukraińskie ziemie od Polski*, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/wiec-we-lwowie-odlaczyc-ukrainskie-ziemie-od-polski> [dostęp: 13.8.2016].

¹⁵ *MSZ Ukrainy publikuje mapy podważające polskość Przemyśla i Chełma. W ślad za nią ukraińska ambasada w Berlinie*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia.polityka?zobacz/msz-ukrainy-publikuje-mapy-podwazajace-polskosc-przemysla-i-chelma> [dostęp: 06.10.2016]; *Ambasada Ukrainy w USA wysuwa roszczenia terytorialne wobec Polski*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia.polityka?zobacz/ambasada-ukrainy-w-usa-wysuwa-rozszczenia-terytorialne> [dostęp: 06.10.2016].

¹⁶ *Ukraińscy nacjonałiści kwestionują polsko-ukraińską granicę*, „Nasz Dziennik”, 13.05.2013; W. Tokarczuk, *Ukraińska poseł: Polska okupuje 19,5 tys. km kw. etnicznych ziem ukraińskich*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia.ukraina?zobacz/ukrainska-posel-polska-okupuje-195-tys-km-kw-etnicznych-ziem-ukrainskich> [dostęp: 19.08.2016].

¹⁷ R. Zięba, *Polityka zagraniczna Polski w strefie euroatlantyckiej*, Warszawa 2013, s. 201.

¹⁸ „Dziennik Ustaw” 1993, nr 125, poz. 573.

z tymi z 1943 roku”, które uważają, że głównym wrogiem jest Rosja i należy banderowców popierać, aby ci nie doszli do wniosku, „że Polacy wbijają im nóż w plecy i należy obrócić się przeciwko nim”¹⁹.

Podkreślić w tym miejscu należy, że w różnych opracowaniach dotyczących obecnych wzajemnych stosunków polsko-ukraińskich powtarzana jest od lat teza, iż są one bardzo dobre i rozwijają się od lat jak najlepiej. Nie jest to tak do końca oczywiste. Przede wszystkim Polska od lat 1989–1990 posiadała doktrynę zagranicznej polityki wschodniej, stworzoną daleko wcześniej przez paryski Instytut Literacki, gdzie czołowe role odgrywali Jerzy Giedroyc i Juliusz Mieroszewski. Ten ostatni w 1972 r. wyłożył całość swoich poglądów na temat polskiej polityki wschodniej, weszły one następnie do polskiego dyskursu politycznego pod nazwą ULB (Ukraina – Litwa – Białoruś). Program ten zakładał traktowanie narodów zamieszkujących tereny pomiędzy Rosją a Polską w charakterze podmiotu, a nie przedmiotu, odejście od polskiego myślenia mocarstwowego, rezygnację z postulatu odzyskania dawnych ziem wschodnich, przy jednoczesnym zachowaniu poprawnych relacji z Moskwą²⁰. Doktryna ta narzucała więc utrzymywanie jak najlepszych stosunków ze wschodnimi sąsiadami, wymienionymi trzema państwami, i tak przez całe lata była prowadzona polska polityka zagraniczna, tym bardziej że żadnej innej koncepcji na miejsce ULB nie stworzono, ktokolwiek w Polsce obejmował rządy, od lewicy do prawicy, nie proponował niczego innego poza ULB. Sytuacja była o tyle trudna, że jednocześnie na Litwie polityka tamtejszych władz litewskich konsekwentnie przez całe lata wymierzona była przeciwko mniejszości

¹⁹ Jerzy Targalski: *należy wesprzeć Prawy Sektor w walce z Rosją*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,bezpieczenstwo-i-obrona?zobacz/jerzy-targalski-nalezy-wesprzec-prawy-sektor-w-walce-z-rosja> [dostęp: 09.10.2016]. O przejawach neonazizmu jest bez przerwy mowa w niniejszym tekście, nie sposób więc powtarzać ich jeszcze raz w tym miejscu. Problem dodatkowo tkwi w tym, że jest to całkowicie „życzeniowe” uprawianie polityki, że jeśli władze polskie będą tak akurat postępować, to wywoła to takie, a nie inne skutki. Nie jest to wcale takie oczywiste, o czym najlepiej świadczy fakt, iż dokładnie w tym samym czasie pojawił się artykuł Roberta Chedy, którego autor, wieszcząc groźbę rozpadu Ukrainy, napisał m.in.: „Ukraiński patriotyzm galicyjski już dziś stawia się w charakterze oponenta naszej świadomości historycznej i terytorialnej. [...] Niestety z ukraińskich komentarzy pod polskim adresem wyziera podskórna zawiść. Kompleks na tle różnicy w zdolności do ułożenia własnego bytu i dobrego urzędnictwa własnej ojczyzny. A to już o wiele groźniejsze zjawisko, bo nader emocjonalne, a więc nieracjonalne i mocno chorobliwe”. *WP.pl: Ukrainie grozi rozpad. „Polska nigdzie na Ukrainie nie jest dobrze postrzegana”*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,bezpieczenstwo-i-obrona?zobacz/wp.pl-Ukrainie-grozi-rozpad> [dostęp: 07.10.2016].

²⁰ L. Czechowska, *Obszar postsowiecki w polskiej polityce zagranicznej*, [w:] *Polska polityka zagraniczna 1989–2014*, red. J. Knopek i R. Willa, Warszawa 2016, s. 234–235.

polskiej. Spowodowało to, iż – jak można przeczytać w jednym z opracowań – chociaż priorytety litewskiej polityki zagranicznej „są wysoce zbieżne z celami politycznymi Warszawy”, to „obecne stosunki polsko-litewskie kształtują częściej problemy litewskiej Polonii niż wspólne strategiczne projekty polityczne”²¹.

Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, że w wyborach „Swoboda” odniosła sukcesy, nie była partią drugorzędną. W 2012 r. padło na nią 10,44% głosów i uzyskała 37 mandatów w 450-osobowej Radzie Najwyższej. Później, w kolejnych wyborach w 2014 r. nie odniosła już sukcesu i zebrała tylko 742 022 głosy, głównie w Zachodniej Ukrainie, zdobywając zaledwie sześć mandatów w okręgach jednomandatowych. Fakty te są w wielu publikacjach w Polsce pomijane, czego najlepszym dowodem jest ostatnia książka Przemysława Żurawskiego *vel* Grajewskiego, której autor pominął wyniki wyborów z 2012 r.²²

Podobnie kształtują się stosunki polsko-ukraińskie, co w dużym stopniu jest wynikiem tego, iż polityka wschodnia Polski okazała się po latach katalogiem pobożnych życzeń. Polska bowiem jako pierwsza uznała niepodległą Ukrainę, ale rozbieżności z biegiem czasu zaczęły narastać. Co prawda początkowo wzrost nastrojów skrajnie nacjonalistycznych usiłowano w Polsce bagatelizować, tłumacząc, iż ma on przede wszystkim ostrze antyrosyjskie. Charakterystyczna tutaj jest opinia Tadeusza Olszańskiego, który ugrupowania nacjonalistyczne scharakteryzował w sposób następujący: „Wobec Polski i Polaków deklarowana jest przychylność, a akcenty an-

²¹ Ibidem, s. 238.

²² P. Żurawski *vel* Grajewski, *Polska polityka wschodnia. Wymiar narodowy i unijny*, Kraków 2016, s. 98–100. Książka zawiera ponadto wiele stwierdzeń, z którymi nie sposób się zgodzić, jak: „Prawy Sektor (PS) i partia Swoboda (oskarżane niesłusznie o oparty na owych wzorcach antypolonizm typu banderowskiego) [...] (s. 99), podczas gdy, jak poniżej będzie o tym mowa, elementów antypolonizmu w jej działaniach znajdujemy mnóstwo. Jej autor nie sięgnął do źródeł ukraińskich, bardzo często przedrukowywanych w Polsce. Wprowadzeniem w błąd czytelnika co do rozmiarów wpływów neobanderowskich ugrupowań i polityków jest informacja, że w ostatnich wyborach prezydenckich oligarcha Wadim Rabinowycz, obywatel Ukrainy i Izraela, przedstawiciel mniejszości żydowskiej, uzyskał 2,25% głosów, podczas gdy O. Tiahnybok zaledwie 1,2%, a przywódca Prawego Sektora Dmytro Jarosz 0,7%. Do tradycji neobanderowskiej odwołuje się bowiem wielu polityków z innych ugrupowań ukraińskich, o czym świadczą ich konkretne działania w tym kierunku. Stanowi faktycznemu nie odpowiada także stwierdzenie na tej samej stronie, iż „zasoby mobilizacji elektoratu odwołującego się do tego nurtu ukraińskiej historii są już wyczerpane, a potencjał jego wzrostu niewielki” (s. 99). Po prostu do tego nurtu zaczęły się odwoływać także inne partie polityczne, przejmując w ten sposób faktyczny i potencjalny elektorat tych dwóch ugrupowań. Rozwój tego elektoratu jest zresztą logiczną konsekwencją państwowej polityki historycznej, prowadzonej od momentu objęcia urzędu prezydenta przez Juszczenkę.

typolskie pojawiają się głównie z rocznicami Akcji »Wisła« i w odpowiedzi na przypominanie przez Polskę mordów na ludności Wołynia i Galicji Wschodniej, nie ma natomiast ataków wymierzonych w działalność mniejszości polskiej na Ukrainie. Jednak nurt antypolski w środowiskach i organizacjach nacjonalistycznych wciąż nie wygasł i może zostać »reanimowany«²³. Zauważył on też, iż „głównym wyzwaniem dla ukraińskiej polityki tożsamości, w tym polityki historycznej, jest Rosja i rosyjskość. Dziedzictwo historyczne oraz bliskość kulturalna sprawiają, że Ukraina musi określić, czym różni się od Rosji [...]»²⁴. Stosunki z Polską nie są źródłem podobnych wyzwań. Ukraina jako przestrzeń etniczno-cywilizacyjna zawsze wyraźnie różniła się od Polski, historyczny konflikt polsko-ukraiński został zaś rozstrzygnięty i zamknięty; oba narody nie dzielą już tej samej ziemi ojczystej. Spory i okresowe konflikty dotyczą już wyłącznie ocen wydarzeń z bliższej lub dalszej przeszłości, nieraz bardzo bolesnych dla jednej lub obu stron. Trudno jednak oczekiwać, by polskie i ukraińskie oceny wydarzeń z dziejów najnowszych miały się zbliżyć do siebie²⁵. Nie jest to takie jednoznaczne, jak Olszański usiłuje zaprezentować, jak bowiem jeszcze będzie o tym mowa, obecnie na Ukrainie ma miejsce odwoływanie się do tradycji organizacji nacjonalistycznych, szczególnie OUN oraz UPA, które swą działalność prowadziły głównie przeciw Polsce i Polakom. Tradycje walki z państwem polskim i Polakami były i są – wręcz muszą być – obecne.

Inną opinię prezentuje Tomasz Stryjek, który pisze, iż „ukraińska opinia publiczna dopóty nie przewartościuje stosunku do dziedzictwa I Rzeczypospolitej i wpływu polskich elit w XIX wieku, nie dostrzeże innych niż »okupacyjne« aspektów rządów II Rzeczypospolitej na jej ziemiach południowo-wschodnich, a przede wszystkim nie zaakceptuje nazwania masową zbrodnią próby oczyszczenia z Polaków Wołynia i Galicji Wschodniej przez UPA w latach 1943–1944, dopóki państwo [ukraińskie – przyp. G. M.] jednoznacznie i trwale nie określi się wobec UE oraz nie będzie na tyle zaawansowane w przygotowaniach do akcesji, aby uzyskać od Unii wiarygodne zapewnienie o członkostwie»²⁶.

²³ T. A. Olszański, *Kresy Zachodnie. Miejsce Galicji Wschodniej i Wołynia w państwie ukraińskim*, „Prace OSW” nr 43, Warszawa 2013, s. 60–61.

²⁴ Idem, *Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy*, Warszawa 2013, s. 5–6.

²⁵ Ibidem, s. 6.

²⁶ T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014, s. 21–22.

Liczne akcenty nawiązywania do tradycji walki z Polakami, polskością, państwem polskim znajdujemy w wielu miejscach. Nie było to początkowo nagłaśniane w mediach w Polsce, a szczególnie nie był nagłaśniany udział formacji ukraińskich w II wojnie światowej po stronie III Rzeszy i w Holocauście. Trzeba wprost powiedzieć, że kwestie te od wielu lat były wyciszane, najpierw ponieważ w okresie dominacji Związku Radzieckiego szczególnie eksponowano udział Ukraińców w walce z Niemcami w szeregach Armii Czerwonej oraz – szerzej rzecz ujmując – w ramach ZSRR. Innym przykładem jest stałe nawiązywanie do tradycji bohaterów, poległych w walce z państwem polskim. Pomijane są przy tym niewygodne dla kształtujących ukraińską politykę historyczną fakty, jak np. niektóre z wydarzeń z okresu międzywojennego, kiedy to wśród inteligencji ukraińskiej w Polsce bardzo popularne było żywienie sympatii do Związku Radzieckiego jako państwa, w którym istniała autonomiczna, jak się wydawało, choć rządzona przez bolszewików, ukraińska republika (USRR), gdzie używany był powszechnie język ukraiński, wydawane w nim były liczne książki i prasa. Jak pisze Andrzej Leon Sowa, „dość długo łudzono się, że centrum takiego państwa stanie się Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka, traktowana przez wielu przedstawicieli politycznych elit ukraińskich jako zaczątek państwa narodowego. Nadzieje te prysły, kiedy w USRR rozpoczęła się walka z tak zwanym ukraińskim nacjonalizmem, polegająca na fizycznej likwidacji niemal całej patriotycznej inteligencji i instytucji narodowych”²⁷. W owym czasie za głównego przeciwnika na drodze do utworzenia niepodległego państwa ukraińskiego przedstawiciele ukraińskich elit politycznych, zwłaszcza z Galicji Wschodniej, upatrywali przede wszystkim Polskę. Powstała latem 1920 r. konspiracyjna Ukraińska Organizacja Wojskowa (UWO), poprzedniczka utworzonej w 1929 r. Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), korzystała ze wsparcia finansowego wywiadu niemieckiego. Siatki wywiadowcze UWO zbierały informacje, przekazywane następnie Niemcom oraz jednocześnie wywiadowi radzieckiemu, który też finansował UWO. W tym celu jeden z czołowych działaczy UWO, Dmytro Palijiw, jeździł do ówczesnej stolicy USRR, Charkowa, a następnie do ambasady radzieckiej w Berlinie²⁸. Autor memoriału na temat UWO z maja 1926 r. Osip Dumin użył w nim szyderczego określenia, że kierownictwo UWO miało „nieprzyjazne nastawienie do

²⁷ A. L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 43.

²⁸ O. Dumin, *Prawda o Ukraińskiej Organizacji Wojskowej*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1974, z. 30, s. 109–111.

Związku Sowieckiego, ale przyjazne do ich pieniędzy”²⁹. Wręcz o orientacji na Związek Radziecki w kierownictwie UWO pisze w monografii OUN Roman Wysocki, stwierdzając, iż dopiero w styczniu 1925 r. na konferencji kierownictwa UWO w Użhorodzie podjęto decyzję o usunięciu z organizacji zwolenników orientacji radianofilskiej³⁰.

Przykładem siatki wywiadowczej UWO, działającej jednocześnie na rzecz Niemiec i Związku Radzieckiego, była siatka, na której czele stała aresztowana 9 lutego 1924 r. we Lwowie Olga Basarab. Była to jedna z najbardziej głośnych afer szpiegowskich II Rzeczypospolitej. Doczekała się ona wielu publikacji, zwłaszcza na Ukrainie i wśród diaspory ukraińskiej³¹, liczne noty biograficzne, encyklopedyczne i artykuły rocznicowe, zamieszczone najczęściej w internecie. W nocy z 12 na 13 lutego zmarła ona bowiem w lwowskim więzieniu, a niezdarna próba zatuszowania tego faktu ze strony władz policyjnych zakończyła się kompromitacją. Trzeba tutaj podkreślić, że sam fakt śmierci Basarab był sprawą skandaliczną, rzucającą wybitnie negatywne światło na odpowiedzialnych za to przedstawicieli aparatu ścigania we Lwowie. Co gorsze, policja zataiła fakt śmierci przed rodziną, przyjmując w dalszym ciągu przeznaczone dla niej paczki żywnościowe, utajniono czas i miejsce pochówku, a prasie przekazano fałszywe dane zmarłej³². Tak niezdarna próba zatuszowania sprawy nie mogła jednak się udać i tym bardziej musiała zakończyć się kompromitacją. Konse-

²⁹ Ibidem, s. 109–110.

³⁰ R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003, s. 49–51.

³¹ Г. Чопик, *Українська розвідниця Ольга Басараб*, Львів 2005; *Незабуття Ольга Басараб. Вибране*, red. І. Книш, Winnipeg 1976; М. Дядюк, *Ольга Басараб-Левицька: трагедія 1924 року*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора Юрія Сливки*, т. 7, Львів 2000, s. 320–334; О. Божук, *Матеріали Ольги Басараб: ще раз про розвідувальну діяльність УВО*, „Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія” 2007, nr 584, s. 129–134; eadem, *Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському Комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні*, „Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія” 2008, nr 612, s. 43–48; eadem, *Ольга Левицька-Басараб – членкиня головної управи філії Союзу Українок у Львові*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора І. Патера*, т. 16, Львів 2008, s. 472–479; eadem, *Ольга Левицька – учасниця товариства «Січ» та «Пласт» у Львові*, „Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія” 2009, nr 652, s. 37–41; eadem, *Участь О. Левицької-Басараб у роботі дитпредставництв ЗУНР та УНР*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-українська народна республіка: до 90-річчя утворення*, т. 18, Львів 2009, s. 490–495.

³² А. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012, s. 231; О. Божук, *Матеріали Ольги Басараб*, s. 129–133.

kwencje tego ciągnęły się przez całe lata, po śmierci Basarab powstał bowiem swoisty kult jej osoby, szerzony od okresu międzywojennego, także w niepodległej Ukrainie, jako bojowniczkę o niepodległą Ukrainę. Prezentowano ją jako postać będącą wzorem do naśladowania, przemilczając zarazem wszelkie niewygodne elementy z jej życiorysu, a szczególnie fakt, iż jej siatka wywiadowcza pracowała na rzecz Niemców i ZSRR. Okoliczności jej śmierci wielokrotnie były wykorzystywane do antypolskich manifestacji jeszcze przed wybuchem wojny. Grzegorz Motyka napisał na ten temat następująco: „Znalezione przy niej materiały udowodniały działalność szpiegowską UWOW. Basarab zmarła w więzieniu. Zdaniem działaczy nacjonalistycznych została zamęczona w trakcie śledztwa. Jakkolwiek było, UWOW i cały ruch nacjonalistyczny uzyskał pierwszego męczennika. Kult Basarab był od tej pory obowiązkowy dla członków organizacji”³³. W jej siatce wywiadowczej działało wiele osób. Szereg ważnych ustaleń o działalności wywiadowczej UWOW na rzecz Niemiec dokonał Andrzej Peplowski. W Krakowie działalność szpiegowską prowadziło kilkanaście osób, inne działały w Mysłowicach, Przemyślu, Sanoku, Rzeszowie, Żurawicy, Stryju, Tarnopolu, Jaworowie, Żółkwi, Kołomyi, Czortkowie, Brzeżanach, Stanisławowie i Brodach³⁴.

Sprawa Olgi Basarab pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków. Najważniejszym z nich wydaje się ten, iż ukraińskie irredentystyczne ruchy w Polsce, takie jak UWOW-OUN były wykorzystywane zarówno przez Niemców, jak i przez ZSRR jako ich własna agentura wywiadowcza, służąca do czerpania za jej pomocą informacji z terenu Polski, i zarazem przezeń finansowane. Dla nacjonalistów ukraińskich to właśnie Polska, a nie Związek Radziecki był głównym wrogiem; być może dlatego, że była słabsza. Wątek ten pomijany jest obecnie przez badaczy ukraińskich, co w jakimś sensie jest zrozumiałe. Niemniej jednak – niezależnie od tego, jak UWOW jest traktowana na Ukrainie i że w kwietniu 2015 r. zostały wydane tam ustawy zakazujące przedstawiania w negatywnym świetle tej organizacji – historycy zawsze mają obowiązek przeprowadzenia ich obiektywnej oceny. Kończąc ten wątek, przytoczę słowa znakomitego amerykańskiego historyka Timothy’ego Snydera, który napisał: „Choć w zasadzie wrogami OUN były

³³ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 44.

³⁴ A. Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002, s. 240–242; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011, s. 22–23; A. Biedrzycka, op. cit., s. 392; G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*, Kraków 2007, s. 119–120.

wszystkie państwa, które przyłączyły terytoria zamieszkałe przez Ukraińców (Związek Radziecki, Polska, Rumunia i Czechosłowacja), w praktyce organizacja działała w Polsce i przeciwko niej. Mordując cieszących się szacunkiem Ukraińców, skłonnych współpracować z polskim państwem, zabijając polskich urzędników, zamierzających pomagać Ukraińcom, OUN oddzieliła Ukraińców od Polaków i sprowokowała polski odwet, który zdawał się usprawiedliwiać jej radykalną postawę. [...] OUN uważała, że jest w stanie wojny z państwem polskim, a jej przywódcy byli świadomi, że zwycięstwo wymaga sojuszników. OUN liczyła na pomoc Niemiec, ponieważ w wielkim przedsięwzięciu stworzenia ukraińskiego państwa z polskich, radzieckich, czechosłowackich i rumuńskich terytoriów Niemcy wydawały się jedynym możliwym sojusznikiem. Podobnie jak w wypadku włoskich i innych europejskich ruchów faszystowskich, w szeregach OUN w latach trzydziestych XX wieku znaleźli się przywódcy sympatyzujący z nazistowskimi Niemcami i wierzący, że Adolf Hitler, z przyczyn ideologicznych, przyjdzie im z pomocą³⁵. Dlatego też jeszcze przed wybuchem II wojny światowej działacze UWO-OUN zaczęli opracowywać plany eks-terminowania wszystkich mniejszości narodowych zamieszkujących Wołyń i Galicję Wschodnią, przede wszystkim Polaków i Żydów. W ich rozumieniu przyszła Ukraina miała być krajem „etnicznie czystym”, zamieszkałym tylko i wyłącznie przez ludność ukraińską. W oficjalnym programie OUN z lat 30. wprost zapowiadano, że w przyszłej Ukrainie nie będzie miejsca dla polskich ziemian i kolonistów, dla Polaków i Żydów, a przy usuwaniu ich należy wykazać się bezprzykładnym okrucieństwem. Tezy te znajdujemy w pracach czołowych działaczy OUN okresu międzywojennego, jak Mykoła Ściborski, Mychajło Kołodziński (wydanej w 1940 r. w Krakowie, już po śmierci autora). Niektórzy historycy ukraińscy próbują obecnie temu zaprzeczać, jak np. Jarosław Hrycak, który próbuje lansować tezę, jakoby głównym wrogiem dla nacjonalistów była Rosja, natomiast Polska nie odgrywała żadnej roli. Przeczy temu cała faktografia dziejów UWO-OUN z okresu międzywojennego, poczynając od zamachu na Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego 25 września 1921 r. i prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego 5 września 1924 r. Natomiast trzeba to zagadnienie sformułować inaczej: dla Związku Radzieckiego, który początkowo wykorzystywał instrumentalnie nacjonalistów ukraińskich, byli oni przeciwnikiem w realizacji jego celów wobec Ukrainy, szczególnie Ukrainy Za-

³⁵ T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006, s. 162–163.

chodniej, tym bardziej że wiązali się z Niemcami, stąd też tak bezwzględne zwalczanie ich jako pewnego nurtu politycznego³⁶.

Choć siatka wywiadowcza, w której czołową rolę odgrywała Olga Basarab, pracowała zarówno dla Niemców, jak i wywiadu sowieckiego, jest ona obecnie przez władze ukazywana jako bohater narodowy na Ukrainie. Po powstaniu niepodległej Ukrainy w 1991 r. jej kult nabierał coraz większych rozmiarów, choć w wielu publikacjach ukraińskich jest mowa o tym, iż prowadziła ona działalność wywiadowczą na rzecz Niemiec, a marginalnie mówi się o szpiegostwie na rzecz ZSRR. W niczym nie przeszkadza to jednak obecnym władzom na Ukrainie w popularyzowaniu tej postaci – imię jej noszą ulice we Lwowie, Iwano-Frankowsku, Stryju i w szeregu innych miast Zachodniej Ukrainy. Na budynku przy ul. Wyspiańskiego 34 we Lwowie, gdzie mieszkała, wmurowano tablicę pamiątkową, a w miasteczku Bursztyn został postawiony jej pomnik. Została ona patronką Organizacji Ukrainek Kanady im. Olgi Basarab (Ukrainian Women's Organization of Canada) oraz Oddziału Związku Ukrainek w Australii im. Olgi Basarab w Sydney i okolicy³⁷.

Ważną kwestią w dziejach ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego był stosunek do ludności żydowskiej. Jest to kwestia przez polskich badaczy mało poruszana, choć właśnie ta sprawa jest szczególnie warta podkreślenia jako charakterystyczna dla faszystowskiego i skrajnie nacjonalistycznego charakteru organizacji. Trzeba zauważyć, że konflikt ukraińsko-żydowski miał wiele przyczyn i ciągnął się od wielu lat przed wybuchem II wojny światowej.

Sprawa wybitnie negatywnego (ogłędnie mówiąc) stosunku ukraińskich ugrupowań nacjonalistycznych do Żydów jest w Polsce mniej znana, ponieważ więcej uwagi poświęcano zawsze stosunkom polsko-żydowskim lub polsko-ukraińskim. Tymczasem te były także złe i w miarę upływu czasu coraz bardziej się pogarszały. Co prawda, przypomnieć można, że gdy w 1907 r. do parlamentu austriackiego w Galicji zostało wybranych trzech pierwszych posłów syjonistów (Henryk Gabel, Adolf Stand i Artur Mahler), to nastąpiło to w wyniku koalicji wyborczej z ukraińskimi narodowcami. Wzajemne dobre relacje trwały jednak krótko i zaraz po zakończeniu

³⁶ A. Biedrzycka, op. cit., s. 133, 251–252; G. Motyka, *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, s. 55–56; J. Wilczak, *Jak wytłumaczyć kult UPA*, www.polityka.pl/togodnikpolityka/kraj/299057.1.jak-wytlumaczyc-kult-upa [dostęp: 26.09.2016].

³⁷ *Басараб Ольга Михайловна*, http://famous-birthdays.ru/data/01_sentyabrya/basarab_olga_mihajlovna.html [dostęp: 20.09.2016]; <http://immigrada.de/?pp=10931> [dostęp: 20.09.2016].

wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 zaczęły się pogarszać. Miały na to wpływ rozliczne przyczyny polityczne i ekonomiczne, a m.in.: udział Żydów w wyborach parlamentarnych w 1922 r., podczas gdy Ukraińcy ogłosili ich bojkot. W połowie lat 20. na łamach „Diła”, czołowego lwowskiego dziennika ukraińskiego, ogłoszono, że Żydzi „przeszli na stronę panujących” i „stali się awangardą polonizacyjnego pochodu na ziemie ukraińskie”³⁸. Trudno oczywiście poważnie traktować tego typu absurdalne enuncjacje, niemniej jednak tworzyły one negatywną atmosferę. Miały miejsce próby uspokojenia nastrojów, czynione przez czołowych działaczy obu społeczności, ale kolejne wydarzenia obracały wniwecz ich wysiłki. Zaliczyć do nich należy fakt, iż zabójca Symona Petlury (25 maja 1926 r. w Paryżu), Samuel (Szulim) Szwarcbart, był narodowości żydowskiej, a także fakt obecności wielu Żydów w ruchu komunistycznym. Ze strony ukraińskiej zaczęły pojawiać się argumenty, że wschodniogalicyska wieś może się bez Żydów obejść. Przede wszystkim wynikało to z rosnącej konkurencji między przedsiębiorstwami handlowymi: żydowskimi karczmami i rozwijającymi się burzliwie ukraińskimi spółdzielniami. Bojkot sklepów żydowskich przybierał coraz ostrzejsze formy, a w drugiej połowie lat 30. był czymś powszechnym w społeczeństwie ukraińskim i jego hasła trafiały na podatny grunt. Dodatkowym elementem walki ze społecznością żydowską była działalność antyalkoholowa i antynikotynowa, prowadzona przez struktury OUN. Niszczono przy tej okazji wiejskie karczmy, przez wielu Ukraińców postrzegane jako archetyp społecznych nieszczęść. Wprowadzony na początku 1933 r. bojkot produktów monopolów państwowych – tytoniu i spirytusu, był formą walki z interesami ekonomicznymi znienawidzonego przezeń państwa polskiego. Terrorystyczne akcje OUN wobec ludności żydowskiej na Wołyniu miały miejsce w lecie 1936 r. Skutkiem takiego postępowania był ogromny konflikt żydowsko-ukraiński³⁹.

Tak skonfliktowane obie społeczności weszły w okres II wojny światowej. Znakomicie charakteryzuje to relacja anonimowej Żydówki, która we wrześniu 1939 r. przybyła z Łodzi do Lwowa i napisała na ten temat: „Stosunki narodowościowe na Ukrainie można lapidarnie określić jako »wzajemna a zaciekle nienawiść«. Ukraińcy nienawidzili Polaków i Żydów, a ci odpłacali się pięknym za nadobne Polakom i Ukraińcom. By w tych mi-

³⁸ G. Mazur, *Zapomniany świat wschodniogalicyskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku. Z problematyki konfliktów etnicznych w Galicji Wschodniej*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2008, t. 16, s. 18.

³⁹ Ibidem, s. 18–21; A. Дюков, *Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение „еврейского вопроса”*, Москва 2008, s. 14–15.

łych warunkach utrzymać pokój i ład, nie faworyzując, a jednocześnie nie krzywdząc nikogo, trzeba było ze strony władzy sowieckiej nie lada zdolności dyplomatycznych, które ta jednak okazywała w bardzo minimalnym stopniu”⁴⁰.

Nie jest moim zamiarem charakteryzowanie tutaj polityki narodowościowej władz radzieckich w latach 1939–1941 na Kresach, jest to bowiem całkowicie odrębne, obszerne zagadnienie. Możemy jedynie zasygnalizować, że wykorzystywały one istniejące konflikty do swoich celów, a w każdym razie od samego początku starali się pozyskać Ukraińców, nawet kietując nacjonalistów ukraińskich, kosztem Polaków. Zmiana nastąpiła latem 1940 r.⁴¹ Podobnie zresztą czynili Niemcy, począwszy od agresji 22 czerwca 1941 r. Należy w tym miejscu odwołać się do słów czołowych działaczy ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego. Jarosław Stećko pisał: „Moskwa i żydostwo – to najwięksi wrogowie Ukrainy i nosiciele rozkładowych bolszewickich internacjonalnych idei [...]. Dlatego stoję na stanowisku wyniszczenia Żydów i przeniesienia na Ukrainę niemieckich metod eksterminacji Żydów, wyłączając ich asymilację”⁴².

Agresja na Związek Radziecki związana była z wieloma pogromami ludności żydowskiej w licznych miejscowościach położonych tuż za granicą niemiecko-radziecką. Najwięcej ofiar pochłonął pogrom lwowski, najdokładniej opisany przez historyków na Zachodzie, którzy z kolei dokładnie zrelacjonowali udział w nim nacjonalistów ukraińskich⁴³.

O roli Stepana Bandery w tych krwawych dniach czerwca i lipca 1941 r. we Lwowie znajdujemy ważny tekst Grzegorza Rossolińskiego-Liebeego, który napisał m.in.:

⁴⁰ *Wędrownica do Lwowa (r. 1939) i powrót (1941): wrażenia i refleksje*, [w:] *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000, s. 670.

⁴¹ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944*, Warszawa 2000, s. 44–49; W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1994, s. 41.

⁴² K. C. Berkhoff, M. Carynyk, *The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude toward Germans and Jews: Yaroslav Stes'ko's 1941 Zhyttiepis*, „Harvard Ukrainian Studies” 1999, vol. 23, no 3–4, s. 149–184; A. Дюков, op. cit., s. 16–18.

⁴³ W literaturze polskiej nie dysponujemy zbyt wieloma opracowaniami na ten temat, zob. W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012. O znaczącym udziale nacjonalistów ukraińskich pisze Robert Cheda, zwracając uwagę na fakt, iż na 10 tys. funkcjonariuszy niemieckiej policji przypadają 71 tys. członków ukraińskiej kolaboracyjnej policji pomocniczej, sformowanej w pierwszych tygodniach wojny, zob. R. Cheda, *Morduj Żyda! Banderowskie pogromy*, „Uważam Rze. Historia” 2016, nr 10, s. 51–53.

Ponownie sprawa Bandery stała się aktualna po napadzie Niemiec nazistowskich na Związek Radziecki. W lipcu 1941, pod wpływem propagandy związanej z proklamacją państwa ukraińskiego przez OUN, zarówno Polacy, jak i Żydzi mieszkający we Lwowie zaobserwowali proces stylizowania Bandery, którego w tym czasie nie było we Lwowie, na faszystowskiego wodza narodu ukraińskiego. W ten sposób stylizowali Banderę głównie członkowie OUN-B, którzy jako „stróże porządku we Lwowie” biegali po mieście w niebiesko-żółtych opaskach, organizując „państwo Bandery”, tłukąc napotkanych Żydów na ulicach i przeprowadzając krwawy pogrom na tych mieszkańcach miasta, a także witając się na oczach wszystkich lwowian faszystowskim podniesieniem ręki i słowami „Sława Ukraini!” – „Herojam Sława!” I tak, na przykład, nauczyciel jednego z lwowskich gimnazjów Jan Rogowski wspominał w swoim pamiętniku, oddanym około 1980 roku do wrocławskiego Ossolineum: „Ów Bandera miał to być ukraiński Führer, który chciał się wzorować na Hitlerze, a zwłaszcza w krwiożerczości, czego dał później liczne dowody”. Kurt I. Lewin, syn dr Jecheskiela Lewina, przedwojennego rabina lwowskiej synagogi postępowej, wspominał natomiast w napisanej w 1946 roku autobiograficznej książce rozlezione we Lwowie „odezwy Stepana Bandery – wodza Ukraińców, wzywające do mordów i pożogi”. Nieliczni Żydzi, którym udało się przeżyć wojnę we Wschodniej Galicji albo na Wołyniu, będą po wojnie, podobnie jak Polacy, rzadziej wspominać Stepana Bandere, którego od lipca 1941 roku w Generalnej Guberni nie było, a często „banderowców”, co jest bardzo ciekawym zjawiskiem psychologiczno-historycznym. Żydzi wspominający „banderowców” będą mieli na myśli albo członków OUN-B, albo żołnierzy z UPA lub ukraińską milicję. Polacy natomiast, pisząc albo mówiąc o „banderowcach”, będą wspominać najczęściej żołnierzy z UPA i swoich sąsiadów, którzy w 1943 i w 1944 przeprowadzili na polskiej ludności czystkę etniczną. Używane przez Polaków i Żydów we wspomnieniach słowa „banderowcy”, w znaczeniu „ludzie albo żołnierze Bandery”, mają ze sobą tyle wspólnego, iż termin ten powstał i utrwalił się w ekstremalnych warunkach – holocaustu i czystki etnicznej – i nie zawsze odnosił się do „ludzi albo żołnierzy Bandery”, którzy „banderowcami” nazwani zostali w 1940 roku po podziale OUN na OUN-B i OUN-M. Jednak obie te masowe zbrodnie były przeprowadzane albo przez Ukraińców albo z udziałem Ukraińców, którzy często, ale nie zawsze, utożsamiali się z Bandera, a na psychikę

wspominających ich ludzi wywarli wrażenie najczęściej swoim fanatyzmem narodowym i okrucieństwem⁴⁴.

Pogrom lwowski w następujący sposób opisał w swoich wspomnieniach późniejszy producent filmowy Gene Gutowski (właściwie: Witold Bardach):

Wydarzenia zaczęły się toczyć w przerażającym tempie. Wraz z wojskami niemieckimi do miasta wkroczyły ukraińskie bataliony pacyfikacyjne SS Roland i Nachtigall⁴⁵. Przy pomocy miejscowej ukraińskiej milicji, sformowanej z funkcjonariuszy, którzy jeszcze kilka dni wcześniej służyli sowieckim panom, natychmiast przeprowadziły krwawy pogrom Żydów, pierwszy z wielu, jakie miały nastąpić. Impulsem tej zbrodniczej orgii tortur, gwałtów i morderstw było odkrycie ciał więźniów rozstrzelanych przez NKWD i pospiesznie pochowanych na terenie więzienia Brygidki. Choć wśród ofiar masakry znalazło się wielu Żydów, ukraińscy milicjanci, żołnierze SS i podburzeni przez Niemców cywile brali krwawy odwet na Żydach, których oskarżali o zbrodnię popełnioną przez Sowietów. W ciągu kilku dni zamordowano w bestialski sposób cztery tysiące osób. Większość z nich pochodziła z dzielnicy zamieszkaną głównie przez żydowskich kupców i rzemieślników. W akcji uczestniczyli aktywnie tylko nieliczni Polacy wywodzący się z mętów społecznych. Wielu mieszkańców miasta, wśród których byłem i ja, biernie przyglądało się ponuremu widowisku. Członkowie mojej rodziny pozostali w domach, słuchając z przerażeniem dochodzących z odległości krzyków i wystrzałów⁴⁶.

Kwestia relacji ukraińsko-żydowskich w okresie międzywojennym oraz w czasie II wojny światowej jest w Polsce także dlatego mniej znana, iż została przyćmiona wkrótce przez tragiczne wydarzenia na Wołyniu. Natomiast po rozpadzie ZSRR w 1991 r., kiedy wzrastało poparcie dla Ukrainy w Polsce, tym bardziej nie nadawano jej szerokiego rozgłosu.

Na Ukrainie wagę tradycji niepodległościowej rozumiał prezydent Leonid Kuczma i to on zainicjował historyczną rehabilitację UPA, polecając rządowi 28 maja 1997 r. utworzenie rządowej komisji dla „zbadania

⁴⁴ G. Rossoliński-Liebe, *Obraz Stepana Bandery w polskiej świadomości narodowej*, zaxid.net/news/showNews.do?objectId=1174410 [dostęp: 08.09.2016].

⁴⁵ Gutowski popełnił tutaj pomyłkę: oba te bataliony związane były z Wehrmachtem (a ściślej: przy ich organizowaniu brał udział niemiecki wywiad wojskowy, czyli Abwehra), a nie z SS.

⁴⁶ G. Gutowski, *Od Holocaustu do Hollywood*, Kraków 2004, s. 71–72.

działalności OUN-UPA i wypracowania oficjalnego stanowiska w sprawie działalności tej organizacji⁴⁷. Na mocy decyzji rządu 12 września 1997 r. powstała Komisja ds. Zbadania Działalności OUN-UPA, na czele której stanął wicepremier akademik profesor Walery Smolij, dyrektor Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Komisja powołała 10-osobową roboczą grupę, której kierownictwo objął wicedyrektor tegoż instytutu, profesor Stanisław Kulczyćkyj⁴⁸. Grupa robocza dopiero w 2000 r. przedstawiła wstępne ustalenia, co spotkało się z krytycznym przyjęciem i polemiką, nawet ze strony jednego z członków grupy roboczej, prof. Wołodymyra Serhijczuka, który zanegował tezę o kolaboracji z III Rzeszą. Pisał on, iż ukraińscy nacjonalisci stali na czele walki narodu ukraińskiego o niepodległość, a problem „tak zwanej kolaboracji” ma jedynie charakter propagandowy⁴⁹.

Grzegorz Hryciuk pisał na przełomie XX i XXI wieku w następujący sposób o sporach wokół OUN-UPA na Ukrainie:

Spór o ocenę działalności OUN-UPA traktowany jest na Ukrainie, jak się wydaje, nie tylko jako poszukiwanie prawdy historycznej. Ma on swój wymiar polityczny i ideologiczny. Zdaniem niektórych historyków, publicystów i polityków stwarza on szansę przezwyciężenia dawnej komunistycznej świadomości, wykorzenienia stereotypów wpojonych przez kolonialną władzę. Walka z „wojennopatriotycznym kłamstwem”, stanowiącym część komunistycznej ideologii, walka z pozostałościami radzieckiego, tożsamego dla wielu z rosyjskim patriotyzmu oznacza zarazem walkę o kształtowanie nowoczesnej ukraińskiej świadomości narodowej. Nie powinna temu zapewne towarzyszyć instrumentalizacja historii, dopóki jednak w sporach na wskroś politycznych sięgać się będzie tak chętnie i często do argumentów z przeszłości, groźba taka istnieje⁵⁰.

Nic więc dziwnego, że w tej sytuacji 19 kwietnia 2001 r. komisja rządowa postanowiła przedłużyć prace grupy roboczej do końca 2003 r. i skoncentrować się na innych aspektach działalności OUN i UPA – chodziło tutaj o okres 1929–1939, konflikt między Armią Krajową i UPA w czasie woj-

⁴⁷ G. Hryciuk, *Najnowsze ukraińskie badania nad historią najnowszą*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3), s. 328.

⁴⁸ Ibidem; A. B. Кентій, *Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис*, Київ 1998, 3.

⁴⁹ G. Hryciuk, *Najnowsze ukraińskie badania*, s. 328–331.

⁵⁰ Ibidem, s. 331–332.

ny oraz walkę UPA przeciwko przymusowej kolektywizacji wsi w okresie powojennym⁵¹.

Za czasów prezydentury Leonida Kuczmy kontynuowano kultywowanie tradycji udziału Ukrainy w II wojnie światowej i samych Ukraińców w szeregach Armii Czerwonej. Należałoby w tym momencie podkreślić, iż było to oczywiste, zważywszy na fakt ogromnych strat, w tym ludnościowych, które Ukraina poniosła z rąk niemieckich – wszak straciła kogoś większość rodzin. Sprawa zaczynała być nadzwyczaj delikatna, a sama tradycja OUN-UPA stawała się niezmiernie drażliwą kwestią. Dotyczyło to też szeregu innych kwestii z przeszłości, szczególnie mniej więcej ostatnich stu lat. Przytoczyć należy w tym miejscu opinię Mykoły Riabczuka, który napisał, iż „na Ukrainie kwestie stosunku do Petlury, Mazepy, OUN, UPA, itd., itp. dramatycznie dzieli społeczeństwo praktycznie według wszystkich parametrów (Zachód – Moskwa, »kapitalizm« – »komunizm«, ukrainizacja – rusyfikacja [...])”⁵². Władze polskie z kolei znajdowały się pod naciskiem środowisk kresowych, które domagały się pełnego ujawnienia zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich w czasie wojny, zwłaszcza na Wołyniu. Wzajemna normalizacja stosunków nie mogła się odbyć bez uporządkowania trudnych spraw z przeszłości. Rokiem przełomowym miał być 2003, kiedy to miała miejsce 60 rocznica tragicznych wydarzeń na Wołyniu. Prezydenci Aleksander Kwaśniewski i Leonid Kuczma 11 lipca 2003 r. odsłanili pomnik pomordowanych w Porycku (obecnie Pawliwce), gdzie zginęło około 200 osób, zamordowanych przez oddział UPA. Ponadto specjalne posłanie do narodów polskiego i ukraińskiego wyśtosował papież Jan Paweł II⁵³.

Wtedy (pierwsze lata XXI wieku), gdy w Polsce i na Ukrainie trwały ożywione dyskusje, których celem było doprowadzenie do pojednania, na Ukrainie pojawiły się pierwsze przejawy upamiętniania antypolskich akcji UPA. Wiosną 2003 r. w Janowej Dolinie, gdzie w kwietniu i maju 1943 r. sotnie UPA dokonały jednej z pierwszych masakr polskiej ludności cywilnej, odsłonięto tablicę z zadziwiającym napisem:

⁵¹ S. Kulczyk, *Polska problematyka w ukraińskich badaniach historii OUN-UPA*, [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2003, s. 136–137.

⁵² M. Riabczuk, *Historia najnowsza na łamach ukraińskiej prasy*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski i G. Motyka, Kraków 2000, s. 208.

⁵³ B. Berdychowska, *Ukraińcy wobec Wołynia*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 2003, z. 146, s. 69; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej*, s. 139–140.

Wmurowano ku czci 60-lecia Ukraińskiej Powstańczej Armii. Tu 21–22 kwietnia 1943 roku sotnie „Hostroho” i „Naływajki” okręgu wojskowego „Zahrawa” pod dowództwem pułkownika „Dubowego” zlikwidowały jedną z najlepiej umocnionych baz wojskowych polsko-niemieckich okupantów na Wołyniu – Janową Dolinę (teraz wieś Bazaltowe). W walce zlikwidowano niemiecką i polską załogę, wyzwolono z obozu jeńców wojennych i powstrzymano terrorystyczne akcje przeciwko okolicznym wsiom, które przeprowadzali polsko-niemieccy zaborcy⁵⁴.

Podobnych przypadków było więcej. Należy dodać, że zbitka frazeologiczna „polsko-niemiecka okupacja” na określenie lat II wojny światowej została wprowadzona do publicznego obiegu przez tygodnik „Wołyń” w nienawistnych wobec Polaków tekstach. Każdy numer tego czasopisma w 2003 r. zawierał materiały dotyczące „polskich zbrodni na Wołyniu”⁵⁵.

Podobnych przypadków było więcej, ale w Polsce nie były one nagłaśniane. I tak np. 11 lipca 2016 r. w Przebrażu na Wołyniu – miejscowości, której samoobrona odparła latem 1943 r. atak oddziałów UPA, 31 sierpnia 2016 r. miały miejsce uroczystości z okazji „masowej egzekucji blisko 2 tys. Ukraińców”. Były to już kolejne tego typu, poprzednio bowiem miały one miejsce we wrześniu 2014 r., a w 2015 r. uroczystość odsłonięto pomnik „na miejscu masowego rozstrzelania 2 tys. Ukraińców”⁵⁶. Warto przy okazji zauważyć, że na Wołyniu pomniki dowódcy tamtejszej UPA, Dmytra Klaczkiwskiego, jednego z organizatorów akcji antypolskich w tym regionie, zostały postawione m.in. w Równem, Orzewiu i Zbarażu, w Uhrynowie Starym powstało muzeum Stepana Bandery, a w Biłohoroszczu – muzeum Romana Szuchewycza⁵⁷. Na Wołyniu podjęto więc akcję kultywowania i heroizacji walk OUN-UPA z Polakami, a następnie aktów ludobójczej czystki etnicznej w czasie II wojny światowej.

Rosnące poparcie na Ukrainie dla środowisk nacjonalistycznych, odwołujących się do tradycji OUN-UPA, zawsze wywoływało zaniepokojenie w Polsce. Nie było ono nagłaśniane przez media. Nadchodzące z wschodniej granicy niepokojące sygnały jedynie od czasu do czasu przebijają się do mediów i były przedmiotem zainteresowania głównie środo-

⁵⁴ B. Berdychowska, op. cit., s. 100; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej*, s. 116–117.

⁵⁵ B. Berdychowska, op. cit., s. 99.

⁵⁶ *W Przebrażu ponownie upamiętniono „ofiary polskich szowinistów”*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/w-przebrazu-ponownie-upamietniono-ofiary> [dostęp: 09.09.2016].

⁵⁷ B. Piętka, *Niewygodne pytania*, „Myśl Polska” 11–18.10.2015, nr 41–42.

wisk kresowych oraz nielicznych polityków, przy czym władze państwowe zajmowały stanowisko optymistyczne i uspokajające. We wrześniu 2002 r. poseł Tadeusz Samborski z Polskiego Stronnictwa Ludowego zwrócił się do premiera Leszka Millera z zapytaniem w sprawie braku reakcji polskiego MSZ na próby podejmowania na Ukrainie prac nad projektami ustaw przyznających uprawnienia kombatanckie żołnierzom UPA, padło też pytanie o oficjalną reakcję polskiego MSZ na wszelkie próby (ze strony ukraińskiej) relatywizowania oceny moralnej zbrodni ludobójstwa. W utrzymanej w uspokajającym tonie odpowiedzi z 4 listopada 2002 r. minister spraw zagranicznych Włodzimierz Cimoszewicz stwierdził, iż problematyka OUN-UPA była wielokrotnie poruszana „w kontaktach ze stroną ukraińską”⁵⁸.

Lucyna Czechowska w opracowaniu dotyczącym polskiej polityki zagranicznej stwierdziła:

Federacja Rosyjska jest dla Rzeczypospolitej Polskiej partnerem o strategicznym znaczeniu, niemniej wskutek nagromadzenia lęków, stereotypów i poczucia krzywdy wyraża się ono przede wszystkim w politycznych projektach obliczonych na ograniczanie rosyjskich wpływów na całym obszarze postsowieckim. Jeszcze Mieroszewski „dowodził, że dobra jakość stosunków z potencjalnie silną, dużą terytorialnie Ukrainą, może stać się w przyszłości znaczącym atrybutem bezpieczeństwa w tej części Europy”. Maksyma: Rosja z Ukrainą to imperium, bez Ukrainy Rosja imperium nie będzie, zakorzeniła się nad Wisłą tak mocno, że począwszy od pierwszej połowy lat 90. podjęto się budowania polsko-ukraińskiego partnerstwa strategicznego, którego naczelnym celem uczyniono realizację euroatlantyckich aspiracji Ukrainy. Perspektywa 25 lat pokazuje, że słuszność miał Stanisław Bieleń, pisząc w 2004 r., że „paradoksem stało się to, że postawa polityków warszawskich okazała się bardziej proukraińska niż polityków z Kijowa”⁵⁹.

Trudno zgodzić się jednak z kolejnym jej twierdzeniem, iż „niezaprzeczalnym sukcesem obu stron jest jednakże przewyciężenie tzw. trudnej historii oraz wieloaspektowa współpraca na wszystkich szczeblach”⁶⁰. Nie udało się przewyciężyć historii, ponieważ władze ukraińskie zdecydowa-

⁵⁸ *Interpelacja nr 2095*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/55910778>; *Odpowiedź ministra spraw zagranicznych – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 2095*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/27726805> [dostęp: 21.09.2015].

⁵⁹ L. Czechowska, op. cit., s. 237.

⁶⁰ *Ibidem*.

ły się na budowę państwa opartego na tradycjach skrajnego nacjonalizmu, OUN i UPA, co wzbudziło uzasadniony niepokój w Polsce i świecie.

Bogumiła Berdychowska, wybitny znawca problematyki ukraińskiej, przeanalizowała dyskusję na temat Wołynia, jaka miała miejsce na Ukrainie w 60 rocznicę tragicznych wydarzeń, przytaczając wystąpienia zarówno historyków, publicystów, polityków i działaczy społecznych oraz dziennikarzy. Związane to było z podjętą wówczas w tę rocznicę próbą pojednania polsko-ukraińskiego. Niestety, oprócz bardzo nielicznych wystąpień poszczególnych osób krytykujących działalność OUN i UPA, w dyskusji na Ukrainie dominował ton pozytywny wobec tych organizacji i ich działalności oraz negatywny wobec Polski. Berdychowska pisze na zakończenie swojego artykułu:

Przez cały okres istnienia niepodległego państwa ukraińskiego problematyka polska nie była tak szeroko obecna w tamtejszych środkach masowego przekazu. Niestety, nigdy jeszcze tak dużo złego o Polsce i Polakach tam nie powiedziano i nie napisano, tak w kontekście historii, jak i współczesności. Przeciwnicy polskiego stanowiska w sprawie obchodów 60. rocznicy wołyńskiej tragedii, krytykując polską politykę w tym względzie, nie zawahali się zakwestionować całego dotychczasowego dorobku w stosunkach polsko-ukraińskich i przypisać całej „ukraińskiej” polityce Warszawy wrogie Ukrainie intencje⁶¹.

Dla poparcia tej tezy Berdychowska cytuje szereg wypowiedzi znaczących polityków i uczonych ukraińskich, na czele z opinią byłego prezydenta Leonida Krawczuka („dla mnie, na przykład, nie ma różnicy, co Rosja, co Polska”), którzy z całą mocą kwestionują opinie, jakoby Polska prowadziła proukraińską politykę, stwierdzając, iż myślenie takie oznacza „naśmiewanie się z Polaków i ich prezydenta”⁶². Na przykład wybitny historyk, profesor Jarosław Daszkewycz, stwierdził: „Z partnera strategicznego Polska przekształca się w strategicznego wroga, a z adwokata Ukrainy w *advocatus diaboli*, którego działania skierowane są przeciwko Ukrainie, dla dyskryminacji której stosowane są wszystkie możliwe sposoby politycznej dezinformacji, w szczególności na bazie sfalszowanej historii”⁶³.

⁶¹ B. Berdychowska, op. cit., s. 100.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, s. 101. Przykłady innych wypowiedzi kwestionujących rolę Polski jako „adwokata Ukrainy”. Twierdzenia, iż Polska nadal będzie czy też powinna być w dalszym ciągu „adwokatem” Ukrainy, wystawiają mówiącym te słowa polskim politykom fatalne świadectwo braku kwalifikacji do zajmowanych stanowisk.

Wreszcie odrzucano w tej dyskusji – poza nielicznymi wyjątkami – ukraińską winę za Wołyń, czego Bogumiła Berdychowska przytoczyła rozliczne przykłady, ukazując UPA jako siłę powstańczą, bohatersko walczącą z obcymi okupantami, do których zaliczono Polaków. Jest ta wina zresztą na Ukrainie obecnie całkowicie odrzucana⁶⁴.

W gruncie rzeczy jednak za prezydentury Leonida Krawczuka i Leonida Kuczmy sprawa ruchu nacjonalistycznego jego miejsca i roli w historii Ukrainy i krajów z nią sąsiadujących była dopiero przedmiotem dyskusji. Radykalna zmiana w polityce historycznej państwa nastąpiła wraz z dojściem do władzy Wiktora Juszczenki, który został zaprzysiężony na urząd prezydenta Ukrainy w 2005 r. Oparł on swoją politykę na budowaniu społeczeństwa narodowego, a jego decyzje dążyły do tworzenia tożsamości narodowej opartej na tradycji Hołodomoru, Stepana Bandery, Ukraińskiej Powstańczej Armii oraz dywizji SS Galizien. Postanowił on połączyć obie tradycje, w jednym ze swoich przemówień uznając, że zarówno ukraińscy czerwonoarmiści, jak i członkowie UPA walczyli o niepodległą Ukrainę. Takie połączenie zostało odrzucone przez jednych i drugich weteranów, ale te decyzje miały skutki dalekosiężne⁶⁵.

Jedną z pierwszych decyzji prezydenta Juszczenki było zwrócenie się do uczestników Kongresu OUN 12 sierpnia 2006 r.: „OUN zawsze była na czele walk o umocnienie idei narodowej [...]. OUN przeszła surową praktykę walk w dwudziestych i trzydziestych latach XX stulecia (z Polakami), w burzliwe lata II wojny światowej. Wasze unikalne doświadczenie i umiejętności łączenia twardej postawy narodowej z giętkim konstruktywizmem dziś nie traci na aktualności [...]. Dlatego OUN może być chwalebny przykładem dla wielu politycznych i społecznych sił Ukrainy. Jestem przekonany że Wasza organizacja nadal pozostanie jednym z kamieni węgielnych budowy Państwa Ukraińskiego [...]"⁶⁶.

Oznaczało to, że prezydent Ukrainy, o którym sądzono, iż jest zwolennikiem związania swojego kraju z Zachodem, jest faktycznie wielbicielem skrajnie nacjonalistycznych nurtów w tradycji ukraińskiej polityki. Ważną rolę w jego polityce odegrał, sięgający do tradycji nacjonalistycznych, dekret ze stycznia 2010 r. Tomasz Stryjek pisze o nim następująco:

⁶⁴ Ibidem, s. 76–77.

⁶⁵ T. A. Olszański, *Miejsce UPA*, s. 20–25.

⁶⁶ *Wiktor Juszczenko*, www.szkolnictwo.pl/szukaj,Wiktor_Juszczenko [dostęp: 22.08.2016].

Nadaniu narracji o ruchu antysowieckim charakteru źródła legitymizującego współczesną państwowość Ukrainy służył natomiast dekret prezydencki z 28 stycznia 2010 roku. Juszczenko uznał w nim za „uczestników walki o niepodległość Ukrainy w XX wieku” członków organizacji politycznych i wojskowych [...]. Juszczenko wymienił tu wszystkie rządy i formacje walczące zbrojnie o niepodległość pod narodowymi sztandarami. Do tego dokumentu nie włączył natomiast uczestników ruchu dysydenckiego z lat sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XX wieku⁶⁷.

Najbardziej głośnym echem odbiły się jego ostatnie decyzje, a mianowicie przyznanie 20 stycznia 2010 r. tytułu Bohatera Ukrainy Stepanowi Banderze, wcześniej zaś, 12 października 2007 r. dowódcy UPA Romanowi Szuchewyczowi. Wywołało to liczne protesty na Ukrainie i w świecie. Odznaczenie Szuchewycza zostało uchylone w 2011 r. przez Okręgowy Sąd Administracyjny w Doniecku, a decyzję tę ostatecznie zatwierdził 2 sierpnia Naczelny Sąd Administracyjny. Wcześniej, 2 kwietnia 2010 r., Okręgowy Sąd Administracyjny w Doniecku uchylił dekret prezydenta Juszczenki w sprawie tytułu dla Bandery, co zostało następnie zatwierdzone przez Naczelny Sąd Administracyjny 2 sierpnia 2011 r. Jako uzasadnienie decyzji w obu przypadkach podano, iż nadanie tytułu Bohatera Ukrainy nastąpiło niezgodnie z prawem; mianowicie po pierwsze, może go otrzymać wyłącznie osoba żyjąca, a po drugie, może go otrzymać jedynie obywatel Ukrainy, a zarówno Bandera, jak i Szuchewycz nigdy nie posiadali obywatelstwa tego kraju⁶⁸. Przy okazji trzeba dodać, że decyzja uhonorowania Bandery spotkała się z negatywną oceną prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego, który stwierdził m.in.: „Ostatnie działania Prezydenta Ukrainy godzą w proces dialogu historycznego i pojednania. Bieżące interesy polityczne zwyciężyły nad prawdą historyczną”⁶⁹.

Odznaczenie Bandery spotkało się z ostrzejszą reakcją w postaci krytycznej oceny tej postaci oraz decyzji prezydenta Juszczenki w rezolucji

⁶⁷ T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii*, s. 132–133.

⁶⁸ *Sąd: Bandera nie jest bohaterem Ukrainy*, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artyku-1/188209,Sad-Bandera-nie-jest-Bohaterem-Ukrainy> [dostęp: 05.02.2016].

⁶⁹ Archiwum Lecha Kaczyńskiego, <http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2010/art,9,1173,oswiadczenie-ws-nadania-stepanowi-banderze-tytu-1> [dostęp: 10.09.2016]. Problem odznaczenia Bandery w kontekście polskiej polityki zagranicznej omówił Ł. Adamski, *Uhonorowanie Stepana Bandery – wyzwania dla polityki RP wobec Ukrainy*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Stosunków Międzynarodowych” 26.01.2010, nr 13 (621).

Parlamentu Europejskiego z 25 lutego 2010 r.⁷⁰ Stwierdzono tam w punkcie 20, iż Parlament Europejski:

wyraża głębokie ubolewanie z powodu decyzji ustępującego prezydenta Ukrainy, Wiktora Juszczenki, który nadał pośmiertnie Stepanowi Banderze, przywódcy współpracującej z nazistowskimi Niemcami Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), tytuł „Bohatera Ukrainy”; w związku z tym wyraża nadzieję, że nowe władze ukraińskie ponownie rozważą takie decyzje i potwierdzą swoje przywiązanie do europejskich wartości⁷¹.

Także polscy europosłowie poparli tę rezolucję. Spotkała się ona z negatywną reakcją na Ukrainie. Były minister spraw zagranicznych Borys Tarasiuk, w liście do przewodniczącego Parlamentu Europejskiego Jerzego Buzka stwierdził m.in.: „nowo wybrany prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz, który jest daleki od ideałów i wartości europejskiej demokracji, może zasłonić się założeniami PE i usprawiedliwić nimi swoje antyukraińskie kroki, unieważniając prezydencki dekret dotyczący Bandery”⁷². W obronie Bandery, krytykując rezolucję, wystąpili też inni ukraińscy politycy: m.in. 6 listopada 2012 r. szef „Zjednoczonej Opozycji” Arsenij Jaceniuk, późniejszy premier, oraz Julia Tymoszenko, w styczniu 2011 r. komentując decyzję Sądu w Doniecku, powiedziała, iż „prezydent Ukrainy [W. Janukowycz] chce represjonować nie tylko aktywnych polityków, ale i prawdziwych bohaterów Ukrainy”⁷³. Pozytywną opinię o Banderze wyrazili także późniejszy przewodniczący parlamentu ukraińskiego Ołeksandr Turczynow, późniejszy sekretarz Rady Narodowego Bezpieczeństwa i Obrony Andrij Parubij, który jeszcze w marcu 2009 r. powiedział, iż „kwestia uszanowania OUN-UPA to nie tylko sprawa przywrócenia sprawiedliwości historycznej, to stwierdzenie naszej tożsamości narodowej i wartości nacji”⁷⁴.

⁷⁰ www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/2000629,Ukrajnicy-bronia-Stepana-Bandery-przed-PE [dostęp: 15.04.2016]

⁷¹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 25 lutego 2010 r. w sprawie sytuacji na Ukrainie, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2010-0035+0+DOC+XML+V0/PL> [dostęp: 15.04.2016].

⁷² M. Olchawa, *Gwiazdy i tryzub. Europejska integracja Ukrainy*, Kraków 2013, s. 219–221.

⁷³ T. Jasiński, *Kult OUN-UPA na Ukrainie*, <http://www.fronda.pl/blogi/czytanki-dawne-i-nie-tylko/kult-oun-upa-na-ukrainie,40715.html> [dostęp: 19.03.2016].

⁷⁴ Ibidem.

Wypowiedzi polityków ukraińskich świadczyły zarazem o tym, że prawie cała elita polityczna tego kraju tworzy i popiera kult OUN-UPA⁷⁵.

Doszło też do wystosowania petycji do Parlamentu Europejskiego, pod którą podpisy złożyło tysiące Ukraińców. W petycji tej stwierdzono, iż rezolucja ta „jest obraźliwa dla milionów Ukraińców, którzy zginęli lub zostali poddani represjom za swoje oddanie dla wolności i niepodległości”⁷⁶. Konieczne jest wyjaśnienie, że petycja ta zawiera oczywiste przekłamania co do faktów historycznych, poczynając od stwierdzenia: „30 czerwca 1941 we Lwowie Stepan Bandera i jego współpracownicy wbrew woli hitlerowskich Niemiec ogłosili odrodzenie niepodległej państwowości ukraińskiej, za co ponieśli śmierć lub zostali uwięzieni w nazistowskich obozach koncentracyjnych”⁷⁷. Rzecz polegała na tym, że informacja zarówno o ogłoszonym w tym dniu akcie odrodzenia państwa ukraińskiego, jak i zorganizowaniu przez frakcję Stepana Bandery OUN tzw. rządu Jarosława Stečki została przekazana przedstawicielom III Rzeszy (konkretnie wpłynęła do ministerstwa spraw zagranicznych Niemiec), innym państwom Osi oraz Hiszpanii, a więc choć kraju neutralnego, to przychylnie ustosunkowanego do III Rzeszy, który wysłał na front wschodni tzw. błękitną dywizję złożoną z ochotników. Akt odrodzenia, co zresztą było logiczne, nie został przekazany żadnemu państwu – przedstawicielowi koalicji antyniemieckiej⁷⁸.

W trzecim punkcie aktu odrodzenia państwa ukraińskiego stwierdzono:

Nowo powstałe Państwo Ukraińskie będzie ściśle współpracować z Nacjonal-Socjalistycznymi Wielkimi Niemcami, które pod przewodem swego wodza Adolfa Hitlera tworzą nowy ład w Europie i świecie i pomagają ukraińskiemu narodowi wyzwolić się spod moskiewskiej okupacji. Ukraińska Narodowa Rewolucyjna Armia, która tworzy się na ukraińskiej ziemi, walczy dalej wspólnie z sojuszniczą niemiecką armią przeciw niemieckiej okupacji o Suwerenne Soborne Ukraińskie Państwo i nowy ład na całym świecie⁷⁹.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ M. Riabczuk, *Ukraina. Syndrom postkolonialny*, Wrocław–Wojnowice 2015, s. 171.

⁷⁷ Ibidem, s. 172.

⁷⁸ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*, Львів–Київ 2001, s. 134–139.

⁷⁹ Ibidem, s. 123; A. Podhajecki, *OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*, Warszawa 2013, s. 175–180. Autor dokładnie omawia różne znajdujące się w obiegu naukowym wersje Aktu proklamowania państwa ukraińskiego z 30 czerwca 1941 r., co jest istotne, ponieważ niektórzy autorzy ukraińscy próbowali złagodzić wymowę sformułowań znajdujących się w dokumentach. Por. też: В. Сергійчук, *ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, Київ 1996, s. 239–240; *Українские националистические организации*

Przypomnieć należy, że Polska była w tym czasie w stanie wojny z Niemcami i ogłoszenie takiej deklaracji oznaczało, że jej twórcy zwiększają szeregi wrogów naszego kraju.

Ponieważ jednak podbite ziemie na wschodzie miały, w myśl nazistowskiej doktryny, przypaść niemieckim osadnikom, już w pierwszych dniach lipca Niemcy aresztowali zarówno Stepana Bandere w Krakowie, jak i cały rząd Jarosława Stečki we Lwowie, a Galicja Wschodnia została wcielona do Generalnego Gubernatorstwa jako piąty dystrykt – lwowski. Świadczyło to dobitnie o tym, że Hitler nie pozwolił Ukraińcom zostać niemieckim sojusznikiem, mimo czynionych przez nich w tym kierunku starań⁸⁰. Wynikało to z ideologicznych założeń nazizmu, wedle których narody słowiańskie zamieszkujące tereny na wschód od Niemiec stanowią najwyżej siłę roboczą, podludzi (*untermensch*), przeznaczonych do likwidacji i wysiedlenia na Syberię w ramach Generalnego Planu Wschodniego (GPO). Mimo to działacze z kręgu OUN w dalszym ciągu swoją przyszłość widzieli we współpracy z Niemcami⁸¹. Jest więc rzeczą zdumiewającą, że ogłoszona w 1941 r. w tym akcie deklaracja współpracy z III Rzeszą uznana została po latach za przedmiot do dumy w korespondencji do Parlamentu Europejskiego, prowadzonej przez opiniotwórcze środowiska ukraińskie. Pamiętać trzeba, że zarówno sam Parlament, jak i idea europejskiej integracji i współpracy wyrosły na gruncie sprzeciwu wobec haseł i idei lansowanych przez III Rzeszę i jej sojuszników.

Rezolucja Parlamentu Europejskiego ostatecznie nie przyniosła żadnych rezultatów. W liście do jego przewodniczącego Jerzego Buzka prezydent Juszczenko stwierdził, iż jego decyzja była „wyrazem szacunku dla osoby, która swoją działalnością przyczyniła się do ożywienia niepodległego państwa ukraińskiego”. Przeciwno rezolucji Parlamentu Europejskiego zaprotestowali też deputowani w obwodach lwowskim i tarnopolskim⁸². Zaś jeszcze na początku marca 2010 r. Światowy Kongres Ukraińców, organizacja zrzeszająca około 20 mln ludzi i koordynująca działalność całej ukraińskiej diaspory na świecie, wystąpił z apelem do Parlamentu Europejskiego o wycofanie rezolucji poświęconej Ukrainie. Jednocześnie wystąpił do świeżo wybranego prezydenta Wiktora Janukowycza i sprzeciwił

в годы второй мировой войны. Документы. В двух томах, том 1: 1939–1943, Москва 2012, s. 340–341.

⁸⁰ G. Mazur, J. Skwara, J. Węgiński, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa I IX 1939–5 II 1946*, Katowice 2007, s. 209–210.

⁸¹ A. Podhajecki, op. cit., s. 182–183.

⁸² M. Olchawa, op. cit., s. 223.

się „bezpodstawnym oskarżeniem wobec OUN” działającej pod przywództwem Bandery⁸³.

Zdecydowanie negatywne wobec odznaczenia Stepana Bandery było wystąpienie 11 marca 2010 r. najpoważniejszej organizacji żydowskiej – Ligi Przeciwko Zniesławianiu. Dyrektor Centrum Szymona Wiesenthala Mark Weitzman wystosował list do ambasadora Ukrainy w USA, w którym wyraził „głęboką dezaprobatę wobec niedawnego odznaczenia Bandery, który kolaborował z nazistami w początkach wojny, a którego stronnicy mieli związek ze śmiercią tysięcy Żydów i innych osób. [...] To farsa, że taki tytuł został nadany w czasie, gdy świat zatrzymuje się, by 27 stycznia wspomnieć ofiary Holocaustu”⁸⁴. Stanowisko to jest w pełni zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę, że OUN było współorganizatorem i jego członkowie brali udział w pogromach Żydów we Lwowie w czerwcu i lipcu 1941 r.⁸⁵

W tym miejscu konieczne jest przypomnienie wydarzeń, które miały miejsce w związku z powstaniem rządu Jarosława Stečki. Chodzi tutaj przede wszystkim o współudział ludzi, którzy go tworzyli, w Holocauście. Lwów został wtedy opanowany przez nacjonalistów z ugrupowania OUN-B, którzy już 30 czerwca 1941 r. ogłosili powstanie Української народної міліції (УНМ), która 2 lipca została oficjalnie podporządkowana SS. Działała w mieście do 13 sierpnia i pełniła funkcję pomocniczą wobec władz niemieckich. Uczestniczyła w pogromach ludności żydowskiej od 30 czerwca do 2 lipca, a także w pogromie tzw. dni Petlury 25–27 lipca (pochłonał 2 tys. ofiar). W dniu 13 sierpnia Niemcy rozwiązali УНМ i utworzyli „ukraińską policję pomocniczą”. W marcu 1942 r. liczyła ona około 500 ludzi, z tego 122 wcześniej było członkami ounowskiej УНМ. Według różnych ocen ofiarami pogromów w samym Lwowie było od 2 do 7 tys. ludzi⁸⁶. Udało się ustalić nazwiska dwóch członków OUN-B, którzy brali udział w pogromie we Lwowie (Mychajło Peczerśkyj

⁸³ *Ukraińcy bronią Stepana Bandery przed PE*, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artyku-1200629,Ukraińcy-bronia-Stepana-Bandery-przed-PE> [dostęp: 04.02.2016].

⁸⁴ *Centrum Wiesenthala krytykuje Ukrainę za odznaczenie Bandery*, www.rmf24.pl/fakty/swiat/news/Centrum [dostęp: 04.02.2016].

⁸⁵ J. P. Himka, *The Lviv Pogrom of 1941: the Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, „Canadian Slavonic Papers” 2011, vol. 53, no 2/4, pp. 209–243; И. Качановский, *Современная политика памяти на Волыни относительно ОУН(б) и нацистских массовых убийств*, <http://oun-b.livejournal.com/tag%D0%A3%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B5%20%D0%9E%D0%A3%D0%9D%20%D0%B2%20> [dostęp: 15.04.2016].

⁸⁶ „Шляхом легенды”: бандеровская милиция и львовские погромы 1941 г., <http://oun-b.livejournal.com/tag/Участие-ОУН-в-холокосте> [dostęp: 05.09.2016]. W Internecie

i Iwan Kowałyszyn) oraz stojących na czele YHM na Wołyniu: Omeljan Grabiec (później dowódca UPA-Południe) oraz Fedor Zaborowiec (później dowódca UPA w Okręgu Łuck). Pojawiło się nawet podejrzenie, że jedna z masakr we lwowskich więzieniach (wymordowanie więźniów z więzienia nr 4, tzw. Brygidek) w końcu czerwca 1941 r. przez NKWD faktycznie została przeprowadzona przez banderowską YHM i wykorzystana została następnie przez propagandę III Rzeszy, która przedstawiła ją jako dzieło funkcjonariuszy NKWD. Wydaje się to tym bardziej mało prawdopodobne, że zachowała się i została opublikowana dokumentacja masowego mordu przeprowadzonego przez NKWD, łącznie z imiennym wykazem zamordowanych⁸⁷. Natomiast o samych pogromach pisze także Timothy Snyder, podając w przypisach swoich prac dalszą literaturę na ten temat; nie sposób w tym miejscu bardziej szczegółowo zajmować się tym problemem⁸⁸. Zwrócił on też uwagę na fakt, że w pogromach wzięli udział ukraińscy nacjonaliści, członkowie radzieckiej milicji, którzy przeszli teraz na służbę niemiecką, a w ten sposób znaleźli sposób na swego rodzaju „rehabilitację” w niemieckich oczach za współpracę z NKWD⁸⁹.

Na zakończenie tego wątku trzeba dodać, że pomniki Bandery obecnie znajdują się już w wielu miastach na Ukrainie, m.in. we Lwowie, Iwano-Frankowsku, Drohobyczu, Stryju, Borysławiu, Kołomyji, Kamionce Strumiłowej, Dublanach, Mościskach, Uhrynowie Starym, Tarnopolu, Buchacz, Strusowie, Samborze. Kolejne planowane są w Łucku, Czerkasach, Równem, Kijowie, Czerniowcach. Jest on honorowym obywatelem wielu miast ukraińskich oraz patronem wielu ulic na Ukrainie⁹⁰. Na temat jego kultu ukazała się na Zachodzie ważna książka Grzegorza Rossolińskiego-Liebego. Jak do tej pory jest to jedyna naukowa praca poświęcona Banderze⁹¹. Wreszcie, co jest też bardzo niepokojące, w sondażu przeprowa-

można znaleźć ogromną ilość materiału dotyczącego udziału OUN w pogromie lwowskim (w mniejszym stopniu innych pogromach).

⁸⁷ Ibidem; *Петлюровки и мазепинки*, <http://oun-b.livejournal.com/tag/Участие-ОУН-в-холоксте> [dostęp: 05.09.2016]; М. Завадський, О. Кукси, П. Кулаковський, *Списки громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях західних областей УРСР на початку Великої Вітчизняної війни*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, t. 1/2 (6/7), s. 390–430.

⁸⁸ T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011, s. 219–221, 513.

⁸⁹ Idem, *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*, Kraków 2015, s. 210–213.

⁹⁰ B. Mendiak, *Nacjonalizm ukraiński jako czynnik destabilizujący bezpieczeństwo publiczne*, „Securitologia” 2014, nr 1, s. 67–76.

⁹¹ G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart 2014. Warto na marginesie zaznaczyć, że jego

dzonym przez serwis „112 Ukraina”, jesienią 2016 r. osiągnął on pierwsze miejsce w plebiscycie na największego męża stanu i bohatera narodu ukraińskiego, uzyskując ponad 35,4% głosów. Zaraz po nim znalazł się Włodzimierz Wielki z wynikiem 35%, a inne postacie osiągnęły daleko mniejsze notowania: Bogdan Chmielnicki 11,7%, Jarosław Mądry zaś 5,6 %⁹².

Dla pełnego obrazu trzeba napisać, że za prezydentury Juszczenki powstały dwa pomniki ofiar UPA – jeden w Ługańsku w Donbasie, drugi w Symferopolu na Krymie. Od problemu rzezi wołyńskiej władze ukraińskie starają się po prostu uciekać i eksterminacja Polaków z Wołynia i Galicji Wschodniej przez UPA jest na Ukrainie wciąż swoistym tabu, choć niektórzy ukraińscy historycy starają się to przełamywać. Nawet wtedy, gdy oficjalny Kijów czuje się zmuszony do wspólnego z Rzeczpospolitą oddania hołdu jej ofiarom, na różne sposoby uciekano od nazwania sprawców, tak by na wewnętrzny użytek mogło pozostać wrażenie, że sprawcami byli „okupanci”. Było to tym łatwiejsze, że dla Ukrainy cywilne ofiary UPA są zaledwie cząstką hekatombi jej ludności cywilnej podczas okupacji niemieckiej (szacuje się, że tylko na Wołyniu i w Galicji Wschodniej zginęło wówczas 800 tys. osób)⁹³.

Rosnące wpływy środowisk nacjonalistycznych doprowadziły do kolejnej rezolucji Parlamentu Europejskiego, tym razem 13 grudnia 2012 r. Była ona następstwem wyborów powszechnych do parlamentu w dniu 28 października 2012 r. i wszystkich okoliczności, w jakich się one odbywały. W rezolucji stwierdzono m.in., iż Parlament Europejski

„jest zaniepokojony wzrostem nastrojów nacjonalistycznych na Ukrainie, wyrażających się w poparciu dla partii Swoboda, która w konsekwencji weszła do Rady Najwyższej jako jedna z dwóch

tezy spotkały się z gwałtownym sprzeciwem na Ukrainie. W 2012 r. miał on wygłosić sześć wykładów: w Kijowie, Lwowie i Dniepropietrowsku. Skończyło się na wygłoszeniu tylko jednego – w niemieckiej ambasadzie w Kijowie, przeciwko czemu i tak protestował tłum członków Swobody. Reakcją na te wydarzenia była petycja w obronie wolności słowa i badań naukowych na Ukrainie i przeciw szykanowaniu Rossolińskiego-Liebego. Podpisało ją 97 osób, m.in.: Etienne François, Aleksandr Krugłow, Gertrud Pickhan, Susanne Heim, Alexander Wöll, Dovid Katz, Delphine Bechtel, Per Anders Rudling i Mark von Hagen. Więcej zob.: D. Bechtel, *Freedom of Speech On collaboration by Ukrainian Nationalists Against Jews under threat in Ukraine*, http://www.winnipegjewishreview.com/article_detail.cfm?id=2328&sec=3 [dostęp: 10.04.2016]; tamże inne linki dotyczące tej sprawy.

⁹² *Bandera prowadzi w sondażu na największego bohatera Ukrainy*, <http://www.kre-sy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/banzer-a-prowodzi-w-sondazu-na-najwiekszego-bohatera-ukrainy> [dostęp: 05.10.2016].

⁹³ T. A. Olszański, *Miejsce UPA*, s. 36–37.

nowych partii w tym organie i przypomina, że poglądy rasistowskie, antysemickie i ksenofobiczne są sprzeczne z podstawowymi wartościami i zasadami Unii, w związku z czym apeluje do partii prodemokratycznych w Radzie Najwyższej o niestowarzyszenie się z tą partią, niepopieranie jej, ani nietworzenie z nią koalicji”⁹⁴.

Rezolucja ta dobitnie świadczy o tym, że mimo zrozumienia na Zachodzie dla dążeń Ukrainy do wejścia do Unii Europejskiej, rosnąca popularność partii odwołujących się do tradycji współpracy z III Rzeszą, praktyka morderstw politycznych oraz polityka nawiązująca wprost do tradycji organizacji nazistowskich budziła coraz większe zaniepokojenie⁹⁵.

Środowiska nacjonalistyczne na Ukrainie sprawę nadania tytułu „Bohatera Ukrainy” nadal usiłują jednak wprowadzić na forum publiczne i doprowadzić do nadania tych odznaczeń Banderze i Szuchewyczowi. Między innymi na sesji lwowskiej Rady Miejskiej 10 lipca 2014 r. został wniesiony przez radnego Iwana Leszczyszyna projekt uchwały zaadresowanej do prezydenta Poroszenki i przegłosowanej przez 51 radnych, w której domagali się od niego powtórnego wydania dekretu o nadaniu Banderze i Szuchewyczowi tytułów Bohatera Ukrainy⁹⁶.

Istotnym problemem jest nawiązywanie do tradycji formacji walczących u boku III Rzeszy. W Polsce od szeregu lat prowadzone są badania nad stosunkami polsko-ukraińskimi w czasie II wojny światowej, czy też – szerzej rzecz ujmując – w XX wieku, a także nad dziejami masowego mordu Polaków na Wołyniu i innych częściach Kresów w okresie II wojny światowej. Z różnych przyczyn napotykały i nadal napotykają one na szereg trudności. W dniu 6 czerwca 2013 r. posłowie Prawa i Sprawiedliwości (PiS), Sojuszu Lewicy Demokratycznej (SLD) i Polskiego Stronnictwa Ludowego zgłosili wnioski o wpisanie do projektu uchwały o uczczeniu 70 rocznicy tych wydarzeń słowa ludobójstwo oraz ustanowieniu 11 lipca Dniem Pamięci Ofiar Zbrodni Wołyńskiej – Męczeństwa Kresowian. Miały miejsce uroczyste obchody tej rocznicy, w Sejmie zaś odbyła się burzliwa dyskusja. Ostatecznie podjął on uchwałę 12 lipca 2013 r. w sprawie zbrodni

⁹⁴ B. Mendyk, op. cit., s. 67–76; T. A. Olszański, *Miejsce UPA*, s. 36–37; Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 grudnia 2012 r. w sprawie sytuacji na Ukrainie, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2012-0507+0+DOC+XML+V0//PL&language=PL> [dostęp: 11.04.2016].

⁹⁵ J. Ryan, *Sytuacja na Ukrainie okiem obiektywnego obserwatora*, <http://www.fron-da.pl/blog/nie-jestesny-z-tego-swiata/sytuacja-na-ukrainie-okiem-obiektywnego-obszwator.38481.html> [dostęp: 10.04.2016].

⁹⁶ J. Wyganowski, *Ukraina. Tytuły bohatera dla twórców UPA*, www.suwalki24.pl/article/1,ukraina-tytuły-bohatera-dla-tworcow-upa [dostęp: 15.04.2016].

wołyńskiej, w której oddał hołd tysiącom zamordowanych na Wołyniu Polaków. Uchwała nie zadowalała jednak ani kresowian, ani wielu z posłów, samą bowiem zbrodnię określono tam jako „czystkę etniczną o znamionach ludobójstwa”, natomiast Sejm nie zgodził się na ustanowienie 11 lipca dniem upamiętnienia ofiar zbrodni wołyńskiej. Nastąpiło to m.in. w wyniku wystąpienia ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego, który dowodził, że „radykalny zapis mówiący o ludobójstwie może utrudnić europejską perspektywę Ukrainy” i ostatecznie przeważyły głosy posłów Platformy Obywatelskiej oraz zmiana stanowiska w tej sprawie w ostatniej chwili przez klub sejmowy Janusza Palikota, naciskanego o to przez Bronisława Komorowskiego i Adama Michnika⁹⁷.

Dopiero 22 lipca 2016 r., mimo gwałtownych oporów wielu środowisk w Polsce, wspieranych przez dyplomację ukraińską, ostatecznie sejm przyjął uchwałę w sprawie ludobójstwa na Wołyniu. Wcześniej, 8 lipca, uczynił to Senat RP, postulując jednocześnie w swojej uchwale, „aby Sejm ustanowił dzień 11 lipca Narodowym Dniem Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II RP” – jak głosiła uchwała upamiętniająca ofiary rzezi wołyńskiej, przyjęta przez Senat⁹⁸. Zaznaczyć tu należy, że przedstawiciele rządu USA, na czele z ambasadorem tego kraju w Warszawie Paulem W. Jonesem, prowadzili intensywne działania, aby ta uchwała nie została przeprowadzona, a prace nad nią nie były prowadzone przed szczytem NATO w Warszawie 8–9 lipca 2016 r. W tej sprawie ambasador USA co najmniej dwukrotnie osobiście interweniował w Kancelarii Prezydenta RP, na spotkaniu 26 czerwca 2016 r. w Truskawcu przewodniczący ukraińskiego parlamentu Andrij Parubij uzgodnił zaś to z marszałkiem sejmu RP Markiem Kuchcińskim. Uzgadnianie przez tego ostatniego programu prac polskiego parlamentu z jego ukraińskim odpo-

⁹⁷ https://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/msz_w_mediach/hold_sejmu_dla_Polakow_zamordowanych_przez_ukrai%C5%84skich_nacjonalist%C3%B3w [dostęp: 15.04.2016]; *Palikot: Michnik z Komorowskim zablokowali uchwałę o rzezi wołyńskiej*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia-polityka?zobacz/palikot-michnik-z-komorowskim-zablokowali-uchwale-o-rzezi> [dostęp: 02.10.2016]; A. Adamek-Świechowska, *Sejm uchwalil ustawę. Zbrodnia wołyńska to nie ludobójstwo*, http://www.wiadomosci24.pl/artykul/sejm_uchwalil_ustawe_zbrodnia_wolynaska_to_nie_ludobojstwo_275943.html [dostęp: 15.04.2016]. Szeroko wydarzenia 70 rocznicy opisał M. Siekierka, *Pamięć, polityka a społeczna świadomość w świetle obchodów 70. rocznicy zbrodni wołyńskiej – próba bilansu*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie 1991–2014. Próba bilansu*, red. M. Pietraś, M. Malskyj, B. Surmacz, Lublin 2016, s. 493–508.

⁹⁸ *Senat przyjął uchwałę upamiętniającą ofiary ludobójstwa na Wołyniu. Ostre protesty senatorów PO*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia-polityka?zobacz/senat-przyjal-uchwale-upamietniajaca-ofiary-ludobojstwa-na-wolynium-ostre-protesty-senatorow-po> [dostęp: 14.09.2016].

wiednikiem wywołało niesmak i oburzenie w Polsce oraz ostrą krytykę takiego postępowania marszałka sejmu⁹⁹. W sejmie zostały złożone projekty innych aktów prawnych, spośród których na uwagę zasługuje projekt nowelizacji ustawy o IPN, na mocy której podważanie zbrodni ludobójstwa na Wołyniu będzie karane, wniesiony przez posłów Klubu Parlamentarnego Kukiz'15, będące konsekwencją uchwały z 22 lipca¹⁰⁰.

W odpowiedzi na jej uchwalenie ukraińska Rada Najwyższa 8 września przyjęła rezolucję, w której ostro skrytykowała uchwały polskiego parlamentu, stwierdzając, iż jest to „krótkowzroczny i szkodliwy krok” oraz że „Polacy wybiórczo traktują historię”¹⁰¹. I na zakończenie tego wątku trzeba stwierdzić jeszcze jedną, bardzo ważną kwestię – stosunek społeczeństwa i badaczy do kwestii tej uchwały, a konkretnie użycia w niej słowa „ludobójstwo”. Można na ten temat szeroko się rozpisywać, charakteryzując opinie ugrupowań politycznych, poszczególnych polityków i innych osób, wypowiedzi w mediach. Brak tutaj miejsca na szerokie omówienie tego wątku. Chciałbym natomiast zauważyć następujące kwestie: po pierwsze, uchwała ta była swego rodzaju zadośćuczynieniem dla środowisk, które rodzinnie były związane z tą częścią Kresów, tak jak wcześniej ważne było ujawnienie zbrodni katyńskiej, i na szacunek zasługuje postawa władz Federacji Rosyjskiej, które wybudowały wojskowy cmentarz w Katyniu; po drugie, ważne było, iż sejm prawie jednogłośnie (432 posłów za, 10 wstrzymało się od głosu), przyjął uchwałę; po trzecie, uchwalenie jej wydaje się konsekwencją narastania fali kultu OUN-UPA na Ukrainie; po czwarte, jeszcze przed jej uchwaleniem zbrodnia wołyńska była traktowana na Ukrainie jako swego rodzaju plotka wywołana przez rosyjską propagandę; po piąte wreszcie, przez liczne środowiska na Ukrainie uchwalenie jej przez polski sejm zostało określone jako rezultat „specoperacji rosyjskich tajnych służb”.

Mówiąc o ludobójstwie, odwołam się w tym miejscu do tekstu Tadeusza A. Olszańskiego z 2001 r., na zakończenie którego autor pisze:

⁹⁹ Źródło w PiS: *USA naciskały na Polskę ws. uchwały o ludobójstwie wołyńskim*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka/?zobacz/zrodlo-w-pis-usa-naciskaly-na-polske-ws-uchwaly-o-ludobojstwie> [dostęp: 12.08.2016].

¹⁰⁰ *Podważanie zbrodni ludobójstwa na Wołyniu będzie karane – jest projekt ustawy*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/kukiz15-podwazanie-zbrodni-ludobojstwa-na-wolynium-bedzie-karane> [dostęp: 16.09.2016].

¹⁰¹ *Ukraińscy politycy: uchwała wołyńska to szkodliwy krok, Polacy wybiórczo traktują historię*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/ukrainscy-politycy-uchwala-wolynyska-to-falszywy-krok> [dostęp: 09.09.2016].

Powyższy artykuł powstał w 1991 r. Był on oparty na mojej głośnej publikacji w paryskich „Zeszytach Historycznych” (nr 90 z 1989 r., podpisanej pseudonimem Jan Łukaszów), już wtedy jednak musiałem korygować niektóre jego tezy, ze względu na postęp badań nad dziejami stosunków polsko-ukraińskich. [...] W 1991 r. w powyższym artykule wyraziłem pogląd, że wielka czystka etniczna na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (depolonizacja) z lat 1943–1944 nie miała cech ludobójstwa. Dziś muszę ze smutkiem przyznać, że myliłem się w tej sprawie. Coraz więcej ujawnianych dokumentów świadczy nie tylko o tym, że akcja depolonizacyjna miała charakter zaplanowanej operacji wojskowej i że istniał odpowiedni rozkaz kierownictwa OUN-UPA (choć sam rozkaz wciąż nie został odnaleziony), ale także o tym, że celem tej operacji była fizyczna eksterminacja (wymordowanie) przynajmniej większości ludności polskiej tych ziem, a nie tylko – jak mylnie uważałem – jej wypędzenie. Zatem była to zbrodnia ludobójstwa¹⁰².

Po obaleniu prezydenta Wiktora Janukowycza aktywność środowisk skrajnie nacjonalistycznych na Ukrainie gwałtownie wzrosła. Autorzy ukraińscy tłumaczą, że pamięć o tych nacjonalistycznych formacjach należy wprowadzić do budowy nowoczesnego społeczeństwa ukraińskiego. Lwowski historyk Wasyl Rasewycz napisał: „skoro [...] Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińska Powstańcza Armia walczyli o niepodległą i zjednoczoną Ukrainę, to pamięć o nich musi stać się fundamentem nowoczesnej ukraińskiej narracji narodowej”¹⁰³. Problem jednak polega na tym – poza tym istotnym skądinąd faktem, że ugrupowania te występowały przeciwko Polsce i Polakom przez cały okres swojego istnienia – że ugrupowania te, jak obszernie udowodniło to wielu badaczy problematyki w Polsce, Europie, USA i Kanadzie, posiadały charakter faszystowski, o czym pisali m.in. Tomasz Stryjek w Polsce, John Paul Himka w Kanadzie i Grzegorz Rossoliński-Liebe w Niemczech¹⁰⁴. Pierwszy z nich szeroko zreferował dyskusję toczoną przez badaczy na temat ideologii i charakteru OUN. Nie sposób w tym miejscu powtarzać wszystkich argumentów

¹⁰² T. A. Olszański, *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, <http://www.ji.lviv.ua/n20texts/pol/olszan-pol.htm> [dostęp: 21.08.2016].

¹⁰³ W. Rasewycz, *Kielbasa to kielbasa*, „Nowa Europa Wschodnia” 2014, nr 5, s. 27.

¹⁰⁴ T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii*, s. 334–341; *Nadchodzą złe czasy dla ludzi, którzy kiedykolwiek usiłowali pozytywnie wypowiadać się o OUN-UPA*, http://www.kresowianie.artykuly.info/artykuly,n242,nadchodza_zle_czasy_dla_ludzi_ktorzy_kiedykolwiek_usilowali_pozytywnie_wypowiadac_sie_o_oun.html [dostęp: 15.04.2016].

w całym rozdziale poświęconym tej kwestii. Poza tym – jak następnie pisze Stryjek:

oprócz recepcji cech ideologicznych i strukturalnych – na rzecz tezy o faszystowskim charakterze OUN-B w czasie wojny jest przejęcie przez nią metod politycznych państw Osi. Nie chodzi tu o zamachy na osoby sprawujące władzę czy odgrywające inne role publiczne, bo tę metodę stosowały różne ruchy polityczne przed powstaniem faszyzmu i po okresie jego dominacji, zarówno prawicowe, jak i lewicowe. Do specyfiki faszyzmu należała masowa przemoc wobec mniejszości narodowych i innych niż związane z nim elit intelektualnych, wynikająca z propagandy idei „oczyszczenia” ziemi ojczyściej z „obcych” wpływów i realizowania nie w sposób ukryty (jak w państwach komunistycznych), lecz jawny i pociągający masy do uczestniczenia w działaniach eliminacyjnych. W po części spontanicznej, po części kierowanej przez OUN-B „rewolucji narodowej” w lecie 1941 roku tysiące ludzi na Ukrainie zachodniej wzięło udział w aktach przemocy wobec mniejszości narodowych. W wielu przypadkach nie da się rozdzielić motywu politycznego i różnych form upokorzenia zaznaczonych wtedy przede wszystkim przez Żydów. Nie mniej ważkim wskaźnikiem percepcji metod faszystowskich przez OUN-B była przeprowadzona przez UPA akcja wypędzenia i wymordowania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944¹⁰⁵.

W innym miejscu Stryjek stwierdza dobitnie: „W świetle koncepcji *generic fascism* OUN w latach 1929–1945 można klasyfikować jako ugrupowanie faszystowskie”¹⁰⁶.

Faszystowski charakter OUN udowadniają też liczni uczeni na Zachodzie, zdumieni i przerażeni faktem ewolucji Ukrainy w stronę tradycji i praktyki państwa faszystowskiego, swego rodzaju zjawiskiem renesansu neonazizmu w tym kraju. Nie należy mieć wątpliwości, iż w przypadku zaakceptowania przez III Rzeszę tworzonoego przez frakcję banderowską OUN 30 czerwca 1941 r. rządu Jarosława Stečki powstałoby marionetkowe ukraińskie państewko o wybitnie faszystowskim obliczu, w ścisłym sojuszu z III Rzeszą. Pamiętać trzeba, że OUN, do której tak chętnie się odwo-

¹⁰⁵ T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii*, s. 340–341.

¹⁰⁶ Idem, *Narodowy i nacjonalistyczny – o nowych znaczeniach starych terminów w Polsce i na Ukrainie*, [w:] *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroycia i środowiska paryskiej „Kultury”*, red. M. Semczyszyn i M. Zajączkowski, Warszawa–Lublin–Szczecin 2014, s. 310.

łują obecnie ukraińskie władze, była organizacją współpracującą przez cały okres międzywojenny z niemieckimi służbami wywiadowczymi, zarówno w okresie republiki weimarskiej, jak i po dojściu Hitlera do władzy. Jedną z konsekwencji tego była współpraca w pewnym okresie służb wywiadowczych Polski i międzywojennej Czechosłowacji, wojskowi obu państw zaczęli bowiem klasyfikować OUN jako niemiecką agenturę, zagrażającą suwerenności obu krajów¹⁰⁷.

Jedną z ulubionych metod działania współczesnych nacjonalistów ukraińskich, zwłaszcza z dwóch ugrupowań – Swoboda i Prawy Sektor, które odwołują się do tradycji OUN-UPA i Stepana Bandery, są uroczyste marsze z pochodniami i sztandarami. Między innymi z okazji rocznicy jego urodzin (przyszedł na świat 1 stycznia 1909 r. w Uhrynowie Starym) 2 stycznia 2015 r. w centrum Kijowa miał miejsce marsz z pochodniami i sztandarami z okazji 106 rocznicy jego urodzin, z udziałem, według różnych źródeł, od tysiąca do kilku tysięcy ludzi – członków Prawego Sektora, partii Swoboda i pułku Azow. Przemawiał lider nacjonalistów Oleh Tiahnybok. Podobne marsze miały miejsce w innych miastach, m.in. we Lwowie i w Odessie. W wielu krajach budzi to zaniepokojenie, w tym w Polsce, gdzie dla uspokojenia opinii publicznej próbowano tłumaczyć, że marsze te jakoby nie mają wymowy antypolskiej, natomiast postać Bandery jest wykorzystywana ze względu na potrzeby psychologiczne w związku z toczącą się wojną. Rzekomo nie ma on mieć nic wspólnego z prawdziwym historycznym Banderą oraz że nie chodzi tutaj o walkę z Polską. Interpretacja ta jest jednak naciągana, w ten bowiem sposób narzucana jest społeczeństwu polskiemu swego rodzaju niepisana zmowa milczenia wobec wielu wydarzeń z przeszłości, podczas gdy na Ukrainie faktycznie mówi się o walkach z Polakami¹⁰⁸.

Od wielu lat na Ukrainie mają miejsce obchody rocznicy powstania 14 Dywizji SS Galizien, którą powołano do życia 28 kwietnia 1943 r. Pamiętać trzeba, że w organizowaniu jej wzięli udział działacze melnykowskiego skrzydła OUN, banderowcy zaś skierowali tam grupę swoich zaufanych ludzi. Nie sposób więc uważać, że jej powstanie nie miało nic

¹⁰⁷ Na ten temat szerzej zob.: G. Mazur, *Irredenta ukraińska jako przeciwnik wojskowych i policyjnych służb kontrwywiadowczych II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kontrwywiad II RP: (1914) 1918–1945 (1948)*, t. 3, red. Z. Nawrocki, Warszawa 2015, s. 32–45. Tamże w przypisach dalsza literatura.

¹⁰⁸ *Marsz na Ukrainie z okazji urodzin Bandery*, <http://wolnemedi.net/polityka/marsz-na-ukrainie-z-okazji-urodzin-bandery> [dostęp: 15.04.2016].

wspólnego z OUN¹⁰⁹. W kwietniu 2009 r. we Lwowie rozmieszczono plakaty sławiące tę dywizję, co było elementem akcji „Skarb narodu”, zainicjowanej przez partię Swoboda i jej lidera Oleha Tiahnyboka. Sprawa stała się głośna w Polsce, po kilku zaś dniach, jak doniosła prasa ukraińska, plakaty zostały usunięte, „pod naciskiem rosyjskich i europejskich programów i publikacji, które opowiadały o propagandzie nazizmu we Lwowie”¹¹⁰. Każdego roku w kwietniu i maju na Zachodniej Ukrainie miały miejsce obchody rocznicy utworzenia tej dywizji. W 2013 r. okazało się, że władze Lwowa są organizatorem koncertu z okazji 70 rocznicy utworzenia dywizji, który miał się odbyć 11 maja. Występować miał zespół Nachtigall (nawiasem mówiąc, była to nazwa ukraińskiego batalionu, który w 1941 r. u boku Niemców wkraczał na tereny Zachodniej Ukrainy, zajmując się głównie mordowaniem ludności żydowskiej i polskiej). W końcu kwietnia dla uczczenia rocznicy zorganizowano przemarsz ulicami miasta, w którym wzięło udział około 2 tys. ludzi¹¹¹. Warto na marginesie zauważyć, że podobne uroczystości – obchody rocznicy powstania jakiegokolwiek dywizji SS bądź instytucji nazistowskiej – są niemożliwe do przeprowadzenia w Niemczech, w świetle obowiązującego tam prawa. Jednakże 9 kwietnia 2015 r. parlament Ukrainy przyjął pakiet ustaw, wśród których były ustawa dekomunizacyjna oraz wymierzona w pozostałości nazistowskie. Nie przeszkodziło to w najmniejszym stopniu obchodom w parę tygodni później rocznicy powstania 14 dywizji SS, warto zaś przypomnieć, że formacja ta przez Trybunał w Norymberdze została uznana za zbrodniczą.

Uroczystości 70 rocznicy utworzenia 14 Dywizji SS w 2013 r. spotkały się z pewną reakcją w Sejmie. Mianowicie 13 czerwca 2013 r. poseł Andrzej Romanek z Klubu Parlamentarnego Zjednoczona Prawica wystąpił zapytaniem nr 4641 do ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego „w sprawie polsko-ukraińskiej polityki historycznej, na przykładzie 70. rocznicy utworzenia 14 Dywizji Grenadierów SS w Galicji”, w którym przypomniał, iż niektóre obecne władze ukraińskie określają jej żołnierzy bohaterami, przypomniał też, że Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze uznał wszystkie organizacje SS (za wyjątkiem SS-Reserywy) za organizacje zbrodnicze¹¹². W odpowiedzi podsekretarza stanu

¹⁰⁹ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej*, s. 256–269; tenże, *Dywizja „SS-Galizien”* („Haliyczyna”), [w:], „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 112.

¹¹⁰ *Ze Lwowa usunięto plakaty SS-Galizien*, www.dziennikpolski24.pl/artukul/2582712,ze-lwowa-usunieto-plakaty-ssgalizien,id,html [dostęp: 15.04.2016].

¹¹¹ J. Wyganowski, op. cit.

¹¹² *Zapytanie nr 4641 do ministra spraw zagranicznych*, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3EA08042> [dostęp: 11.04.2016].

w MSZ Henryki Mościckiej-Dendys z 19 lipca możemy przeczytać m.in., iż „Ministerstwo Spraw Zagranicznych nie interweniowało w przedmiotowej sprawie z uwagi na fakt, że jest ona odosobnionym przypadkiem działalności skrajnie nacjonalistycznych ugrupowań [...]. Prowadzimy również dialog z przedstawicielami partii Swoboda mający na celu wzajemne zrozumienie, a także ograniczanie nacjonalistycznych oraz ewentualnych antypolskich tendencji występujących na zachodzie Ukrainy”¹¹³. Odpowiedź była więc gładka i optymistyczna, ale należy sądzić, że faktycznie władze polskie, a zwłaszcza MSZ, nie prowadziły żadnej działalności w zakresie polityki historycznej i żadnej koncepcji jej prowadzenia nie posiadały, i w sumie nie wiadomo, co czynić wobec rosnącej fali skrajnego nacjonalizmu na Ukrainie.

W 2014 r. obchody rocznicy powstania 14 Dywizji SS wywołały jeszcze więcej zamieszania. Mianowicie, 27 kwietnia 2014 r. ulicami Lwowa przeszedł tzw. marsz wyszywanek ku czci żołnierzy tej dywizji. Dodać tutaj trzeba, że tzw. marsze wyszywanek na ogół nie miały żadnego politycznego ani historycznego wymiaru, lecz były promocją ukraińskiej kultury i patriotyzmu. Ten jednak tym razem dodatkowo wzbudził ogromne emocje z uwagi na fakt, że 27 kwietnia to Yom HaShoah, czyli izraelski dzień pamięci o Holocauście. Od marszu w tej intencji odcieły się główne siły polityczne we Lwowie, w tym ówczesna gubernator obwodu lwowskiego Iryna Sech, która objęła to stanowisko z ramienia partii Swoboda. Ostatecznie marsz przeszedł spod pomnika Stepana Bandery we Lwowie pod pomnik ofiar reżimów totalitarnych, gdzie odbył się mityng. Wzięło w nim udział według różnych ocen od 200 do 600 ludzi¹¹⁴. Według innych danych w pochodzie zorganizowanym przez miejscowych polityków partii Swoboda wzięło udział ponad 1000 osób¹¹⁵.

Na dzień 14 października prezydent Petro Poroszenko ustanowił nowe święto – Dzień Obrońcy Ojczyzny. Data jest nieprzypadkowa, ponieważ 14 października jest uznawany przez środowiska banderowskie jako dzień powstania Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Postanowieniem Ukra-

¹¹³ *Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra – na zapytanie nr 4641*, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/Interpelacja-Tresc.xsp?key=354796BB> [dostęp: 11.04.2016].

¹¹⁴ *Lwowscy weterani SS Galizien przeciwko marszowi ku swojej czci*, <http://histmag.org/Lwowscy-weterani-SS-Galizien-przeciwko-marszowi-ku-swojej-czci-9403> [dostęp: 15.04.2016].

¹¹⁵ *Ukraińcy we Lwowie uczcili rocznicę powstania dywizji SS Galizien*, <http://www.wprost.pl/ar/445984/Ukrajnicy-we-Lwowie-uccili-rocznice-powstania-dywizji-SS-Galizien> [dostęp: 15.04.2016].

ńskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej (UHWR) z 30 maja 1947 r. dzień ten został oficjalnie ustanowiony jako data powstania UPA¹¹⁶. Już od lat zresztą w wielu miastach Ukrainy odbywały się 14 października tradycyjne marsze dla uczczenia tej rocznicy¹¹⁷. Na przykład w 2011 r. około 10 tys. osób przeszło ulicami Kijowa w Marszu Chwały UPA, zorganizowanej przez partię Swoboda, od pomnika poety Tarasa Szewczenki przez plac św. Zofii, na którym znajduje się pomnik Bohdana Chmielnickiego, do Soboru św. Michała, gdzie odbył się uroczysty koncert. Porządku pilnowało 4 tys. milicjantów¹¹⁸.

Do dość istotnych zmian doszło po obaleniu i usunięciu ze stanowiska prezydenta Ukrainy Wiktora Janukowycza w lutym 2014 r. Zapoczątkowało to ostry konflikt na wschodzie Ukrainy i gwałtowny wzrost aktywności ugrupowań nacjonalistycznych oraz nawiązywania do tradycji OUN, UPA i czołowych jej działaczy na czele ze Stepanem Bandera. Sytuacja ta w polskich mediach była przemilczana, a jeśli już nie dało się uniknąć powiedzenia o narastaniu tej części ukraińskiej myśli, tradycji, aktywności tej części ukraińskiej polityki historycznej, stwierdzano, iż jest to tradycja zupełnie inna niż ta, do której przywykli Polacy – mianowicie jest to tradycja walki ze Związkiem Radzieckim, jego ideologią, instytucjami i strukturami, podczas gdy Polacy myślą o czymś zupełnie innym – OUN i UPA walczącym z Polską i Polakami w czasie II wojny światowej. Usiłowano przekonać, że ten polski przeciwnik był dla ukraińskich nacjonalistów przeciwnikiem drugorzędny. Takie stawianie sprawy było niezwykle fałszowaniem historii, przypomnieć trzeba bowiem, że w okresie międzywojennym OUN i jej poprzedniczka, UWG, walczyła przede wszystkim z państwem polskim, ich zaś aktywność wymierzona w ZSRR nie była zbyt duża.

Niepokój na Zachodzie wzbudził fakt, że w składzie sił, które wystąpiły przeciwko prezydentowi Janukowyczowi i ostatecznie obaliły go, znalazła się neonazistowska partia Swoboda oraz mający podobny charakter Prawy Sektor. Zostało to obszernie omówione w tekście profesora uniwersytetu w Winnipeg w Kanadzie Johna Ryana, który napisał m.in.

Jest godne uwagi, co odróżnia Niemcy od nacjonalistów Bandery na Ukrainie – jest to fakt, że Niemcy wzięły na siebie odpowiedzialność za popełnione okrutne zbrodnie. Porównajmy to do Lwowa, na

¹¹⁶ *Історія Українського війська 1917–1995*, Львів 1996, s. 482.

¹¹⁷ G. Skowron, *Ku czci obrońców czy UPA?*, <http://www.dziennikpolski24.pl/artyku-1/3612051,ku-czci-obroncow-czy-UPA,id,t.html> [dostęp: 15.04.2016].

¹¹⁸ *Ukraina: Marsz chwały UPA bez incydentów*, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,10475263,Ukraina,Marsz-chwaly-UPA-bez-incydentow> [dostęp: 15.04.2016].

Ukrainie, w którym żyjący jeszcze członkowie galicyjskiej Dywizji SS, ochotnicy-uczestnicy ludobójstwa, nadal paradują w święta, prezentując medale nadane im przez niemiecką III Rzeszę. W lipcu 2013 roku partia Swoboda zorganizowała marsz z okazji 70. rocznicy powstania 14th Waffen SS Division. Także 1 stycznia 2014 r. dla uczczenia 105. rocznicy urodzin Bandery, około 15 000 zwolenników Swobody maszerowało ulicami Kijowa, niektórzy mieli na sobie nazistowskie mundury wojskowe Waffen SS¹¹⁹.

Ryan zwraca przy tym uwagę, że w opisie wydarzeń na Ukrainie od momentu obalenia rządu Wiktora Janukowycza media głównego nurtu na całym świecie próbują wybielić charakter rządu ukraińskiego, aby zamazać jego neonazistowski obraz, w tym zwłaszcza ogromną rolę odgrywaną w nim przez członków Swobody. Ten fałszywy sposób przedstawiania wydarzeń na Ukrainie zapoczątkował amerykański „New York Times”¹²⁰.

W październiku 2014 r. Ministerstwo Nauki i Oświaty Ukrainy opublikowały wytyczne, dotyczące nowego sposobu obchodzenia rocznicy zakończenia II wojny światowej. Między innymi zwraca uwagę eliminowanie określeń „Niemcy” i „niemiecki” z kontekstów dotyczących tej wojny, brak wzmianek o niemieckich zbrodniach wojennych, w tym też o Holocauście, natomiast potraktowane bardzo szeroko zostały zbrodnie sowieckie, w tym też popełnione po zakończeniu wojny. Na miejsce określenia „Niemcy” pojawia się określenie „naziści”. W dokumencie tym na równi potraktowani zostali Ukraińcy, walczący w szeregach Armii Czerwonej i innych armii sojuszniczych (liczni walczyli w Wojsku Polskim i armii kanadyjskiej), oraz UPA, którą jednoznacznie zaliczono do sił sojuszniczych. W ten sposób powiększony został ogromnie wkład ukraiński do zwycięstwa nad III Rzeszą, całkowicie niezgodnie zresztą ze stanem faktycznym (dalej piszę o 250 tys. Ukraińcach walczących po stronie III Rzeszy)¹²¹. We wspomnianych wytycznych jest mowa o UPA jako o jednej z sił zbrojnych, które przyczyniły się do zwycięstwa nad III Rzeszą, przy czym pominięto zbrodnie popełnione przez formacje nacjonalistyczne. Podniesienie UPA do tej rangi, bez krytycznej refleksji nad jej działalnością, wywołało sprze-

¹¹⁹ J. Ryan, *The Media Disinformation Campaign on Ukraine: „There are No neo-Nazis in the Interim Government*, „Global Research” 03.04.2014; idem, *Sytuacja na Ukrainie okiem obiektywnego obserwatora*08.09.2016.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ T. A. Olszański, *Nowe tendencje w ukraińskiej polityce historycznej*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-02-04/nowe-tendencje-w-ukraińskiej-polityce-historycznej> [dostęp: 07.09.2015].

ciwy w Polsce oraz ostre reakcje wielu środowisk w Europie i świecie¹²². Tomasz Stryjek zwrócił uwagę na fakt, iż niemożliwe jest uznanie OUN-UPA jako organizacji ruchu narodowyzwolenczego oraz utrzymanie ich wizerunku jako siły konsekwentnie antyfaszystowskiej, ponieważ prowadziły one ostrą walkę przeciwko Żydom, Polakom i Rosjanom w lecie 1941 r. oraz kierownictwo podjęło decyzję o całkowitym „oczyszczeniu” z ludności polskiej zachodniej Ukrainy¹²³.

Dlatego też warto w tym miejscu przypomnieć ustalenia ukraińskiego historyka, Andrija Bolanowskiego, który stwierdził, iż w latach II wojny światowej w siłach zbrojnych III Rzeszy walczyło około 2 mln cudzoziemców, z czego połowa ze Wschodniej Europy. Pod względem liczebności na drugim miejscu plasowali się Ukraińcy, których w latach 1939–1945 przewinęło się 250 tysięcy. To, że Niemcy nie chcieli utworzenia ukraińskiego państwa, choćby marionetkowego, nie przeszkadzało Ukraińcom w ciągłym stawianiu na III Rzeszę w próbach jego zbudowania¹²⁴.

Uroczystości ku czci 14 Dywizji SS odbywają się w dalszym ciągu co roku na wiosnę. W dniu 7 czerwca 2015 r. w Iwano-Frankiwsku odbył się koncert ku jej czci. Poległych SS-manów uczczono minutą ciszy, a przed koncertem zabrał głos 95-letni były jej żołnierz¹²⁵. Trzeba w tym momencie zauważyć, że uroczystości te stanowiły kompletne zlekceważenie ustaw z 9 kwietnia 2015 r., wymierzonych także przeciwko nazistowskim pozostałościom na Ukrainie.

Oprócz 14 Dywizji SS czczona jest uroczystość pamięć także innych jednostek ukraińskich walczących u boku III Rzeszy oraz związanych z nimi postaci. W dniu 11 lutego 2015 r. parlament ukraiński podjął decyzję o obchodach na szczeblu państwowym 120 rocznicy urodzin płk. Petra Diačzenki, który m.in. w 1943 r. zorganizował Ukraiński Legion Samoobrony (inna nazwa: Legion Wołyński). Brał on udział w zwalczaniu powstania warszawskiego, odznaczając się ogromnym okrucieństwem wobec ludności cywilnej, pacyfikując Czerniaków, został odznaczony niemieckim Żelaznym Krzyżem. Po wojnie zamieszkał pod Nowym Jorkiem, gdzie zmarł¹²⁶. Informacja o tym posunięciu parlamentu ukraińskiego wywołała oburzenie

¹²² Ibidem.

¹²³ T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii*, s. 309–310.

¹²⁴ А. Боляновський, *Українські військові формування в Збройних Силах Німеччини (1939–1945)*, Львів 2003, s. 531.

¹²⁵ *Na Ukrainie odbył się koncert ku czci dywizji SS Galizien*, „Bibula. Pismo niezależne” <http://www.bibula.com/?p=82114> [dostęp: 15.04.2016].

¹²⁶ *Kat Wołynia i Warszawy będzie uczczony na Ukrainie*, wiadomosci.onet.pl/kraj/kat-wolynia-i-warszawy-bedzie-czczony-na-ukrainie/27V/7w [dostęp: 15.04.2016].

w Polsce, choć media jak zwykle to wydarzenie skwitowały milczeniem, a tym razem jedynie Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) zaproponował podjęcie przez Sejm RP uchwały wyrażającej zaniepokojenie gloryfikowaniem na Ukrainie nacjonalistycznych zbrodniarzy¹²⁷. Proponowany jej projekt nie stał się jednak przedmiotem obrad Sejmu i uchwała, niestety, nie została uchwalona. Natomiast krytycznie pod adresem władz Ukrainy, przypominając zbrodnie UPA, wypowiedział się prezydent Czech Miloš Zeman. W liście otwartym w dniu 8 stycznia 2015 r. przypomniał słowa Bandery: „Zabij każdego Polaka w wieku od 16 do 60 lat” oraz fakt udziału Szuchewycza w pogromach Żydów we Lwowie w 1941 r., konkludując: „nie mogę pogratulować Ukrainie takich narodowych bohaterów”¹²⁸. Zostało to pominięte milczeniem przez media w Polsce i tylko nieliczne środowiska zareagowały na to wystąpienie czeskiego prezydenta, kierując do

¹²⁷ SLD wyraża sprzeciw wobec faszyzacji Ukrainy i niebezpieczeństw stamtąd płynących dla Polski, <https://cyklista.wordpress.com/2015/03/22/sld-wyraża-sprzeciw-przeciwko-faszyzacji-ukrainy-i-niebezpieczeństw-stamtąd-płynących-dla-polski> [dostęp: 15.04.2016]. Dla porządku trzeba zaznaczyć, że w biografii płk. Diaczenki, zamieszczonej w A. Kolańczuk, *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemyśl 2009, s. 95, jego udział wraz z dowodzonym przez siebie oddziałem ze składu Ukraińskiego Legionu Samoobrony (Legion Wołyński) w sile 216 ludzi został opisany wyjątkowo mętnie: „Tydzień po wybuchu powstania warszawskiego część legionu dostała rozkaz przebicia się pod Warszawę. Dwie kompanie (około 400 ludzi) pod dowództwem płk. P. Diaczenki przebywały na terenie Czerniakowa i zajęły stanowiska naprzeciw wojsk marszałka K. Rokossowskiego. W napisanej w czasie pobytu w więzieniu relacji 1 Frontu Białoruskiego [?! – przyp. G. M.] naczelnego dowódcy oblężenia Warszawy gen. von dem Bacha brak jest wzmianki o udziale wspomnianego oddziału P. Diaczenki w walkach. Wiadomo, że jego oddział został wycofany w okolice Krakowa, gdzie znajdowały się jeszcze dwie kompanie i oddział kawalerii ULS płk. Wołodymyra Herasymenki”. Ta informacja jest wyjątkowo mętna: po pierwsze, co to znaczy „przebicia się”? Były to tereny okupowane przez Niemców, więc mogło chodzić jedynie o walki z polską partyzantką. Po drugie, w czasie powstania oddział ten, podobnie jak inne, „nie zajmował stanowisk”, lecz brał aktywny udział w walkach z powstańcami. Kolańczuk w tym tekście po prostu fałszuje życiorys Diaczenki. Natomiast szczegółowy jego życiorys zawierają prace: K. Filipow, M. Majewski, *Mjr dypl. Piotr Diaczenko – w matni wywiadów*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. 2, red. T. Dubicki, Łomianki 2012, s. 211–218; M. Majewski, *Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943–1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” nr 2/2005, s. 295–327. Przy czym w tym ostatnim artykule podanych jest szereg nazwisk żołnierzy ULS, biorących udział przy tłumieniu powstania warszawskiego. W obu tych artykułach jest wiele informacji o współpracy płk. Diaczenki w czasie II wojny światowej z niemiecką Abwehrrą; w okresie międzywojennym oficera kontraktowego Wojska Polskiego.

¹²⁸ *Prezydent broni Polaków. Miloš Zeman – prezydent České republiky*, <https://wirtualnapolonia.com/2015/01/09/prezydent-broni-polakow-milosz-zeman> [dostęp: 15.04.2016]; <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1329,title,Spor-o-banderowcow-w-Czechach> [dostęp: 15.04.2016].

niego listy z wyrazami wdzięczności¹²⁹. W innej swojej wypowiedzi prezydent Zeman skrytykował władze ukraińskie za gloryfikowanie Bandery oraz Szuchewycza jako odpowiedzialnego za rozstrzelanie w 1941 r. kilku tysięcy Żydów¹³⁰.

Do tradycji Wehrmachtu oraz jednostek SS w czasie II wojny światowej zaczęły nawiązywać niektóre jednostki współczesnej armii ukraińskiej oraz Gwardii Narodowej. W ukraińskim batalionie ochotniczym „Ajdar” znajdował się pododdział im. Oskara Dirlewangera (dowódcy oddziałów SS niezwykle krwawo zwalczających powstanie warszawskie). Ujawnił to komentator TV Republika Tomasz Maciejczuk, co wywołało ogromną konsternację w Polsce i na Ukrainie oraz spowodowało bardzo ostre ataki na niego samego, lecz zostało następnie potwierdzone przez brytyjski „The Guardian”¹³¹.

Władze polskie dążyły do tego, aby wszelkie historyczne resentymenty nie rzutowały na wzajemne stosunki, poprzez nienagłaśnianie informacji o narastającym kulcie Stepana Bandery, Romana Szuchewycza oraz OUN-UPA. Nie zawsze się to udawało, wydarzenia na Ukrainie nabierały bowiem zbyt wielkiego rozgłosu. Dotyczyło to zwłaszcza uchwalenia 9 kwietnia 2015 r. kilku ustaw, w tym ustawy „O prawnym statusie i uczczeniu pamięci bojowników za niezależność Ukrainy w XX wieku”, na mocy którego „państwo uznaje za legalne formy i metody walki za niezależność Ukrainy w XX wieku”. Jej ostatni, 6 artykuł mówił o wprowadzeniu odpowiedzialności karnej za krytyczne pisanie o bojownikach o niepodległość Ukrainy w XX wieku, w tym członkach UWÓ oraz OUN i UPA¹³². W praktyce

¹²⁹ <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/01/jego-ekscelencja-prezydent> [dostęp: 15.04.2016].

¹³⁰ *Stanowczy komentarz prezydenta Czech Milosza Zemana o ukraińskich banderowcach*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia.europa-srodkowa?zobacz/stanowczy-komentarz-prezydenta-czech-milosza-zemana-o-ukraińskich-banderowcach> [dostęp: 15.04.2016]. Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, co prawda, w swoim „Biuletynie Informacyjnym” z 10 stycznia 2015 r. poinformowało, że cytowanych przez czeskiego prezydenta słów użył nie Stepan Bandera, ale pochodzą one z rozkazu dowódcy UPA na Wołyniu Dmytro Klaczkivskiego z czerwca 1943 r. *Zeman pouczał Ukraińców na temat Bandery*, <http://www.studium.uw.edu.pl/?post/20063> [dostęp: 15.04.2016]; *Historyk: Bandera dowodził rzezią Polaków z uwięzienia*, <http://forum.nowiny24.pl/historyk-bandera-dowodzil-rzezia-polakow-z-uwiezienia-t87114> [dostęp: 15.04.2016].

¹³¹ B. Piętka, *Gloryfikacja ukraińskich zbrodniarzy*, „Myśl Polska” 12–19.04.2015, nr 15–16; idem, *Czciociele Dirlewangera*, „Myśl Polska” nr 51–52 (2013/14), 21–28.12.2014; *Dirlewangerowcy w batalionie Ajdar? Relacja polskiego wolontariusza*, <http://www.fronda.pl/blogi/czytanka-dawne-i-nie-tylko/dirlewangerowcy-w-batalionie-ajdar-relacja-polskiego-wolontariusza,42142.html> [dostęp: 15.04.2016].

¹³² „Hołos Ukrainy” 20.05.2015, nr 87.

oznacza to wprowadzenie cenzury, jakiej wcześniej na Ukrainie w ogóle nie było. Krytyczne pisanie o tych organizacjach i działaczach może zakończyć się zastosowaniem odpowiedzialności karnej, łącznie z karą więzienia. Oznacza to, iż historycy, zwłaszcza na Ukrainie, będą wstrzymywać się przed jakimikolwiek krytycznymi opiniami. Oznacza to też próbę narzucenia całemu środowisku historyków milczenia na niewygodne tematy, takie jak kwestia Wołynia. Jednak formułowane są opinie, iż pisanie na te tematy jest działaniem na rzecz Rosji w konflikcie we wschodniej Ukrainie. Politycy ukraińscy bez przerwy głoszą, iż kwestiami tymi winni zająć się tylko i wyłącznie historycy. Być może podtekstem powstania w 2015 r. z inicjatywy Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej Polsko-Ukraińskiego Forum Historyków, w skład którego wchodzi po sześciu historyków z Polski i Ukrainy, jest zamiar doprowadzenia do sytuacji, w której można by wszelkie próby podejmowania niewygodnych tematów ucinąć argumentem, że zajmują się tym historycy, więc nie ma powodu dokładnego ich omawiania i oznajmiania z nimi szerokiej opinii publicznej. Jako uczestnik tego Forum uważam, że jest to stanowisko nie do przyjęcia, które można jedynie porównać z argumentacją przed wielu laty w Polsce działaczy, którzy twierdzili, że podnoszenie wielu kwestii z historii Polski szkodzi sojuszowi polsko-radzieckiemu.

Ustawy z 9 kwietnia 2015 r. zostały ostro skrytykowane w Izraelu. Na łamach wpływowego dziennika „Haaretz” stwierdzono, iż „Nowe prawo zabrania eksponowania nazistowskiej symboliki, ale inne prawo wymaga, by honorowano grupy nacjonalistów zaangażowane w mordowanie Żydów i Polaków. [...] Inna ustawa przewiduje, że Ukraińcy będą honorować szereg organizacji nacjonalistycznych z okresu II wojny światowej – takich jak Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów czy Ukraińska Powstańcza Armia, które walczyły u boku nazistów”¹³³. Ponadto na łamach „Haaretz” stwierdzono, iż od tej pory przestępstwem będzie kwestionowanie zasadności działań UPA, która zamordowała dziesiątki tysięcy Polaków w jednej z najbardziej ohydnych czystek etnicznych w historii Ukrainy oraz że zabroniona będzie także krytyka OUN, która kolaborowała z nazistowskimi Niemcami¹³⁴. Ustawy te spotkały się też z ostrą krytyką wielu uczonych z USA, Kanady, Australii i Zachodniej Europy, a także Ukrainy, którzy wyrazili ją w liście otwartym do prezydenta Petra Poroszenki i przewodniczącego Rady Najwyższej Wołodymyra Grojsmana. Wśród sygnatariuszy tego listu znaleźć można tak znane nazwiska, jak: Dominique Arel (dy-

¹³³ „Haaretz” 07.09.2015.

¹³⁴ Ibidem.

rektor studiów ukraińskich ukraïnoznanawczych University of Ottawa), Eric Aunoble (Geneva University), Martin Aust (University of Basel, Szwajcaria), Markian Dobczansky (Stanford University), Marko Bojcun (London Metropolitan University), Sofia Dyak (dyrektor Centre for Urban History of East Central Europe, Lwów), Frank Golczewski (University of Hamburg), Mark von Hagen (Arizona State University), Evgeny Finkel (George Washington University), Rory Finin (University of Cambridge), Guido Hausmann (Ludwig-Maximilian University University, Monachium), John-Paul Himka (University of Alberta, Kanada), Adrian Ivakhiv (University of Vermont), Kerstin S. Jobst, Andreas Kappeler (obaj University of Vienna, Austria), Padraic Kenney (Indiana University), Oleh Kotsyuba, Nadiya Kravets (oboje Harvard University), David Marples (University of Alberta), Grzegorz Rossoliński-Liebe (Freie Universität Berlin) i wielu innych, protestujących w ten sposób przeciwko narastającej fali neonazizmu na Ukrainie oraz wprowadzaniu tam cenzury wobec historyków¹³⁵.

Na zakończenie trzeba napisać o jeszcze kilku aspektach ukraińskiej polityki historycznej, które niespodziewanie budzą coraz większy niepokój. Przede wszystkim wydaje się, że wśród polskich polityków i publicystów dominuje ogląd sytuacji na Ukrainie formułowany przez pryzmat tzw. pobożnych życzeń. Jednym z nich jest złudzenie, iż ukraińscy nacjonałiści zaczną prezentować propolską postawę. Paweł Mazur pisał np.: „Wśród ukraińskich nacjonalistów można łatwo dostrzec tendencje do spychania na dalszy plan trudnej polsko-ukraińskiej historii, szczególnie kwestii Wołynia, by nie przeszkodziła w rozwijaniu się pomyślnych kontaktów między narodami polskim i ukraińskim. Trzeba natomiast zaznaczyć, że do pełnego pojednania może dojść tylko wtedy, gdy obie strony przyznają się do błędów i potępią niechlubne karty w swojej historii”¹³⁶. To wszystko brzmi niezwykle optymistycznie, ale nacjonałiści ukraińscy (szerzej: władze ukraińskie) traktują kultywowanie tradycji OUN-UPA jako część swojej tradycji historycznej i narzędzie budowy tożsamości narodowej. Dlatego nie mogą potępić niechlubnych kart w historii i przyznawać się do błędów, skoro ma to być wzór do naśladowania. Polscy politycy stają się tutaj więźniami własnych koncepcji (a konkretnej jednej – ULB sformułowanej przed wieloma laty przez Giedroycia i Mieroszewskiego) – i zanie-

¹³⁵ *List otwarty do władz Ukrainy ws. ustawy gloryfikującej UPA – podpisują naukowcy z USA, Europy i Ukrainy*, <http://www.pch24.pl/list-otwarty-do-wladz-ukrainy-ws-ustawy-gloryfikujacej-upa-podpisuja-naukowcy-z-usa-europy-i-ukrainy,35288,i.html> [dostęp 20.02.2016].

¹³⁶ P. Mazur, *Nacjonałiści ukraińscy i narodowcy polscy*, „Arcana” 2015, nr 6, s. 62.

pokojonym posłom, interpelującym czynniki rządowe, udzielają coraz bardziej zdumiewających odpowiedzi. W dniu 3 lutego 2016 r., w odpowiedzi na interpelację posła Roberta Winnickiego sekretarz stanu w MSZ Katarzyna Kacperczyk powiedziała m.in.:

należy zauważyć, że na przestrzeni ostatnich lat, postrzeganie Zbrodni Wołyńskiej na Ukrainie uległo znaczącej ewolucji. Wcześniej posługiwano się na Ukrainie terminami wydarzenia i tragedia. Obecnie historycy ukraińscy mówią o zbrodni przeciwko ludności. Wydaje się, że w sytuacji trwającego w Donbasie konfliktu zbrojnego radykalne zaostrzenie retoryki wobec Zbrodni Wołyńskiej i udziału formacji OUN-UPA nie przyniesie zamierzonych efektów, a wręcz może doprowadzić do zahamowania prowadzonego dialogu z Ukrainą. Obecne działania na rzecz obrony terytorium przed agresją zewnętrzną są w ukraińskiej narracji przedstawiane jako bezpośrednia kontynuacja wysiłku walki niepodległościowej UPA. Podważanie heroizmu UPA jest odbierane jako działanie antyukraińskie, zgodne z duchem rosyjskiej propagandy¹³⁷.

Nie sposób zinterpretować to inaczej, jak przyznanie przez polski MSZ, że obecna Ukraina i jej przywódcy są spadkobiercami i następcami OUN-UPA. Nie ulega wątpliwości, iż dla wielu osób w Polsce po wybuchu konfliktu na wschodzie Ukrainy wspomnianie o negatywnych stronach działalności ukraińskich organizacji nacjonalistycznych w przeszłości stało się, używając analogii z przeszłości, swego rodzaju „godzeniem w sojusze”. Nie można zgadzać się na takie stawianie sprawy, jest to bowiem sprzeczne z polską racją stanu. Przytoczyć tu należy słowa Tomasza Stryjka:

Powrót w wyniku rewolucji 2013/2014 roku stosunków między Ukrainą a UE na ścieżkę prowadzącą do akcesji powinno sprzyjać zdobyciu w tym kraju wpływu na politykę władz wobec pamięci przez środowiska reprezentujące historiografię krytyczną wobec OUN i UPA (warunkiem skuteczności tego wpływu jest jednak to, że nie będą one kojarzone z żadną z sił politycznych). Jakie mogłyby być konsekwencje takiej zmiany? Po pierwsze, do podręczników historii najnowszej wprowadzono by kwestię podobieństw między ruchami faszystowskimi w Europie a OUN do końca II wojny światowej. Po drugie, w nauczaniu o Holocauście kwestie udziału ludności ukraińskiej rozpatrywano by w szerokim kontekście, m.in.

¹³⁷ *Odpowiedź na interpelację nr 384*, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/Interpelacja-Tresc.xsp?key=60B91004> [dostęp: 06.04.2016].

z uwzględnieniem antysemityzmu rozpowszechnionego w ruchu nacjonalistycznym. Po trzecie, działania UPA wobec Polaków wołyńskich i galicyjskich w latach 1943–1944 zinterpretowano by nie tylko jako element ukraińskiej strategii niepodległościowej, chłopskiej walki o ziemię czy odpowiedzi na straty zadane przez podziemie polskie, lecz także jako formę eliminacjonizmu. Po czwarte w końcu, walkę UPA przeciw władzy sowieckiej ukazano by nie wyłącznie jako zmagania z obcą interwencją, ale także jako wojnę w łonie samego społeczeństwa ukraińskiego¹³⁸.

Zasadniczym problemem jest to, że nie można się zgodzać na taką politykę historyczną i interpretowanie polskiej historii, które oznaczałoby przemilczanie tych wydarzeń tylko dlatego, że były one dziełem ugrupowań, do których nawiązują elity obecnie rządzące Ukrainą, prowadzące prozachodnią politykę. Fakt, że w opinii władz ukraińskich jest to niekorzystne dla strony ukraińskiej, nie jest powodem, by nie pisać krytycznie o OUN-UPA i milczeniem kwitować tragedię Wołynia albo usprawiedliwiać sprawców tego masowego mordy. Nie ma zgody na to, aby wydarzenia z historii Polski były składane na ołtarzu budowy ukraińskiej świadomości narodowej, tak jak nie było przez całe lata zgody na to, aby wiadomości o zbrodni katyńskiej były składane na ołtarzu przyjaźni polsko-radzieckiej.

W obecnych Niemczech nie znajdziemy ulic czy pomników Heinricha Himmlera, Hermanna Goeringa czy Josepha Goebbelsa, w Rosji zaś Ławrentija Berii. Natomiast na Ukrainie pojawiają się pomniki i ulice Stepana Bandery i Romana Szuchewycza. Tolerowanie faktu, iż w państwie za wschodnią granicą Polski kultywuje się tradycje instytucji i osób programowo występujących przeciwko Polsce, przeciw zamieszkującej te ziemie ludności polskiej i żydowskiej, jest bardzo niepokojącym zjawiskiem. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w ten sposób na Ukrainie prowadzi się na ogromną skalę politykę wychowywania społeczeństwa w duchu tradycji instytucji wspierających III Rzeszę i jej ideologię oraz walczących z Polską i Polakami.

To wszystko powodowało coraz bardziej rosnącą dyskusję na temat Wołynia i wydarzeń z historii, zwłaszcza II wojny światowej, oraz na temat rosnącej fali kultu organizacji nacjonalistycznych i ich działaczy na Ukrainie. Budziło to szczególne niezadowolenie tych polityków i publicystów, którzy ogarnięci wrogością do Rosji pragnęli, aby sprawa konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej uległa zapomnieniu. Tak jednak stać się nie mogło, wobec wzrostu najbardziej złowrogich tradycji.

¹³⁸ T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii*, s. 318–319.

Przeciwko takim tendencjom na Ukrainie od dawna rozlegały się liczne głosy protestu na Zachodzie. Między innymi prezes Światowego Kongresu Żydów Robert Singer 8 lipca 2016 r. wyraził oburzenie, krytykując upamiętnienie w postaci przemianowania jednej z głównych ulic Kijowa, Moskiewskiego Prospektu, na Prospekt Stepana Bandery. Podkreślił on jego „współdziałanie w mordach na Żydach i Polakach na Ukrainie” oraz stwierdził, iż Kongres „całkowicie odrzuca pomysł wynoszenia pamięci o Stepanie Banderze jako osoby honorowanej w dzisiejszej Ukrainie”, mówiąc m.in.:

To najbardziej rozczarowujący obrót spraw, który poddaje [!] w wątpliwość zaangażowanie Ukrainy na rzecz uczciwej konfrontacji z własną historią oraz zapewnienia, że panuje tam atmosfera pluralizmu i otwartości, szanująca wszelkie środowiska religijne i etniczne. [...] To ironiczne i kłopotliwe, że Kijów decyduje się na uhonorowanie człowieka, którego naśladowcy dołączyli do niemieckich szwadronów śmierci, mordując Żydów na Ukrainie w czasie Holocaustu, dokładnie w tym samym czasie, gdy planuje się budowę pierwszego muzeum Holocaustu na Ukrainie i podczas przygotowań do upamiętnienia 75. Rocznicy masakry 33 tys. Żydów w Babim Jarze¹³⁹.

Nacjonalistyczne organizacje ukraińskie od samego początku wojny III Rzeszy przeciwko Związkowi Radzieckiemu prowadziły zakrojoną na szeroką skalę akcję pogromów ludności żydowskiej. Natomiast od momentu rozpoczęcia na Ukrainie polityki historycznej mającej na celu heroizację OUN, UPA oraz jej czołowych działaczy zaczęto prowadzić działalność zmierzającą do zanegowania ich udziału w Holocaustie. Trzeba w tym miejscu stwierdzić, że spotkało się to ze sprzeciwem historyków ukraińskich oraz wielu badaczy na Zachodzie. Ostrej krytyce w związku z tym poddano działalność ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej. Na przykład 20 maja 2016 r. miała miejsce w Kijowie debata „Ukraiński nacjonalizm i Żydzi 1920–1950”, której uczestnicy, m.in. prof. Ołeksandr Zajcew, prof. Jurij Radczenko, prof. Andrij Usacz, wykazali, że Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej i jego dyrektor, dr Wołodymyr Wiatrowycz, prezentują

¹³⁹ Światowy Kongres Żydów krytykuje Kijów za ulicę Bandery, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/swiatowy-kongres-zydow-krytykuje-kijow-za-ulice-bandery> [dostęp: 14.08.2016]; *WJC concerned by Ukraine's decision to rename Kyiv boulevard after ultranationalist complicit in murdering Jews during Holocaust*, <http://www.worldjewish-congress.org/en/news/wjc-concerned-by-ukraines-decision-to-rename-kyiv-boulevard-after-ultra-nationalist-complicit-in-murdering-jews-during-holocaust> [dostęp: 22.08.2016].

nieprawdziwe informacje na temat stosunku OUN i UPA do Żydów¹⁴⁰. Nic więc dziwnego, że także najważniejsze żydowskie organizacje na Ukrainie wystąpiły przeciwko heroizacji OUN-UPA. Został opublikowany *Apel żydowskich społeczności i organizacji Ukrainy* będący jednocześnie krytyką prowadzonej do tej pory polityki historycznej oraz działań ukraińskiego IPN, o następującej treści:

W tym liście my, przedstawiciele żydowskich organizacji i społeczności Ukrainy, chcemy wyrazić naszą wspólną opinię w kwestiach ważnych dla utrzymania międzynarodowego pokoju i harmonii na Ukrainie. Szanujemy i uznajemy prawo każdego narodu i każdej nacji do pisania własnej historii. Szanujemy prawo Ukrainy do upamiętniania swojej historii, wolnej od mitów i kłamstw. Historycznie tak się złożyło, że Ukraina jest wspólnym domem nie tylko dla Ukraińców, ale także dla dziesiątków narodów i narodowości, w tym Żydów. Ukraina jest naszym domem już od tysiąca lat. Dlatego zupełnie naturalne jest, że jesteśmy głęboko zaniepokojeni tym, co dzieje się w naszym wspólnym domu.

W związku z tym chcielibyśmy wyrazić naszą nieufność i poważne zaniepokojenie uporczywymi próbami zniekształcania naszej wspólnej historii, podejmowanymi ostatnio przez aktywistów pod egidą Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej (UINP). Odnosi się to w szczególności do nieodpowiedzialnych działań UINP i jego kierownictwa, które wraz z innymi instytucjami i organizacjami, niektórymi mediami, instytucjami akademickimi stara się wymazać z naszej wspólnej historii tragiczne stronicie związane z antysemicką działalnością Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) i jej przywódców.

Antysemickie ukierunkowanie tej działalności przyczyniło się do śmierci tysięcy ukraińskich Żydów i jest sprawdzonym faktem historycznym, potwierdzonym przez tysiące zeznań, dokumentów, badań naukowych. Także my, Żydzi ukraińscy, jako ludzie skrzywdzeni, wtyrnównieznaskutekdziałalnościOUNiUPA,dobrzeznamytefakty. Uważamy, że próby przepisywania historii, przemilczanie i negowanie antysemickiej ideologii i praktyki tych organizacji są niczym innym jak znieważaniem pamięci ponad miliona Żydów zamordowanych na Ukrainie przez nazistów i miejscowych kolaborantów, a co więcej, negowaniem Holokaustu. Odnosi się to również do zmiany nazw ulic na nazwiska ludzi, wywołujące dreszcz zgrozy i odrazy

¹⁴⁰ *Wjatrowycz pokonany przez ukraińskich historyków w debacie nt. stosunku OUN do Żydów*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/wjatrowycz-pokonany-przez-ukrainskich-historykow-w-debacie-nt-stosunku-oun-do-zydow> [dostęp: 14.08.2016].

nie tylko u Żydów, ale także u wielu innych narodów świata. Uważamy za niestosowne zrealizowaną decyzję Rady Miasta Kijowa o zmianie nazwy jednej z ulic na Stepana Bandery i istniejący plan zmiany nazwy jednej z ulic na Romana Szuchewycza.

Wywołuje zaniepokojenie również ten fakt, że Ukraina, pomimo licznych zaproszeń od państw członkowskich i petycji społeczeństwa, jak dotąd odmawia przystąpienia do Międzynarodowego Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście i pozostaje jednym z ostatnich krajów w Europie, które nie są członkami Sojuszu. Kochamy i cenimy naszą Ukrainę, niepodległą i niepodzielną! Zwracamy się do Rady Najwyższej, Rady Miasta Kijowa, do rządowych, narodowych i międzynarodowych instytucji z prośbą o wspieranie międzyetnicznego pokoju na Ukrainie. Apelujemy również do wszystkich Ukraińców, aby wysłuchali naszej opinii. Przed nami wszystkimi stoją wielkie wyzwania na szlaku budowy nowego, europejskiego państwa. Realizacja takich planów wymaga wspólnych przemyślanych wysiłków. Dlatego my wszyscy i każdy z nas musimy mieć pewność, że jesteśmy szanowanymi i pełnoprawnymi obywatelami swego kraju.

List ten został podpisany przez następujące organizacje i instytucje żydowskie: Żydowska Konfederacja Ukrainy (Borys Fouksman), Żydowskie Forum Ukrainy (Arkady Monastyrski), Żydowska Gmina Wyznaniowa w Kijowie (Ołeksandr Lewin), Ukraiński Komitet Żydowski (Ołeksandr Feldman), Związek Żydowskich Organizacji Religijnych Ukrainy (Jewhen Ziskynd), Wszchukraińskie Stowarzyszenie Żydów – Byłych Więźniów Gett i Nazistowskich Obozów Koncentracyjnych (Borys Zabarko), Holocaust Muzeum Holokaustu m. Odessa (Paweł Kozłenko), Tarnopolska Obwodowa Gmina Żydowska (Igor Banzeruk), Żydowska Organizacja Praw Człowieka (Faina Joffe), Gmina Żydowska Białej Cerkwi (Ołeksandr Podolski), Czerkaska Gmina Postępowego Judaizmu „Hawer” (Hałyna Polska), Czerkaska Obwodowa Fundacja Charytatywna „Hesed Dorot” (Dmitrij Spiwakowski), UWK „Mycwa-613” w. Biała Cerkiew (Natella Andrjuszczenko), Czerkaska Zjednoczona Gmina Żydowską (Dawid Letyczewski), Dnieprzańska Obwodowa Gmina Żydowska (Borys Pesin), Wołyńska Religijna Gmina Judaizmu Postępowego (Ilja Myrecki), Mikołajowska Obwodowa Gmina Żydowska (Mychajło Goldenberg), Instytut Żydowskiej Pamięci Narodowej (Nadia Lipes), Chmielnicka Judejska Gmina Wyznaniowa (Ihor Ratuszny), Gmina Żydowska Obwodu Iwano-Frankowskiego (Izaak Fefer), Czerniowicka Miejska Charytatywna Gmina Żydowska (Ilja Hocz), Mirgorodska Miejska Gmina Żydowska (My-

chajło Ruthajzer), Równieńska Gmina Żydowska (Giennadij Faejerman), Mydrasza Cyonyt (Elisza Henkin). Oprócz instytucji związanych ze społecznością żydowską list podpisała przedstawicielka ukraińskiego Stowarzyszenia Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata Ukrainy, a więc osób zasłużonych w niesieniu pomocy Żydom w czasie II wojny światowej, Sofia Jarowa¹⁴¹. List ten jest czymś zupełnie naturalnym po doświadczeniach pogromów organizowanych przez OUN.

Nic więc dziwnego, że wkrótce potem, w czasie wizyty prezydenta Izraela Reuvena Riwlina w Kijowie na obchody 75 rocznicy rozstrzelania przez Niemców w Babim Jarze jesienią 1941 r. ponad 33 tys. Żydów, w czasie przemówienia w Radzie Najwyższej Ukrainy powiedział on m.in.:

Świat nie może dopuścić się zbrodni zapomnienia ofiar Holocaustu, w tym ofiar zbrodni dokonanej w kijowskim Babim Jarze. [...] Wielu uczestników zbrodni było Ukraińcami i wśród nich szczególnie wyróżniali się bojownicy OUN [...], którzy znęcali się nad Żydami, zabijali ich i w wielu przypadkach wydawali ich Niemcom. Wiadomo też, że (wśród Ukraińców) było ponad 2,5 tys. (posiadaczy tytułu) Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata. Są to jasne płomienie w ciemnych czasach ludzkości, jednak większość milczała¹⁴².

Słowa prezydenta Izraela zostały skrytykowane przez dyrektora ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej Wołodymyra Wiatrowycza, iż „powtórzył sowiecki mit o udziale OUN w Holocaustie”¹⁴³, a także polityków ukraińskich: lider obecnego OUN Bohdan Czerwak, który powiedział m.in., iż obwinienie OUN za udział w Holocaustie to „znieważenie ukraińskiej nacji”¹⁴⁴, czy też lider ukraińskiej Partii Radykalnej Oleh Laszko, który wezwał prezydenta, by „przeprósł Ukraińców za swoje słowa”. Wiatrowycz w tym przypadku przedstawił obraz wydarzeń całkowicie niezgodny ze stanem faktycznym, pomijając już bowiem udział OUN w po-

¹⁴¹ *Ukraińscy Żydzi przeciwko heroizacji OUN-UPA*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/ukrainscy-zydzi-przeciw-heroizacji-OUN-UPA> [dostęp: 14.08.2016].

¹⁴² *Prezydent Izraela: zbrodnia w Babim Jarze nie może być zapomniana*, <http://dzieje.pl/aktualnosci/prezydent-izraela-zbrodnia-w-kijowskim-Babim-Jarze-nie-moze-byc-zapomniana> [dostęp: 08.09.2016].

¹⁴³ *Wiatrowycz krytykuje wypowiedź prezydenta Izraela. „Powtórzył sowiecki mit”*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/wiatrowycz-krytykuje-wypowiedz-prezydenta-Izraela> [dostęp: 08.09.2016].

¹⁴⁴ *Lider OUN: prezydent Izraela splunął Ukraińcom w duszę*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/lider-oun-prezydent-izraela-splunal-ukraincom-w-dusze> [dostęp: 02.10.2016].

gromach w czerwcu i lipcu 1941 r., o czym była mowa, należy wspomnieć, że na czele ukraińskiej policji pomocniczej w Kijowie stał działacz OUN-B Dmytro Myron. O jego pełnej okrucieństwa działalności, wymierzonej zresztą nie tylko w Żydów, można przeczytać we wspomnieniach polskiego oficera wywiadu ppłk. Aleksandra Klotza, któremu cudem udało się uniknąć śmierci i wydostać się z rąk Niemców i policjantów Myrona¹⁴⁵.

Narastanie nazistowskich tendencji na Ukrainie spowodowało liczne protesty nie tylko historyków na całym świecie. W prestiżowym amerykańskim piśmie „Foreign Policy” ukazał się artykuł Josha Cohena, byłego pracownika USAID¹⁴⁶ do spraw zarządzania reformami w krajach byłego ZSRR, w którym autor pisze m.in.:

Wołodmyr Wiatrowycz wymazuje krwawą i rasistowską historię Ukrainy – usuwając pogromy i czystki etniczne z oficjalnych archiwów. [...] broniąc nacjonalistycznej, rewizjonistycznej historii, która gloryfikuje ukraińskie dążenia niepodległościowe – a wybiela krwawe i oportunistyczne rozdziały – próbuje przeredagować współczesną historię swojego kraju tak, by wybielić udział ukraińskich nacjonalistów w Holokauście i masowych czystkach etnicznych Polaków podczas II wojny światowej. I jak na razie wygrywa¹⁴⁷.

Jak następnie pisze, „naukowcy obawiają się teraz, że grozi im odwet za nietrzymanie się oficjalnej linii lub zwracanie uwagi na historyczne zniekształcenia Wiatrowycza. Pod jego kierownictwem kraj może zmierzać w stronę nowej, strasznej ery cenzury”¹⁴⁸. Cohen zaznaczył następnie, że rewizjonizm ukraińskiej historii koncentruje się na dwóch organizacjach: OUN i UPA, odpowiedzialnych za śmierć dziesiątek tysięcy Żydów i wymordowanie ponad 100 tys. Polaków. Przypomniął, że po agresji III Rzeszy na ZSRR Stepan Bandera uznał to za krok w stronę niepodległości Ukrainy, OUN zaś wymordowało 5 tys. Żydów podczas pogromu we Lwowie, a bojówki tej organizacji odegrały główną rolę w wymordowaniu nawet 35 tys. Żydów na zachodniej Ukrainie. Z kolei wielu członków UPA jako funkcjonariusze Ukraińskiej Policji Pomocniczej pomagało Niemcom przy ekster-

¹⁴⁵ A. Klotz, *Zapiski konspiratora 1939–1945*, oprac., wstęp i przypisy G. Mazur, Kraków 2001, s. 240–244.

¹⁴⁶ United States Agency for International Development.

¹⁴⁷ J. Cohen, *The Historian Whitewashing Ukraine's Past*, „Foreign Policy” 02.05.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-past-volodymyr-vi-atrovych> [dostęp: 02.10.2016].

¹⁴⁸ Ibidem.

minacji setek tysięcy Żydów, a potem mordowało Polaków. Ponadto „dziedzictwo ofiary [w walce] przeciwko Sowietom w dalszym ciągu skłania wielu ukraińskich nacjonalistów, by postrzegać Bandere i OUN-UPA jako bohaterów, których odwaga podtrzymała marzenie o ukraińskiej państwowości przy życiu”¹⁴⁹. Cohen stwierdził też, iż ukraińscy nacjonaści sami zapewniają pożywkę rosyjskiej propagandzie, według której „pomajdanowa Ukraina” jest opanowana przez faszystów i neonazistów, natomiast „publiczne okazywanie braku szacunku” dla takich ukraińskich „bohaterów”, jak członkowie OUN-UPA, będzie ścigane. Według niego już Wiktor Juszczenko „uczynił z promocji mitologii OUN-UPA fundamentalną część swojego dziedzictwa”, a Wiatrowycz był jako historyk „szeroko atakowany” na Zachodzie, w tym także przez wielu znaczących historyków o ukraińskich korzeniach. Wśród krytykujących go znaleźli się tak znani badacze, jak John-Paul Himka, Jeffrey Burds, Marco Carynnyk, Jared McBride. W ocenie tego ostatniego „gloryfikacja OUN-UPA nie polega wyłącznie na historii. To obecny projekt polityczny, który ma skonsolidować bardzo jednostronny pogląd wewnątrz ukraińskiego społeczeństwa, co faktycznie spotkało się z głębszym odzewem w zachodniej Galicji”¹⁵⁰. Z kolei prof. John-Paul Himka stwierdził, że Wiatrowycz odrzucał źródła nieprzychylnie UPA, bezkrytycznie przyjmował cenzurowane źródła pochodzące z kręgów emigracyjnych OUN, przez co nie rozpoznał antysemityzmu w tekstach tej organizacji. Zarzucano nie tylko pomijanie źródeł i publikacji negatywnie mówiących o OUN-UPA, ale także fałszowanie dokumentów przy ich publikacji. Na łamach „Foreign Policy” przypominano, że linia obrony OUN-UPA przedstawiona przez szefa ukraińskiego IPN nie współgrała ze szczegółowymi dowodami zaprezentowanymi przez zachodnich historyków. Przypominano, że tacy przywódcy OUN jak Jarosław Stećko jednoznacznie popierali eksterminację Żydów w niemieckim stylu, co z kolei potwierdziły setki relacji żydowskich. Josh Cohen napisał też, że

raporty UPA potwierdzają, że ugrupowanie to zabijało Polaków równie systematycznie, jak naziści Żydów. Dowódca UPA Dmytro Klaczkiwskij jednoznacznie stwierdził: „Powinniśmy przeprowadzić akcję likwidacyjną przeciwko polskim elementom na wielką skalę. W czasie ewakuacji niemieckiej armii powinniśmy znaleźć odpowiedni moment by zlikwidować całą populację mężczyzn w wieku pomiędzy 16–60 lat”. Biorąc pod uwagę, że ponad 70 proc.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Ibidem.

kadr dowódczych UPA miało przeszłość nazistowskich kolaborantów, nic z tego nie jest zaskoczeniem¹⁵¹.

W nieco wcześniejszym artykule na łamach „Foreign Policy” Andrew Foxall i Oren Kessler stwierdzili, iż nowi liderzy Ukrainy „to w dużej mierze faszyci”¹⁵². Przypomnieli oni, że Władimir Putin usprawiedliwiał swoje posunięcia chęcią ochrony Rosjan przed neonazistami, nazistami i antysemitami. Rzecz polega jednak na tym, że przedstawiciele nowych ukraińskich władz nie są bez skazy. Foxall i Kessler krytykowali przede wszystkim Swobodę Ołeha Tiahnyboka, którą określili jako prawdopodobnie najbardziej wpływowy obecnie ruch skrajnej prawicy na Ukrainie, przywołując kompromitujące fakty z życia liderów Swobody. Tiahnybok znany jest z wypowiedzi, jakoby Ukraina była kontrolowana przez „moskalsko-żydowską mafię”. Z kolei Ihor Myroszniczenko, czołowy polityk Swobody, zasłynął, określając znaną hollywoodzką aktorkę Milę Kunis mianem „brudnej Żydówki”. Stwierdzili też, że Swoboda posiada obecnie większą liczbę ministerstw w swoim państwie niż jakakolwiek inna skrajnie prawicowa partia na kontynencie. Publicyści „Foreign Policy” przypomnieli też, że w szeregach Swobody jest założyciel Centrum Badań Politycznych im. Josepha Goebbelsa, który określił Holokaust jako „jasny okres w historii ludzkości”. W swoim tekście zadali pytanie: „Czy Ukraina jest przygotowana na nazistowski pucz?”, i stwierdzili: „Zachodnie rządy są przynajmniej częściowo winne wzrostowi znaczenia Swobody. Wkrótce będą one musiały być bardziej wymagające i czujne; będą musiały szybko dostrzec, kto w rządzie Ukrainy chce na sztandarach nosić hasła praw człowieka, a kto wyższości etnicznej”¹⁵³. Jeszcze dalej poszedł wpływowy „Foreign Affairs”, w którym został opublikowany artykuł, którego autor obarczył odpowiedzialnością za kryzys na Ukrainie Stany Zjednoczone i ich europejskich sojuszników¹⁵⁴.

Sprawa nawiązywania przez współczesną Ukrainę do tradycji nazistowskich, OUN, UPA, dywizji SS Galizien i innych formacji ma jeszcze jeden kontekst. Otóż w wielu krajach Zachodu jest to jedna z podstawowych przyczyn, budzących w tamtejszych społeczeństwach zasadniczy sprzeciw wobec perspektywy wstąpienia Ukrainy do Unii Europejskiej i NATO. W Polsce też fakty te powinny stać się powodem do ożywionej dyskusji do-

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² A. Foxall, O. Kessler, op. cit.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ J. J. Mearsheimer, *Why the Ukraine Crisis is the West's Fault ?*, „Foreign Affairs” September–October 2014; A. Zapałowski, *Bezpieczeństwo Polski*, s. 121.

tyczącej przyszłych relacji z Ukrainą, a szerzej rzecz ujmując – całej polityki wschodniej. W czasach, kiedy właśnie Polakom zarzucany jest współudział w Holocauście (choć najwięcej osób, odznaczonych zaszczytnym medalem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” za niesienie pomocy Żydom w czasie okupacji właśnie stanowią Polacy), kiedy w USA ciągle pojawiają się twierdzenia o rzekomych „polskich obozach zagłady” i zarzuty o rzekomym współudziale w Holocauście, zbyt bliska współpraca z władzami państwa sięgającego do tradycji tych formacji niesie za sobą trudne do przewidzenia niebezpieczeństwa, uwiarygadniając obraz Polski jako kraju wtedy i obecnie antysemitckiego, antyżydowskiego. Wydaje się oczywiste, iż warunkiem współpracy z Ukrainą winna być jej rezygnacja z tradycji walki wspólnie z III Rzeszą przeciwko Polsce i Europie, w jednym szeregu przeciwko całej ówczesnej europejskiej cywilizacji. W przeciwnym razie odgrywanie roli jakiegokolwiek „advokata” czy sojusznika Ukrainy będzie zbyt kompromitujące i będzie dawać do ręki potężne argumenty obecnym na Zachodzie przeciwnikom wiązania się z Polską.

We wschodniej Europie powstaje państwo wprost nawiązujące do tradycji współpracy z III Rzeszą, do tradycji walki z Polską i wszelkimi przejawami jak najszerzej pojętej polskości. Istnieje niebezpieczeństwo rozwinęcia się tam na ogromną skalę przejawów antypolonizmu. Istnieje też niebezpieczeństwo, że państwo to rozpadnie się na kilka części, jak przewidują niektórzy politolodzy. W takim razie Polska graniczyłaby z Ukrainą Zachodnią (Galicją i Wołyniem), która byłaby niewielkim biednym państwkiem, ożywionym duchem nienawiści i zaborczych tendencji wobec sąsiadów. I wreszcie – co chyba najsmutniejsze – to wszystko oznacza, że idea ULB Jerzego Giedroycia w polskiej polityce zagranicznej na zawsze odeszła i przestała mieć jakąkolwiek aktualność. W krajach sąsiadujących z nami (Litwa, Ukraina) górę biorą żywioły nawiązujące do najbardziej antypolskich kierunków politycznych z okresu II wojny światowej, a także współpracy z III Rzeszą. Piszę o tym z ogromnym smutkiem, jako człowiek przez ponad 30 lat współpracujący z paryskim Instytutem Literackim w Maisons-Laffitte, który obserwuje w ten sposób obecnie klęskę tych koncepcji. Jest zresztą oczywiste, że doktryny w polityce zagranicznej służą do pewnego momentu, dopóki sytuacji nie zmieni się na tyle, że na miejsce jednej trzeba dla obrony racji stanu państwa sformułować kolejną. Najwyższy czas postawić więc kolejne pytanie: jak ma wyglądać obecna doktryna polskiej polityki wschodniej, na ile ma w niej pozostać z koncepcji Jerzego Giedroycia, a na ile mają zostać wprowadzone nowe elementy, w interesie polskiej racji stanu, i nikogo innego.

Streszczenie

Rozważania nad kwestią tradycji skrajnie nacjonalistycznych ruchów w polityce historycznej współczesnej Ukrainy. Zarys problematyki

Artykuł poświęcony jest problematyce kształtowania się w obecnej Ukrainie skrajnie nacjonalistycznych ruchów politycznych. Scharakteryzowano rozwój partii politycznych, nawiązujących do tradycji neonazistowskich, czego jaskrawym przykładem jest partia Swoboda. Przypomniano, iż wielu badaczy dziejów ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego w USA, Kanadzie i Zachodniej Europie, a także w Polsce, zakwalifikowało Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) do partii faszystowskich. Następnie została opisana droga do jej heroizacji we współczesnej Ukrainie: począwszy od powołania w 1997 r. komisji historyków, która miała zająć się badaniem dziejów Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), poprzez coraz większą aktywizację tych środowisk politycznych. Istotną część artykułu stanowiły reakcje na arenie międzynarodowej na te wydarzenia oraz problem prowadzonej na Ukrainie polityki historycznej.

Szczególnie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki (2005–2010) władze zdecydowały się na uczynienie jednym z głównych wątków polityki historycznej państwa tradycji i działań ukraińskich ugrupowań nacjonalistycznych. W artykule zostały omówione służące temu posunięcia, a także reakcje na to międzynarodowej opinii publicznej, zaskoczonej i oburzonej faktem, iż na Ukrainie wpływy zyskują środowiska nawiązujące do tradycji ugrupowań, które w czasie II wojny światowej otwarcie współpracowały z III Rzeszą i współuczestniczyły w Holocauście. Przypomniane też zostały przykłady obchodów kolejnych rocznic powstania 14 Dywizji SS „Galizien”. Następnie scharakteryzowano posunięcia o charakterze prawnym, m.in. wprowadzenie 9 kwietnia 2015 r. zakazu krytyki organizacji uznanych za niepodległościowe (w tym OUN i UPA). W ten sposób na Ukrainie zaczęto stosować cenzurę prewencyjną, co spotkało się z protestem uczonych na Zachodzie (z USA, Kanady i Europy Zachodniej) w postaci listu otwartego do prezydenta Petra Poroszenki i przewodniczącego parlamentu (Rady Najwyższej) Ukrainy Wołodymyra Grojsmana. Opisano inne wystąpienia uczonych na Zachodzie przeciwko praktykom stosowanym obecnie na Ukrainie.

Kolejną ważną częścią artykułu jest omówienie rozlicznych kwestii związanych z eksterminacją Polaków na Wołyniu przez UPA w czasie II wojny światowej, a także udziałem środowisk nacjonalistycznych w Holocauście. Są szeroko omówione kwestie związane z upamiętnieniem tych wydarzeń w Polsce i innych krajach oraz próbami przemilczania ich lub zafałszowania ich przebiegu przez władze obecnej Ukrainy. Wreszcie na zakończenie artykuł zawiera próbę omówienia wpływu ukraińskiej polityki historycznej na pozycję międzynarodową Ukrainy. W tym przypadku autor stwierdza, iż w licznych publikacjach na Zachodzie (np. w USA w prestiżowym periodyku „Foreign Policy”) wyrażane są w tej sytuacji wątpliwości co do możliwości dalszego popierania Ukrainy na arenie międzynarodowej, jej

ewentualnej przynależności do Unii Europejskiej i NATO, jako państwa sięgającego do tradycji neonazistowskich partii politycznych i współpracy z III Rzeszą.

Summary

Reflections on the problem of the tradition of extreme nationalist movements in historical policy of modern Ukraine. Outline

The article focuses on the emergence of extreme nationalist political movements in modern Ukraine. The growth of political parties referring to Neo-Nazi tradition, with the “Svoboda” party serving as a glaring example, has been outlined. The author recalls that Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) is recognized a fascist party by many scholars occupied with the history of Ukrainian nationalist movement in USA, Canada, Western Europe, and Poland. Then the way to heroisation of the same in modern Ukraine is discussed, from the appointment, in 1997, of a historians committee summoned to investigate the history of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) to still increasing activities of such political circles. The article also gives an overview of international reactions to such events and discusses the problem of political history conducted in Ukraine.

Particularly during the presidency of Victor Yuschenko, falling for the years 2005–2010, the authorities decided to make tradition and activities of Ukrainian nationalist groups one of main domains of the national historical policy. The article discusses the advances aimed at serving this purpose and the resulting reactions of the international public opinion that is astonished and outraged with the growing influence in Ukraine of circles which refer to traditions of organizations which in WWII openly collaborated with the Third Reich and took an active part in the Holocaust. The celebrations of subsequent anniversaries of the formation of 14 SS “Galizien” Division are recalled. Legal decisions have also been discussed such as the introduction, on 9 April 2015, of the ban to criticize organizations recognized as questing for independence (including OUN and UPA) and the legal prohibition of criticism. In this way Ukraine started to implement preventive censorship, the fact which gave rise to protests of Western scholars (from the USA, Canada, and Western Europe) who wrote an open letter to President Petro Poroschenko and the Chairman of the Ukrainian Parliament (Supreme Council), Volodymyr Groysman. Other pronouncements of Western scholars against current practices in Ukraine are also discussed.

The article also includes an extensive discussion of the issues related to extermination of Poles in Volhynia by UPA during WWII and the participation of nationalist circles in the Holocaust. The article also outlines the problems related to commemoration of these events in Poland and other countries and the attempts to have them forgotten or even to falsify the history of the same by the present Ukrainian authorities. The article ends with an attempt to discuss the effect of the Ukrainian historic policy on the international position of Ukraine. The author

points out that numerous publications in the West (e.g. in the prestigious American journal "Foreign Policy") express doubts as to the possibility of offering further international support to Ukraine and her possible membership in the European Union and NATO as the country referring to Neo-Nazi tradition of political parties and cooperation with the Third Reich.

Bibliografia

I. Dokumenty, dzienniki ustaw

- Archiwum prezydenta Lecha Kaczyńskiego, <http://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2010/art,9,1173,oswiadczenie-ws-nadania-stepanowi-banderze-tytulu-bohatera-ukrainy> [dostęp: 10.09.2016].
- Bechtel D., *Freedom of Speech On collaboration by Ukrainian Nationalists Against Jews under threat in Ukraine*, http://www.winnipegjewishreview.com/article_detail.cfm?id=2328&sec=3 [dostęp: 20.10.2016].
- „Dziennik Ustaw” 1993, nr 125, poz. 573.
- Interpelacja nr 2095*, http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/55910778_ [dostęp: 21.09.2015].
- List otwarty do władz Ukrainy ws. ustawy gloryfikującej UPA – podpisują naukowcy z USA, Europy i Ukrainy*, <http://www.pch24.pl/list-otwarty-do-wladz-ukrainy-ws-ustawy-gloryfikujacej-upa-podpisuja-naukowcy-z-usa-europy-i-ukrainy,35288,i.html> [dostęp: 20.02.2016].
- Odpowiedź ministra spraw zagranicznych – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 2095*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/27726805> [dostęp: 21.09.2015].
- Odpowiedź na interpelację nr 384*, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=60B91004> [dostęp: 6.04.2016].
- Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra – na zapytanie nr 4641*, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=354796BB> [dostęp: 11.04.2016].
- Prezydent Izraela: zbrodnia w Babim Jarze nie może być zapomniana*, <http://dzieje.pl/aktualnosci/prezydent-izraela-zbrodnia-w-kijowskim-Babim-Jarze-nie-moze-byc-zapomniana> [dostęp: 28.09.2016].
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 grudnia 2012 r. w sprawie sytuacji na Ukrainie, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2012-0507+0+DOC+XML+V0//PL&language=PL> [dostęp: 11.04.2016].
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 25 lutego 2010 r. w sprawie sytuacji na Ukrainie, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2010-0035+0+DOC+XML+V0//PL> [dostęp: 15.04.2016].

- Senat przyjął uchwałę upamiętniającą ofiary ludobójstwa na Wołyniu. Ostre protesty senatorów PO*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/senat-przyjal-uchale-upamietniajaca-ofiary-ludobojstwa-na-wolyniu-ostre-protesty-senatorow-po> [dostęp: 14.04.2016].
- Światowy Kongres Żydów krytykuje Kijów za ulicę Bandery*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/swiatowy-kongres-zydow-krytykuje-kijow-za-ulice-bandery> [dostęp: 14.08.2016].
- Ukraińscy Żydzi przeciwko heroizacji OUN-UPA*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/ukrainscy-zydzy-przeciw-heroizacji-OUN-UPA> [dostęp: 14.08.2016].
- WJC concerned by Ukraine's decision to rename Kyiv boulevard after ultra-nationalist complicit in murdering Jews during Holocaust, <http://www.worldjewishcongress.org/en/news/wjc-concerned-by-ukraines-decision-to-re-name-kyiv-boulevard-after-ultra-nationalist-complicit-in-murdering-jews-during-holocaust> [dostęp: 22.08.2016].
- Zapytanie nr 4641 do ministra spraw zagranicznych, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3EA08042> [dostęp: 11.04.2016].

II. Wydawnictwa dokumentów

- Dumin O., *Prawda o Ukraińskiej Organizacji Wojskowej*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1974, z. 30.
- Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 8: *grudzień 1944 – sierpień 1945*, red. M. Zgórnjak, oprac. W. Rojek i A. Suchcitz, Kraków 2008.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах*, т. 1: *1939–1945 рр.*, Львів 1996.
- Сергійчук В., *ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, Київ 1996.
- Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*, Львів – Київ 2001.
- Украинские националистические организации в годы второй мировой войны. Документы. В двух томах*, т. 1: *1939–1943*, Москва 2012.

III. Opracowania

- Adamski Ł., *Uchwalenie Stepana Bandery – wyzwania dla polityki RP wobec Ukrainy*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Stosunków Międzynarodowych” 2601.2010, nr 13 (621).
- Berdychowska B., *Ukraińcy wobec Wołynia*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 2003, z. 146.
- Berkhoff K. C., Carynyk M., *The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude toward Germans and Jews: Yaroslav Steś'ko's 1941 Zhyttiepis*, „Harvard Ukrainian Studies” 1999, vol. 23, no 3–4.

- Czechowska L., *Obszar postsowiecki w polskiej polityce zagranicznej*, [w:] *Polska polityka zagraniczna 1989–2014*, red. J. Knopek i R. Willa, Warszawa 2016.
- Filipow K., Majewski M., *Mjr dypl. Piotr Diaczenko – w matni wywiadów*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. 2, red. T. Dubicki, Łomianki 2012
- Himka J. P., *The Lviv Pogrom of 1941: the Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, „Canadian Slavonic Papers” 2011, vol. 53, no 2/4
- Hryciuk G., *Najnowsze ukraińskie badania nad historią najnowszą*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3).
- Hryciuk G., *Polacy we Lwowie 1939–1944*, Warszawa 2000.
- Kulczycki S., *Polska problematyka w ukraińskich badaniach historii OUN-UPA*, [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, red. G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2003.
- M. Olchawa, *Gwiazdy i tryzub. Europejska integracja Ukrainy*, Kraków 2013.
- Majewski M., *Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943–1945)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 2.
- Mazur G., *Irredenta ukraińska jako przeciwnik wojskowych i policyjnych służb kontrwywiadowczych II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. 3, red. Z. Nawrocki, Warszawa 2015.
- Mazur G., *Zapomniany świat wschodniogalicjskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku. Z problematyki konfliktów etnicznych w Galicji Wschodniej*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2008, t. 16.
- Mazur G., *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*, Kraków 2007.
- Mearsheimer J. J., *Why the Ukraine Crisis is the West’s Fault?*, „Foreign Affairs” September–October 2014.
- Mendyk B., *Nacjonalizm ukraiński jako czynnik destabilizujący bezpieczeństwo publiczne*, „Securitologia” 2014, nr 1.
- Mędykowski W., *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012.
- Motyka G., *Dywizja „SS-Galizien” („Hałyczyna”)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1.
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
- Motyka G., *Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1.
- Olszański T. A., *Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy*, Warszawa 2013.
- Olszański T. A., *Kresy Zachodnie. Miejsce Galicji Wschodniej i Wołyń w państwie ukraińskim*, Prace OSW nr 43, Warszawa 2013,

- Olszański T. A., *Nowe tendencje w ukraińskiej polityce historycznej*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-02-04/nowe-tendencje-w-ukraińskiej-polityce-historycznej> [dostęp: 07.09.2015].
- Olszański T. A., *Partia Swoboda – nowa jakość na ukraińskiej prawicy*, „Komentarze OSW”, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2011-07-05/partia> [dostęp: 08.09.2016].
- Pepłoński A., *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Pisuliński J., *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2009.
- Podhajecki A., *OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*, Warszawa 2013.
- Rasewycz W., *Kielbasa to kielbasa*, „Nowa Europa Wschodnia” 2014, nr 5.
- Riabczuk M., *Historia najnowsza na łamach ukraińskiej prasy*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski i G. Motyka, Kraków 2000.
- Riabczuk M., *Ukraina. Syndrom postkolonialny*, Wrocław–Wojnowice 2015.
- Rossoliński-Liebe G., *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart 2014.
- Rossoliński-Liebe G., *Świętowanie faszyzmu i zbrodni wojennych w Edmonton. Mit polityczny i kultu Stepana Bandery w multikulturowej Kanadzie*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, nr 2 (20).
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- Siekierka M., *Pamięć, polityka a społeczna świadomość w świetle obchodów 70. rocznicy zbrodni wołyńskiej – próba bilansu*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie 1991–2014. Próba bilansu*, red. Pietrasia M., Malskyja M., Surmacz B., Lublin 2016.
- Snyder T., *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*, Kraków 2015.
- Snyder T., *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011.
- Sowa A.L., *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998.
- Stolarczyk M., *Rosja w polityce zagranicznej Polski w latach 1992–2015*, Katowice 2016.
- Stryjek T., *Narodowy i nacjonalistyczny – o nowych znaczeniach starych terminów w Polsce i na Ukrainie*, [w:] *Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroycia i środowiska paryskiej „Kultury”*, red. M. Semczyszyn i M. Zajączkowski, Warszawa–Lublin–Szczecin 2014.
- Stryjek T., *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.
- Tomasiewicz J., *Skrajna prawica nacjonalistyczna na Ukrainie: ideologia, struktury, działalność*, [w:] *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, red. K. Czornik, M. Łakomy, M. Stolarczyk, Katowice 2015.

- Wysocki R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003.
- Zapałowski A., *Bezpieczeństwo Polski w geopolitycznej grze Zachodu z Rosją*, Warszawa 2015.
- Zapałowski A., *Zagrożenie destabilizacji sytuacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej ze strony Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Swoboda”, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2013, nr 2.*
- Zięba R., *Polityka zagraniczna Polski w strefie euroatlantyckiej*, Warszawa 2013.
- Żurawski vel Grajewski P., *Polska polityka wschodnia. Wymiar narodowy i unijny*, Kraków 2016.
- Бежук О., *Діяльність О. Левицької-Басараб в Українському Комітеті допомоги раненим жовнірам у Відні*, „Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія” 2008, nr 612.
- Бежук О., *Матеріали Ольги Басараб: ще раз про розвідувальну діяльність УВО*, „Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія” 2007, nr 584.
- Бежук О., *Ольга Левицька-Басараб – членкиня головної управи філії Союзу Українок у Львові*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора І. Патера*, t. 16, Львів 2008
- Бежук О., *Ольга Левицька – учасниця товариства «Січ» та «Пласт» у Львові*, „Вісник НУ «Львівська політехніка». Держава та армія” 2009, nr 652.
- Бежук О., *Участь О. Левицької-Басараб у роботі диппредставництв ЗУНР та УНР*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. (Західно-українська народна республіка: до 90-річчя утворення*, t. 18, Львів 2009.
- Боляновський А., *Українські військові формування в Збройних Силах Німеччини (1939–1945)*, Львів 2003.
- Дядюк М., *Ольга Басараб-Левицька: трагедія 1924 року*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць на пошану професора Юрія Сливки*, t. 7, Львів 2000.
- Дюков А., *Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение „еврейского вопроса”*, Москва 2008.
- Завадський М., Кукси О., Кулаковський П., *Списки громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях західних областей УРСР на початку Великої Вітчизняної війни*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1998, t. 1/2 (6/7). *Історія Українського війська 1917–1995*, Львів 1996.
- Качановский И., *Современная политика памяти на Волыни относительно ОУН(б) и нацистских массовых убийств*, <http://oun-b.livejournal.com/tag%D0%A3%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B5%20%D0%9E%D0%A3%D0%9D%20%D0%B2%20> [dostęp: 15.04.2016].
- Кентій А. В., *Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис*, Київ 1998.

Незабуття Ольга Басараб. Вибране, red. I. Книш, Winnipeg 1976.
Чопик Г., *Українська розвідниця Ольга Басараб*, Львів 2005.

IV. Publicystyka

- Cheda R., *Morduj Żyda! Banderowskie pogromy*, „Uważam Rze. Historia” 2016, nr 10.
- Cheda R., *Ukrainie grozi rozpad. Polska nigdzie na Ukrainie nie jest dobrze postrzegana*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,bezpieczenstwo-i-obrona?zobacz/wp.pl-Ukrainie-grozi-rozpad> [dostęp: 07.10.2016].
- Cohen J., *The Historian Whitewashing Ukraine's Past*, „Foreign Policy” 02.05.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-past-volodymyr-viatrovych> [dostęp: 02.10.2016].
- Foxall A., Kessler O., *Yes, There Are Bad Guys in the Ukrainian Government*, „Foreign Policy” 18.03.2014, <http://foreignpolicy.com/2014/03/18/Yes-there-are-bad-guys-in-the-ukrainian-government> [dostęp: 02.10.2016].
- Jasiński T., *Kult OUN-UPA na Ukrainie*, <http://www.fronda.pl/blogi/czytanki-dawne-i-nie-tylko/kult-oun-upa-na-ukrainie,40715.html> [dostęp: 19.03.2016].
- Mazur P., *Nacjoniści ukraińscy i narodowcy polscy*, „Arcana” 2015, nr 6.
- Olszański T. A., *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, <http://www.ji.lviv.ua/n20texts/pol/olszan-pol.htm> [dostęp: 21.08.2016].
- Piętka B., *Gloryfikacja ukraińskich zbrodniarzy*, „Myśl Polska” 12–19.04.2015, nr 15–16.
- Piętka B., *Niewygodne pytania*, „Myśl Polska” 11–18.10.2015, nr 41–42.
- Ryan J., *Sytuacja na Ukrainie okiem obiektywnego obserwatora*, <http://www.fronda.pl/blog/nie-jestesny-z-tego-swiata/sytuacja-na-ukrainie-okiem-obiektywnego-obserwatora.38481.html> [dostęp: 10.04.2016].
- Ryan J., *The Media Disinformation Campaign on Ukraine: „There are No neo-Nazis in the Interim Government*, „Global Research” 03.04.2014.
- Ukraińscy nacjoniści kwestionują polsko-ukraińską granicę*, „Nasz Dziennik” 13.05.2013.
- Wilczak J., *Jak wytłumaczyć kult UPA*, www.polityka.pl/togodnikpolityka/kraj/299057.1.jak-wytlumaczyc-kult-upa [dostęp: 26.09.2016].
- Wyganowski J., *Ukraina. Tytuły bohatera dla twórców UPA*, www.suwalki24.pl/article/1,ukraina-tytuly-bohatera-dla-tworcow-upa [dostęp: 15.04.2016].

V. Zasoby internetowe

- Ambasada Ukrainy w USA wysuwa roszczenia terytorialne wobec Polski*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/ambasada-ukrainy-w-usa-wysuwa-rozszczenia-terytorialne> [dostęp: 06.10.2016].
- Bandera prowadzi w sondażu na największego bohatera Ukrainy*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/banera-prowadzi-w-sondazu-na-najwiekszego-bohatera-ukrainy> [dostęp: 05.10.2016].
- Centrum Wiesenthala krytykuje Ukrainę za odznaczenie Bandery*, www.rmfm24.pl/fakty/swiat/news/Centrum [dostęp: 04.02.2016].

- Historyk: Bandera dowodził rzezią Polaków z uwięzienia*, <http://forum.nowiny24.pl/historyk-bandera-dowodzil-rzezia-polakow-z-uwiezienia-t87114> [dostęp: 15.04.2016].
- <http://immigrada.de/?pp=10931> [dostęp: 20.09.2016].
- <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,10475263,Ukraina,Marsz-chwaly-UPA-bez-incidentow> [dostęp: 15.04.2016].
- <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1329,title,Spor-o-banderowcow-w-Czechach> [dostęp: 15.04.2016].
- <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/01/jego-ekscelencja-prezydent> [dostęp: 15.04.2016].
- <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/188209,Sad-Bandera-nie-jest-Bohaterem-Ukrainy> [dostęp: 05.02.2016].
- <http://www.studium.uw.edu.pl/?post/20063> [dostęp: 15.04.2016].
- http://www.wiadomosci24.pl/artykul/sejm_uchwalil_ustawe_zbrodnia_wozynskato_nie_ludobojstwo [dostęp: 15.04.2016].
- https://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/msz_w_mediach/hold_sejmu_dla_Polakow_zamordowanych_przez_ukrainiskich_nacjonalistow [dostęp: 15.04.2016].
- Jerzy Targalski: należy wesprzeć Prawy Sektor w walce z Rosją*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,bezpieczenstwo-i-obrona?zobacz/jerzy-targalski-nalezy-wesprzec-prawy-sektor-w-walce-z-rosja> [dostęp: 09.10.2016].
- Kat Wołynia i Warszawy będzie uczczony na Ukrainie*, wiadomosci.onet.pl/kraj/kat-wozynia-i-warszawy-bedzie-czczony-na-ukrainie/27V/7w [dostęp: 15.04.2016].
- Lider OUN: prezydent Izraela splunął Ukraincom w duszę*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/lider-oun-prezydent-izraela-splunal-ukraincom-w-dusze> [dostęp: 02.10.2016].
- Marsz na Ukrainie z okazji urodzin Bandery*, <http://wolnemediamedia.net/polityka/marsz-na-ukrainie-z-okazji-urodzin-bandery> [dostęp: 15.04.2016].
- MSZ Ukrainy publikuje mapy podważające polskość Przemysła i Chełma. W ślad za nią ukraińska ambasada w Berlinie*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/msz-ukrainy-publikuje-mapy-podwazajace-polskosc-przemysla-i-chelma> [dostęp: 06.10.2016].
- Na Ukrainie odbył się koncert ku czci dywizji SS Galizien, „Bibula. Pismo niezależne”* <http://www.bibula.com/?p=82114> [dostęp: 15.04.2016].
- Nadchodzą złe czasy dla ludzi, którzy kiedykolwiek usiłowali pozytywnie wypowiedzieć się o OUN-UPA*, http://www.kresowianie.artykuly.info/artykuly_n242,nadchodza_zle_czasy_dla_ludzi_ktorzy_kiedykolwiek_usilowali_pozytywnie_wypowiedac_sie_o_oun.html [dostęp: 15.04.2016].
- Palikot: Michnik z Komorowskim zablokowali uchwałę o rzezi wołyńskiej*, www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/palikot-michnik-z-komorowskim-zablokowali-uchwale-o-rzezi [dostęp: 02.10.2016].
- Podważanie zbrodni ludobójstwa na Wołyniu będzie karane – jest projekt ustawy*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/kukiz15-podwazanie-zbrodni-ludobojstwa-na-wozyniu-bedzie-karane> [dostęp: 16.09.2016].

- Prezydent broni Polaków. Miloš Zeman – prezident České republiky*, <https://wirtualnapolonia.com/2015/01/09/prezydent-broni-polakow-milosz-zeman> [dostęp: 15.04.2016].
- Rossoliński-Liebe G., *Obraz Stepana Bandery w polskiej świadomości narodowej*, zaxid.net/news/showNews.do?objectId=1174410 [dostęp: 08.09.2016].
- SLD wyraża sprzeciw wobec faszyzacji Ukrainy i niebezpieczeństw stamtąd płynących dla Polski*, <https://cyklista.wordpress.com/2015/03/22/sld-wyraza-sprzeciw-przeciwko-faszyzacji-ukrainy-i-niebezpieczenstw-stamtad-plynacych-dla-polski> [dostęp: 15.04.2016].
- Sława Stećko nie żyje*, <http://wyborcza.pl/1,75248,1369624.html> [dostęp: 12.08.2016].
- Stanowczy komentarz prezydenta Czech Milosza Zemana o ukraińskich banderowcach*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia.europa-srodkowa?zobacz/stanowczy-komentarz-prezydenta-czech-milosza-zemana-o-ukrainskich-banderowcach> [dostęp: 15.04.2016].
- Tokarczuk W., *Ukraińska posesł: Polska okupuje 19,5 tys. km kw. etnicznych ziem ukraińskich*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,ukraina?zobacz/ukrainska-posesl-polska-okupuje-195-tys-km-kw-etnicznych-ziem-ukrainskich> [dostęp: 19.08.2016].
- Ukraińcy bronią Stepana Bandery przed PE*, <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artyku-1200629,Ukrajnacy-bronia-Stepana-Bandery-przed-PE> [dostęp: 04.02.2016].
- Ukraińcy we Lwowie uczcili rocznicę powstania dywizji SS Galizien*, <http://www.wprost.pl/ar/445984/Ukrajnacy-we-Lwowie-uczcili-rocznice-powstania-dywizji-SS-Galizien> [dostęp: 15.04.2016].
- Ukraińscy politycy: uchwała wołyńska to szkodliwy krok, Polacy wybiórczo traktują historię*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/ukrainscy-politycy-uchwala-wozynska-to-falszywy-krok> [dostęp: 09.09.2016].
- W Przebrażu ponownie upamiętniono „ofiary polskich szowinistów”*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/w-przebrazu-ponownie-upamietniono-ofiary> [dostęp: 09.09.2016].
- Wiatrowycz krytykuje wypowiedź prezydenta Izraela. „Powtórzył sowiecki mit”*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,spoleczenstwo?zobacz/wiatrowycz-krytykuje-wypowiedz-prezydenta-Izraela> [dostęp: 28.09.2016].
- Wiec we Lwowie: odłączyć ukraińskie ziemie od Polski*, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/wiec-we-lwowie-odlaczyc-ukrainskie-ziemie-od-polski> [dostęp: 13.08.2016].
- Wiktor Juszczenko*, www.szkolnictwo.pl/szukaj,Wiktor_Juszczenko [dostęp: 22.08.2016].
- Ze Lwowa usunięto plakaty SS-Galizien*, www.dziennikpolski24.pl/arty-kul/2582712,ze-lwowa-usunieto-plakaty-ssgalizien,id,html [dostęp: 15.04.2016].
- Źródło w PiS: USA naciskały na Polskę ws. uchwały o ludobójstwie wołyńskim*, <http://www.kresy.pl/wydarzenia,polityka?zobacz/zrodlo-w-pis-usa-naciskaly-na-polske-ws-uchwaly-o-ludobojstwie> [dostęp: 12.08.2016].

Басараб Ольга Михайловна, http://famous-birthdays.ru/data/01_sentyabrya/basarab_olga_mihajlovna.html [dostęp: 20.09.2016].

Історія ВО „Свобода”, <http://svooboda.org.ua/party/history> [dostęp: 29.08.2016].

Конгрес українських націоналістів, <https://web.archive.org/web/20071031141930/http://party.civicua.org> [dostęp: 12.08.2016].

Петлюровка и мазепинки, <http://oun-b.livejournal.com/tag/Участие-ОУН-в-холокосте> [dostęp: 05.09.2016].

„Шляхом легенды”: бандеровская милиция и львовские погромы 1941 г., <http://oun-b.livejournal.com/tag/Участие-ОУН-в-холокосте> [dostęp: 05.09.2016].

VI. Informatory

Biedrzycka A., *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012.

Kolańczuk A., *Ukraińscy generalowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemyśl 2009.

Mazur G., Skwara J., Węgierski J., *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa I IX 1939–5 II 1946*, Katowice 2007.

VII. Wspomnienia i relacje opublikowane

Gomułka W., *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1994.

Gutowski G., *Od Holocaustu do Hollywood*, Kraków 2004.

Klotz A., *Zapiski konspiratora 1939–1945*, oprac., wstęp i przypisy G. Mazur, Kraków 2001.

Wędrownka do Lwowa (r. 1939) i powrót (1941): wrażenia i refleksje, [w:] *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000.

VIII. Prasa

„Haaretz” 07.09.2015.

„Hołos Ukrainy” 20.05.2015, nr 87.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.010>

Waldemar Rezmer
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika –
Toruń)

Czy warto organizować Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych (Wojskowości)?

Słowa kluczowe: Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych; zjazdy polskich historyków wojskowych; historia wojskowa w Polsce.

Key words: Polish Forum of Military Historians; congress of polish military historians; military history in Poland.

Nauka historyczno-wojskowa w Polsce miała okresy rozwoju, stagnacji, a nawet regresu. Wiązało się to najczęściej z przyczynami zewnętrznymi, na które badacze nie mieli żadnego wpływu lub był on tylko niewielki, fasadowy. Były jednak i powody wewnętrzne wynikające z postawy samych badaczy historii wojskowej, często biernie przyglądających się realizowanej polityce naukowej i edytorskiej, niewidzących potrzeby podejmowania jakichkolwiek własnych inicjatyw w tym zakresie.

Od przeszło 20 lat odbywają się w naszym kraju zjazdy osób, które zawodowo albo tylko z zamiłowania zajmują się historią wojskową. Pierwsze ogólnopolskie spotkanie historyków wojskowych odbyło się 6 grudnia 1994 r. w Poznaniu, a jego inicjatorami byli pracownicy Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. W zgromadzeniu tym, które jego uczestnicy uznali za „I Forum Polskich

Historyków Wojskowych”¹, wzięło udział 31 osób z 14 wojskowych oraz cywilnych uczelni i instytutów². Najliczniej był reprezentowany Wojskowy Instytut Historyczny w Warszawie (WIH), który przysłał do Poznania 9-osobową delegację pod przewodnictwem prof. dr. hab. Andrzeja Ajnenkiela, dyrektora Instytutu. Oprócz niego byli w niej: dr Stanisław Jaczyński, dr Krzysztof Komorowski, prof. dr hab. Wiesław Majewski, dr hab. Edward J. Nalepa, prof. dr hab. Tadeusz Panecki, mgr Czesław Szafrań, dr Wiesław Wróblewski, dr Stefan Zwoliński. Tak liczna grupa miała merytoryczne uzasadnienie, gdyż ówczesny WIH był dużą samodzielną instytucją centralną Ministerstwa Obrony Narodowej (MON). Prowadził badania i sporządzał ekspertyzy na potrzeby sił zbrojnych, miał ambicję sprawowania roli koordynatora wszystkich przedsięwzięć naukowych w zakresie historii wojskowej w Polsce, wpływał także znacząco na kształcenie kadr historyczno-wojskowych, gdyż jego Rada Naukowa dysponowała uprawnieniami do nadawania stopnia naukowego doktora w zakresie historii, habilitowania w dziedzinie nauk humanistycznych i występowania o tytuł profesora w tej dziedzinie nauk³. Podkreślić należy, iż do połowy lat 90. WIH nie prowadził działalności dydaktycznej. Dopiero w końcowym okresie swojego istnienia, po włączeniu w 1997 r. w struktury Akademii Obrony Narodowej (AON), uruchomiono studia magisterskie z zakresu historii, co sprawiło, iż szybko upodobnił się do innych polskich instytutów naukowo-dydaktycznych, zatracając swój specyficzny badawczo-koordynacyjny charakter.

Oprócz organizatorów Ogólnopolskiego Spotkania Historyków Wojskowych – naukowców z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, tj. prof. dr. hab. Benona Miśkiewicza (kierownika Zakładu Historii Wojskowej), prof. dr. hab. Karola Olejnika i dr. Zbigniewa Pilarczyka – oraz wspomnianej grupy pracowników WIH, do Poznania przyjechali przedstawiciele trzech uniwersytetów: Uniwersytetu Warszawskiego (dr hab. Mirosław Nagielski), Uniwersytetu Łódzkiego (prof. dr hab. Jan Szymczak), Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (dr hab. Waldemar Rezmer), pięciu wyższych cywil-

¹ *Postanowienia*, [w:] *I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Poznań–6 grudnia 1994*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1995, s. 40.

² *Ibidem*, Załącznik 1: *Lista obecnych na Ogólnopolskim Spotkaniu Historyków Wojskowych w Poznaniu (dnia 6 grudnia 1994 r.)*, s. 42.

³ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996, s. 328–338; A. Ajnenkiel, *Wojskowy Instytut Historyczny – dzieje, aktualna sytuacja i perspektywy*, [w:] *Stan i perspektywy rozwoju historii wojskowej w Polsce. III Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Toruń 5–6 grudnia 1996*, red. W. Rezmer i Z. Karpusa, Toruń 1997, s. 15–30.

nych uczelni pedagogicznych i politechnicznych: Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach (prof. dr hab. Wisław Caban), Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy (prof. dr hab. Włodzimierz Jastrzębski), Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Słupsku (prof. dr hab. Jerzy Przybylski), Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej w Siedlcach (prof. dr hab. Piotr Matusak, prof. dr hab. Marek Plewczyński, prof. dr hab. Janusz Wojtasik, dr Marek Wagner), Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie (dr Grzegorz Łukomski). Byli także reprezentanci uczelni wojskowych: Akademii Obrony Narodowej (prof. dr hab. Lech Wyszczelski, prof. dr hab. Kazimierz Pindel), Wojskowej Akademii Medycznej w Łodzi (dr hab. Andrzej Felchner), Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego w Poznaniu (prof. dr hab. Kazimierz Adamek, dr Janusz Karwat, dr Jerzy Łodyński), Wyższej Oficerskiej Szkoły Radiotechnicznej w Jeleniej Górze (prof. dr hab. Adolf Stachula, dr Zbigniew Kuśmierek).

We wrześniu 2016 r. na XIII Forum w Gdyni było obecnych już tylko sześć osób, które uczestniczyły w pierwszym poznańskim spotkaniu: dr Janusz Karwat, prof. dr hab. Karol Olejnik, prof. dr hab. Tadeusz Panecki, prof. dr hab. Jerzy Przybylski, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Lech Wyszczelski.

Postulat spotykania się badaczy historii wojskowej, celem wypracowywania jednolitego stanowiska wobec przekształceń polityczno-społecznych, zapoczątkowanych w naszym kraju w 1989 r., pojawił się już na początku lat 90. Wspomniane zmiany szybko i mocno wpływały bowiem na sytuację polskiej nauki i szkolnictwa wyższego. Dotyczyło to także historii wojskowej: jej organizacji, finansowania, kształcenia kadr, spraw edytorskich, programów badawczych i kierunku dalszego rozwoju. Krótko mówiąc, historia wojskowa jako dyscyplina naukowa, podobnie jak pozostałe segmenty polskiej nauki, musiała możliwie jak najszybciej i jak najefektywniej przystosować się do nowych warunków funkcjonowania, a szczególnie finansowania. Trzeba było aktywnie reagować na ujawniające się problemy: prawidłowo je definiować i proponować sposoby rozwiązania. Przyjmowana przez niektóre osoby i środowiska bierna postawa, trwanie w przekonaniu, że wszystko musi pozostać po staremu, było drogą do nikąd.

Znacząca grupa koleżanek i kolegów – historyków wojskowych – zdała sobie z tego w pełni sprawę na przełomie 1993/1994 r. Ze względu na ważność problemów, które trzeba było rozstrzygnąć, oraz dalekosiężne skutki ewentualnych postanowień, uznano, że dyskusję nad najbardziej żywotnymi kwestiami nauki historyczno-wojskowej trzeba przeprowadzić w możliwie jak najliczniejszym i najbardziej reprezentatywnym gronie. Dylema-

ty, przed jakimi stała dyscyplina, najlepiej bowiem znały osoby na co dzień związane z historią wojskową: naukowo, popularyzatorsko, edytorsko czy też dydaktycznie. W ten sposób można by, „nawiązując do dawnej już praktyki spotykania się badaczy uprawiających dzieje wojskowe”⁴, dokonać „oceny stanu historii wojskowej oraz określić jej aktualne potrzeby”⁵.

Zorganizowanie takiego spotkania wzięło na swoje braki poznańskie środowisko historyków. Zaproszenie, w formie ankiety, rozesłano w lutym 1994 r. do 36 placówek badawczych oraz do 18 osób, o których wiadano, iż zajmują się problematyką historyczno-wojskową, chociaż formalnie nie były związane stosunkiem służbowym z żadną placówką badawczą bądź uczelnią. Niestety, na zaproszenie zareagowało tylko 20 instytucji naukowych oraz czterech profesorów. Do Poznania przyjechało jeszcze mniej – reprezentanci tylko 14 instytucji naukowych.

Zobojętnienie znacznej części środowiska naukowego na to, co się dzieje w obszarze historyczno-wojskowych badań i dydaktyki było znamienne. Stanowiło wyraźny sygnał, że sporo badaczy całkowicie porzuciło działalność naukową lub zmieniło swoje zainteresowania, a wiele istniejących placówek przechodzi kryzys, z trudem odnajdując się w nowych realiach polityczno-społecznych i naukowych. Ewidentnie dał się odczuć brak autorytetów. Generacja seniorów, która nadawała wysoki poziom dyscyplinie po II wojnie światowej, już odeszła. Wymienić można chociażby prof.: Stanisława Herbsta, Tadeusza Jędruszczaka, Stefana M. Kuczyńskiego, Mariana Kukiela, Andrzeja Nadolskiego, Jana Pachońskiego, Bronisława Pawłowskiego, Janusza Wolińskiego, Andrzeja Zahorskiego, i wielu innych znaczących postaci z wielkim dorobkiem naukowo-dydaktycznym. Znaczna grupa kadry naukowej na przełomie lat 80. i 90. była już na emeryturze. Proces ten najsilniej wystąpił w placówkach wojskowych. Przeprowadzana bowiem restrukturyzacja sił zbrojnych oraz stan finansów państwa doprowadziły do poważnej redukcji stanów liczebnych wojska, a wraz z nią zmniejszenia liczby instytucji, szkół i centrów kształcenia, w których zajmowano się historią wojskową. W istniejących jeszcze placówkach sukcesywnie uszczuplano liczbę etatów naukowych, zaczęto też ograniczać ich działalność badawczą i edytorską. W szkołach wojskowych dokonywano zmniejszenia zajęć z zakresu dziejów wojskowych i historii sztuki wojennej.

Świat jednakże nie znosi próżni. W okresie zasadniczego ograniczania nurtu wojskowego bardzo intensywnie rozwijał się pion cywilny, który two-

⁴ B. Miśkiewicz, *Od redaktora*, [w:] *I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych*, s. 3.

⁵ *Ibidem*.

rzyły zakłady lub zespoły badawcze historii wojskowej w wyższych uczelniach. Do najstarszych, tj. Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (istnieje od 1969 r.) i Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (działa od 1978 r.), dołączały następne, powoływane przez najrozmaitsze wyższe uczelnie państwowe i prywatne. W połowie lat 90. proces ten dopiero się zaczynał. Powstanie nowych jednostek naukowo-dydaktycznych był możliwy dzięki zatrudnieniu w nich kadry odchodzącej z wojska. Z reguły oficerowie – specjaliści w zakresie historii wojskowej – przechodzili w stan spoczynku lub do rezerwy, angażując się zarazem do dalszej pracy naukowo-dydaktycznej już w charakterze cywilnych nauczycieli akademickich. Dzisiaj cywilne placówki historyczno-wojskowe istnieją w prawie wszystkich polskich ośrodkach akademickich.

Pomimo wielu trudności, dzięki wielkiemu zaangażowaniu organizatorów, poznańskie ogólnopolskie spotkanie historyków wojskowych – przekształcone w I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych – zakończyło się sukcesem. To właśnie wtedy zdecydowano odbywać takie spotkania każdego roku pod nazwą „Forum”. Decyzja ta miała swój głęboki sens, gdyż „forum” to nie tylko miejsce zebrań i publicznych wystąpień, lecz również zgromadzenie ludzi właściwe do rozważenia (osądzenia) i rozstrzygnięcia (załatwienia) najważniejszych spraw i najistotniejszych problemów⁶.

Zasadniczym osiągnięciem poznańskiego Forum było uruchomienie procesu integracji środowiska polskich historyków wojskowych. Finalnie mogło to nawet doprowadzić do powstania ogólnopolskiej struktury w postaci np. Polskiego Towarzystwa Historyków Wojskowych (Wojskowości). Drugim owocem spotkania było zbilansowanie, na podstawie nadesłanych ankiet oraz wystąpień jego uczestników, poziomu i formy polskiej nauki historyczno-wojskowej. Syntetycznego przedstawienia jej kondycji dokonał prof. Benon Miśkiewicz w „Memoriale w sprawie stanu i potrzeb nauki historyczno-wojskowej w Polsce”⁷. W dokumencie tym zaprezentował i ocenił ówczesny potencjał kadrowy, istniejące w naszym kraju jednostki badawcze i realizowaną w nich problematykę, omówił bazę wydawniczą i kwestie dziejów wojskowości w pracy dydaktycznej.

⁶ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych, z almanachem*, Warszawa 1967, s. 178.

⁷ B. Miśkiewicz, *Memoriał w sprawie stanu i potrzeb nauki historyczno-wojskowej w Polsce*, [w:] *I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych*, s. 5–15.

I Forum zakończyło się podjęciem szeregu postanowień w sprawach merytorycznych oraz w kwestiach organizacyjnych. Okazało się bowiem, iż najpilniejszą potrzebą „na obecnym etapie jest wypracowanie systemu informacji naukowej o pracy wszystkich wojskowych i cywilnych ośrodków w Polsce. Pierwszym krokiem w tej sprawie ma być opracowanie »Informatora o historykach wojskowych w Polsce«, w którym mają być zamieszczone dane personalne, uprawiana problematyka badawcza, podstawowy dorobek (przynajmniej z ostatnich pięciu lat), prowadzone seminaria magisterskie i doktorskie”⁸.

Zwrócić warto uwagę na trafne zdiagnozowanie ówczesnych potrzeb środowiska historyków wojskowych. W okresie burzliwych zmian należało – mówiąc kolokwialnie – w pierwszym rządzie policzyć i ocenić potencjał kadrowy oraz zbilansować stan organizacyjny i dorobek poszczególnych placówek historyczno-wojskowych. Przypomnieć należy, że działo się to wszystko w okresie, kiedy Internet w Polsce dopiero raczkował i podstawowym źródłem wiedzy o sytuacji w nauce historyczno-wojskowej były osobiste kontakty i tradycyjne publikacje „papierowe” zawierające informacje o prowadzonych badaniach, realizowanych pracach magisterskich, rozprawach doktorskich i habilitacyjnych.

Przyjęta na I Forum fundamentalna formuła zgromadzenia, czyli dyskurs historyków wojskowych na najbardziej aktualne i kluczowe tematy, była przez kilkanaście lat realizowana. Na II Forum, zorganizowanym w grudniu 1995 r. w Warszawie przez WIH, debatowano więc o dziejach służby historycznej w Wojsku Polskim, próbując określić najbardziej optymalny jej model. Była to bowiem kwestia niezmiernie wtedy ważna. Dzisiaj, po przeszło 20 latach, znowu sprawa ta powróciła. Tworzone jest bowiem Wojskowe Biuro Historyczne, wypracowywany jego model organizacyjny oraz koncepcja pracy naukowej, popularyzatorskiej i wydawniczej.

Na III Forum, które odbyło się w grudniu 1996 r. w Toruniu na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika dokonano całościowej oceny stanu i perspektyw historii wojskowej w Polsce i u naszych wschodnich sąsiadów: na Białorusi, na Litwie, na Łotwie i na Ukrainie. To właśnie wtedy prof. Benon Miśkiewicz ostrzegł, że rozpoczyna się „nowy etap w rozwoju naszej dyscypliny w Polsce, którego cechą szczególną będzie wycofywanie się lub też poważne ograniczenie studiów historyczno-wojskowych w polskich siłach zbrojnych. Nakazuje to zastanowienie się nad sposobem zastąpienia do-

⁸ *Postanowienia*, s. 41.

tychczasowej roli WIH oraz kierunkami dalszego doskonalenia organizacji nauki historyczno-wojskowej”⁹.

IV Forum, które obradowało na Politechnice Koszalińskiej w grudniu 1998 r., było uzupełnieniem i poszerzeniem tematyki podjętej na III Forum. Zajęto się bowiem pominiętymi wcześniej kwestiami (badaniami dotyczącymi formacji granicznych, archiwistyki wojskowej, problemom przywracania tradycji we współczesnym Wojsku Polskim). W podsumowaniu obrad prof. Miśkiewicz ponownie wyraził zaniepokojenie kierunkiem rozwoju dyscypliny. W połowie 1997 r. przestały bowiem ukazywać się dwa wiodące periodyki: „Wojskowy Przegląd Historyczny” i „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”. Stracono więc „możliwość szybkiego dzielenia się wynikami badań, czy prowadzenia dyskusji naukowej”¹⁰. Oba wy wzbudzała obniżająca się ranga WIH. Jak stwierdził prof. Miśkiewicz: „Trudne są do przewidzenia dalsze losy tej zasłużonej dla nauki historyczno-wojskowej placówki. W każdym razie należy wątpić, aby mogła wrócić do dawnego zakresu swej działalności badawczej. W ramach mgliście rysujących się potrzeb sił zbrojnych, będzie musiała wypracować nowy zakres swojej działalności, dostosowując go do wymogów natowskich”¹¹. Profesor Miśkiewicz zwrócił również uwagę uczestnikom Forum na nowe wyzwania, które pojawią się przed nimi. Powiedział: „Rola wojskowej służby historycznej w ramach paktu [NATO – przyp. W. R.] nie jest jednoznacznie określona. Liczyć się jednak trzeba ze zmianą jej zadań. Będzie musiała zapewne zwrócić szczególną uwagę na śledzenie najnowszych konfliktów zbrojnych, prowadzić ich dokumentację i wypracowywać wnioski dla dalszego doskonalenia sposobów rozstrzygnięcia konfliktów zbrojnych”¹².

„Współczesne dylematy polskiej historii wojskowej” były tematem przewodnim V Forum zorganizowanego w grudniu 1999 r. przez Akademię Marynarki Wojennej w Gdyni. Kończył się bowiem XX w. i należało dokonać syntetycznej oceny stanu i perspektyw rozwoju historii wojskowej w najważniejszych ośrodkach akademickich oraz placówkach naukowych, archiwalnych i muzealnych. Słusznie uznano bowiem, że przekazany na Forum zbiór informacji „w istotny sposób przyczyni się do upowszechnienia wiedzy o aktualnych dokonaniach poszczególnych ośrodków [...] i pomoże w orientacji co do kierunków podejmowanych prac badawczych

⁹ B. Miśkiewicz, *Nowa sytuacja w polskiej nauce historycznowojskowej*, [w:] *Stan i perspektywy historii wojskowej w Polsce*, s. 165.

¹⁰ B. Miśkiewicz, *W obliczu nowych zadań*, [w:] *IV Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Koszalin, 16 XII 1998 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1999, s. 224.

¹¹ *Ibidem*, s. 224–225.

¹² *Ibidem*, s. 225.

w najbliższych latach”¹³. Wspomnieć należy, iż organizatorzy gdyńskiego spotkania po raz pierwszy rozszerzyli ramy Forum, gdyż umożliwili jego uczestnikom zapoznanie się z obliczem ówczesnych polskich sił morskich. Obejrzelni oni obiekty naukowo-dydaktyczne Akademii Marynarki Wojennej oraz zwiedzili kilka jednostek pływających należących do 3 Flotylli Okrętów.

Z wystąpień uczestników V Forum w Gdyni wynikało, że zmiany w nauce historyczno-wojskowej w latach 90. miały nie tylko pozytywny, lecz także negatywny charakter. Pozytywami było niewątpliwie podjęcie nowej problematyki badawczej, zniknęła bowiem cenzura, otwarte zostały archiwa, historycy zaś w kraju uzyskali szeroki dostęp do źródeł i literatury powstałych za granicą.

Były jednak również negatywy. Truizmem jest przekonywanie, iż udostępnianie literatury obcej jest bardzo cenne dla rozwoju historiografii. Do końca lat 80. w Polsce tłumaczono i wydawano w przeważającej masie źródła i opracowania drukowane wcześniej w ZSRR. Zasadnicza zmiana nadeszła w ostatniej dekadzie XX w. Nastąpił wtedy wysyp tłumaczeń z literatury zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej. Niestety, w kwalifikowaniu tych prac do druku nie było żadnej myśli przewodniej, nie istniała żadna przemyślana polityka wydawnicza, wydawano byle jak, i byle co. Często na półkach księgarskich spotkać można było prace o żenująco niskim poziomie naukowym, skandalicznie przetłumaczone i wydane z ordynarnymi błędami. O wydany wtedy przez dwie bardzo cenione oficyny wydawnicze pierwszym tomie *Historii wojskowości. Starożytność–Średniowiecze. Zarys encyklopedyczny* Ernesta Dupuy i Trevora Dupuy recenzenci napisali, że

trudno określić, z czym w ogóle mamy do czynienia. Pompatyczne wypracowania autorów przypominają nieudolne kalendarium konfliktów, bez znajomości elementarnego kontekstu dziejowego. Przez grzeczność nie wspomnimy o idących w tysiące błędach rzeczowych (daty, nazwiska, chronologia, topografia, nomenklatura, szacunki liczebności wojska, zwłaszcza w epoce przednowożytnej, stojące w jaskrawej sprzeczności z opisami źródłowymi) [...] Od czasu do czasu kalendarium owo przeplatają opisy bitew lub raczej to, co za opisy bitew w oczach autorów uchodzi. Nie wdając się w szczegóły, jedynym precedensem tego typu narracji historyczno-wojskowej jest

¹³ *Współczesne dylematy polskiej historii wojskowej. V Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Gdynia, 9–10 grudnia 1999*, red. J. Przybylski, B. Zalewski, Gdynia 2000, s. 7.

słynny zeszyt kadeta Biglera uroczony opisany przez Jarosława Haszka w nieśmiertelnym *Przygodach dobrego wojaka Szwejka*¹⁴.

Na V Forum w Gdyni sygnalizowano również upowszechnianie się nadmiernego liberalizmu w zakresie profesjonalnej oceny wydawanych publikacji. Było to zjawisko wyjątkowo szkodliwe, mogące przynieść fatalne skutki dla historii wojskowej. W latach 90. obok grona doświadczonych i wysoko ocenianych historyków pojawiła się bowiem spora grupa początkujących badaczy. Mieli oni wiele dobrych chęci, rozpierał ich entuzjizm poznawczy, niestety – mieli marne kwalifikacje warsztatowe i skromną wiedzę metodologiczną. Nie potrafili dokonać krytycznej interpretacji źródeł, wyjaśnić podstawowych faktów, dokonać ich uogólnienia i syntezy historiograficznej, okazywali się też wyjątkowo nieporadni w posługiwaniu się warsztatem historycznym: nie odróżnili źródła od opracowania, nie wiedzieli, co to jest zespół akt, nie potrafili nawet sporządzić poprawnie przypisu i zestawień bibliografii.

Aby ten niepokojący proces powstrzymać, postanowiono poświęcić część miejsca na kolejnych spotkaniach problemom metodologicznym i źródłowym. Tak też się stało. Na VI Forum zorganizowanym przez Akademię Świętokrzyską im. Jana Kochanowskiego (Filia w Piotrkowie Trybunalskim) we wrześniu 2001 r. obok tradycyjnego przeglądu stanu badań i perspektyw rozwoju historii wojskowej w Polsce, podjęto kwestie metodyki i periodyzacji polskiej historiografii wojskowej. Podstawą dyskusji był referat prof. Wiesława Majewskiego¹⁵.

Odnotować trzeba, że piotrkowskie Forum było organizowane po raz pierwszy pod nazwą VI Ogólnopolskiego Forum Historyków Wojskowości. Modyfikacja nazwy nastąpiła woluntarystycznie, nie została poprzedzona publiczną dyskusją, nie miała więc koniecznej legitymacji środowiskowej.

Źródła w badaniach historii wojskowej stały się najistotniejszym tematem VII Ogólnopolskiego Forum Historyków Wojskowości zorganizowanego przez Instytut Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach we wrześniu 2003 r. Wiele emocji wywołała dyskusja dotycząca terminologii wojskowej. Ważnym postulatem było opracowanie nowego podręcznika do historii wojskowości oraz specjalistycznego skryptu – „Wstępu do badań hi-

¹⁴ M. Urbański, P. Wieczorkiewicz, *W sprawie książki „Historia wojskowości. Zarys encyklopedyczny”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, R. 2003, nr 3, s. 169.

¹⁵ Zob. W. Majewski, *Wokół metodyki i periodyzacji polskiej historiografii wojskowej*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości*, red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 43–60.

storyczno-wojskowych”. Postulat ten częściowo zrealizowano po kilku latach¹⁶.

Ponieważ w grudniu 2001 r. WIH został rozwiązany, istotnym elementem VII Forum było zapoznanie obecnych z zadaniem, organizacją, kadrami i problematyką pracy utworzonego 1 stycznia 2002 r. Wojskowego Biura Badań Historycznych (WBBH) w Warszawie. Z przekazanych informacji wynikało, że jego zadaniem będzie gromadzenie i opracowywanie materiałów źródłowych dotyczących historii wojska i wojskowości, przygotowywanie opracowań i analiz naukowych z tego zakresu, upowszechnianie historii Sił Zbrojnych RP, a także współpraca ze służbami historycznymi innych armii oraz cywilnymi placówkami naukowymi w kraju i zagranicą. Istotne miejsce w działalności WBBH miała zajmować także współpraca z organizacjami kombatanckimi i stowarzyszeniami byłych żołnierzy zawodowych. Ze składanych deklaracji wynikało, że WBBH będzie w dużym stopniu nawiązywać do działalności zlikwidowanego WIH. Dzisiaj wiemy już, że funkcji takiej nie spełniło. Jego struktura organizacyjna oraz skład osobowy były odmienne pod względem zarówno obszaru, jak i możliwości badawczych. Z trzech wydziałów Biura tylko jeden (Wydział Badań Historycznych) zajmował się organizowaniem i realizacją prac badawczych, pozostałe – Wydział Studiów i Analiz oraz Wydział Dokumentacji Naukowej – wspomagały jedynie prowadzenie badań bądź przygotowywanie ekspertyz dla kierownictwa sił zbrojnych. Kilkunastoosobowa obsada WBBH nie dawała możliwości podjęcia jakichkolwiek szerszych prac naukowych. Jego potencjał kadrowy umożliwiał jedynie sporządzanie analiz, opinii i ocen potrzebnych w bieżącej pracy najwyższych władz wojskowych oraz popularyzowanie historii oręża polskiego. Biuro było również pomocne w kształtowaniu świadomości historycznej żołnierzy Wojska Polskiego oraz organizowaniu i konsultowaniu różnych przedsięwzięć o charakterze historyczno-wojskowym w instytucjach, szkołach i jednostkach liniowych. Nie ma najmniejszej wątpliwości, że praca ta była bardzo potrzebna i celowa dla sił zbrojnych, ale miała niewiele wspólnego z metodycznymi badaniami i studiami historycznymi.

Od wcześniejszych zgromadzeń siedleckie Forum różniło się tym, że wykroczyło poza dotychczasową praktykę debaty *stricte* naukowej, a mianowicie zajęło się sprawami organizacyjnymi o charakterze ogólnopolskim. To właśnie tam przedstawiono zamiar powołania Stowarzyszenia Historyków Wojskowości, projekt statutu i wybrano grupę inicjatywną. Od

¹⁶ Zob. *Metodologia i metodyka badań historyczno-wojskowych. Studia i szkice*, red. K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Poznań 2012.

2003 r. wspomniane Stowarzyszenie stało się współorganizatorem kolejnych zebrań.

VIII Forum – ponownie nazwane Ogólnopolskim Forum Historyków Wojskowych – obradowało w Częstochowie we wrześniu 2005 r. Jego tematem była „Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku”. Dlatego też większość wystąpień dotyczyła problemów i dylematów, przed jakimi stanęli na początku XXI wieku badacze polskiej historii wojskowej. A było ich sporo, np. kwestia miejsca historii wojskowej w społeczeństwie informacyjnym. W jednym z wystąpień można było usłyszeć: „Wyzwania jakie czekają, także historyków wojskowych, w związku z nieuchronnymi zmianami i przewartościowaniami charakterystycznymi dla społeczeństwa informacyjnego, mogą i powinny stać się przyczynkiem do szerokiej i kompleksowej dyskusji nad rolą, miejscem i zadaniami historii wojskowej wobec wyzwań społeczeństwa informacyjnego, w tym także nad potrzebami i perspektywami w zakresie form narracji historii wojskowej w społeczeństwie informacyjnym”¹⁷.

Niestety, kilka referatów odbiegło od wskazanej, wiodącej tematyki¹⁸. Był to źle rokujący precedens. Niektórzy odebrali to bowiem jako sygnał do rewizji obowiązujących dotychczas zasad, jako przyzwolenie na – mówiąc kolokwialnie – wolną amerykanke, czyli wygłaszanie na Forum referatów niewiele mających wspólnego z przewodnią zasadniczą tematyką. W niepamięć zaczęła odchodzić idea i fundamentalne cele Forum, tj. rozpatrywanie najistotniejszych oraz najpilniejszych problemów dyscypliny naukowej i środowiska badaczy historii wojskowej.

Wspomniane myślenie błyskawicznie się rozpleniło, a jego konsekwencją stało się upodobnienie następnych zebrań do typowych – jednych z wielu – ogólnopolskich konferencji obradujących na jakiś temat. Można było to zauważyć na olsztyńskim IX Forum (ponownie zwołanym pod nazwą Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości) zorganizowanym przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w 2007 r. Realizowano na nim

¹⁷ M. Szczurowski, *Potrzeby i perspektywy w zakresie form narracji historii wojskowej w społeczeństwie informacyjnym*, [w:] *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku (VIII Forum Historyków Wojskowych)*, red. T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2006, s. 221..

¹⁸ Zob. np. J. Charuta, *Rola szefów Kierownictwa Marynarki Wojennej w tworzeniu współpracy polsko-brytyjskiej*, [w:] *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku (VIII Forum Historyków Wojskowych)*, red. T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2006, s. 247–251; J. Smoliński, *Polsko-amerykańskie kontakty wojskowe w okresach transformacji ustrojowych*, w: *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku (VIII Forum Historyków Wojskowych)*, s. 305–319.

bowiem klasyczny, konferencyjny temat „Polska myśl wojskowa w walce o wolność i niepodległość”. Podobne było XI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości w Kielcach obradujące w czerwcu 2012 r. na temat „Mity i legendy w polskiej historii wojskowości” oraz XII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości na Uniwersytecie Rzeszowskim w czerwcu 2014 r. (temat: „Granice, pogranicza i kresy w historii wojskowej”). Z tego modelowego konferencyjnego bloku wyłamali się tylko historycy poznańscy, którzy przygotowali w 2010 r. X Forum. W Poznaniu zajęto się bowiem palącymi kwestiami metodologii i metodyki badań historyczno-wojskowych. Przypomniano w ten sposób, iż ideą Forum jest rozstrzygnięcie newralgicznych i żywotnych problemów tejże dyscypliny naukowej.

XIII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości odbyło się w Gdyni w Akademii Marynarki Wojennej 22–24 września 2016 r. Obradowano „O powinnościach żołnierskich”. Nie ma najmniejszej wątpliwości, iż „środowno historyków wojskowości chce zabrać głos w ważnej [...] sprawie dotyczącej »powinności żołnierskich«”. Zgodzić się należy z diagnozą, że „brakuje w polskiej historii wojskowej wyrazistego głosu, odnoszącego się wprost do żołnierza”¹⁹. Poprzec należy postulat, iż należy szukać odpowiedzi na pytanie: „czym są żołnierskie powinności? [...] z jakim żołnierzem mieliśmy do czynienia w przeszłości, jak go kształtowano (wychowywano) i jakiego żołnierza potrzebujemy dziś, by sprostał wyzwaniom współczesnego pola walki i zapewnił bezpieczny byt Rzeczypospolitej”²⁰. To ważne kwestie. Powinny zostać rzetelnie zbadane, a ich rezultaty zaprezentowane na konferencji lub nawet cyklu konferencji ogólnopolskich lub międzynarodowych. W tym celu należy powołać kompetentny zespół badawczy i wystąpić o grant Narodowego Centrum Nauki. Materiały zawarte w trzynomowym dziele edytowanym pod znakiem XIII Forum²¹ oraz wręczone uczestnikom gdyńskiego spotkania tomiki poświęcone wychowaniu i kształtowaniu postaw obywatelskich i żołnierskich²² mogą być świetnym punktem wyjścia dla wspomnianych badań.

¹⁹ A. Drzewiecki, *Wstęp*, [w:] *O powinnościach żołnierskich*. T. I: *Na fundamencie historii i tradycji*, red. A. Drzewiecki, Oświęcim 2016, s. 5.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *O powinnościach żołnierskich*, t. 1; *O powinnościach żołnierskich*, T. 2: *Tym, co polskość zachowali i o nią walczyli*, red. M. Kardas, T. III: *Na krętych drogach żołnierskich losów*, red. A. Drzewiecki, Oświęcim 2016.

²² *Prawidła moralne dla Szkoły Rycerskiej przez ś.p. księcia Adama Czartoryskiego byłego teyże szkoły komendanta w roku 1774 ułożone*, Warszawa 1824; A. K. Czartoryski, *Katechizm rycerski*. Wydał i przedmową poprzedził Henryk Mościcki, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1916; *Przepisy o powinnościach żołnierzy i podoficerów Legionów Polskich (dla piechoty)*, Piotrków 1916; *Skarbczyk legionisty (Przewodnik polowy żołnierza*

Ale kolejny już raz na XIII Forum nie zajęto się aktualnymi wyzwaniami i problemami polskiej nauki historyczno-wojskowej. A jest ich – według mnie – sporo. Powinny stać się przedmiotem możliwie jak najszerszej rzeczowej dyskusji, a jej konkluzja winna być przedstawiona ogółowi społeczności. W 2016 r. podjęto bowiem w Polsce szereg decyzji, które w zasadniczy sposób zmieniają polską politykę historyczną. Jej aktywnymi realizatorami mają być Ministerstwo Obrony Narodowej, Instytut Pamięci Narodowej, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Ministerstwo Edukacji Narodowej oraz najrozmaitsze instytucje naukowe, oświatowe i kulturalne.

W marcu 2016 r. Ministerstwo Obrony Narodowej ujawniło, w jaki sposób praktycznie zamierza prowadzić tę nową politykę. Zapowiedziano m.in. wprowadzenie od kolejnego roku szkolnego i akademickiego do programów nauczania szkół oficerskich i podoficerskich jako obowiązkowego przedmiotu historii Polski, „z naciskiem na ostatnie 200 lat”. Resort zainauguruje także program „Polskie drogi do niepodległości – marzenia i czyny”, który ma być „szeroko zakrojoną kampanią edukacyjno-historyczną na lata 2016-2020”²³. Wyjaśniono, iż wspomniane pięciolecie zawiera w sobie kilka ważnych dat: rocznicę odzyskania niepodległości w 1918 r. oraz podpisanie aktu 5 listopada 1916 r. Mieści się w nim także data 1 grudnia 1916 r., czyli dzień wkroczenia Legionów Józefa Piłsudskiego do Warszawy. Ukoronowaniem programu mają być obchody rocznicy bitwy warszawskiej 1920 r. Jak wyjaśnił prof. dr hab. Wojciech Fałkowski, podsekretarz stanu MON, wypełnienie tego programu będzie wkładem sił zbrojnych w budowanie, odtwarzanie i wzmacnianie świadomości historycznej społeczeństwa. Resort planuje przeprowadzenie inspekcji w salach tradycji i izbach pamięci jednostek wojskowych. Mają to uczynić wykwalifikowani historycy, m.in. z uczelni wyższych, IPN i instytutów badawczych. MON ma także prowadzić program opieki merytorycznej nad muzeami lokalnymi,

polskiego). Zebrał J. A. Teslar, Piotrków 1916; Z. Dębicki, *Książeczka żołnierza polskiego*, Warszawa 1919; S. Kara, *Przewodnik żołnierza polskiego*, Poznań 1919; *Poradnik w sprawach honorowych* (Opracował podpułkownik W. Filimowski D. O. Gen. w Krakowie), Kraków 1920; F. Wielgut, *Katechizm żołnierza polskiego*, Częstochowa 1926; B. Krzywiec, *Jak należy traktować w Polsce sprawę Marynarki Wojennej*, Wilno 1929; *Oficer*, Warszawa 1931; *Regulamin lotnictwa*, Warszawa 1931; M. Porwit, *Duch żołnierski (organizacja wychowania żołnierza)*, Warszawa 1935; R. Mackiewicz, *O pracy wychowawczej dowódcy strażnicy*, Warszawa 1937; S. Kutrzeba, *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937; W. Boziewicz, *Polski kodeks honorowy. Cz. I. Zasady pokojowego postępowania honorowego; Cz. II. Pojedynek*, Warszawa–Kraków [b.d.w.].

²³ Nowa polityka historyczna MON, polska-zbrojna.pl (dostęp: 17.03.2016).

które kultywują pamięć tradycji oręża polskiego. „To często małe, prowadzone przez lokalną społeczność placówki. Ale tam gdzie Wojsko Polskie widzi związek tej inicjatywy z szeroko pojętymi historią i tradycją oręża polskiego, będziemy starali się pomóc – finansowo i logistycznie”, wyjaśnił prof. Fałkowski²⁴.

Poważne zmiany zachodzą również na mapie i w organizacji historii wojskowej. Dnia 4 czerwca 2016 r. pojawiła się całkowicie nowa struktura w postaci Wojskowego Biura Historycznego (WBH). Powstało ono z połączenia Centralnego Archiwum Wojskowego, które straciło samodzielność i stało się komórką wewnętrzną WBH oraz Wojskowego Biura Badań Historycznych Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej. WBH ma zajmować się przede wszystkim rozwiązaniami systemowymi dotyczącymi organizacji i funkcjonowania wojskowej sieci archiwalnej oraz kształtowaniem i ewidencją jej zasobu. W jego gestii jest również udostępnienie materiałów archiwalnych, prowadzenie wojskowych badań i studiów naukowych, kwerend archiwalnych, publikowanie artykułów i książek. Dyrektorem Wojskowego Biura Historycznego został dr hab. Sławomir Cenciewicz, natomiast kierownikiem Centralnego Archiwum Wojskowego od 1 lipca 2016 r. Katarzyna Górny.

Żałować należy, że uczestnicy XIII Forum nie mieli szansy porozmawiać z dyrektorem Wojskowego Biura Historycznego i kierownikiem Centralnego Archiwum Wojskowego. A tematów do takiej rozmowy było wiele, np. kształt zapowiadanej reformy archiwów wojskowych (jakie cele chce się osiągnąć? komu i jak będą udostępniane zbiory? kiedy uruchomiona zostanie planowana czytelnia?). Interesujące byłoby dowiedzieć się również, jak WBH zamierza realizować powierzone mu przez ministra zadania. Na przykład jak będzie wyglądała współpraca naukowa WBH z cywilnymi placówkami zajmującymi się badaniami historyczno-wojskowymi?

Nie mam najmniejszej wątpliwości, że taka rozmowa byłaby pożyteczna dla wszystkich stron. Zawsze warto bowiem korzystać z wiedzy kompetentnych i doświadczonych badaczy, niezależnie od instytucji, w której są zatrudnieni. Posłużę się przykładem. Na oficjalnej stronie Wojskowego Biura Historycznego prezentującej jego strukturę organizacyjną we wrześniu 2016 r. można było zauważyć wyodrębniony dział pod nazwą „Patron”, a po jego otwarciu zapoznać się z krótką prezentacją osoby „patrona”, którym jest gen. broni Kazimierz Sosnkowski. Na wspomnianej stronie WBH, w dziale „Aktualności” można przeczytać, że „W dniu 24 sierpnia

²⁴ Ibidem.

br. [2016 r.] miało miejsce oficjalne odsłonięcie logo Wojskowego Biura Historycznego im. gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Uroczystość zaszczytli swoją obecnością Minister Obrony Narodowej Antoni Macierewicz oraz syn patrona WBH Pan Piotr Sosnkowski”. Gdyby autorzy tej notatki skonsultowali jej treść z kompetentnymi osobami, to nie popełnili by błędu obniżającego autorytet WBH. W terminologii wojskowej nie znajdziemy bowiem pojęcia „patron”, w takim znaczeniu, jaki mu nadają pracownicy WBH²⁵. Termin ten był dawniej używany w wojsku, ale oznaczał nabój i ładownicę²⁶. Jego współczesne rozumienie prezentują ogólnie znane opracowania językoznawcze, z których wynika, że patrona może mieć parafia, przedszkole, szkoła, park, jakieś przedsięwzięcie itd.²⁷, natomiast w wojsku jednostki, zakłady lub instytucje miały i mają szefa: honorowego lub rzeczywistego.

Brak konsultacji z profesjonalnymi historykami II wojny światowej skutkowało również przekłamaniami dotyczącymi II wojny światowej. Na internetowej głównej stronie WBH, z okazji kolejnej rocznicy kampanii polskiej, we wrześniu 2016 r. zamieszczono bowiem okolicznościową notatkę, która informuje, „Walki z Wehrmachtem trwały do 6 października 1939 r. i zginęło w nich 66 tysięcy żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego”. Są to dane całkowicie nieaktualne. Pochodzą z dokumentu zatytułowanego *Straty i koszty poniesione przez Wojsko Polskie w wojnie z Niemcami 1939–1945*, zatwierdzonego przez PRL-owskiego ministra obrony narodowej 22 sierpnia 1946 r., w którym bezzwrotne straty osobowe sił zbrojnych w kampanii 1939 r. obliczono na 66 500 żołnierzy. Obliczenie to było czysto szacunkowe, mówiąc wprost, nie miało poparcia w rzeczywistości. Dane te jednak propagowano przez kilkadziesiąt lat istnienia PRL-u, również w podręcznikach akademickich i szkolnych²⁸. Utrwaliły się więc tak

²⁵ Zob. *Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowski, T. VI, zeszyt 54, hasła: Pankratjew – Piąta dyw. strz. Syberyjskich, Warszawa 1936, s. 273; *Mala encyklopedia wojskowa*, T. 2, Warszawa 1970, s. 576.

²⁶ Zob. *Encyklopedia wojskowa. Dowódcy i ich armie. Historia wojen i bitew. Technika wojskowa*, T. 2: N–Ż, Warszawa 2007, s. 105.

²⁷ Zob. np. *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. II: L–P, Warszawa 1988, s. 621.

²⁸ Zob. np. J. Buszko, *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1987, s. 410; T. Siergiejczyk, *Dzieje najnowsze 1939–1945. Historia dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1986, s. 264; A. Mankowicz, *Polska i świat współczesny. Podręcznik dla szkół średnich dla klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy III technikum i liceum zawodowego*, Warszawa 1995, s. 173.

silnie, że nawet dziś pojawiają się w podręcznikach uczniowskich²⁹ i – co martwi – również na oficjalnej stronie Wojskowego Biura Historycznego. W rzeczywistości straty te były znacznie wyższe. Z badań prof. Tadeusza Paneckiego wiemy, że ogólna liczba zabitych, zmarłych z ran i zaginionych bez wieści żołnierzy Wojska Polskiego w kampanii polskiej 1939 r. sięga 95–97 tys.³⁰

We wspomnianej internetowej okolicznościowej notatce jest także informacja, iż „Działania wojenne rozpoczęły się 1 września 1939 r. o godzinie 4.40 od zbombardowania Wielunia przez niemieckie lotnictwo”. Autor tej notatki bezkrytycznie powtórzył tezę przedstawioną w 2004 r. przez pracowników łódzkiego Oddziału IPN. Jak podała „Rzeczpospolita” ustalili oni, że „To na Wieluń 1 września 1939 r. o godz. 4.40 Niemcy przeprowadzili pierwszy nalot”³¹. W innym periodyku, w „Życiu”, można było przeczytać, że „Według historyków Instytutu Pamięci Narodowej właśnie tu pierwszego września 1939 r. o godz. 4.40 nastąpił pierwszy atak hitlerowców. Dotychczas uważano, że to na Westerplatte padły pierwsze strzały”³². Na usprawiedliwienie autora opracowującego informację zamieszczoną na stronie internetowej WBH można tylko podać, że nie był jedynym, który w te rewelacje uwierzył. Doradca Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego, uzasadniając 2004 r., dlaczego centralne uroczystości związane z rocznicą agresji III Rzeszy na Polskę odbyły się w Wieluniu, a nie na Westerplatte powiedział: „Badania przeprowadzone przez historyków jednoznacznie potwierdzają, że to właśnie w Wieluniu spadły pierwsze bomby II wojny światowej”³³. Natomiast starosta wieluński poinformował, że „Mamy niezbite dowody na to, że to Wieluń był pierwszym miejscem, które zaatakowały wojska hitlerowskie”³⁴.

²⁹ J. Kłaczek, A. Zielińska, *Zrozumieć przeszłość. Dzieje najnowsze po 1939 roku. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum*. Cz. 4, Warszawa 2015, s. 118.

³⁰ T. Panecki, *Wysilek zbrojny Polski w II wojnie światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (WPH) 1995, nr 1–2, s. 13 i 18. Zob. też idem, *Militarny udział Polski w II wojnie światowej*, [w:] *Polski wysilek zbrojny w drugiej wojnie światowej. Bilans, wnioski i doświadczenia*. Pod red. T. Paneckiego, Warszawa 1999, s. 31.

³¹ *Wieluń zbombardowany jako pierwszy. 65. rocznica agresji Niemiec na Polskę*, „Rzeczpospolita” 2 IX 2004, nr 206, s. A4.

³² Ł. Kuligowski, *Pierwsi stawiliśmy opór. Obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej*, „Życie” 2 IX 2004, nr 195, s. 4.

³³ Wypowiedź Jerzego Wysokińskiego, doradcy Prezydenta RP, „Gazeta Wyborcza. Trójmiasto” 3 IX 2004, s. 6.

³⁴ Wypowiedź Mieczysława Marcina Łuczaka, starosty wieluńskiego, ibidem.

Środowisko polskich historyków wojskowych powinno pilnować, aby artykuły zamieszczone na oficjalnej stronie WBH były na wysokim poziomie merytorycznym. W ostatnim opisywanym przypadku wystarczyło sięgnąć do rzetelnej literatury, by skonstatować, że pierwszą akcją powietrzną II wojny światowej przeprowadził klucz Junkersów Ju 87B z niemieckiej 3 Eskadry 1 Pułku Bombowców Nurkujących, dowodzony przez por. Brunona Dilleya. Trzy maszyny wystartowały z lotniska pod Elblągiem o świcie 1 września i o godz. 4.34 zrzuciły bomby na nasyp kolejowy przy moście przez Wisłę w Tczewie. Bomby te miały przerwać kable elektryczne łączące stanowiska polskich saperów z ładunkami wybuchowymi zamontowanymi pod przęsłami mostu³⁵.

Decyzją ministra obrony narodowej z 21 kwietnia 2016 r. wydawanie „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” przekazano Wojskowemu Biuru Historycznemu. Dnia 10 czerwca 2016 r. dyrektor biura, dr hab. Sławomir Cenckiewicz powołał na stanowisko redaktora naczelnego „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” dr. Daniela Koresia. Ukonstytuowała się także całkowicie nowa redakcja w składzie: dr Jerzy Kirszak – zastępca red. naczelnego, mgr Krzysztof Widziński – sekretarz redakcji, dr Konrad Paduszek, dr Jacek Jędrzyśiak, dr Paweł Skubisz – członkowie redakcji, oraz dr Arkadiusz Tuliński – członek redakcji i redaktor językowy. Zapowiedziano również powołanie nowej Rady Naukowej „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”.

Na Forum nie było nikogo z zespołu redakcyjnego „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”. To duże niedopatrzenie. Uczestnicy Forum stracili okazję rozmowy na temat polityki wydawniczej redakcji, zasad kwalifikowania tekstów do druku, kwestii punktacji i wielu innych żywotnych spraw. Kwestia periodyków historyczno-wojskowych wydawanych w Polsce wymaga zresztą, według mnie, odrębnej dogłębnej debaty. Panuje na tym polu potworny chaos. Co chwilę ogłaszane są kolejne plany edytorskie, pojawiają się nowe tytuły, ale ich żywot jest najczęściej niezmiernie krótki. Kompromitujące jest, że w Polsce nie ma czasopisma historyczno-wojskowego o międzynarodowej renomie, wysoko punktowanego.

Zastanović się należy, czy absencja przedstawicieli kilku znaczących ośrodków naukowych na XIII Forum nie wynikała z przeświadczenia, że zgromadzenie to nie realizuje idei, która legła u podstaw jego narodzin. Faktem bowiem jest, że od kilku lat te spotkania przestały być interesujące dla sporej grupy historyków. Na XIII Forum nie było nikogo z Uniwersytetu Warszawskiego ani z Uniwersytetu Jagiellońskiego, z Uniwersytetu

³⁵ M. Murawski, *Luftwaffe – działania bojowe*, Warszawa 1998, s. 57.

Wrocławskiego przyjechał tylko jeden młodszy pracownik nauki w stopniu doktora. Wiele mówiąca jest 100% absencja pracowników Akademii Obrony Narodowej (od 1 października 2016 r. Akademii Sztuki Wojennej). Za to najliczniejszą reprezentację – 8-osobową – przysłał Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.

Odrębnym, całkowicie zaniedbanym problemem jest historia wojskowa w społeczeństwie informacyjnym. Na naszych oczach rozpowszechnia się psychologiczne zjawisko zwane efektem Dunninga–Krugera. Zgodnie z tym efektem im większym człowiek jest ignorantem, tym bardziej jest przekonany o swojej wiedzy. David Dunning był jednym z pierwszych badaczy, którzy zauważyli, że wyjątkowo negatywną rolę w tym zjawisku odgrywa Internet³⁶. Absolwenci „uniwersytetu YouTube’a” przeważnie uważają, iż dysponują większą wiedzą od akademickich specjalistów – bo z YouTube’a, usłyszeli, że Adolf Hitler żyje w dżungli amazońskiej, że król Artur i rycerskie Bractwo Okrągłego Stołu byli Polakami, historycy zaś ukrywają istnienie starożytnego imperium Lechitów.

Na portalach internetowych plagą stają się pseudonaukowych artykuły. Ich autorzy kompletnie nie znają tematów, które podejmują, albo ich wiedza jest bardzo powierzchowna. Zamiast zajmować się rzetelnymi badaniami, mają skłonność do szukania wszędzie sensacji, nagminnie zdarza się im odkrywać dokumenty i fakty dawno już opisane i opublikowane. Modne jest pisanie tzw. historii alternatywnych, gdzie można bezkarnie popuszczać wodze fantazji. W pogoni za efektami medialnymi upodobniają się do dziennikarzy-bajkopisarzy opowiadających barwne i najczęściej dalekie od rzeczywistości historyjki o Polsce przedwojennej, o II wojnie światowej i okresie PRL. Ostatnio mamy wysyp „dzieł”, określanych jako historie alternatywne. „Dzieła” te są umieszczane i mocno eksponowane na głównych stronach najpopularniejszych portali. Czytane są więc przez sporą liczbę internautów i – nad czym należy ubolewać – dokonują spustoszeń w wiedzy historycznej, opisują przeszłość, której nigdy nie było. Niedawno można było np. przeczytać, że mogliśmy wygrać kampanię w 1939 r., w której „Można było wejść w Niemców jak w masło”.³⁷ Autorem artykułu, zawierającym tą tezę jest osoba, która sama przedstawia się jako: dziennikarz popularnonaukowy, publicysta i historyk. Specjalizuje się

³⁶ W. Orlński, *Kontra! – czyli jak ocalić świat*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn reporterów Duży Format” 7 VII 2016, nr 27, s. 3.

³⁷ A. Gaafar, *Dlaczego Zachód nie pomógł Polsce we wrześniu 1939 r.?*, <http://historia.wp.pl/title,Dlaczego-Zachod-nie-pomogl-Polsce-we-wrzesniu-1939-r,wid,18487743,wiadomosc.html>, [dostęp: 23.03.2017].

w tematyce religioznawstwa, dziejach propagandy politycznej i konflikcie na Pacyfiku. I wciąż powtarza, że daty nie są tak ważne, jak przyczyny i skutki. Inny z autorów opisywał, jak „ułani gięli lufy sowieckich karabinów”, walcząc w nocy z 21 na 22 września 1939 r. pod Kodziowcami z oddziałem pancernym Armii Czerwonej. Według autora była to „walka pięści z pancernem”. Cały opis boju autor oparł na jednym źródle opisowym – relacji rtm. Narcyza Łopianowskiego, dowódcy 2 szwadronu 101 Pułku Ułanów. Oto jeden z fragmentów tego artykułu: „»Kpr. Choroszucha, nie mając już butelki z benzyną, by unieszkodliwić czołg, wskoczył na niego i kolbą własnego karabinu zgiął lufę ckm. nieprzyjaciela, znajdującego się na czołgu [...] Ułan Połoczanin zrobił to samo, tylko że nie mógł kolbą swojego kbk [karabinu – MS] zgiąć lufy działka« – napisał w swojej relacji rotmistrz Narcyz Łopianowski, dowódca 2 szwadronu 101 pułku ułanów, naoczny świadek tych wydarzeń [pisownia oryginalna – red.]. Wyczyny swoich podwładnych zaliczał już nie do aktów bohaterstwa, ale wręcz szaleństwa. Bo jak inaczej nazwać walkę z czołgami przy pomocy siły własnych rąk?”³⁸. O dyletantyzmie autora świadczy najlepiej wprowadzone przez niego wyjaśnienie, że kbk to karabin! Nie wie, że był to karabinek, w który etatowo byli uzbrojeni polscy kawalerzyści.

Większość z polskich historyków wojskowych dostrzega nowe wyzwania i problemy, które powinny stać się przedmiotem rzeczowej dyskusji całego środowiska. Musimy m.in. wypracować na nowo definicję wojny, zając się przemianami w zakresie sił zbrojnych i systemów obronnych, w których coraz większą rolę odgrywają jednostki specjalne i pozamilitarne ogniwa państwa, rozpatrzyć najrozmaitsze kwestie metodologiczne, terminologiczne, źródłowe, sprawy wydawnicze, zagadnienia związane z funkcjonowaniem czasopism historyczno-wojskowych (naukowych i popularno-naukowych), zarówno tych pretendujących do roli wiodących periodyków ogólnopolskich, jak i o charakterze regionalnym i bardzo wąsko wyspecjalizowanych.

W chwili obecnej w polskich środowiskach akademickich trwa ożywiona dyskusja nad kondycją polskiej nauki i krępującymi ją ograniczeniami. Zgłaszane są różne postulaty, przedstawiane najrozmaitsze rozwiązania legislacyjne, organizacyjne oraz dotyczące zmian w finansowaniu badań i kształceniu kadr naukowych. Jestem pewny, iż Forum jest dla tych debat idealną platformą! Należy więc wrócić do podstawowej idei, czyli do spo-

³⁸ Mateusz Staroń, *Bitwa pod Kodziowcami – walka pięści z pancernem*, <http://historia.wp.pl/title,Bitwa-pod-Kodziowcami-walka-piesci-z-pancerzem,wid,18520177,wiadomosc.html>, [dostęp: 23.03.2017].

tkań, na których najżywotniejsze i najbardziej aktualne problemy historii wojskowej staną się przedmiotem dyskusji, a końcowe ustalenia będą konsekwentnie realizowane.

Streszczenie

Czy warto organizować Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych (Wojskowości)?

Od 1994 r. odbywają się w Polsce zjazdy historyków wojskowych. Zjazdy te noszą nazwą Forum Polskich Historyków Wojskowych. Zasadniczym ich celem było wypracowywanie jednolitego stanowiska historyków wojskowych w najważniejszych i najbardziej aktualnych kwestiach uprawianej dyscypliny naukowej: jej organizacji, finansowania, kształcenia kadr, spraw edytorskich, programów badawczych i kierunku dalszego rozwoju. Dotychczas odbyło się 13 takich spotkań: I Forum w Poznaniu (1994 r.), II Forum w Warszawie (1995 r.), III – w Toruniu (1996 r.), IV – w Koszalinie (1998 r.), V – w Gdyni (1999 r.), VI – w Piotrkowie Tryb. (2001 r.), VII – w Siedlcach (2003 r.), VIII – w Częstochowie (2005 r.), IX – w Olsztynie (2007 r.), X – w Poznaniu (2010 r.), XI w Kielcach (2012 r.), XII w Rzeszowie (2014 r.), XIII w Gdyni (2016 r.). Po kilkunastu latach Forum zagubiło jednak swój zasadniczy cel i upodobniło się do jednych z wielu ogólnopolskich konferencji obradujących na jakiś temat. Trzeba to zmienić, gdyż w chwili obecnej w polskich środowiskach akademickich trwa ożywiona dyskusja nad kondycją polskiej nauki i krępującymi ją ograniczeniami. Zgłaszane są różne postulaty, przedstawiane najrozmaitsze rozwiązania legislacyjne, organizacyjne oraz dotyczące zmian w finansowaniu badań i kształceniu kadr naukowych. Forum jest dla tych debat idealną platformą! Należy wrócić do podstawowej idei, czyli do spotkań, na których najżywotniejsze i najbardziej aktualne problemy historii wojskowej staną się przedmiotem dyskusji, a końcowe ustalenia będą konsekwentnie realizowane.

Summary

Is it worth organizing Polish Forum of Military Historians?

Polish congresses of military historians have been held since 1994 under the name of Polish Forum of Military Historians (Forum Polskich Historyków Wojskowych). Their aim was to elaborate the homogenous view of the society of military historians on the most essential and current aspect of their scientific discipline: its organization, financing, educating new generations of historians as well as editorial issues, research programs and directions of further development. There have

been thirteen congresses so far: I Forum in Poznań (1994), II Forum in Warsaw (1995). III – in Toruń (1996), IV – in Koszalin (1998), V – in Gdynia (1999), VI – in Piotrków Tryb. (2001), VII – in Siedlce (2003), VIII – in Częstochowa (2005), IX – in Olsztyn (2007), X – in Poznań (2010), XI in Kielce (2012), XII in Rzeszów (2014), XIII in Gdynia (2016). However, since the first congress, these gatherings have lost their initial objective and have transformed into an usual nationwide conference devoted to a particular topic. This must be changed as currently in Polish academic society there is a lively discussion on the condition of Polish science and its constraints. New postulates, projects of legal acts, organizational solutions and changes in financing and education have been raised. Polish Forum of Military Historians is a perfect platform for such disputes. It is necessary to return to the initial idea for these gatherings and make such crucial issues of military history the subject of discussions. What is more, their outcomes ought to be consequently implemented.

Bibliografia

- I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Poznań – 6 grudnia 1994*, red. B. Miśkiewicz Poznań 1995.
- III Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych Toruń, 5–6 grudnia 1996*, red. W. Rezmer i Z. Karpus, Toruń 1997.
- IV Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Koszalin, 16 XII 1998 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1999.
- Buszko J., *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1987.
- Ajnenkiel A., *Wojskowy Instytut Historyczny – dzieje, aktualna sytuacja i perspektywy*, [w:] *Stan i perspektywy rozwoju historii wojskowej w Polsce. III Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Toruń 5–6 grudnia 1996*, red. W. Rezmer i Z. Karpus, Toruń 1997, s. 15–30.
- Boziewicz. W., *Polski kodeks honorowy*, cz. 1: *Zasady pokojowego postępowania honorowego*; cz. 2: *Pojedynek*, Warszawa–Kraków [b.d.w.].
- Charuta J. *Rola szefów Kierownictwa Marynarki Wojennej w tworzeniu współpracy polsko-brytyjskiej*, [w:] *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku (VIII Forum Historyków Wojskowych.)*, red. T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2006, s. 247–251
- Czartoryski A. K., *Katechizm rycerski*, wydał i przedmową poprzedził H. Mościcki, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1916.
- Dębicki Z., *Książeczka żołnierza polskiego*, Warszawa 1919.
- Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowskiego, t. 6, z. 54, hasła: Pankratjew – Piąta dyw. strz. Syberyjskich, Warszawa 1936.
- Encyklopedia wojskowa. Dowódcy i ich armie. Historia wojen i bitew. Technika wojskowa*, t. 2: *N–Ż*, Warszawa 2007.

- Kara S., *Przewodnik żołnierza polskiego*, Poznań 1919.
- Kłaczek J., Zielińska A., *Zrozumieć przeszłość. Dzieje najnowsze po 1939 roku. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum*. Cz. 4, Warszawa 2015
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych, z almanachem*, Warszawa 1967.
- Krzywiec B., *Jak należy traktować w Polsce sprawę Marynarki Wojennej*, Wilno 1929.
- Kuligowski Ł., Pierwsi stawiliśmy opór. Obchody 65. rocznicy wybuchu II wojny światowej, „Życie” 2 IX 2004, nr 195, s. 4.
- Kutrzeba S., *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937.
- Mackiewicz R., *O pracy wychowawczej dowódcy strażnicy*, Warszawa 1937.
- Mała encyklopedia wojskowa*, t. 2, Warszawa 1970.
- Mankowicz A., *Polska i świat współczesny. Podręcznik dla szkół średnich dla klasy IV liceum ogólnokształcącego oraz dla klasy III technikum i liceum zawodowego*, Warszawa 1995
- Miśkiewicz B., *Memoriał w sprawie stanu i potrzeb nauki historyczno-wojskowej w Polsce*, [w:] *I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Poznań–6 grudnia 1994, Poznań 1995*, s. 5–15.
- Miśkiewicz B., *Nowa sytuacja w polskiej nauce historyczno-wojskowej*, [w:] *Stan i perspektywy rozwoju historii wojskowej w Polsce. III Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Toruń 5–6 grudnia 1996*, red. W. Rezmer i Z. Karpus, Toruń 1997, s. 163–168.
- Miśkiewicz B., *Od redaktora*, [w:] *I Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Poznań–6 grudnia 1994, Poznań 1995*, s. 3–4.
- Miśkiewicz B., *Polska historiografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996
- Miśkiewicz W., *W obliczu nowych zadań*, [w:] *IV Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Koszalin, 16 XII 1998 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1999, s. 224–227.
- Murawski M., *Luftwaffe – działania bojowe*, Warszawa 1998.
- Polski wysiłek zbrojny w drugiej wojnie światowej. Bilans, wnioski i doświadczenia*, red. T. Panecki, Warszawa 1999.
- O powinnościach żołnierskich*, t. 1: *Na fundamencie historii i tradycji*, red. A. Drzewiecki, t. 2: *Tym, co polskość zachowali i o nią walczyli*, red. M. Kardas, t. 3: *Na krętych drogach żołnierskich losów*, red. A. Drzewiecki, Oświęcim 2016.
- Oficer*, Warszawa 1931.
- Orliński W., *Kontra! – czyli jak ocalić świat*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn reporterów Duży Format” 7 VII 2016, nr 27, s. 3.
- Panecki T., *Militarny udział Polski w II wojnie światowej*, [w:] *Polski wysiłek zbrojny w drugiej wojnie światowej. Bilans, wnioski i doświadczenia*, red. T. Panecki, Warszawa 1999, s. 31.

- Panecki T. *Wysilek zbrojny Polski w II wojnie światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1995, nr 1–2, s. 13 i 18.
- Poradnik w sprawach honorowych (Opracował podpułkownik W. Filimowski D. O. Gen. w Krakowie)*, Kraków 1920.
- Porwit M., *Duch żołnierski (organizacja wychowania żołnierza)*, Warszawa 1935.
- Prawidła moralne dla Szkoły Rycerskiej przez ś.p. księcia Adama Czartoryskiego byłego teyże szkoły komendanta w roku 1774 ułożone*, Warszawa 1824.
- Przepisy o powinnościach żołnierzy i podoficerów Legionów Polskich (dla piechoty)*, Piotrków 1916.
- Regulamin lotnictwa*, Warszawa 1931.
- Siergiejczyk T., *Dzieje najnowsze 1939–1945. Historia dla szkół średnich (klasa IV liceum ogólnokształcącego oraz klasa III technikum i liceum zawodowego)*, Warszawa 1986.
- Skarbczyk legionisty (Przewodnik połowy żołnierza polskiego)*, zebrał J. A. Tesla, Piotrków 1916.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 2: L–P, Warszawa 1988.
- Smoliński J., *Polsko-amerykańskie kontakty wojskowe w okresach transformacji ustrojowych*, w: *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku (VIII Forum Historyków Wojskowych)*, red. T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2006, s. 305–319
- Szczurowski M. *Potrzeby i perspektywy w zakresie form narracji historii wojskowej w społeczeństwie informacyjnym*, [w:] *Polska historiografia wojskowa wobec wyzwań badawczych i politycznych XXI wieku (VIII Forum Historyków Wojskowych)*, red. T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2006, 221–224.
- Urbański M., Wieczorkiewicz P., *W sprawie książki „Historia wojskowości. Zarys encyklopedyczny”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2003, nr 3, s. 169–170.
- Wielgut F., *Katechizm żołnierza polskiego*, Częstochowa 1926.
- Wieluń zbombardowany jako pierwszy. 65. rocznica agresji Niemiec na Polskę*, „Rzeczpospolita” 2 IX 2004, nr 206, s. A4.
- Współczesne dylematy polskiej historii wojskowej. V Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych. Gdynia, 9–10 grudnia 1999*, red. J. Przybylski i B. Zalewski, Gdynia 2000.
- Wypowiedź Jerzego Wysokińskiego, doradcy Prezydenta RP, „Gazeta Wyborcza. Trójmiasto” 3 IX 2004, s. 6.
- Wypowiedź Mieczysława Marcina Łuczaka, starosty wieluńskiego, „Gazeta Wyborcza. Trójmiasto” 3 IX 2004, s. 6.
- Adam Gaafar, *Dlaczego Zachód nie pomógł Polsce we wrześniu 1939 r.?*, <http://historia.wp.pl/title,Dlaczego-Zachod-nie-pomogl-Polsce-we-wrzesniu-1939-r,wid,18487743,wiadomosc.html>, [dostęp: 23.03.2017].
- Mateusz Staroń, *Bitwa pod Kodziowcami – walka pięści z pancernem*, <http://historia.wp.pl/title,Bitwa-pod-Kodziowcami-walka-piesci-z-pancerzem,wid,18520177,wiadomosc.html>, [dostęp: 23.03.2017].

RECENZJE
I OMÓWIENIA

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.011>

**Michel Balard, *Łaciński Wschód XI–XV wiek*,
tłum. Waldemar Ceran, Wydawnictwo WAM,
Kraków 2010, ss. 600**

Ostatnie ćwierćwiecze przyniosło wiele nowych syntez i rozpraw z zakresu problematyki krucjatowej. Widoczny jest też wzrost tłumaczeń na język polski¹. Oprócz opracowań przekłada się również obce źródła poświęcone temu zagadnieniu². Pojawiają się wreszcie prace polskich histo-

¹ Zob. m.in.: M. Angold, *Czwarta krucjata*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2006; T. Asbrige, *Pierwsza krucjata. Nowe spojrzenie*, tłum. E. Jagła, Poznań 2006; B. Hamilton, *Baldwin IV. Król Trędowaty*, tłum. J. Jedliński, Poznań 2014; J. Harris, *Bizancjum i wyprawy krzyżowe*, tłum. J. Gardzińska, Warszawa 2005; *Historia krucjat*, red. J. Riley-Smith, tłum. K. Pachniak, Warszawa 2000; A. Jotischky, *Wyprawy krzyżowe i państwa krzyżowców*, tłum. E. Możejko, Warszawa 2007; S. Lane-Pole, *Saladyn Wielki i upadek Jerozolimy*, tłum. B. Tkaczow, Warszawa 2000; T. F. Madden, *Historia wypraw krzyżowych. Nowe ujęcie*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2008; H. E. Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, tłum. T. Zatorski, Kraków 2008; M. Meschini, *1204. Tajemnica IV wyprawy krzyżowej i podboju Konstantynopola*, tłum. M. Myczkowski, Kielce 2007; J. Phillips, *Druga krucjata. Rozszerzenie granic chrześcijaństwa*, tłum. N. Radomski, Poznań 2013; J. Riley-Smith, *Krucjaty. Historia*, tłum. J. Ruskowski, Poznań 2008.

² G. de Villehardouin, *Zdobycie Konstantynopola*, tłum. i komentarz Z. Pentek, Poznań 2003; Alī ibn Muhammad Ibn al-Afīr, *Kompletna księga historii. Z czynów sultana Saladyna*, z jęz. arab. tłum. M. F. Horbowski, J. Maćkowiak, D. Małgowski, red. wstęp i koment. Z. Pentek, Poznań 2007; J. de Joinville, *Czyny Ludwika Świętego króla Francji*, słowo wstępne J. Hauziński, tłum. i komentarz M. Głodek, Warszawa 2002 (wyd. 2, 2004); R. de Clari, *Zdobycie Konstantynopola*, tłum., wstęp i koment. Z. Pentek, Poznań 1997.

ryków, którzy zajęli się tą tematyką³. Należy więc mieć nadzieję, że spowoduje to rozwój studiów nad krucjatami w naszym kraju. W języku polskim pojawiła się kolejna ciekawa praca francuskiego mediewisty. Polski czytelnik poznał już Michela Balarda m.in. z pracy *Wyprawy krzyżowe i łaciński Wschód XI–XIV w.*⁴ Kolejna książka jest w dużej mierze rozwinięciem poprzedniej. Dotyczy ona łacińskiego Wschodu w XI–XV w.⁵ Termin ten oznacza państwa krzyżowców powstałe we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie krucjat.

Praca składa się z trzech części. Część pierwsza: *Stan wiedzy* (s. 19–429), jest syntezą dziejów świata łacińskiego od czasów pierwszej krucjaty do czasów konkwisty tureckiej w basenie Morza Egejskiego w okresie panowania Mehmeda II Zdobywcy (1451–1481).

Pierwszy rozdział: *Początki ekspansji* (s. 19–37), dotyczy relacji Europy Zachodniej z Cesarstwem Bizantyńskim i światem islamu przed I wyprawą krzyżową. Autor zrelacjonował tu m.in. działalność najemników łacińskich w cesarstwie bizantyńskim. Scharakteryzował też kontakty handlowe kupców włoskich ze Wschodem przed XI w. Położył też nacisk na charakter i trasy pielgrzymek do Ziemi Świętej w tym okresie. Zdaniem francuskiego mediewisty najważniejszą rolę w kontaktach Europy Zachodniej z Ziemią Świętą odgrywała wiara, pragnienie dotarcia do Jerozolimy, wyzwolenia miejsc świętych okupowanych przez niewiernych i zapewnienia sobie zbawienia.

³ Ł. Burkiewicz, *Na styku chrześcijaństwa i islamu. Krucjaty i Cypr w latach 1191–1291*, Kraków 2008; idem, *Aleksandria 1365*, Warszawa 2014; M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku*, Warszawa 2002 (tłum. angielskie 2012); J. Hauziński, *Imperator „końca świata”. Fryderyk II Hohenstauf (1194–1250)*, Gdańsk 2000; Z. Pentek, *Geoffroy de Villehardouin. Rycerz i kronikarz IV wyprawy krzyżowej*, Poznań 1996; idem, *Cesarstwo Łacińskie 1204–1261. Kolonialne państwo krzyżowców czy Neobizancjum?*, Poznań 2004; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999 (wyd. 2, 2006, wyd. 3, 2011).

⁴ M. Balard, *Wyprawy Krzyżowe i Łaciński Wschód XI–XIV w.*, tłum. M. Witkowski, Warszawa 2005; zob. idem, *Genuieńczycy w Cesarstwie Bizantyńskim*, tłum. R. Korczak, „Przegląd Nauk Historycznych” 2011, t. 10, z. 2, s. 53–66; idem, *Posiadłości Łacinników w Bizancjum*, [w:] *Bizancjum i jego sąsiedzi 1204–1453*, red. A. Laiou, C. Morisson, tłum. A. Graboń, Kraków 2013, s. 439–468; idem, *Ludzie Zachodu na Morzu Egejskim i Bałkanach (1300–1400)*, [w:] *Bizancjum 1024–1492*, t. 2, red. J. Shepard, tłum. J. Kozłowska, R. Piotrowski, Warszawa 2015, s. 309–324.

⁵ Wydanie oryginalne: M. Balard, *Les Latins en Orient (Xe–XVe siècle)*, Presses Universitaires de France Paris 2006, ss. 464 ukazało się w prestiżowej serii Nouvelle Clio. L’histoire et ses problèmes.

Rozdział drugi: *Wstrząs spowodowany krucjatami (XII wiek)* (s. 39–82), porusza kwestię wypraw krzyżowych od I do III krucjaty. Czytelnicy, którzy oczekują szczegółowej rekonstrukcji bitew, intryg politycznych albo heroicznych czynów, mogą się poczuć zawiedzeni. Balard opisuje, jak doszło do powstania na Bliskim Wschodzie odrębnego społeczeństwa zachodniego i jakie były warunki jego życia. Historyk opisał wydarzenia pobieżnie, wskazując na etapy ich życia i działania – od podboju, przez obronę, do zagłady – stosunki z sąsiadami i z ludnością tubylczą. Podkreśla, że za krzyżowcami nadciągali stopniowo kupcy z morskich republik włoskich, którym za pomoc w operacjach morskich nadawano w portach Outremer wiele przywilejów i dzielnice mieszkaniowe. To otworzyło przed gospodarką Zachodu nowe perspektywy. Niestety korekta książki nie dopisała i widoczne są błędy mogące zdezorientować czytelnika. Na stronie 62 powinno być Baldwin I, a nie Baldwin II, wyspa Dżerba u wybrzeży Tunezji została podana jako Dżarba (s. 80). Emir Mosulu Kerboga (ewentualnie Kurbughi lub Kirboga), ale nie, jak podano Karboga (s. 61). W polskie literaturze przyjęło się formę imienia Zanki, a nie jak w tekście Zengi (s. 64).

W rozdziale *Państwa łacińskie na Wschodzie w XII wieku* (s. 83–148) autor podjął się trudnego zadania przedstawienia dziejów Królestwa Jerozolimskiego, księstwa Antiochii, hrabstw Trypolisu i Edessy. Dołączona mapa (s. 84) niestety zawiera błędy. Miasto Samosata figuruje na niej jako Samosaty, natomiast w delcie Nilu leży miasto Tinnis, a nie jak podano Tunis. Zupełnie innego rodzaju są też niektóre opinie wyrażone przez francuskiego historyka. Zdanie o tym, że „Rajmund z Poitiers złożył wobec Manuela Komnena publiczne wyznanie wiary” (s. 89), jest co najmniej niezrozumiałe. Chodzi o hołd, jaki książę Antiochii złożył cesarzowi w Konstantynopolu. Kolejne nieścisłości są takie: Boemund I książę Antiochii zmarł 7 marca 1111⁶ r., a nie 6 marca 1112 r. (s. 88), Baldwin I, król jerozolimski, zmarł 2 kwietnia 1118 r.⁷, a nie 7 kwietnia 1118 r. (s. 99), Fulko I zmarł 10 listopada 1143 r.⁸, a nie, jak podano, 8 kwietnia 1143 r. (s. 100), z kolei Baldwin IV zmarł 16 marca 1185 r.⁹, a nie, jak podano, w maju 1185 (s. 105).

⁶ H. E. Mayer, op. cit., s. 122; T. F. Madden, op. cit., s. 54.

⁷ H. E. Mayer, op. cit., s. 125; T. F. Madden, op. cit., s. 54; J. Riley-Smith, op. cit., s. 121; S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, Warszawa 1987, t. 2, s. 104.

⁸ H. E. Mayer, op. cit., s. 155; T. F. Madden, op. cit., s. 64; S. Runciman, op. cit., t. 2, s. 207–208.

⁹ H. E. Mayer, op. cit., s. 217; T. F. Madden, op. cit., s. 91; J. Riley-Smith, op. cit., s. 127; S. Runciman, op. cit., t. 2, s. 402.

Sporo nieścisłości wkrađło się w kwestiach, które dotyczą kościołów wschodnich. Pod tym terminem rozumiemy kościoły przedchalcedońskie, wyraźnie oddzielając je od wyznawców kościoła prawosławnego. Zaliczenie zatem prawosławnych Gruzinów do grupy kościołów monofizyckich (obok Koptów i Etiopczyków) musi budzić tylko zdziwienie (s. 126, 142). Gruzini bowiem zerwali z monofizytyzmem już ok. 600 r. Co do Ormian – katolikos stojący na ich czele, mający wówczas swoją siedzibę w Cylicji, był tylko jednym z kilku hierarchów stojących na czele tego kościoła. Od czasu powstania Małej Armenii katolikos ormiańscy mieli różne siedziby: w Siawler, w Hromkli nad Eufratem (od 1166 r.), a następnie w Sis (od 1293 r.). W interesującym nas okresie istniały również konkurencyjne katolikaty: w Ahtamaru nad jeziorem Wan (od 1113 r.) i w Jerozolimie (od 1311 r.). Balard wspomina o negocjacjach pomiędzy kościołem ormiańskim a łańskim, które doprowadziły jedynie do tego, że obydwa wyznania miały wzajemnie darzyć się szacunkiem (s. 126). Sprawa jest jednak bardziej złożona. Katolikos Grzegorz VI (1194–1203) poparł przyjęcie dogmatów i obyczajów kościoła łańskiego. Zostało to zaakceptowane przez synody w Sisie w 1307 i Adanie w 1317 r. W wyniku prób laticyzacji doszło do napięcia w stosunkach z Rzymem. Unia nie miała też poparcia wszystkich hierarchów i teologów. Skutkiem tego było powstanie ludowe w 1344 r. Synod w Sis w 1361 r. odwołał z tego powodu uczynione wcześniej ustępstwa wobec Rzymu¹⁰. W tekście pada zdanie, że Maronicy zamieszkujący Liban byli pod wpływem też monoteizmu (s. 126). Powinno być monoteletyzmu (co słusznie zauważył tłumacz w przypisie). Balard wspomina o unii maronitów z kościołem rzymskim (1182) – zawartej przy pośrednictwie łańskiego patriarchy Antiochii, podkreślając, że jako jedyna przetrwała do dzisiaj. Warto tu jednak dodać, że patriarcha maronicki Jeremiasz II brał udział w soborze laterańskim IV w 1215 r., a rok później został uznany przez papieża za patriarchę Antiochii. Próby unijne podejmowane były również, o czym nie wspomina autor – wobec syryjskich jakobitów. W 1129 r. po śmierci patriarchy Atanazego VII Abu al-Faradża biskupi jakobiccy przeprowadzili synod wyborczy w kościele łańskim. Nowy patriarcha został wyświęcony za zgodą i przyzwoleniem krzyżowców. Z kolei w 1237 r. patriarcha Ignacy II al-Kajsumi z kilkoma biskupami przeszedł w Jerozolimie na katolicyzm. W 1247 r. odnowił katolickie wyznanie wiary. Do oficjalnego zawarcia unii z kościołem rzymskim doszło jednak (na krótki czas) dopiero podczas soboru we Florencji. Jeśli chodzi o kościół

¹⁰ J. Assfald, P. Krüger, *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, tłum. A. Bator, M. M. Dziekan, Katowice 1998, s. 198.

jakobicki, to faktycznie stojący na jego czele patriarcha miał tytuł patriarchy Antiochii (Balard twierdzi, że rezydował w Antiochii), ale nie mieszkał w tym mieście. Jego siedzibą od 1116 r. był Mardin, od 1166 Dair az-Zafaran (po 1292 r. doszło do schizmy – od 2 do 4 patriarchów urzędujących jednocześnie również poza Antiochią). Co do jakobitów to należy zgodzić się z autorem, że stosunki syryjskich chrześcijan z nimi obok wyznawców kościoła ormiańskiego były najlepsze. Należy pamiętać, że zdarzały się jednak incydenty – jako przykład można podać splądrowanie klasztoru Bar Sauma przez Joscelina II z Edessy. Druzowie według autora powstali w latach 30. XI w. (s. 126). Faktyczne nastąpiło to nieco wcześniej. W Syrii osiedlili się oni już w 1017 r. (jest to pierwszy rok ery druzyjskiej). Autor omawia też powstanie i organizację trzech najważniejszych zakonów w Ziemi Świętej: joannitów, templariuszy oraz krzyżaków. Herman von Salza był wielkim mistrzem krzyżaków w latach 1209–1239, a nie, jak podano, 1210–1239 (s. 147). Najwięcej problemu w tym rozdziale sprawiają tablice genealogiczne i dane w nich zawarte. Pierwsza dotyczy królów jerozolimskich (s. 97). Została zaczerpnięta z innej książki Balarda¹¹. Niestety roi się w niej od błędów: Fulko I z Andegawenii zmarł 10 listopada 1143 r. (w tabl. – 1144), Baldwin III panował od 1143 r. (w tabl. – 1144) do 10 lutego 1162 r. (w tabl. – 1163), Baldwin V był królem w latach 1185–1186 (w tabl. – 1185). Widoczny jest brak dat panowania królowych Jerozolimy min.: Melisandy (1131–1152), Sybilli (1186–1190), Izabeli I (1192–1205), Marii z Montferratu (1205–1212), Izabeli II Jolanty (1212–1228). Konrad z Monferratu panował jedynie w 1192 r. (w tabl. – 1191–1192). Natomiast radośnie należy powitać to, że Balard przyłączył się do tezy min. Hans Eberhard Mayera o tym, że władcą Cypru po Gwidonie z Lusignan był Emeryk, a nie, jak powszechnie uważano, Amalryk I. Do niedawna jeszcze historycy zajmujący się krucjatami nie odróżniali, że Amalryk i Emeryk to dwa różne imiona. Stąd zamiast o Emeryku pisano o Amalryku II¹². Niestety błędnie podane są daty jego panowania jako króla jerozolimskiego: lata 1197–1205 (powinno być 1198–1205). Jan z Brienne był królem Jerozolimy tylko w latach 1210–1212, a nie, jak podano, w okresie 1186–1192. Z kolei Hugon III Lusignan władcą jerozolimskim był od 1268 r. (w tabl. 1269), natomiast jego koronacja miała miejsce dopiero 24 września 1269 r. Widoczny jest brak dat panowania Jana I (1284–1285). Z kolei król jerozo-

¹¹ M. Balard, *Wyprawy krzyżowe*, s. 113.

¹² H. E. Mayer, op. cit., s. 386, przyp. 141. Por. Ł. Burkiewicz, *Na styku chrześcijaństwa i islamu* – autor pisze nadal o Amalryku II. Podobnie czynią w większości inni badacze.

limski Henryk II przejął władzę w Akce 29 czerwca 1285 r., a koronował się dopiero 15 sierpnia 1286 r. (w tabl. data początku panowania – 1286).

W rozdziale czwartym: *Rozwój gospodarczy (XII wiek)* (s. 149–177) podjęto kwestię rolnictwa w państwach krzyżowych oraz obecności łaciników w Bizancjum w okresie panowania dynastii Komnenów i Angelosów. Przedstawiono mało znane w literaturze przedmiotu kierunki ekspansji handlowej Amalfijczyków, Pizańczyków, Genueńczyków oraz Wenecjan we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Balard stwierdza, iż *Pax Mongolica* otworzył przez zachodnioeuropejskimi kupcami dostęp do Azji Środkowej, w ślad za nimi ruszyły misje chrześcijańskie, po których Stolica Apostolska i zakony żebracze wiele sobie obiecywały. Rezultaty tych wyprawa okazały się jednak efemeryczne.

Rozdział piąty pt. *Podzielone kultury?* (s. 179–199) jest próbą polemiki z tezą, że łaciński Wschód był rejonem intelektualnej i artystycznej pustyni. Balard w pobieżny, acz ciekawy sposób przedstawia życie intelektualne oraz sztukę w Outremer. Pod względem kulturalnym społeczeństwo frankijskie na Wschodzie miało na ogół charakter prowincjonalny było całkowicie zależne od Europy. Starannie izolowano się od wszelkich wpływów islamskich, które w Hiszpanii i na Sycylii tak zapładniająco oddziaływały na tamtejszą kulturę. Z muzułmanami koegzystowano, ale nie była to raczej symbioza. Inaczej wyglądało to na terenach greckich. Dyskusyjne jest natomiast stwierdzenie, że sztuka zachodnia nie odcisnęła swojego piętna w Grecji frankońskiej za wyjątkiem Peloponezu (s. 195). Należy tu przywołać przykład weneckiego budownictwa na Krecie oraz budowle joannitów na Rodos. Niestety całkowicie pominięte zostały Cypr i Mała Armenia¹³. Najbardziej interesujące tezy tego rozdziału dotyczą roli, jaką odegrał łaciński Wschód w pośrednictwie kulturowym pomiędzy cywilizacją bizantyńską, islamu a światem zachodnioeuropejskim. Rozdział szósty: *Krucjaty w XIII wieku* (s. 201–237), to syntetyczny opis wypraw krzyżowych od IV krucjaty aż do upadku Akki w 1291 r. Ukazano w nim również rywalizację wenecko-genueńską w Bizancjum po 1261 r. Autor jednak nie ustrzegł się ponownie od błędów. Michał I Angelos z Epiru nie nosił tytułu despotesa. Nie był również cesarzem od 1224 r. (s. 211). Tytuł cesarza nosił jego następca Teodor I Angelos. W 1224 r. zdobył on Tesalonikę, a koronowany został zapewne w 1228 r.

¹³ Por. J. Folda, *Sztuka na Łacińskim Wschodzie 1098–1291*, [w:] *Historia krucjat*, s. 155–174; D. Pringle, *Architektura łacińskiego Wschodu 1098–1571*, [w:] *ibidem*, s. 175–200.

Rozdział siódmy pt. *Państwa Łacińskie na Wschodzie w wieku XIII* (s. 239–270) opisuje sytuacje państw krzyżowych w Ziemi Świętej, Cyprze oraz tych, które powstały w Grecji w wyniku IV krucjaty. Kolejna tablica genealogiczna, która nastęrcza problemów, to królowie Cypru z dynastii Lusignanów (s. 250). Wspomniany już Emeryk jest podany jako król Cypru w okresie 1194–1205. Faktycznie panował on od 1194 r., ale koronę królewską uzyskał dopiero w 1197 r. Zauważalny jest brak dat panowania Hugona I (1205–1218). Błędne są daty panowania Henryka I 1205–1218 – a powinno być 10 stycznia 1218–18 stycznia 1253 r. Królem Cypru w latach 1398–1432 był Janus (w tabl., a także w tekście książki s. 358 – występuje jako: Janusz). Żoną Jana II była Helena Paleologini (w tabl. Peleologina). Ostatnia władczyni Cypru Wenecjanka – Katarzyna – nosiła nazwisko Cornano (w tabl. podana forma Cormaro). Nieco lepiej jest z trzecią, a zarazem ostatnią w książce genealogią książąt Morei (właściwej byłoby nazwać księstwem Achai, s. 259). Godfryd I Villehardouin figuruje w niej z niezrozumiałych względów jako potomek Andegawenów. Niepoprawne są także daty panowania Izabeli – 1297–1307, a powinno być 1289–1297 i 1301–1306. Niedbałość korekty spowodowała drobne literówki: powinno być Flornes z Hainaut – jest Florent, Matylda księżna z lat 1313–1318 występuje pod imieniem Mahaut, Robert z Tarentu występuje jako Ribert. Złe są też jego daty panowania: 1333–1364, a powinno być 1318–1322 i 1333–1364. Filip Sabaudii był księciem Achaji w latach 1301–1306, a nie, jak podano, 1301–1307. Jakub Piękny panował w latach 1382–1383, a nie, jak podano, 1373–1383.

Rozdział ósmy pt. *Handel Lewantyński w XIII wieku* (s. 271–293) dotyczy penetracji łacińskiego Wschodu przez zachodnich kupców. Autor skoncentrował się na skutkach, jakie przyniósł *Pax Mongolica* dla rozwoju handlu śródziemnomorskiego. Kupcy europejscy rozpoczęli wtedy ekspansję handlową m.in. nad Morzem Czarnym. Rozdziały *Pielgrzymi i misje chrześcijańskie w XIII wieku* (s. 295–303) oraz *Pielgrzymki i misje chrześcijańskie (XIV–XV wiek)* (s. 417–429) traktują o głównych kierunkach i miejscach odwiedzanych przez pielgrzymów z Europy Zachodniej na Wschodzie. Najciekawszym elementem tych rozdziałów są paragrafy dotyczące misji chrześcijańskich Azji. Trzeba przyznać, że autor skoncentrował się prawie wyłącznie na misjach katolickich. Jan Piano Carpini (w tekście jako: Plano) nie dotarł nigdy do samego Karakorum (posłowie papiescy nie zostali tam wpuszczeni), a tym bardziej nie asystował przy koronacji (!) wielkiego chana Güjüka (s. 300). Posłowie papiescy uczestniczyli raczej w akcie intronizacji nowego władcy Mongołów 15 sierpnia 1246 r. Pominęto zupełnie kwestię rozwoju i rozkwitu kościoła nestoriańskiego w Azji,

który został rozbity w wyniku upadku panowania Mongołów w Chinach (1368 r.) oraz poprzez niszczycielskie najazdy Timura. Rozdział dziesiąty *Łacinnicy, Grecy, Mamelucy i Osmanowie (XIV–XV wiek)* (s. 305–383) rozpoczyna się od opisów wybranych projektów odzyskania Ziemi Świętej w XIV w. Przedstawiono też wyprawy, które doszły do skutku. Balard stawia dużo pytań dotyczących intencji wyprawy króla Cypru Piotra I na Aleksandrię w 1365 r. W historiografii utrzymuje się pogląd, iż wyprawa Piotra I miała na celu zniszczenie Aleksandrii jako konkurencyjnego portu dla cypryjskiej Famagusty. Pokój zawarty pomiędzy Cyprem a sułtanatem mameluckim miał miejsce w 1370 r., a nie, jak podano, w 1270 (s. 313). Autor dosyć szczegółowo informuje o stosunkach rywalizacji wenecko-genueńskiej w Bizancjum w XIV w. Następnie opisuje próby powstrzymania ekspansji tureckiej w tym rejonie przez rycerzy z Zachodu. Można polemizować z tezą, że kardynał Cesarini zginął w bitwie pod Warną (s. 326). Okoliczności jego śmierci po ucieczce z pola bitwy pozostają niejasne. Jan Długosz twierdzi, że kardynał Julian Cesarini został zabity podczas przeprawy przez Dunaj przez przewoźnika, który chciał zagarnąć złoto. Filip Kallimach poinformowany przez naocznego świadka bitwy – Grzegorza z Sanoka – uważał, że zabito go podczas ucieczki z pola bitwy. Dyskusyjne jest umieszczenie w tym rozdziale zagadnienia stosunku Burgundii do idei krucjat w XV w. Nie bardzo jest jasne, dlaczego autor wybrał akurat to państwo, a nie inne. Kolejne partie traktują o łańskich terytoriach w rejonie Morza Egejskiego. Dosyć klarownie opisano należące do Genueńczyków Chios oraz wenecką Kretę. Wojna o Kandię, czyli konflikt Turcji z Wenecją o Kretę, miał miejsce w latach 1645–1669, a nie, jak podaje Balard, w latach 1667–1669 (s. 348). Dodajmy do tego, że oblężenie Kandii na Krecie rozpoczęło się w 1648 r. Ukazano też spory o księstwo Aten w XIV w. Posłużyło to autorowi do zarysowania dziejów Kompanii Katalońskiej i Kompanii Nawarrskiej w Grecji. Cypr, państwo szpitalników na Rodos, Lesbos pod władzą rodziny Gatillusio (1355–1462) oraz kolonie genueńskie nad Morzem Czarnym to kolejne terytoria opisywane przez historyka. Należy dodać, że autor nie tylko skoncentrował się na dziejach politycznych, przedstawił też strukturę społeczną oraz kwestię administracyjną tych państw. Umieszczenie planu Kaffy z 1874 r. (s. 373) budzi pewne wątpliwości. We francuskim wydaniu jest to plan z 1784 r. (s. 325).

W opisie państw z Grecji frankońskiej zabrakło przedstawienia kilku organizmów państwowych. Jeśli szczegółowo opisano dzieje przejścia Chios przez rodzinę Zaccaria, a później poprzez Giustiniani – to pojawia się pytanie, co z innymi łańskimi rodzinami. Szkoda, że nie uwzględniono roli hrabiów Kefalenii z lat 1194–1324 – ambitnego rodu Orsinich. Dzieje tej

rodziny, która podjęła ekspansję w kierunku wybrzeża Epiru, to dobry przykład asymilacji Franków z miejscową grecką ludnością. Ich następcy to wywodzący się z królestwa Neapolu ród Tocco. W 1357 r. przejęli oni władzę na Kefaleni i sąsiednich wyspach. Starali się uzyskać wpływy na Peloponezie i częściowo zawładnęli Epirem. Ich rola skończyła się w 1479 r., kiedy resztki ich posiadłości zostały podbite przez Turków. Z mniejszych organizmów zabrakło choćby markizów Bodonitzy (1204–1414), rządzonych przez rody: Pallavicini i Zorzi, czy seniorów Salony (1205–1394, rody d'Autremencourt i Fadrique)¹⁴. Pominęto też dzieje polityczne Małej Armenii podczas panowania dynastii cypryjskich Lusignanów (1342–1375).

Rozdział jedenasty *Łacinnicy i handel Lewantyński (XIV–XV wiek)* (s. 385–415) dotyczy kwestii handlowych. Michel Balard jako znawca dziejów Genui świetnie opisuje kwestie organizacji, trasy oraz transportu w zakresie handlu tej republiki oraz jej konkurentów na łańskim Wschodzie. Doskonale przedstawione są główne towary wymiany handlowej w tym rejonie. Czy istotnie Genujczycy podstępnie pozbawili Bizantyńczyków dochodów z wielkiego handlu, zmuszając ich tym samym do zaakceptowania zwierzchności osmańskiej i odrzucenia unii z Zachodem, która mogłaby uratować państwo? Współcześni bizantynolodzy pochodzenia greckiego: Nicolas Oikonomidès (1934–2000) i Angeliki Laiou (1941–2008), mieli Genuj za złe bezwzględność wobec Cesarstwa Bizantyńskiego. Balard uważa, iż dzięki nowoczesnym metodom prowadzenia handlu opartym na sieci faktorii Genujczycy stali się wzorem dla Bizancjum, gdy dochody z ziemi przestały mieć pierwszorzędne znaczenie dla Cesarstwa z powodu strat terytorialnych imperium. Bizantyńskie mieszczanstwo przyjmowało obywatelstwo genujskie bądź weneckie, żeby nawiązać korzystne interesy z łaćnikami. Pomogło to w rozwoju handlu bizantyńskiego. Mimo to dni imperium były już policzone: zabrakło czasu, aby dorównać mistrzom. Balard pokazał etapy i warunki, w jakich formowały się kolonie genujskie i weneckie na Bałkanach, w Azji Mniejszej, na wyspach Morza Egejskiego i basenie czarnomorskim. Zanalizował znaczenie handlowe, skład etniczny, działalność kupców, nadcarnomorskich, drogi morskie oraz problemy związane z kolonizacją. Ten rozdział jest jednym z najlepszych w całej pracy. Czytelnikowi od razu nasuwa się analogia z narracją prac Ferdynanda Braudela.

¹⁴ M. Dąbrowska, *Popołudnie średniowiecznej Europy. Społeczności łańskie na obszarach bizantyńskich w latach: 1204–1453*, [w:] *Wędrowni i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon i J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 393–404.

Część druga książki pt. *Badania i dyskusje* (s. 431–461) podnosi takie kwestie jak: wielkość krzyżowców, którzy osiedlili się na Wschodzie oraz bilans płatniczy pomiędzy dwiema częściami świata śródziemnomorskiego. Część trzecia to *Informacje bibliograficzne. Źródła i literatura* (s. 463–543) – jest to obszerna, licząca 1460 pozycji bibliografia zagadnień zawartych w pracy. Ze względu na istniejące już bibliografie są w niej uwzględnione tylko prace wydane po 1985 r. Autor specjalnie na potrzeby polskiego wydania uzupełnił tę część o pozycje wydane w latach 2003–2009 (s. 538–543). Zamieszczone są też adresy do specjalistycznych stron internetowych poświęconych krucjatom.

Pochwała za udostępnienie tej książki polskiemu czytelnikowi należy się zmarłemu Waldemarowi Ceranowi (1936–2009). Opracował on wstęp do dzieła: *Michel Balard i jego dzieło* (s. 5–10). Dodatkowo opracował też 43 przypisy. Pracy nad tym tłumaczeniem poświęcił kilka ostatnich, jak się okazało, miesięcy życia. Niejednokrotnie dzielił się ze współpracownikami wrażeniami ze swoich zmagania z Balardem¹⁵. Wskazywał na problemy, z którymi przyszło mu się borykać przy tłumaczeniu, i omawiał te partie książki, z którymi się nie zgadzał, dając przy tej okazji własną interpretację przedstawianych przez francuskiego autora kwestii. Ceran jako tłumacz okazał się znakomity. Jego dziełem jest też opracowanie wyczerpującej bibliografii – *Związki Zachodu z Lewantem w XI–XV wieku w polskich publikacjach* (s. 545–557).

Książka Balarda to ważne dzieło, pomimo wskazanych pobieżnie błędów. Rozprawa francuskiego badacza to praca wielowątkowa dokonująca przeglądu problematyki różnych aspektów dziejów łacińskiego Wschodu. Dotychczas publikowane prace były skoncentrowane głównie na dziejach militarnych i politycznych krucjat. Jej publikacja w języku polskim wypełnia ważną lukę.

Michał Kozłowski

¹⁵ M. J. Leszka, *Profesor Waldemar Ceran (7 IX 1936 – 20 VI 2009)*, „Meander” 2007, z. 3/4, s. 185–189.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.012>

Сяргей Міхайлавіч Токць, *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX–пачатку XX ст., Мінск 2016, Дікст БДУ, ss. 328, bibliografia, tabele, aneksy*

Badania nad dziejami wsi białoruskiej i chłopstwa jako najliczniejszej grupy społecznej na Białorusi przechodziły w historiografii białoruskiej różne fazy, podobnie jak badania nad innymi składowymi dziejów ojczystych. Truizmem będzie stwierdzenie, że historia, tak jak inne nauki humanistyczne i społeczne, poddawana była ogromnej presji ideologicznej państwa totalitarnego, jakim był Związek Radziecki¹. Ale chłopci nie byli grupą społeczną, która powinna była odejść w niebyt marksistowskiej historiografii jak np. arystokracja, duchowieństwo czy ziemiaństwo. Byli przecież „klasą współrządzącą wraz z proletariatem przemysłowym” w państwie nazywanym, o ironio, „państwem robotników i chłopów”. A zatem o chłopach wiele pisano na Białorusi radzieckiej i jak to zawsze bywa, wśród licznych prac historycznych poświęconych wiosce białoruskiej były też książki ważne i wybitne, odznaczające się wysokim poziomem naukowym. Prace takich autorów jak Konstanty Iwanowicz Szabunja², Mikołaj

¹ Historiografię dziejów rolnictwa i badań nad ludnością chłopską na Białorusi do 2005 r. omawia szczegółowo Wiaczesław Panjuticz w monografii: *Историография аграрной истории Беларуси 1861–1917 гг.*, Мінск 2005.

² К. И. Шабуня, *Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг.*, Мінск 1962.

Mikołajewicz Ułaszczik³, Leonid Pawłowicz Lipiński⁴, Waczesław Pawłowicz Panjuticz⁵, gdy usunąć z nich obszerne wstępy z cytatami z Włodzimierza I. Lenina, obowiązkowe w owym czasie, stanowiły znaczące osiągnięcia badawcze⁶. Dla polskich historyków były bardzo cenne, wówczas gdy archiwa na wschodzie nie były dla nas otwarte, a i teraz są nadal wykorzystywane, choćby dlatego, że pokazują, jak wiele materiałów do dziejów dawnej Rzeczypospolitej znajduje się w archiwach białoruskich. Nawet dzisiaj, gdy już nie ma problemów z dostępem do białoruskich materiałów archiwalnych (przynajmniej tych z XIX w), książki te przynoszą istotne wskazówki dla kolejnych kwerend archiwalnych.

Rozpad ZSRR i powstanie Republiki Białorusi to także czas początków aktywności naukowej młodego pokolenia historyków białoruskich, odchodzących od metodologii i terminologii marksistowskiej (Aleksander Kochanowski⁷, Aleksander Smaljanczuk⁸, Sergiusz Tokć⁹). Ten ostatni to obecnie bezsprzecznie najwybitniejszy białoruski historyk zajmujący się szeroko rozumianymi dziejami wsi białoruskiej w II połowie XIX i początkach XX w. Swoje badania naukowe rozpoczął w latach 90. XX w od analizy struktury organizacyjnej i systemu funkcjonowania administracji państwa rosyjskiego na Białorusi w latach 30.–60. XIX w. Było to duże wyzwanie badawcze niepodjęmowane przez historyków, którzy zazwyczaj skupiali się na administracji państwowej w burzliwych okresach rewolucyjnych (1905–1907, rewolucji lutowej i październikowej), co było sto-

³ Н. Н. Улащик, *Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии*, Минск 1965.

⁴ Л. П. Липинский, *Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900–1907 гг.)*, Минск 1968; idem, *Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии, II половина XIX в.*, Минск 1971; idem, *Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии*, Минск 1978; idem, *Классовая борьба в белорусской деревне 1907–1914*, Минск 1981.

⁵ В. П. Панютяч, *Социально-экономическое развитие белорусской деревни 1861–1900 гг.*, Минск 1990; idem, *Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861–1914*, Минск 1996.

⁶ Obszerny, krytyczny przegląd stanu badań nad ludnością chłopską z okresu II połowy XIX i początku XX w. w historiografii białoruskiej znajdujemy w rozdziale I omawianej pracy. Nosi on tytuł: „Historiografia, źródła i metodologia badań” (s. 8–28).

⁷ А. Г. Каханоўскі, *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.)*, Мінск 2013.

⁸ А. Ф. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускx і літоўскx землях 1864–1917 г.*, Гродна 2001.

⁹ Pełny, drukowany wykaz publikacji naukowych Tokcia znajduje się w: *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст.*, Аўтарэферат дысертацыі на саісканне вучонай ступені доктара гістарычных навук на спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя, Мінск 2016, с. 37–45.

sunkowo łatwe, gdyż opierano się na drukowanym materiale archiwalnym i prasie. W swojej pracy doktorskiej, moim zdaniem niezwykle istotnej dla poznania mechanizmów działania państwa rosyjskiego na obszarze guberni zachodnich, pokazał stałe i zmienne elementy polityki rusyfikacyjnej Imperium Romanowów w okresie międzypowstaniowym. Praca ta ciągle czeka na uzupełnione i poszerzone wydanie książkowe¹⁰. Już podjęcie tych zagadnień było niezwykle interesujące nie tylko z powodów czysto merytorycznych (wykazanie ciągłości polityki rusyfikacyjnej w odniesieniu do administracji nawet w okresie między powstaniami, kiedy nie można było jej tłumaczyć „karą za bunt”), lecz przede wszystkim dlatego, że wymagało sięgnięcia do rękopiśmiennych materiałów archiwalnych, rzadko z powodu tej formy zapisu wykorzystywanych przez historyków. To gruntowne wykorzystywanie archiwaliów będzie odąd cechą charakterystyczną całej późniejszej twórczości naukowej Sergiusza Tokcia – wszystkie jego prace są oparte na rzeczywiście wykorzystanym (a nie tylko wpisanym do bibliografii, jak to często niestety bywa), bogatym materiale archiwalnym.

Książka *Беларуская вёска на мяжы эпох: змены этнічнай самасвадомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (на матэрыялах Гарадзеншчыны XIX – першай трэці XX ст.)* była kolejnym cennym opracowaniem wskazującym na dalszy kierunek rozwoju naukowego Tokcia. Jego istotę można streścić w jednym zdaniu: przez pryzmat badań makroregionalnych (pojedynczych wsi, gmin) do opisu zjawisk w skali makro – czyli całej Białorusi. W opisie wsi Berszty wiadać to, co później przedstawił w znakomitej i przepięknie wydanej książce: *Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX – першая траціна XX ст.* (Мінск 2007). Niezmiernie ważna jest tutaj nowa metodologia badań, której świadectwem jest połączenie badań archiwalnych z historią mówioną (*oral history*) i dziejami własnej rodziny.

Trzecia, recenzowana tutaj monografia autorstwa dr. Sergiusza Tokcia, poświęcona społecznym i kulturowym przemianom na wsi białoruskiej w końcu XIX i na początku XX w., jest moim zdaniem logiczną konsekwencją w rozwoju naukowym tego historyka należącego do młodego pokolenia białoruskich humanistów. Wypełnia ona poważną lukę w badaniach nad procesami rozwojowymi wsi białoruskiej u schyłku panowania na Białorusi Rosji Romanowów. I to lukę nie tylko w historiografii białoruskiej, ale także rosyjskiej i polskiej. Jak autor sam zauważył we wstępie, w historiografii białoruskiej dobrze zostały opracowane kwestie gospodarcze i po-

¹⁰ С. М. Токць, „Дзяржавны апарат царызму в Беларусі в 30–60 годах ст. (Структура, функці, чіновніцкі корпус)”, Мінск 1997 (maszynopis).

lityczne dotyczące wsi białoruskiej w badanym okresie, ale nadal brakuje poważnych monografii naukowych przedstawiających problematykę społeczną, a zwłaszcza kulturalną wsi białoruskiej w epoce przemian.

Już sam tytuł wskazuje na cele, które autor postawił przed sobą: „Społeczne i kulturalne procesy na wsi białoruskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku”. Przy tak postawionym problemie badawczym nie dziwią tytuły kolejnych rozdziałów, których jest sześć. Po rozdziale I, historyograficznym, kolejny, rozdział II jest zatytułowany: „Zróżnicowanie majątkowe włościaństwa – aspekty społeczno-kulturalne”. W trzech podrozdziałach autor pokazuje wpływ procesów demograficznych zachodzących we wsi białoruskiej na powstanie różnych poziomów zamożności ludności chłopskiej po reformie uwłaszczeniowej z 1861 r. Rozdział III: „Włościański samorząd stanowy” omawia społeczne i kulturalne skutki istnienia na wsi białoruskiej podstawowych elementów zinstytucjonalizowanej samorządności. Rozdział IV poświęcony jest zjawisku mobilności chłopów białoruskich („Terytorialna i społeczna mobilność włościan”). W trzech podrozdziałach autor łączy dwa procesy występujące równolegle – migracje zarobkowe i przemieszczanie się do innych części państwa lub za granicę oraz związaną z tym poprawę zamożności powodującą dalsze rozwarstwienie badanej grupy społecznej, czyli tzw. mobilność pionową. W rozdziale V („Przemiany życia kulturalnego: instytucje oświatowe i religijne”) znajdujemy omówienie dynamiki i specyfiki rozwoju kulturalnego białoruskich chłopów w aspekcie instytucjonalnym: szkoły i oświaty oraz religii wraz z organizacyjnymi formami życia religijnego. Rozdział VI, ostatni, nosi tytuł: „Kultura tradycyjna, rodzina i życie codzienne” – on także nie jest (jak mógłby wskazywać sam jego tytuł) statycznym opisem codzienności życia białoruskiego chłopca, ale podobnie jak rozdziały poprzednie, pokazuje zmiany w systemie kultury tradycyjnej. Autor skupia się w nim na kilku wybranych kwestiach, ale wielce charakterystycznych i reprezentatywnych dla całej grupy społecznej. Podczas jego pisania historyk staje się po części socjologiem. Analiza socjologiczna oparta jest na trzech etapach rozwoju biologicznego człowieka: dzieciństwie, młodości i starości i one są kanwą do rozważań dotyczących całej warstwy chłopskiej. Właśnie to połączenie elementów metodologii badań socjologicznych z warsztatem, wiedzą i metodami historycznymi jest największą wartością tej książki. Trzy ostatnie rozdziały swoją interdyscyplinarnością doskonale wpisują się w nurt poszukiwań naukowych francuskiej szkoły *Annales* Marca Blocha i Luciena Febvre’a. Moim zdaniem ocena takich zjawisk jak życie codzienne wsi, funkcjonowanie samorządu wiejskiego, religijność chłopów i jej wpływ na życie wsi, młodość i starość jej miesz-

kańców wymaga najwyższego poziomu wiedzy historycznej i umiejętności łączenia jej z badaniami socjologicznymi. A więc oznacza także konieczność zastosowania innych niż historyczne metod poznawczych, czego nie czynili jeszcze historycy białoruscy. Jeśli dodać do tego rzetelność naukową Tokcia, wykorzystanie nowych, nieznanych materiałów archiwalnych, umiejętność syntezy i łączenia wielu wątków, oraz doskonały styl pisarski – to efekty tego są widoczne w tej niezwykle interesującej książce.

Co więcej, historyczno-socjologiczna analiza zjawisk masowych jest potwierdzona i uzupełniona w recenzowanej pracy obszernym materiałem statystycznym. Świadczą o tym liczne tabele, których spisu niestety nie zamieszczono na końcu monografii. Z recenzenckiego obowiązku podam ich liczbę: rozdział II – 13 tabel; rozdział IV – 7 tabel, rozdział V – 9 tabel; rozdział VI – 9 tabel. Do tych 38 tabel, w znakomitej większości skonstruowanych na podstawie materiałów archiwalnych po raz pierwszy wykorzystane przez historyka, należy dodać pięć tabel zamieszczonych w formie aneksu do książki (s. 323–327).

Dodatkową zaletą prezentowanej monografii jest także to, że wyniki badań dr. Sergiusza Tokcia, szczególnie z wymienionych rozdziałów IV, V i VI, mają także znaczenie dla aktualnych procesów modernizacyjnych współczesnej wsi w Republice Białorusi. Niektóre procesy społeczne i kulturalne tak szczegółowo opisane w recenzowanej pracy, trwają w długim ciągu historycznym i nadal wpływają na życie i pracę ludności wiejskiej we współczesnej Białorusi. Książka jest wprost naszpikowana danymi liczbowymi i wnioskami powstałymi po ich ocenie i porównaniu, lecz mimo to czyta się ją z łatwością, przede wszystkim dzięki zachowaniu przez autora logicznej spójności zarówno w obrębie całości, jak i wewnątrz poszczególnych rozdziałów. Narracja jest wartka, a trudny, naukowy tekst czytelny śledzi z zainteresowaniem także dlatego, że wiele ustaleń autora jest pionierskich w białoruskiej nauce historycznej. Należy jednak żałować, że aparat naukowy, czyli przypisy i bibliografię, opracowano w tzw. systemie oxfordzkim, tj. ponumerowanej bibliografii na końcu książki, a w tekście w nawiasach kwadratowych zamieszczono odnośniki do numeru w bibliografii i konkretnej strony lub karty w źródle archiwalnym lub opracowaniu. Ta forma tworzenia przypisów od biedy jest do zaakceptowania w pracach z politologii, gdzie nie ma źródeł archiwalnych, a tylko książki i artykuły, natomiast nie sprawdza się w monografiach historycznych. I nie chodzi mi tylko o brak przypisów bibliograficznych na dole każdej strony, co ułatwia czytanie, ale jest do przyjęcia w przypadku gdy przypisy znajdują się na końcu każdego rozdziału lub zbiorczo na końcu książki, ale przede wszystkim o to, że system ten pozbawia autora możliwości używania przy-

pisów wyjaśniających. Nie ma więc wówczas polemiki z innymi autorami, wykazania błędów popełnionych przez innych historyków, uzupełnienia tekstu o kwestie czy dane niemieszczące się w głównym wątku opisywanego zagadnienia, przytoczenia rozszerzonego cytatu czy zwykłego podania biogramu osoby występującej w danym fragmencie książki. To ogromny niedostatek tej monografii¹¹. O tym, że znacznie zubożyło to tę bardzo ciekawą książkę, pośrednio mówi poprzednia praca Tokcia, wspomniana już *Беларуская вёска ў эпоху зменаў*, w której „klasycznie” zamieszczony aparat przypisów liczy łącznie 1184 pozycji i to tylko na 257 stronach tekstu. Zamieszczone tam obszerne przypisy wyjaśniające są niezmiernie ważną częścią całej monografii, pokazując przy tym nie tylko skrupulatność heurystyczną autora, ale i jego ogromną erudycję.

Natomiast całkiem niezrozumiały w pracy habilitacyjnej, recenzowanej przez trzech znanych historyków białoruskich, jest kompletny brak indeksów.

Ostania monografia pióra Sergiusza Tokcia jest książką ważną nie tylko dla historiografii białoruskiej. Nie może być ona pominięta w polskich badaniach nad ziemiaństwem kresowym, żyjącym wśród białoruskich wsi i stanowiącym integralną część krajobrazu społeczno-gospodarczo-kulturalnego ziem białoruskich. Pozwoli ona na głębszą analizę relacji polskiego dworu z białoruską wsią i przyczyni się do lepszego zrozumienia charakteru, siły i specyfiki białoruskiego procesu narodotwórczego zapoczątkowanego właśnie u schyłku XIX w.

Roman Jurkowski

¹¹ I tylko małym pocieszeniem dla dociekliwego czytelnika jest fakt podania w wykazie bibliograficznym, przy materiałach archiwalnych, tytułów wykorzystywanych jednostek archiwalnych. Mamy więc w takim opisie skrót nazwy archiwum, numer zespołu, numer inwentarza, numer jednostki archiwalnej, tytuł tejże jednostki i ogólną liczbę kart w niej się znajdujących. W przypisie znajdujemy numer pozycji w bibliografii i numer konkretnej karty w danej jednostce. Nie dowiemy się zatem, czy cytowana karta jest np. listem gubernatora do ministra czy donosem isprawnika na katolickiego księdza, czy informacją żandarma o tajnej szkółce. Nie poznamy też dat wytworzenia konkretnych wykorzystywanych w pracy dokumentów.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.013>

Andrzej Krzak, *Czerwoni Ażefowie. Afera „MOCR – TRUST” 1922–1927, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2010, ss. 198*

Recenzowana monografia poświęcona jest grze operacyjnej „MOCR – Trust”, jaką prowadził kontrwywiad radziecki GPU-OGPU w latach 20. XX w., która dotyczyła osłabienia i zdekomponowania rosyjskiej białej emigracji w Europie Zachodniej oraz Środkowo-Wschodniej. Jednocześnie wspomniane działania doprowadziły do rozpoznania siatek wywiadowczych oraz metod pracy Oddziału II Sztabu Generalnego (Głównego) Wojska Polskiego (Oddział II SG WP) działających na terenie Związku Radzieckiego. Udało się także z inwigilować wywiady Estonii, Łotwy i Finlandii, a także w pewnym stopniu Rumunii, Francji i Wielkiej Brytanii. W przypadku II Rzeczypospolitej odbudowa części siatek wywiadowczych zajęła kilkanaście lat, natomiast zdaniem Andrzeja Peplńskiego¹ niektórych nie udało się już odbudować do wybuchu II wojny światowej. Dotyczy to m.in. dużej części siatek wywiadowczych polskiego wywiadu głębokiego.

Jak zaznacza Andrzej Krzak, jego praca ma na celu podjęcie próby zrekonstruowania zdarzeń związanych z operacją „MOCR – Trust”. Z jednej strony ma to być podejście krytyczne do dotychczasowych źródeł, do których udało się dotrzeć autorowi, natomiast z drugiej strony celem było zgromadzenie w jednej publikacji wszystkich dotychczasowych ustaleń związanych z tym tematem.

¹ A. Peplński, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.

Mimo iż źródła archiwalne odnoszące się do dziejów służb specjalnych zgromadzone w polskich archiwach (dokumenty Oddziału II SG WP) są nieliczne i w sposób pośredni dotyczą operacji „MOCR – Trust” (zachowana dokumentacja dotyczy działalności organizacji monarchistycznych rozpracowywanych przez komórki Oddziału II SG WP), to Krzak podkreśla, że stanowią podstawowe źródło podjętych badań nad różnymi elementami wspomnianej operacji. Jednocześnie zaznacza, że archiwalia bezpośrednio dotyczące tej operacji zaginęły (zostały zniszczone lub przejęte przez NKWD w 1945 r.). W tej sytuacji, wykorzystując dotychczasowe publikacje związane z operacją „MOCR – Trust”, Krzak zestawiał ze sobą różne poglądy i wersje zdarzeń, aby móc odpowiedzieć na dwa ważne pytania: w jakim stopniu czekistom udało się zinfiltrować polskie, estońskie, fińskie i francuskie służby specjalne? kto i w jakim momencie popełnił błąd, pozwalając kontrwywiadowi radzieckiemu na swobodne prowadzenie tej operacji?

Recenzowana książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, indeksu nazwisk, indeksu nazw geograficznych, wykazu schematów i map oraz aneksu. Poszczególne rozdziały zostały ułożone w układzie problematycznym. Trzy pierwsze mają charakter wprowadzający (dokonano w nich charakterystyki wywiadu zarówno polskiego, jak i radzieckiego oraz środowiska białej emigracji), natomiast główna część pracy została zawarta w dwóch ostatnich (zawierają przyczyny, przebieg i skutki operacji „MOCR – Trust”). Sam tekst książki (wstęp, rozdziały i zakończenie) zawiera się na 152 stronach. Wykaz bibliograficzny został podzielony na: archiwalia; źródła i relacje niepublikowane; źródła i relacje publikowane; pamiętniki i wspomnienia; opracowania i monografie; artykuły i przyczynki; słowniki, encyklopedie, leksykony; strony internetowe. Mimo licznie zgromadzonych pozycji we wspomnianej bibliografii, należy zauważyć, że dla czytelnika byłoby wygodniej, gdyby Autor podawał nazwisko autora publikacji a potem imię. Natomiast zamieszczone indeksy z pewnością ułatwiają wyszukiwanie poszczególnych osób czy miejsc. W wykazie schematów i map, który w rzeczywistości stanowi formę aneksu, autor zawarł m.in. schematy organizacyjne GPU-OGPU, Oddziału II SG WP oraz mapy z zaznaczonymi komórkami organizacyjnymi „MOCR – Trust” wraz z placówkami wywiadowczymi Oddziału II SG WP utrzymującymi łączność z organizacją monarchistyczną. Natomiast we właściwym aneksie zamieszczono kryptonimy używane w korespondencji „MOCR – Trust”, zdjęcia najważniejszych osób związanych z omawianą operacją oraz skany wybranych dokumentów źródłowych.

We wstępie Krzak zaprezentował temat badawczy, postawił pytania badawcze oraz omówił dotychczasowy stan badań. Autor zaznaczył, że do tej pory w Polsce nie ukazała się monografia opisująca operację „MOCR – Trust”. Z kolei wśród prac wydanych przez polskich autorów będących na emigracji znajdują się pozycje autorstwa byłych oficerów Oddziału II SG WP. Chodzi m.in. o artykuły Ryszarda Wragi² (kpt. Jerzego Antoniego Niezbrzyckiego – szefa wywiadu na Wschód w latach 30. XX w., który jednak nie brał bezpośrednio udziału w operacji „MOCR – Trust”) oraz kpt. Wiktora Tomira Drymmera³ (kierownika placówki wywiadowczej w Estonii, od 1923 r. *attaché* wojskowego RP w Tallinie). Natomiast publikację płk. Władysława Michniewicza⁴ (byłego oficera Oddziału II SG WP, który brał bezpośredni udział w operacji „MOCR – Trust”) określił jako ciekawą, lecz

² Kapitan Jerzy Niezbrzycki, pseud. Ryszard Wraga, zdaniem Mariana Zacharskiego był radzieckim szpiegiem. Jednak nie przytacza na to dowodów. Z jego wypowiedzi wynika, że w dużym stopniu sugerował się książką Michniewicza *Wielki bluff sowiecki*, której autor również nie udokumentował swoich teorii. *Tajna wojna II RP*, wywiad z gen. Marianem Zacharskim, rozmawiał Piotr Zychowicz, „Historia. Do Rzeczy” 2014, nr 2. Krzak zarówno w recenzowanej monografii, jak i w artykule *Kapitan Jerzy Antoni Niezbrzycki* nie podaje informacji, jakoby kpt. Niezbrzycki miał być rosyjskim szpiegiem. Natomiast we wspomnianym artykule w jednym z przypisów (nr 28) zaznaczył, że według Michniewicza zarówno Niezbrzycki, jak i Michał Talikowski współpracowali z wywiadem radzieckim, on sam jednak, powołując się na Peplńskiego, podkreśla, że nie ma na to żadnych dowodów oprócz poszlak i hipotez Michniewicza. A. Krzak, *Kapitan Jerzy Antoni Niezbrzycki*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2009, nr 2, s. 306; A. Peplński, op. cit., s. 37–38.

³ Odnośnie do informacji zawartych w artykule Wiktora Drymmera, warto wspomnieć, że Marek Świerczek w swoim artykule zaznacza, że Edward Opperput, po tym jak przyczynił się do rozbicia organizacji Borysa Sawinkowa, z którym nawiązał kontakt w Polsce, aż do momentu swojej ucieczki do Finlandii w 1927 r., nie opuszczał Rosji Radzieckiej. Dlatego nie mógł podróżować po Polsce i Europie, jak twierdzi Drymmer. Wspomniany autor zaznacza także, że według przedstawiciela „MOCR – Trust” w Warszawie Siergieja Wojciechowskiego, Aleksander Jakuszew (Fiodorow) nie mógł jeździć przez Pragę do Paryża, ponieważ nigdy nie był w Pradze. Ponadto uważa też, że Drymmer w swoim artykule często myli ze sobą dwóch agentów GPU-OGPU – Jakuszewa i Opperputa. M. Świerczek, *Udział Wiktora Tomira Drymmera w aferze MOCR-Trust w świetle jego artykułu z 1965 r. pod tytułem „Trust”. Wstęp do analizy*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2014, nr 10, s. 155–167. Natomiast wspomniany Świerczek w innym artykule dokonuje analizy, przytaczając szereg poszlak, z których wynika, że Drymmer mógł nieświadomie lub świadomie współpracować z GPU-OGPU podczas operacji „MOCR – Trust”. Jednak, jak podkreśla w zakończeniu, nie ma jednoznacznych dowodów na współpracę Drymmera z radzieckim kontrwywiadem. Idem, *Hipoteza tłumacząca sposób zainicjowania przez GPU gry operacyjnej z Oddziałem II SG WP w czasie afery „MOCR-Trust” – czyli zagadka Wiktora Tomira Drymmera*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, nr 15, s. 60–85.

⁴ W. Michniewicz, *Wielki bluff sowiecki*, Chicago 1991.

kontrowersyjną ze względu na zawarte w niej tezy, które nie zostały poparte dowodami źródłowymi. Chodzi m.in. o oskarżenia wysuwane przez Michniewicza wobec szeregu oficerów Oddziału II SG WP dotyczące celowej lub nieświadomej współpracy z radzieckim kontrwywiadem GPU-OGPU. Ponadto wspomniana książka ma w większym stopniu charakter wspomnieniowy niż monograficzny, a – jak podkreśla Krzak – wspomnienia zazwyczaj różnią się od rzeczywistego przebiegu zdarzeń⁵. Andrzej Krzak zwraca także uwagę na publikacje anglosaskich autorów, których prace nawiązują zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio do operacji „MOCR – Trust”⁶. Zarzuca im jednak brak dokładnej kwerendy zasobu Archiwum Instytutu Hoovera. Natomiast autorów rosyjskich Krzak dzieli na mieszkających i publikujących swoje prace w Rosji oraz na zamieszkałych na emigracji, którzy niejednokrotnie brali udział w operacji „MOCR – Trust”. Jednak – jak zaznacza – część z tych opracowań ma charakter wspomnieniowy (pełna lista publikacji została zamieszczona w bibliografii).

W dalszej części wstępu zwraca uwagę fragment, w którym autor stwierdza: „Warto w tym miejscu zadać sobie pytanie, dlaczego dzisiaj, po prawie osiemdziesięciu latach, warto zajmować się tymi właśnie działaniami służb, które faktycznie nie zmieniły ani oblicza ówczesnej Europy, ani też nie wpłynęły na dzieje świata”⁷. Trudno zgodzić się z tym stwierdzeniem, gdyż – jak zresztą zauważa sam Krzak – rozbitcie środowiska białej emigracji oraz z inwigilowanie wywiadów wspomnianych państw przez kontrwywiad radziecki (co oznaczało, że przywódcy tych państw swoje dane o ZSRR w dużym stopniu czerpali z dokumentów przygotowanych przez GPU-OGPU) doprowadziło m.in. do odsunięcia groźby interwencji i kolejnej wojny domowej w Rosji Radzieckiej. W przeciwnym wypadku, gdyby do interwencji doszło i zakończyła się sukcesem, to z pewnością miałyby to wpływ na dalszy kształt Europy.

W rozdziale pierwszym, „Oddział II Sztabu Generalnego (Głównego) Wojska Polskiego i wywiad na Wschód”, składającym się z trzech pod-

⁵ Jednak nie wszyscy badacze wykazują się taką krytyką źródeł. Wspomniany już Świerczek w swojej recenzji: *Władysław Michniewicz, Wielki bluff sowiecki* („Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2013, nr 9) podchodzi bezkrytycznie do informacji zawartych w książce Michniewicza, co jest dość zaskakujące.

⁶ Chodzi m.in. o prace: Ch. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina*, t. 1: *KGB w Europie i na Zachodzie*, t. 2: *KGB i świat*, Poznań 2009; G. Brook-Shepherd, *Iron Maze. The Western Secret Services and the Bolsheviks*, Basingstoke 1998; R. B. Spence, *Trust no One: The Secret World of Sidney Reilly*, Los Angeles 2003; G. Bailey, *The Conspirators*, Nowy Jork 1960.

⁷ A. Krzak, *Czerwoni Azefowie. Afera „MOCR – TRUST” 1922–1927*, Warszawa 2010, s. 11.

rozdziałów, autor opisał zadania wywiadowcze i kontrwywiadowcze Oddziału II SG WP na kierunku wschodnim. Przedstawiona została także zmieniająca się na przestrzeni lat struktura organizacyjna wspomnianego Oddziału. W drugim podrozdziale zaprezentowano, jak wyglądała organizacja polskiego wywiadu na wschód po zakończeniu wojny polsko-rosyjskiej. W ostatnim podrozdziale opisano funkcjonowanie placówek polskiego wywiadu na kierunku wschodnim. Rozdział został napisany głównie na podstawie dokumentów źródłowych zespołu Oddział II Sztabu Generalnego zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie (CAW), w mniejszym stopniu wykorzystano zespół Kolekcja Rosyjska z CAW. Oparto się także na informacjach zawartych w książce Andrzeja Pepłońskiego⁸. Wykorzystano również prace Tadeusza Nowińskiego, Krzysztof Danielewicz oraz Michniewicza⁹.

Rozdział drugi – „Radzieckie służby specjalne” – także składa się z trzech podrozdziałów. W pierwszym z nich autor przedstawił, jak doszło do powstania Komisji do Spraw Walki z Kонтrewolucją i Sabotażem, a także omówił jej kolejne przekształcenia z WCzeka, na GPU-OGPU oraz NKWD. Opisał także ich zadania oraz strukturę organizacyjną. W kolejnym podrozdziale omówił powstanie, zadania oraz strukturę organizacyjną wywiadu wojskowego. W ostatnim natomiast opisał sposób działania wywiadów cywilnego oraz wojskowego, a także problemy, z jakimi musiały sobie radzić. Oprócz wykorzystania akt z zespołu Oddział II SG z CAW autor w dużo większym stopniu niż w rozdziale pierwszym oparł się na literaturze przedmiotu.

Trzeci rozdział pt. „Biała emigracja”, składający się z czterech podrozdziałów, zawiera syntetyczne wyjaśnienie, czym była biała emigracja, a także podaje jej przyczyny oraz dokonuje charakterystyki środowisk, z których się składała. W dalszej kolejności autor wytłumaczył, dlaczego nowe władze Rosji Radzieckiej obawiały się białej emigracji, oraz opisał działania, jakie podjęto w celu jej osłabienia. Warto zaznaczyć, że Krzak pokazał także podziały panujące wśród białej emigracji, co dodatkowo umożliwiło infiltrację tego środowiska zarówno przez służby wywiadu Rosji Radzieckiej, jak i państw Europy Zachodniej. Rozdział w zdecydo-

⁸ A. Pepłoński, op. cit.

⁹ T. Nowiński, *Organizacja Oddziału II Sztabu Głównego 1918–1939* (konspekt), Zbiory Specjalne Biblioteki Naukowej Wojskowego Biura Badań Historycznych; K. Danielewicz, „Lwowska Ekspozytura wewnętrzna nr 5 Oddziału II Sztabu Generalnego (Głównego) w latach 1921–1939”, dysertacja doktorska – maszynopis, Szczecin 2006; W. Michniewicz, op. cit.

wanej większości został oparty na informacjach zawartych w CAW w zespole Oddział II SG.

W rozdziale czwartym – „Operacja »TRUST«” – pierwszym z dwóch najważniejszych – składającym się z sześciu podrozdziałów, na początku autor opisuje, jak doszło do przeprowadzenia operacji „MOCR – Trust”. Andrzej Krzak, podobnie jak Michniewicz, Drymmer oraz Peplowski (w przeciwieństwie do większości autorów rosyjskich, którzy jako twórcę tej operacji wskazują Feliksa Dzierżyńskiego), uważa, że najprawdopodobniej pomysłodawcą operacji „MOCR – Trust” był por. Wiktor Steckiewicz, były polski oficer Oddziału II SG WP, który po schwytaniu przez GPU został przewerbowany i stał się kadrowym pracownikiem GPU-OGPU. W dalszej części autor pokazuje, w jaki sposób służby kontrwywiadowcze Rosji Radzieckiej nawiązały kontakt z białą emigracją. Omówiono także proces organizowania przez Oddział II SG WP siatek wywiadowczych na terenie ZSRR. Następnie opisano, w jaki sposób GPU-OGPU rozpracowywało m.in. polski wywiad. Warto zaznaczyć, że Krzak szczególnie w podrozdziałach trzecim, czwartym i piątym zwraca uwagę na szereg błędów i zaniedbań, jakie popełnili oficerowie Oddziału II SG WP podczas współpracy z przedstawicielami „MOCR – Trust”. Szczególnie podkreślana jest tu duża naiwność granicząca ze skrajną nieodpowiedzialnością kpt. Michała Talikowskiego, który konsekwentnie odrzucał jakiegokolwiek sygnały ostrzegawcze odnośnie do możliwej inspiracji operacji „MOCR – Trust”. Andrzej Krzak m.in. zwraca uwagę, że Talikowski nie tylko nie przestrzegał zasad konspiracji podczas spotkania z J. Artamonowem (który prawdopodobnie był agentem GPU-OGPU), ale także nie zainteresował się tym, skąd Artamonow brał pieniądze na swoje bardzo dostatnie życie. Ponadto kpt. Talikowski nie wydał polecenia perlustracji „trustowskiej” korespondencji przechodzącej przez Warszawę¹⁰. Krzak stwierdza także, że wśród polskie-

¹⁰ Andrzej Krzak w swojej monografii stwierdza: „Biorąc pod uwagę to, że dzisiaj wiemy, iż »Trust« był rzeczywiście ekspozyturą GPU-OGPU, to polski wywiad automatycznie stał się – niestety – na kilka lat nieświadomym pomocnikiem bolszewickich służb specjalnych. Możemy tylko domniemywać (ponieważ nie znamy faktycznej liczby), ilu radzieckich agentów zostało tą drogą wysłanych do Europy Zachodniej i jak cenne materiały Rosjanie otrzymywali od swoich siatek. W. Michniewicz opisuje, iż jeden z pracowników kancelarii tajnej Oddziału II rozpakował paczkę dostarczoną przez Artamonowa i wówczas stwierdził, że znajdują się w niej materiały wywiadowcze dotyczące stanu gospodarki pewnych państw zachodnich. Materiały przekazał mjr. S. Mayerowi, który polecił wyjaśnić tę sprawę Talikowskiemu. M. Talikowski wytłumaczył to w sposób tak naiwny, że trudno w to uwierzyć. Mjr. S. Mayer jednak dał wiarę, że dane te miały pomóc działaczom »Trust-u« w ocenie możliwości pomocy, jakiej mogłyby udzielić monarchistom państwa Zachodu w przypadku wybuchu powstania w ZSRR”. A. Krzak, *Czerwoni Ażefowie*, s. 109. Prawdo-

go wywiadu nie powodował większego zdziwienia fakt, że Edward Opperput-Kasatkin, będąc obywatelem ZSRR, kilka razy dziennie odwiedzał Konsulat RP i nie wzbudzało to podejrzeń ze strony GPU-OGPU. Gdyby nie wspomniany szereg błędów, zdaniem A. Krzaka można by było uniknąć inwigilacji polskiego wywiadu przez GPU-OGPU.

W rozdziale piątym – „Finał monarchistycznej afery »TRUST«” – składającym się z trzech podrozdziałów, autor omówił przyczyny, które sprawiły, że zarówno biała emigracja, jak i polski wywiad zaczęli podejrzewać, że „MOCR-Trust” jest inspiracją radzieckiego wywiadu. Andrzej Krzak wspomina także o możliwym udziale Józefa Piłsudskiego w zdekonspirowaniu „MOCR-Trust”, powołując się m.in. na teksty Michniewicza, Drymmera, Niezbrzyckiego (Ryszarda Wragi), a także G. Baileya oraz Ł. Flejszmana, jednak – jak sam zaznacza – w CAW nie ma żadnych na ten temat informacji (o tym, że Piłsudski nie wykrył inspiracji „MOCR – Trust”, pisze także Marek Świerczek)¹¹. Ponadto Krzak wskazuje na liczne błędy, jakie popełnili oficerowie Oddziału II SG WP podczas współpracy z „MOCR – Trust” oraz w momencie, gdy inspiracja GPU-OGPU przestała być tajemnicą. Ponownie największa krytyka sływa na kpt. Talikowskiego, który po ucieczce do Finlandii i zeznaniach Opperputa zajmował się wyjaśnianiem, czy rzeczywiście „MOCR – Trust” był inspiracją kontrwywiadu GPU-OGPU oraz czy i w jakim stopniu udało się z inwigilować polski wywiad. Jednym z przykładów podanych przez Krzaka jest przesłuchanie rtm. Grigorija Radkowicza, Mikołaja Andrejewskiego oraz Jana Karińskiego przez Talikowskiego przeprowadzone w obecności Jurija Artamonowa (co tylko potwierdzało jego duży wpływ na Talikowskiego). Nie sposób nie zgodzić się z Krzakiem, który stwierdził: „Wydaje się więc, że W. Michniewicz miał rację, zarzucając M. Talikowskiemu brak profesjonalizmu i kompetencji, lenistwo oraz sprzyjanie obcej służbie”¹². Andrzej Krzak odniósł się także do próby wyjaśnienia radzieckiej inspiracji przez kpt. Talikowskiego, szefa wywiadu na Wschód, i płk. Ludwika Bociańskiego

podobnie Talikowski zignorował także ostrzeżenia zawarte w raporcie przygotowanym na przełomie lat 1923/1924 przez Michniewicza (zakładając, że to co napisał w swojej książce, jest prawdą) na podstawie informacji dostarczonych przez ppłk. Wiktora Drobyszewskiego, który stwierdził, że działanie na terenie ZSRR jakiegokolwiek organizacji opozycyjnej o zasięgu, jaki miała reprezentować „MOCR – Trust”, jest niemożliwe i że musi to być prowokacja GPU-OGPU. Jednak Krzak zaznacza, że zarówno Drymmer, jak i Michniewicz przypisują sobie zasługi wykrycia inspiracyjnych działań GPU-OGPU, powołując się w swoich pracach na to samo zdarzenie. Jednak nie jest to potwierdzone w dokumentach. Zob. szerzej: ibidem, s. 104–107.

¹¹ M. Świerczek, *Udział Wiktora Tomira Drymmera*, s. 155–167.

¹² Zob. szerzej: A. Krzak, *Czerwoni Azefowie*, s. 131.

go, szefa Wydziału Wywiadowczego. Uważa, że oficerów, którzy prowadzili sprawę „MOCR – Trust”, powinno się usunąć ze służby, a nie powierzać im zadanie wyjaśnienia tej sprawy. Jednocześnie w ramach Oddziału II SG WP powinno się powołać komórkę kontrwywiadowczą, która chroniłaby polski wywiad w ramach – jak to określił – kontrwywiadu wewnętrznego. Zdaniem Krzaka, powierzając wyjaśnienie sprawy Talikowskiemu oraz Bociąnskiemu, chciano w ten sposób doprowadzić do sytuacji, aby Oddział II SG WP został oczyszczony z ewentualnych podejrzeń lub zarzutów o podjęcie błędnych i niebezpiecznych dla państwa decyzji¹³. W dalszej części rozdziału opisał także błędy m.in. członków wywiadu fińskiego już po samodekspiracji „MOCR – Trust”. Omawia też błędy przedstawicieli białej emigracji, w tym szczególnie gen. Aleksandra Kutiepowa, który cały czas wierzył, że „MOCR – Trust” nie było inspiracją GPU-OGPU, a tylko został częściowo zinwigilowany przez kontrwywiad radziecki. Ponadto nadal chciał współpracować z Edwardem Opperputem-Kasatkinem, który miał mu pomóc w przeprowadzeniu serii zamachów terrorystycznych na terenie ZSRR. Zarówno rozdziały czwarty, jak i piąty – podobnie jak wcześniejsze – powstały przede wszystkim na podstawie akt zespołu Oddziału II SG, wykorzystano w nich także polską oraz rosyjską literaturę.

W zakończeniu autor stwierdza, że początkowo GPU-OGPU za pomocą operacji „MOCR – Trust” chciało rozpracować białą emigrację, co udało się przeprowadzić już w 1923 r. Ten sukces sprawił, że postanowiono zinfiltrować służby wywiadu Polski, krajów nadbałtyckich oraz Europy Zachodniej. Dzięki czemu można było prowadzić działania dezinformacyjne na niespotykaną dotąd skalę, co nie pozostawało bez wpływu na politykę prowadzoną przez rządy tych państw. Trudno nie zgodzić się z Krzakiem, że działania radzieckiego kontrwywiadu zasługują na uznanie, przy zachowaniu w pamięci niezwykle brutalnych metod, jakimi posługiwały się ówczesne służby specjalne w ZSRR. Ponadto jak trafnie podkreśla: „Aby zrozumieć mechanizmy działania służb specjalnych w ogóle, należy zapamiętać, że działania wywiadowcze czy kontrwywiadowcze nie mają nic wspólnego z etyką. Celem każdej służby jest bowiem zdobywać i chronić informację. Przechytrzyć przeciwników i zapewnić bezpieczeństwo własnemu państwu przy użyciu dostępnych środków”¹⁴.

¹³ Andrzej Krzak pisze o tym zarówno w recenzowanej monografii, jak i w artykule: idem, *Organizacja i zarys działalności na kierunku wschodnim Referatu „I” (Inspiracyjnego) Wydziału IIb Oddziału II Sztabu Generalnego (Głównego) WP*, „Bezpieczeństwo Teoria i Praktyka” 2010, nr 1–2, s. 103–119.

¹⁴ Idem, *Czerwoni Azefowie*, s. 154.

Zdaniem Krzaka polski wywiad został w bardzo dużym stopniu ziniwilowany przez GPU-OGPU, co przyczyniło się do rozbicia polskich siatek wywiadowczych w ZSRR, których w zdecydowanej większości nie udało się odbudować do momentu wybuchu II wojny światowej. Do inwigilacji na tak dużą skalę doszło m.in. dlatego, że były popełnione błędy w metodach, formie i organizacji pracy, a także – co szczególnie ważne – w doborze kadr (niejednokrotnie uzależnionym od aktualnej sytuacji politycznej). Problemem był także brak wewnętrznej służby bezpieczeństwa. Praktycznie całkowita utrata wywiadu operacyjno-strategicznego na kierunku wschodnim przyczyniła się do tego, że oficerom Oddziału II SG WP nie udało się przewidzieć zarówno groźby wkroczenia Armii Czerwonej do Polski podczas kampanii wrześniowej w 1939 r., jak i nie zdobyto informacji o podpisaniu tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow.

Podobnego zdania jest Piotr Kołakowski, który w swojej monografii *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*¹⁵ określa operację „MOCR – Trust” jako jedną z największych klęsk polskiego wywiadu. Podobnie jak Krzak, zauważa, że doprowadziło to do rozpoznania siatek wywiadowczych oraz metod pracy Oddziału II SG WP. Powstały w ten sposób kryzys w polskim wywiadzie doprowadził do jego reorganizacji i zmiany form działania na kierunku wschodnim. Wywiad głęboki w ZSRR funkcjonował w oparciu o przedstawicielstwo dyplomatyczne oraz placówki konsularne i przede wszystkim miał charakter czysto informacyjny. Z powodu groźby prowokacji oraz inspiracji ze strony kontrwywiadu radzieckiego działania agenturalne zostały mocno ograniczone. Informacje zdobywano dzięki radiowywiadowi oraz analizowaniu prasy radzieckiej¹⁶. Ponadto wspomniany autor – na co zwrócił już uwagę Krzak – stwierdza, że mimo iż Oddział II SG WP przewidział zagrożenie ze strony III Rzeszy w 1939 r., to nie udało się mu przewidzieć zbliżenia między III Rzeszą a ZSRR oraz nie przechwycił tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow. Tym samym dla Oddziału II SG WP wkroczenie Armii Czerwonej 17 września 1939 r. było zaskoczeniem¹⁷.

Ponadto Krzak w swoim artykule *Organizacja i zarys działalności na kierunku wschodnim Referatu „I” (Inspiracyjnego) Wydziału IIb Oddziału II Sztabu Generalnego (Głównego) WP*¹⁸ zaznacza, że w pierwszej po-

¹⁵ P. Kołakowski, *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012, s. 1–343.

¹⁶ Tamże, s. 61, 195–196.

¹⁷ Tamże, s. 9–10,

¹⁸ A. Krzak, *Organizacja i zarys działalności na kierunku wschodnim*, s. 103–120.

łowie lat 20. XX w. działania inspiracyjne wojskowych służb specjalnych miały charakter doraźny i były prowadzone przez pojedyncze jednostki wywiadu i kontrwywiadu. Tego typu metody i formy działania były niedoceniane przez ówczesne kierownictwo Oddziału II SG WP. Zmiana nastąpiła dopiero po przeanalizowaniu błędów popełnionych w wyniku operacji „MOCR – Trust”. Jednak podejmowanie działań inspiracyjnych na kierunku wschodnim po aferze „MOCR – Trust” było mocno utrudnione. Warto jednak podkreślić, że działania polskiego kontrwywiadu na odcinku wschodnim są we wspomnianym artykule dużo lepiej oceniane przez Krzaka niż działania polskiego wywiadu na wschód w recenzowanej monografii.

O negatywnych konsekwencjach afery „MOCR – Trust” Krzak wspomina także w swoim artykule *Sprawa Świerszcza*” i „Wilka”. Por. Ignacy Dobrzyński vel tow. Sosnowski oraz Wiktor Steckiewicz vel. tow. Kijakowski. *Niektóre epizody z życia i działalności polskich renegatów*, w którym wspomina m.in., w jaki sposób został zwerbowany Opperput¹⁹.

Jednak nie wszyscy badacze podzielają zdanie m.in. Andrzeja Krzaka o dużej szkodliwości afery „MOCR – Trust”. Marcin Kruszyński w swoim artykule *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia*²⁰, krótko odnosząc się do afery „MOCR – Trust”, uważa, że nie miała ona dalekosiężnych konsekwencji. Wspomniany autor m.in. stwierdza: „Chodzi jedynie o to, aby pokazać, że sprawa związana z aferą MOR-Trust była raczej chwilową »zadyszka« bez dalekosiężnych konsekwencji”²¹. Ponadto wydaje się, że Kruszyński w swoim tekście pozytywnie ocenia działalność Drymmera, nie wspominając o jego udziale w aferze „MOCR – Trust” i podejrzaniach wysuwanych przez niektórych badaczy o możliwą świadomą lub nie współpracę z GPU-OGPU.

Także Grzegorz Płachciak w swoim artykule *Dyplomacja wojskowa a wywiad – zarys działalności informacyjnej attachatów II Rzeczypospolitej w latach 1919–1939*, wspominając o działalności Drymmera, przedstawia go w pozytywnym świetle, praktycznie nie mówiąc o jego związku

¹⁹ Idem, *Sprawa Świerszcza*” i „Wilka”. Por. Ignacy Dobrzyński vel tow. Sosnowski oraz Wiktor Steckiewicz vel. tow. Kijakowski. *Niektóre epizody z życia i działalności polskich renegatów*, w: *Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Materiały i studia*, t. 1, red. A. Krzak i D. Giba-Krzak, Szczecin–Warszawa 2012, s. 105–107.

²⁰ M. Kruszyński, *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921–1939). Wybrane zagadnienia*, w: *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra i P. Skubisz, Szczecin 2012, s. 125–140.

²¹ Tamże, s. 135.

z aferą „MOCR – Trust”²². Tej sprawie poświęcił jedno zdanie: „Istnieje duże prawdopodobieństwo, że część materiałów zdobywanych przez placówki zorganizowane i kierowane przez kpt. Drymmera była również efektem działań inspiracyjnych służb rosyjskich w ramach prowadzonej operacji pk. »Trust«”²³. Co ciekawe, autor ten twierdzi, że to Drymmer przekazywał Rosjanom materiały inspiracyjne: „Udana próba werbunku agenta, pozostającego na służbie sowieckiego wywiadu, przez kpt. Drymmera umożliwiła przekazywanie Rosjanom materiałów inspiracyjnych”²⁴. Jednak dalej nie rozwinął tego wątku.

Podsumowując, trzeba powiedzieć, że recenzowana monografia z pewnością porządkuje dotychczasową (stan na 2010 r.) wiedzę dotyczącą afery „MOCR – Trust”. Należy zaznaczyć, że autor, mając świadomość braku dostępu do pełnej wiedzy źródłowej (niedostępność radzieckich oraz niekompletną zawartość polskich archiwów), w swojej pracy nie stawia jednoznacznych opinii, zwłaszcza odnośnie do świadomej lub nieświadomej współpracy niektórych oficerów Oddziału II SG WP z kontrwywiadem GPU-OGPU. Część pytań pozostawia nadal otwartymi, ograniczając się do stawiania hipotez. Z całą pewnością książka Andrzeja Krzaka jest ważną pozycją dla każdego badacza historii służb wywiadu i kontrwywiadu, zwłaszcza w okresie 20-lecia międzywojennego.

Piotr Chrobak

²² G. Płachciak, *Dyplomacja wojskowa a wywiad – zarys działalności informacyjnej atachatów II Rzeczypospolitej w latach 1919–1939*, w: *Służby specjalne w systemie bezpieczeństwa państwa*, s. 318–319.

²³ Tamże, s. 319.

²⁴ Tamże.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.014>

Audronė Veilentienė, *Valdemaras Vytautas Čarneckis: I am patriot of my homeland, Lietuvos Nacionalinis Muziejus, Vilnius 2016, ss. 415*

The monograph by A. Veilentienė *Valdemaras Vytautas Čarneckis: I am Patriot of my Homeland* was published in the spring of 2016. The book is one of the many valuable publications of the series “From the Archives of the National Museum of Lithuania” issued by the National Museum of Lithuania. The series is dedicated to the one hundredth anniversary of the state of Lithuania under the title “The February 16 library 1918–2018”.

The author of the book dr. A. Veilentiene is head of the museum of Kaunas University of Technology. She got her degree at History Faculty of Vilnius University. During the years 1987–2008 she worked in the capacity of the head of the sector of Vytautas the Great War Museum and a senior museum worker. Since December 2008 she is head of the University museum. In February 2010 A. Veilentienė defended her Doctoral dissertation “The influence of the Seimas of the Republic of Lithuania on the foreign policy in 1920–1927” and was awarded a degree of Doctor of Humanities. The areas of her scientific interest were the history of Lithuania’s statehood and diplomacy and the history of higher education in Lithuania in 1918–1940. She organized 8 scientific conferences, wrote about 50 papers of popular science, 30 scientific papers and 39 biographies of the Seimas’ members. Also, she participated in the decisive January events of 1991 and in 2001 was awarded the Medal of January 13.V. Čarneckis was born on 9 January in Pajiesys village, Marijampolė county, to the family of forestry officer Antanas Čarneckis and the farmer’s daughter Juzė Gegužinskaitė. The

family had eight children, but only three survived. Five of them died in infancy. The father was an educated man. He had a degree at Petersburg Forestry School, later was employed as a forest steward for landlord Vladimir Gavronsky in Kirsna estate, Mogiliov province. Antanas Čarneckis considered education as a great value and sought to create favorable conditions for children to get good education.

Čarneckis finished Mockava primary school in 1903, Suvalkai men's gymnasium in 1911, and was admitted to Alexander III Electrical Engineering Institute in Petersburg. During studies V. Čarneckis was an active member of Lithuanian organizations: between 1912 and 1916 he chaired the Ateitininkai group, of Petersburg students, took part in the Mutual Aid Society of Lithuanian Students and the international society of Christian students. He failed to get a higher education degree, because in 1911 he was mobilized to join the engineers' brigade of the tsarist Russia army and sent to the East front to carry out communication works in different places of the front until July 1918. On December 2–4 he took part in the congress of Lithuanian soldiers in Rovn, the Ukraine. There Čarneckis organized a battalion of Lithuanian train which brought together Lithuanian soldiers in the Ukraine and Russia, gave them shelter, food and promoted love of the motherland.

The future diplomat gained his first experience of organizational work in the committees of the Lithuanian Society to Aid War Victims, later – in the Russian army, where he rallied the Lithuanian soldiers for return to Lithuania.

Back in Lithuania Čarneckis together with A. Stulginskis worked in the Exiles and Prisoners Return Committee based in Vilnius. In the summer of 1918, in collaboration with other engineers, architects and technicians, who had returned from Russia, he established the Society of Lithuanian Technicians aiming to train artisans and skilled workers for the home country.

As the member of the State Council and the first Governments, he actively contributed to the development of the country. In the second Cabinet of Ministers headed by Mykolas Sleževičius (26–12–1918 to 12–03–1919) V. Čarneckis was appointed manager of the Ministry of Finance. The future diplomat worked as the Minister of Communications in the fourth Cabinet of Ministers. In the cabinet headed by Ernestas Galvanauskas (07–10–1919 to 19–06–1920) Čarneckis again agreed to be Minister of Communications. He was offered the position of the Minister of Internal Affairs, but he refused because of young age and inexperience, however he agreed to head the Ministry of Communications. He was only 26 then. From 21 July, 1920 to 20 May 1921 he was a member of the Kaunas City Council and belonged

to the fraction of Lithuanians. At the same time he was a member of the Central Committee of the Christian Democratic party.

In the elections of April 14–16, 1920 V. Čarneckis was elected representative of the Constituent Seimas in the 4th Telšiai constituency, in the list of the Lithuanian Christian Democrats Workers and Farmers party and belonged to the Farmers Union fraction of the Christian Democrats block. V. Čarneckis worked in the Foreign Affairs and Economy Committees in the Constituent Seimas. He also participated in the negotiations with Poland in Kalvarija and Suvalkai and was included into the composition of the diplomatic delegations to Latvia and Estonia. In the spring of 1921 he resigned from the Seimas and took diplomatic service.

He began his diplomatic career as the unofficial representative of Lithuania to the United States of America on April 15, 1921. The United States government had not recognized Lithuania, either *de facto*, or *de jure*, thus he could not hold the post on an official basis. More than a year passed before he was officially named the representative on July 28, 1922. Together with the American-Lithuanians, he was able to persuade the American Congress that Lithuania was worthy of the status of an independent country. Working in the USA V. Čarneckis won the most important political victory. He managed to achieve the recognition of Lithuania by the USA, set several societies supporting Lithuania, the most important being American Baltic Society, which successfully operated after the departure of the diplomat.

On 1 August 1922, following the adoption of the Constitution by the Constituent Seimas, at the meeting of the Christian Democrats block, Mykolas Krupavičius, Valdemaras Čarneckis and Aleksandras Stulginskis were nominated for the post of President of the Republic of Lithuania. Čarneckis refused due to unpreparedness for such a high position. On December 5, 1923, he was transferred from the USA to London under the title of *chargé d'affaires*. He represented Lithuania in Great Britain for half a year.

On June 18, 1924, he was appointed Minister of Foreign Affairs of Lithuania. Čarneckis took leadership of the Lithuanian foreign policy at the time when it seemed that the most pressing problems of the newly reestablished country had been resolved. Lithuania had been recognized as an independent state.

V. Čarneckis tried to raise the issue of Vilnius in the League of Nations, but the other countries has not accepted the proposal of Lithuanian. Then the minister has decided to send a note to the Conference of Ambassadors. It was written that Lithuania can not establish diplomatic relations with Poland while Vilnius will not be returned. In that regard, the Minister has proposed to organize an international conference.

Klaipeda Convention legitimized the Klaipeda Territory to Lithuania. Lithuania had to sign a series of agreements with Germany, the preparation of which was organized by the Ministry of Foreign Affairs. The Germans of Klaipeda region were not loyal to Lithuania and wrote complaints to Germany, which responded to the application of economic sanctions against Lithuania. V. Čarneckis negotiated for the award of contracts and the removal of economic sanctions.

V. Čarneckis trying to get a loan from England, but before it had to repay the debts of several British companies. In the beginning was disagreement on the size of the debt, and later, when these obstacles have been removed, England changed the government, which was not relevant to the issue of the loan.

The minister did much of the Latvian, Estonian and Lithuanian cooperation. It has established friendly relations with the Latvian Foreign Minister Z. Meierovic. It was signed a few contracts, but the interests of Poland, Germany and Soviet Union's was detrimental to the cooperation of Baltic countries.

V. Čarneckis wanted to regulate relations with Vatican. His initiative was developed concordat project and concluded negotiations committee. At that time, Poland and the Vatican signed a concordat in which the Vilnius region was assigned to the Polish ecclesiastical province. Lithuania was a great public indignation, because Lithuanian government broke off diplomatic relations with the Vatican. The minister did not want to terminate relations with the Vatican and tried to make good the conflict, but had to take into account public opinion and the Cabinet of Ministers.

V. Čarneckis focused most of his attention on the relations with Poland. They had been sharpened, when Poland broke the Suvalkai Treaty, occupied and annexed the capital Vilnius and its region, Lithuania in protest terminated diplomatic relations with Poland. The Peoples Union also failed to settle the conflict between the neighbours. In 1923 the Ambassadors Conference recognized the Eastern border of Poland leaving Vilnius region in its possession. Lithuania never agreed to that and sought to raise the issue on the international level. V. Čarneckis suggested organizing an international conference on the Vilnius problem, however, he was informed that the problem had been finally settled.

International organizations strictly required Lithuania to resolve the problem as soon as possible and to build up diplomatic relations with Poland. Klaipėda Convention provided the internationalization of the Nemunas River, therefore, Poland chose to make use of it and suggested direct negotiations in Copenhagen. V. Čarneckis disagreed with Prime Minister

V. Petruelis secret negotiations with Polish diplomats and his initiative of making concessions to Poland while getting nothing for Lithuania in return. V. Čarneckis got support from President A. Stulginskis and the majority of Cabinet Ministers. Lithuania did not give permission for Poland to use the Lithuanian railways and set up consulate in Klaipėda and suggested using the consulate of another country instead. Negotiations failed.

While Valdemaras Čarneckis was the acting Minister, his Ministry was delegated to conclude a series of new agreements on trade, navigation, return of criminals, and other matters. V. Čarneckis put forth many efforts to settle the internal affairs of the Lithuanian diplomatic service, both at the head office and abroad. He called for the Consuls' Conference and opened discussions on the issues of the staff, competence, consular activities, etc. The conference proceedings were put into practice at a later time.

V. Čarneckis retired from the post of the Minister, following the resignation of the Government led by Petruelis. He was then appointed Ambassador to Rome. He remained in the position from November 7, 1925 to February 15, 1939, where he managed to build a favorable relationship with Italy. Čarneckis was responsible for building stronger economic and trade relations. His great political achievement was that the Italian legation was established in Kaunas, the relations with Italy were improved and many agreements were signed. The Italian Government continued to support Lithuania, even after Hitler had come into power, and relations between Lithuania and Germany had become strained. In his diplomatic service and being a minister he consistently promoted cooperation between Lithuania, Latvia and Estonia, organized common meetings with the envoys of the Baltic States and the ministers' conferences, created societies of Lithuanian friends and maintained good relations with the journalists.

V. Čarneckis was awarded the 2nd degree Order of the Lithuanian Great Duke Gediminas (1932), the 2nd degree Order of the Crown of Italy (1927), the first degree Order of the Star (1933), and the second degree Order of St. Maurice and Lazarus (1939).

After being recalled to Lithuania, he was named to the post of Director of Rights and Administration Department of the Ministry of Foreign Affairs. He was in office when the occupation of Lithuania occurred. Following the occupation of Lithuania, The Ministry of Foreign Affairs was liquidated and the employees were fired. After firing V. Čarneckis got employment in the Commissariat of Food Industry as a consultant, later as a deputy boss of the supply office.

In 1941, he was forcibly separated from his family, exiled to Siberia and imprisoned at the Soviet lager. The former diplomat worked as a carpenter,

then in the office, later in construction works, still later cut down trees in the woods. He was not used to hard physical work and suffered from constant hunger. He fell ill with anemia and a hard form of beriberi, spent three months in the lager hospital. After he was denounced by the former KGB agents, he was arrested and accused of counter-revolutionary activity. On 25 March 1942, with a group of Lithuanian prisoners he was sent to prison in Sverdlovsk. On October 17 1942 the KGB Special Meeting sentenced him to death. On November 4, 1942, he was shot at Sverdlovsk Prison.

The interrogation protocols revealed the picture of the last days of Valdemaras Vytautas Čarneckis. The former minister and diplomat did not give in and openly declared that he was not happy at all with the rule of the Soviets, since that regime trampled what was dear to him: "I am patriot of my country. I have been and will always be for its independence".

His family – wife Eleonora, four sons and daughter were exiled to Siberia too. At first they got to the Altaj region, a year after to the north by the Laptev Sea to Mys Mastak, still later to Bykov Mys, where they suffered from hunger and cold. Luckily, they survived and in the year 1958 returned back to Lithuania.

The preparation process to write the book was far from easy. While still working at Vytautas Magnus War Museum and with the start of revival, which provided the possibility to work productively for the sake of the state, dr. A. Veilentienė focused on the analysis of the personalities of the members of the Constituent Seimas and their destinies. That naturally led to the exhibitions dedicated to the Seimas members including V. Čarneckis. In addition, she wrote biographies in a concise biographical directory of the Constituent Seimas, which contributed to the publication of this book. The experience gained was very important for analyzing and evaluating parliamentary activity of V. Čarneckis, member of the State Council and the Seimas. A. Veilentienė carried out a comprehensive study of the life and activity of V. Čarneckis, politician and diplomat, by using an abundant base of the sources. The press of political parties of that time and materials of Lithuanian institutions, i.e. the funds of Petras Klimas, the Lithuanian Popular Peasants' Union, Petersburg's Lithuanian Students' Union, Kaunas County archives (Kaunas City Council fund), the Lithuanian Central State Archives (The Council of Ministers, Ministry of Communications, Ministry of Foreign Affairs, the Lithuanian Embassy in Italy), the files of the Special Archives and materials of the personal archive were thoroughly studied and analyzed.

The author's aim was to identify V. Čarneckis' principles and viewpoints on the main issues of the foreign policy, to reveal his role in making deci-

sions, to get insight into the subtleties of his political and diplomatic work, to study personality traits and to contribute to the preservation of historical memory as well as to the study of Lithuanian statehood and diplomacy.

The monograph consists of seven parts dealing with V. Čarneckis' life and activity. **Chapter I** "From the careless childhood to the whirl of the war" is divided into sections, i.e. "The family and the school year"; "Social activity and studies"; "In the whirl of the World War I". They provide the basic biographical data on Čarneckis' family, i.e. parents, sisters, their life and works. Much attention is devoted to the description of the environment, where V. Čarneckis lived and studied. The book describes his studies, active social life, military service in the army of the Russian empire and the establishment and leadership of the Lithuanian battalion in Rovno. The personalities who influenced him in becoming patriot of Lithuania are also introduced.

Chapter II named "Work in the creation of the state of Lithuania" includes the following subjects: Member of the State Council and of the Government and Member of the Constituent Seimas. Chronologically, that period covers the years 1918–1920. The author devotes specific attention to it and very precisely reveals V. Čarneckis' activity in the State Council, in the second Cabinet of Ministers and in the Communications Ministry in the capacity of the minister. V. Čarneckis' participation in the elections to the Constituent Seimas and activity there as a representative of the Lithuanian Christian Democratic Party is very significant in describing the problems of developing democracy of a young Lithuanian state. Great attention is given to signing the peace treaty between Lithuania and Soviet Russia and its hearing in the Seimas. Also, Čarneckis' exceptional attitude to that treaty is described, because the treaty was necessary for Russia only because "they need peace since economy in Russia is deteriorated; in order to maintain ties with the West, the Russians obtain transit through Lithuania under very favorable conditions". He regretted that the treaty failed to mention the gold fund, military fleet, weapons, recovery of property of the embassies abroad, too small pay for the war losses, etc.

Chapter III is designed to describe and analyze V. Čarneckis' activity as a representative in the USA and England. The first section "Raising donations for Lithuania and activity among American Lithuanians" discloses a difficult, but a necessary work for the country in seeking recognition of Lithuania's independence by the USA. That subject is continued by a second section, i.e. "Lithuania's recognition and relations with the USA government". Čarneckis', as the Lithuanian envoy's aim was to achieve Lithuania's recognition by the USA. The author focuses on the analysis of that

political act and reveals all difficulties faced by young Lithuanian diplomats. The work was successful and on July 28, 1922 the USA recognized Lithuania *de jure*. Diplomatic activity in England from 1923 to 1924 is described, when Čarneckis was offered the position of Minister of Foreign Affairs.

Chapter IV deals with the activity of V. Čarneckis in the position of the Minister of Foreign Affairs. He was in charge of establishing the principles and trends of foreign policy. One of the main tasks was the issue of Vilnius and relations with the Union of Nations. The problem of formation of the attitude to the relations with Germany and England as well as preparation of the concordat with the Vatican was also relevant. Those were the areas of work of the Minister of Foreign Affairs, thoroughly and professionally described in the monograph by finding new facts and introducing them to the historiography of diplomacy. The themes are analyzed in different sections. Specifically highlighted is Čarneckis' role in the negotiations between Lithuania and Poland in Copenhagen in 1925 on forest rafting along the Nemunas river. V. Čarneckis sought to ensure that Lithuania's interests were not violated and that his country was not forced to establish diplomatic relations with Poland prior to the recovery of Vilnius. V. Čarneckis developed strict instructions for the delegation, organized their hearing and adoption by the Cabinet of Ministers. He acted on the basis of the principles of democracy. That was because he sought to discuss all principal issues of foreign policy in the Cabinet of Ministers and the Committee of Foreign Policy. The author debates that issue with historian Vytautas Žalys.

A separate section in this chapter is "Administration work and social activity", where Čarneckis works in improving the work of the Ministry, working out instructions and managing financial matters are reviewed. Charity work of the Ministry in financing and presenting the artistic exhibitions abroad is also analyzed. The monograph contains some interesting facts about the help of his wife Eleonora Čarneckienė. She not only took part in receptions, but also organized them.

Chapter V is of special importance. It is designed to describe the activity of Lithuania's extraordinary authorized minister in Italy in 1925–1934. The chapter deals with the procedures of improving relations with Italy and the actions of the diplomat seeking to bring the Baltic states closer together. The section is named "Pabaltės arbatoš" (The Baltic teas) A separate theme is on the prominence of the name of Lithuania and creating traditions in Italy. The analysis of this particular aspect of V. Čarneckis' work is doing honor to the author, as she understood its importance for the present. That is the way to do diplomatic work for the sake of your homeland.

Chapter VI “A decisive period of 1939–1940 for Lithuania” deals with V. Čarneckis work for the Ministry of Foreign Affairs in the capacity of director of Law – Administration department. His responsibility was to manage the staff of the Ministry, be in charge of property management both in Lithuania and in foreign embassies, finances, archives, passports, visas, inheritance, rendition of criminals, etc. Especially complicated was the period when Poland was attacked on September 1, 1939 and Lithuania proclaimed its neutrality. V. Čarneckis was appointed to deal with issuing visas to the Polish citizens retreating from Lithuania. The author of the monograph agrees with Sandra Grigaravičiūtė’s opinion that when opening the consulate in Vilnius, the Lithuanian government claimed its right to Vilnius in the case of Poland’s defeat. This chapter describes and analyzes the negotiations on the admission of Soviet garrisons and accepting the ultimatum of the Soviets. The Government’s answer was that the ultimatum violates the treaty of mutual assistance between Lithuania and the Soviet Union signed in 1939. That indicates that Lithuania accepted the ultimatum far from obediently, but, rather, declared a protest. The facts mentioned are collected from various studies and memoirs of the contemporaries; they were analyzed and evaluated. The chapter ends with the description of oppressive mood of waiting, when V. Čarneckis, when seeing what was going on, expected some repressions; however, he didn’t believe the threat of deportation of his family.

Chapter VII named “Personal traits” is dedicated to the revelation of V. Čarneckis’ personality. It consists of as many as 40 pages, which is absolutely reasonable. Dr. A. Veilentienė composed V. Čarneckis’ personal portrait from the numerous facts, even though the diplomat failed to leave any memoirs. We can see not only a politician, a minister, a diplomat, but also a person, a husband, a father and a friend. With reference to the memoirs of the family members and children, the author managed to reveal personal traits of a real patriot of Lithuania. His wife’s portrait is also brightly outstanding: she was Lithuanian, USA citizen, an intellectual, a devoted mother of five children. She was her husband’s participator; even in deportation she never said that her husband was responsible for their sufferings.

The destiny of E. and V. Čarneckis following the Soviet occupation is described in **Chapter VIII**. The description of repressions based on documents and reminiscences of the witnesses is comprehensive and reasoned. The protocols of investigations stored in the Special Archives of Lithuania are of interest, since on their basis horrible dealings of Soviet structures, torture, terror and murders due to ideological differences are disclosed. The chapter also contains description of the family’s destiny and life in deporta-

tion as well as after the return to Lithuania. The material on the destiny of V. Čarneckis' children, their studies, occupation and life in their homeland is of interest, too. Their father's friends rendered all possible assistance.

The book contains *Supplements* which provide the family's documents from the archives, V. Čarneckis' publications, transcripts of speeches delivered at the Constituent Seimas, different reports on important issues, 24 pages of sources and references as well as 10 pages of personal names list. It is the proof of the abundance of the studied literature, memoirs and other sources which are of use to the researchers dealing with the theme of diplomacy. The book contains a big amount of photos illustrating the mode of life of Lithuanian diplomats and statesmen of that time.

The scientific and enduring value of the monograph is undeniable. A deep comprehensive analysis of foreign policy, formed and performed by V. Čarneckis, reveals the mechanism of formation of Lithuania's foreign policy. This is not the only theme developed in this monograph. The book gives the picture of Lithuania's history, reveals it through its foreign policy actively pursued by V. Čarneckis. Here you can see the growth and development of the personality. The author of this paper maintains that it is a new approach in biographical studies, i.e. focusing not only on the personality, but, rather, on his work and commitment to the country, thus revealing the personality. The service for the country first, then family and its history. That style of writing and its structure provide the possibility to concentrate on the country's history followed by a glance at the personal life, thus supplementing each other.

Dr. A. Veilentiene's monography was reviewed and evaluated by the reviewer Assist.Prof. Dr. Sandra Grigaraviciute, of History Didactic Centre of Lithuanian University of Educational Sciences, Vice-Dean of History faculty. She wrote: "Lithuania and the world have eventually received the monograph which will return the honor and decency to the diplomacy of the First Republic of Lithuania and will open a new fresh page in the historiography of the history of the Lithuanian diplomacy. The new generation of historians and researchers of diplomacy tends to over-estimate historiography of foreign countries, sometimes is not critical enough regarding the information obtained from the foreign archives and fails to compare it with local materials of the Lithuanian archives already approved and operating in historiography.

Aušra Jurevičiūtė

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.015>

Tadeusz Zubiński, *Błękitna dywizja. Hiszpańscy sojusznicy Hitlera*, Poznań 2016, ss. 355

Tadeusz Zubiński jest pisarzem, tłumaczem, krytykiem i eseistą, jak podaje nota o autorze zamieszczona pod koniec książki. Wśród wymienionych w niej wielu publikacji, trzy dotyczą najnowszej historii Hiszpanii¹, co jest wyrazem szczególnego zainteresowania tematyką związaną z hiszpańską wojną domową 1936–1939, frankizmem oraz samym generałem Franciskiem Franco, a także królem Juanem Carlosem.

„Hiszpania to ostatni magiczny kraj Europy, przepraszam, jest jeszcze jeden: nazywa się Rosja” – tymi słowami autor rozpoczyna swoją opowieść. Istotnie, jest w historii, kulturze Hiszpanii, sposobie bycia i życia jej obywateli trudny do zdefiniowania wdzięk, który niezmiennie od stuleci uwodzi obcokrajowców mających okazję zwiedzić ten kraj lub choćby o nim poczytać. O niezwyklej sympatii do ojczyzny Miguela de Cervantesa świadczy liczne i dynamiczne zaangażowanie cudzoziemców z całej Europy, a nawet świata w hiszpańską wojnę domową 1936–1939. Do dziś książki dotyczące najnowszej historii Hiszpanii, z dyktaturą generała Franco włącznie, budzą ponadprzeciętne zainteresowanie nie tylko wśród jej obywateli, ale również w Europie, Ameryce Północnej i Południowej, Azji, a nawet Australii.

Biorąc pod uwagę porównywalny do hiszpańskiego czar ojczyzny Michaiła Bułhakowa, obserwacja przenikających się losów obywateli obu

¹ T. Zubiński, *General Franco i jego Hiszpania (1892–1975)*, Warszawa 2014; idem, *El Rey. Juan Carlos I i jego Hiszpania*, Toruń 2014; idem, *Hiszpańska wojna domowa 1946–1939*, Poznań 2015.

tych krajów jest zagadnieniem tyleż intrygującym, co ryzykownym, bo delikatnym. Tematyka której podejmuje się Autor, rozbudza spore oczekiwania. Wojna domowa 1936–1939 i frankizm mogą wywoływać silne emocje, bardziej lub mniej świadome sympatyzowanie z jedną ze stron konfliktu. Dlatego neutralność, a przynajmniej próba zachowania obiektywności w opisie wydarzeń nawet pośrednio związanych ze wspomnianą problematyką, wydaje się mieć znaczenie niebagatelne.

Sam autor na stronie 7 we wstępie książki dostrzega to ryzyko. Na potwierdzenie przytacza łacińskie przysłowie *Contra factum nullum argumentum* – „Wobec faktów nie ma argumentów”, wzbudzając tym samym nadzieję na bezstronną relację odnośnie do tej części obywateli Hiszpanii, którzy podjęli decyzję o wsparciu III Rzeszy w walkach na froncie wschodnim w latach 1941–1943. Wokół uczestników hiszpańskiego konfliktu 1936–1939 i frankizmu w ciągu dziesięcioleci narosło tak wiele mitów, że przynajmniej próba zachowania obiektywności przy opisie związanych z tą problematyką zagadnień **pochodnych** ma szczególną wartość.

Książka napisana jest w sposób interesujący, głównie na podstawie publikacji hiszpańskojęzycznych (wspomnienia, pamiętniki, publicystyczne książki historyczne). Składa się z 15 rozdziałów, podzielonych chronologicznie i problemowo, oraz informacji o autorze. Rozdział pierwszy pt. „Podłoże” jest jednocześnie wstępem. Książka nie ma standardowego podsumowania czy zakończenia, o czym później. Mimo wielu przypisów nie umieszczono w pracy bibliografii. Przywoływane przez autora liczne komentarze czy uzupełnienia często nie są opatrzone żadną adnotacją o źródle pochodzenia. Zasygnalizowane spostrzeżenia oraz wskazane w dalszej części niniejszej recenzji obserwacje optują za publicystycznym charakterem książki pt. *Błękitna Dywizja. Hiszpańscy sojusznicy Hitlera*.

Wyraźna stronniczość autora, zauważalna zwłaszcza w dwóch pierwszych rozdziałach, nie do końca spełnia oczekiwania o obiektywności przekazywanych informacji. Tym samym autor nie wywiązuje się z zapisanego na pierwszych stronach zobowiązania o merytorycznej i neutralnej (tj. wolnej od uprzedzeń) analizie Błękitnej Dywizji, pobudek, którymi kierowali się jej żołnierze, opowiadając się po stronie III Rzeszy. Wątpliwości budzić może już sam tytuł stwarzający pozory powszechności hiszpańskiego poparcia dla III Rzeszy w walkach na froncie wschodnim. Tymczasem nie można pomijać tej części społeczeństwa, która w trakcie wojny domowej 1936–1939 opowiedziała się po stronie II Republiki i przegrywając, znalazła się w gronie *vencidos* – pokonanych, w pierwszym tzw. błękitnym okresie frankizmu marginalizowanych, pogardzanych. Trudno przytaczać tutaj dane procentowe dotyczące odsetka Hiszpanów – *vencidos*, niemniej

biorąc pod uwagę fakt, że stanowili jedną z dwóch stron wojny domowej 1936–1939, musiał być on znaczący. Autor tymczasem, nie tylko w tytule, ale w całej książce, zupełnie pominął stosunek tej części społeczeństwa hiszpańskiego do kwestii wsparcia, którego III Rzeszy udzieliła Błękitna Dywizja.

Często zbyt jednoznaczne, nieproporcjonalne uwagi, niemające zbyt wiele wspólnego z główną tematyką książki sprawiają, że przekaz poszczególnych akapitów czy całych rozdziałów jest nacechowany ideologicznie, politycznie. Ewidentne sympatyzowanie autora z obozem frankistowskim, tzw. zwycięzcami – *vencedores*, którzy w 1939 r. objęli rządy w Hiszpanii, wprawia w zdumienie. Czy ocena własna, osobiste opinie powinny być wyrażane w sposób tak demonstracyjny?

Autor, pisząc o Błękitnej Dywizji, odwołuje się do hiszpańskiego konfliktu 1936–1939, stanowi on bowiem tło dla późniejszych wydarzeń. Pozwala to zrozumieć motywy, którymi kierowali się ochotnicy hiszpańscy, rekrutując się do walki na froncie wschodnim. Ocena ich poparcia dla III Rzeszy przez pryzmat wrogości wobec Związku Radzieckiego i komunizmu, uznanych za winowajców bratobójczej wojny (*Rusia es culpable* – „Rosja jest winna”), pozwala spojrzeć na to zaangażowanie z innego punktu widzenia. Podstawowe informacje o hiszpańskiej wojnie domowej pozwalają uniknąć jednostronnej oceny **hiszpańskich sojuszników Hitlera**. Co ciekawe, ale zapewne i logiczne, w Hiszpanii do dzisiaj Błękitna Dywizja budzi kontrowersje, dzieląc społeczeństwo. Z jednej strony frankizm widział w jej żołnierzach bohaterów walczących nie po stronie III Rzeszy, ale przeciw komunizmowi. Z drugiej środowiska lewicowe dostrzegają w nich popleczników nazizmu, a identyfikowanie się z tą formacją traktują jako „demonstrację nostalgii za nazizmem i frankizmem, dwoma reżimami przestępczymi”².

W książce nie odtworzono niestety tego sporu czy dylematu. Autor z nadto stara się wyidealizować żołnierzy Błękitnej Dywizji, niedostateczną uwagę poświęcając faktowi, że część z nich sympatyzowała z III Rzeszą i Adolfem Hitlerem, pozostając na froncie wschodnim nawet, gdy formalnie formacja hiszpańska została stamtąd wycofana. Należy podkreślić, że ukazanie hiszpańskiego zaangażowania w wojnę ze Związkiem Radzieckim jako **krucjaty antykomunistycznej**, a także opis biedy i złej sytuacji ekonomicznej Hiszpanii są spostrzeżeniami trafnymi, nie wyczerpują jednak wszystkich czynników, które skłoniły część Hiszpanów do walki

² Joan B. Culla i Clarà, *Nazismo* (opinion), „El País” 24.05.2013, http://ccaa.elpais.com/ccaa/2013/05/23/catalunya/1369322077_628719.html [dostęp: 23.05.2016].

po stronie Adolfa Hitlera. Warto raz jeszcze podkreślić, że autor nazbyt generalizuje poparcie społeczeństwa hiszpańskiego dla tzw. krucjaty antykomunistycznej na froncie wschodnim, pomijając stronę, która została w wojnie domowej 1936–1939 pokonana i z pewnością nie sympatyzowała z III Rzeszą.

Jednocześnie pisząc o wojnie domowej w Hiszpanii, w sposób rażący i prowokacyjny autor ocenia II Republikę. „Czerwona Republika”, „czerwony reżim” są przykładami często stosowanych w książce epitetów odnoszących się do ustroju Hiszpanii w latach 1931–1939, w trakcie których *nota bene*, miała okazję rządzić również hiszpańska centroprawica (tzw. czarne dwulecie – El Bienio Negro w latach 1933–1935). Podobnych określeń nie używa autor w sposób paralelny dla strony nacjonalistycznej, którą określa zawsze łagodnie, mianem powstańców, patriotów. Hiszpańska wojna domowa była konfliktem zbyt złożonym, by stosować podobne uproszczenia w stosunku do jej uczestników. W Błękitnej Dywizji na pierwszy plan wybija się próba dyskredytacji II Republiki oraz rządzących nią elit przy jednoczesnej skłonności do aprobowania czy usprawiedliwiania działań frankistów. Co więcej, pojawiają się w treści książki niejasne zdania, które mogą prowadzić do błędnych wniosków, m.in.: „wojskowi puczyści nie mieli innego wyboru. Pozostawały im Włochy Mussoliniego i Niemcy Hitlera. Tylko te dwie potęgi mogły stać się ich sojusznikami, a to już na samym początku przyniosło im, czyli powstańcom, kolosalną stratę wizerunkową i zabagniło hipotekę na dekady” (s. 8); „To rządząca Republiką lewica, zgrupowana we Froncie Ludowym, rozpoczęła ten proceder bratobójczego mordowania” (s. 18); „Choć [gen. Franco – przyp. J. L.-G.] wygrał wojnę w polu i pokonał czerwonych, przegrał ją propagandowo i medialnie, w wielu wypadkach na własne życzenie” (s. 23); „Frankizm był bowiem przede wszystkim hiszpańskim antykomunizmem” (s. 35); „Musimy zdawać sobie sprawę, że w roku 1938 wojna domowa to już nie była wojna powstańców z republikanami, ale hiszpańskich patriotów z komunistami” (s. 89); „czy falangiści tak śpiesznie pośpieszyli na krucjatę antybolszewicką, ponieważ byli faszystami, czy dlatego, że byli antykomunistami? Wydaje się, że ta druga odpowiedź jest właściwa. Falangiści byli przede wszystkim hiszpańskimi patriotami” (s. 102–103). Niezrozumiałe są również niemające zbyt wiele wspólnego z tematem książki odwołania do elit rządzących II Republiką, przy jednoczesnym braku podania źródeł, z których autor podobne informacje zaczerpnął: „Tego samego dnia Manuel Azaña, drugi prezydent II Republiki, pisarz, tłumacz, publicysta, antyklerykał, homoseksualista, mason i morfinista, złożył swój urząd” (s. 15). Warto zaznaczyć, że zacytowane spostrzeżenia autora są przykładem dość

tendencyjnego powielania propagowanej przez frankizm wizji historii, powtarzanej dzisiaj przez hiszpański nurt tzw. rewizjonistów, tj. dziennikarzy, pisarzy, a także historyków, przywołujących frankistowskie mity pod pozorem przytaczania obiektywnych danych.

Ciekawym i wzbogacającym książkę elementem są często cytowane wspomnienia, anegdoty dotyczące zarówno dygnitarzy frankistowskich, dowódców Błękitnej Dywizji, jak i szczególnie wyróżniających się jednostek tej formacji. Zamieszczone przez autora odniesienia dotyczące Polski, np. podróż żołnierzy hiszpańskich przez Suwałki (w drodze na front wschodni) mają charakter szczególny. Podobne opisy ożywiają narrację, przybliżają czytelnikowi przesłanki tej części Hiszpanów, którzy zdecydowali się na walkę po stronie III Rzeszy. Początkowo mieszane odczucia mogą wzbudzać deskrypcje żołnierzy, które ostatecznie uznać można za nastrojowe i urozmaicające lekturę: „przystojny porucznik kawalerii José Acosta Láynez” (s. 162); „Romantyczny i zagubiony w tym bardzo nieromantycznym wieku XX Dionisio Ridruejo, człowiek rodem z renesansu, nie był klasycznie przystojny, ale miał łobuzerski wdzięk wiecznego chłopca z ulicy” (s. 227).

Kolejne rozdziały książki oraz zamieszczone w nich cytaty z opinii dowództwa niemieckiego (z Adolfem Hitlerem włącznie) na temat Hiszpanów są ciekawym i realistycznym sposobem zobrazowania specyfiki, temperamentu, a także problemów z utrzymaniem dyscypliny wśród żołnierzy Błękitnej Dywizji: „Hiszpanie są jak drużyna golfiarzy [...] nigdy sami nie oddają ani centymetra terenu. Nie można sobie wyobrazić ludzi bardziej walecznych od nich. Trudno ich zrozumieć, gdy żartują sobie ze śmierci” (s. 175); „Jako wojsko Hiszpanie są bandą obdartusów. [...] Nie lubią siedzieć w jednym miejscu, a gdy już muszą gdzieś tkwić, to od razu zasypiają, nawet w okopach. Zdarzało się, że Rosjanie zaskakiwali ich śpiących” (s. 175). Przedstawienie Hiszpanów, „żołnierzy w spalonym obuwiu”, z perspektywy lokalnej ludności rosyjskiej, przytaczane anegdoty o ich wyglądzie, sposobie bycia, są również atrakcyjną metodą przybliżającą czytelnikowi Błękitną Dywizję. Pisząc o przytaczanych opisach czy relacjach, warto zwrócić uwagę na dwukrotne przywołanie tego samego cytatu na jednej stronie (Javier Sánchez Carrilero: „Żołnierze komunizmu są brodac, brudni, zidiociali i głodni [...]”, s. 215).

Nie można nie wspomnieć o zamieszczonych przez autora zdjęciach wyrażających emocje, atmosferę, a także niejednokrotnie tragicznie trudne warunki, w jakich żyli i walczyli hiszpańscy ochotnicy (niemalające zainteresowanie żołnierzy hiszpańskich piłką nożną, korridą, ich zamiłowanie do śpiewu, obraz zmarzniętych żołnierzy patrolujących teren lub starających

się funkcjonować w skrajnie niskich temperaturach – chociaż dane o -51°C czy -58°C w europejskiej części Rosji wydają się przesadzone, fotografie cmentarzy żołnierzy hiszpańskich z adnotacją o ponad 4 tysiącach poległych na froncie wschodnim Hiszpanach).

Autor opisuje generalnie tolerancyjny i życzliwy stosunek Hiszpanów walczących w Błękitnej Dywizji zarówno do lokalnej ludności rosyjskiej, jak i żydowskiej, z którą spotykali się na froncie wschodnim, co wyraźnie bulwersowało stronę niemiecką. Owszem, żołnierzy hiszpańskich z pewnością nie można porównywać w tej kwestii z nazistami, którymi przecież nie byli, trudno jednak wyrokować co do hiszpańskiego pro- czy antysemityzmu. Z pewnością nie akceptowali stosowanych przez III Rzeszę metod segregacji Żydów, trudno jednak wysnuwać na tej podstawie wnioski. W opublikowanym niedawno w dzienniku „La Vanguardia” artykule poświęconemu Błękitnej Dywizji jego autor trafnie zauważa, że pierwsi ochotnicy wyjeżdżający w 1941 r. na front wschodni nie mieli (i nie mogli mieć) pojęcia o Holokauście, niemniej od 1942 r. z pewnością informacje o stosowanych przez Niemców sposobach rozwiązania kwestii żydowskiej do Hiszpanów docierały, trudno zatem wysnuwać argumenty o ich niewiedzy czy nieświadomości w tej kwestii (od stycznia 1942 r. ochotników zaciągających się do formacji nie brakowało)³. Niemniej problematyka ta pozostaje do dzisiaj kwestią budzącą również w samej Hiszpanii kontrowersje i spory, tym bardziej przedstawione przez autora informacje na ten temat są godne uwagi, a może nawet głębszej analizy (oczywiście byłby to już temat na osobną książkę).

Odrębnego komentarza wymagają dokładnie przedstawione przez autora działania wojenne na froncie wschodnim, głównie walki nad rzeką Wołchow i jeziorem Ilmen oraz oblężenie Leningradu. Autor wplata w nie opisy uczestników, wielokrotnie całe ich biografie. Niektóre wątki są tym samym zbyt zawikłane, momentami wydaje się, że bezładne. Rozpraszają uwagę czytelnika tak, że trudno skupić się na samym przebiegu walk.

Niełatwo również zrozumieć intencję autora, który dość nieoczekiwanie wplata niezwiązaną z treścią nową informację. Tak np. na ostatnich stronach rozdziału „Rosja jest winna” opisuje skład Błękitnej Dywizji, po czym nagle pojawia się ostatni akapit z komentarzem dotyczącym Radia

³ J. Oliva, *Soldados de División Azul no compartían el segregacionismo nazi, según ensayo*, „La Vanguardia” 21.05.2016, <http://www.lavanguardia.com/vida/20160521/401945944933/nunez-seixas-soldados-de-division-azul-no-compartian-el-segregacionismo-nazi.html> [dostęp: 01.06.2016].

España Independiente, które rozpoczęło emisję swoich programów 22 lipca 1941 r. (s. 126).

Wzruszający opis zwycięskiej, ale dramatycznej walki Hiszpanów stoczony 10 lutego 1943 r. na przedmieściach Leningradu przedstawił autor w rozdziale „Bój o Krasny Bór”. Według przytaczanych danych zginęło wówczas prawie 1200 żołnierzy Błękitnej Dywizji, ponad 1000 zostało rannych. Do dzisiaj, pisząc o żołnierzach hiszpańskich na froncie wschodnim, przywołuje się tę krwawą masakrę w Dolinie Śmierci, jak nazwali Krasny Bór miejscowi Rosjanie. Autor przywołuje wspomnienia jednej z ochotniczek uczestniczących w akcji grzebania wciąż pozostających tam szczątków, doskonale odzwierciedlające znaczenie tego miejsca – bagnisty las ogarnięty złowieszczą ciszą, w którym widać niekiedy kości niepochoowanych żołnierzy.

Ostatnie rozdziały poświęcone są analizie stopniowej utraty poparcia Hiszpanów (tj. tej ich części, która sympatyzowała z Błękitną Dywizją) dla jakiegokolwiek zaangażowania w walki na froncie wschodnim, naciski wywierane przez aliantów na Francisca Franco o zachowanie pełnej neutralności oraz decyzję o wycofaniu formacji z Rosji. Autor opisał pokrótce Hiszpanów z Błękitnego Legionu, którzy zdecydowali się kontynuować walkę na wschodzie mimo wycofania Błękitnej Dywizji. Poświęcił także osobny rozdział Błękitnym Eskadrom – pilotom hiszpańskim walczącym na froncie wschodnim. Autor zaznaczył na koniec, że ochotnicy z kraju Cervantesa znaleźli się po obu stronach konfliktu, wspierając nie tylko III Rzeszę, ale również Związek Radziecki (tutaj dużo miejsca poświęca Dolores Ibarruri, a także dzieciom baskijskim) oraz aliantów.

Pewien niedosyt pozostawia brak zakończenia. Ostatni rozdział, „Hiszpanie walczyli także przeciw Hitlerowi u boku aliantów zachodnich”, nie stanowi konkluzji czy refleksji końcowej. Pewne podsumowanie oraz wnioski znalazły się w rozdziale „Frustracja”, nie jest on jednak ostatnim, po nim następują jeszcze cztery kolejne. Wydaje się, że specyficznie zbudowany rozdział pierwszy, noszący cechy wstępu, wymaga wyraźnego zakończenia. Niezaprzeczalnie autor w poszczególnych rozdziałach poświęcił wiele miejsca rozważaniom, refleksjom dotyczącym samych żołnierzy Błękitnej Dywizji, generała Franco, jego dowódców, doradców, antagonistów, zabrakło jednak podsumowania.

Książkę *Błękitna Dywizja. Hiszpańscy sojusznicy Hitlera* czyta się z zainteresowaniem, momentami pojawiają się jednak wątpliwości co do głoszonych w sposób bardzo oczywisty sądów i opinii autora. Pomijając tę stronniczość, sam opis formacji, jej żołnierzy, prowadzonych walk, tła historycznego jest zajmujący, barwny. Przypisy wyjaśniające kwestie, które

mogą być dla czytelnika mało zrozumiałe (np. kim byli karliści, juaniści) wzbogacają książkę. Jak wspomniano już wcześniej, liczne cytaty, zdjęcia są dużym uatrakcyjnieniem lektury.

Błękitna Dywizja. Hiszpańscy sojusznicy Hitlera jest pozycją, z którą warto zapoznać się, dotyczy bowiem narodów, jak sam autor wspominał, magicznych. Z jej treści wyłania się obraz żołnierzy hiszpańskich wspierających w walkach na froncie wschodnim III Rzeszę i tym samym Adolfa Hitlera, motywów, którymi się kierowali. Jedną z najbardziej frapujących kwestii jest fakt, że zdecydowali się oddać życie w walce... właśnie – o co lub przeciw czemu? Książka może pomóc w udzieleniu odpowiedzi na to pytanie.

Justyna Lubańska-Gómez

SPRAWOZDANIA

EUROPA ORIENTALIS 7 (2016)

Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich

ISSN 2081-8741

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.016>

**Konferencja międzynarodowa
„Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców
Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku”.
Ciechanowiec, 2–3 czerwca 2016 roku**

Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu wspólnie z Departamentem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego oraz Zarządem Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego zorganizowało 2–3 czerwca 2016 r. międzynarodową konferencję pn. „Migracje a tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku”. Organizatorów wsparły merytorycznie i organizacyjnie następujące instytucje: Instytut Historii Litwy w Wilnie, Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych oraz Archiwum Główne Akt Dawnych.

Konferencja była kolejnym, czwartym już etapem realizowanego od 2013 r. programu naukowo-badawczego, mającego na celu studia nad dziejami Podlasia i jego mieszkańców, ze wskazaniem na „pogranicze”, będące swoistym tygłem narodowości, kultur, języków i religii. Przedstawione na konferencji wyniki badań naukowców z Polski, Białorusi, Rosji, Litwy i Łotwy pozwoliły na znaczące poszerzenie naszej wiedzy na wiele tematów związanych z tym terenem. Warto w tym miejscu odnotować, że po raz pierwszy w konferencji uczestniczyła przedstawicielka Ukrainy – prof. Irina Matiasz.

W pierwszym dniu konferencji referaty dotyczące głównie zagadnień związanych migracją w XIX i początku XX w. wygłosili: Artur Rogalski, *Cudzoziemcy w departamencie siedleckim i w województwie podlaskim w latach 1810–1830*, Pilip Niekraszewicz, *Rusyfikacja osób urodzonych w guberniach białoruskich – uczestników działań bojowych na Kaukazie w I poł. XIX w. (Na przykładzie generalicji)*, Dymitry Matwiejczyk, *Emigracja z Białorusi i Litwy po powstaniu listopadowym i jej wpływ na kształtowanie się tożsamości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX w.*, Norbert Kasperek, *Mozaika narodowościowa Prus Wschodnich i pogranicza widziane z Wielkiej Emigracji (1832–1863)*, Roman Jurkowski, *Wymuszona migracja. Osadnictwo chłopów rosyjskich w guberniach litewsko-białoruskich po powstaniu styczniowym jako element rusyfikacji Ziemi Zabraných*, Jolanta Sikorka-Kulesza, *Inteligenci z ziem litewsko-białoruskich w głębi Cesarstwa Rosyjskiego – autorefleksje o tożsamości narodowej*, Adam Dobroński, *Migracje w guberni łomżyńskiej i ich skutki (1864–1915)*, Rimantas Miknys, *Zmiany stanu społecznego i narodowego w strukturze mieszkańców Szawel podczas XIX w. i na początku XX w.*, Norbert Tomaszewski, *Polacy na kresach Cesarstwa Rosyjskiego. Listy z Mandżurii Stanisławy s. Juliana Kołyszko do Melchiora Bortkiewicza z lat 1903–1905*, Siergiej Piwowarczyk, *Nabycie przez cudzoziemców rosyjskiego obywatelstwa w końcu XIX i na początku XX wieku.*

Już w trakcie wygłaszania referatów padały pod adresem autorów szczegółowe pytania, co sprawiło, że po wygłoszeniu dziennej puli wystąpień miał miejsce dość burzliwy panel dyskusyjny. Prowadzona przez prof. Dorotę Michaluk, wspieraną przez kilku naukowców (Adam Dobroński, Witold Jemielity, Eugeniusz Mironowicz, Rimantas Miknys), panelowa dyskusja pod roboczym tytułem „Wpływ migracji XIX i początku XX wieku na przemiany narodowościowe na Podlasiu”, szybko przerodziła się w niesłychanie ciekawą wymianę poglądów i opinii na wiele spośród poruszonych w referatach tematów. Biorący udział w dyskusji wskazywali obszary badawcze będące dotychczas słabo zbadane przez naukowców, wymagające jak najszybszego rozpoznania i właściwego zinterpretowania. Od tego zależy bowiem wspólna historia oraz dzień dzisiejszy współczesnych mieszkańców „pogranicza”.

Drugiego dnia konferencji poświęcono migracjom z okresu I wojny światowej oraz dwudziestolecia międzywojennego, cezurą był wybuch II wojny światowej. W tym dniu referaty wygłosili: Dariusz Tarasiuk, *Wpływ uchodźstwa na świadomość narodową ludności polskiej w Cesarstwie Rosyjskim w latach I wojny światowej*, Mariusz Korzeniowski, *Świadomość narodowa uchodźców z ziem polskich w Rosji w latach 1915–1918*, Tatiana

Kuzniecowa, *Polacy w świetle prasy łotewskiej z lat 1920–1923*, Jonas Vaičėnonis, *Litewskie doświadczenia emigracyjne z czasów pierwszej wojny światowej. Historia rodziny Gemżów*, Krzysztof Buchowski, *Powroty ziemian z wojennej tułaczki na Litwę w latach 1918–1919 (w świetle dziennika Eugeniusza Romera)*, Irina Bielowa, *Reewakuacja uchodźców z I wojny światowej do Polskiej i Litewskiej Republiki (na podstawie materiałów guberni kałuskiej)*, Piotr Cichoracki, *Powracający i przybysze. Wpływ doświadczeń zewnętrznych na życie polskiej wsi po I wojnie światowej*, Irina Matiasz, *Z Podlasia do Kijowa. Wkład Iwana Kraskowskiego w organizację służby dyplomatycznej i konsularnej Ukrainy*, Waldemar Rezmer, *Geneza internowania 3 Korpusu Kawalerii Armii Czerwonej w Prusach Wschodnich w sierpniu 1920 r.*, Tomasz Błaszczak, *Między Wilnem a Kownem. Migracje w obliczu konfliktu polsko-litewskiego po 1920 roku.*

Ciechanowiecka konferencja po raz kolejny udowodniła, że problemów badawczych związanych z pograniczem polsko-białorusko-rosyjsko-litewskim jest bardzo wiele. Przez lata spychane na margines zagadnienia teraz mogą być swobodnie ukazywane, szeroko omawiane i właściwie interpretowane, co pozwala na lepsze zrozumienie historycznej złożoności tych ziem oraz kultury i mentalności ich mieszkańców.

Norbert Tomaszewski

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.017>

„The Right to Revolt:” Scientific War History Seminar in Nida

The coming centenary of Lithuanian statehood and armed uprisings or coup d'états in one or another part of the world provoke reconsidering similar processes from the past. This preconditions the topicality of research on armed uprisings and encourages a more intensive research on armed fighting, trying to perceive why this form of resistance was chosen. In addition to the need of discussing these questions, the popularity of military history has been increasing in Lithuania in recent years. Not only military historians but also representatives of other fields have become involved in discussions. Because of the above-mentioned reasons, Nida attracted not only holidaymakers but also military historians on September 16–17, 2016, when the first scientific seminar of this kind “The Right to Revolt” devoted for the coming centenary of the Republic of Lithuania took place. Its organizers were the Institute of Baltic Region History and Archaeology at Klaipėda University represented by Dr. Vytautas Jokubauskas, Public Institution Thomas Mann Cultural Centre, company Museums in Neringa, and Lithuanian Riflemen’s Union. During the two-day seminar, scholars from Vilnius University, Vytautas Magnus University, Klaipėda University, and The General Jonas Žemaitis Military Academy shared their research on armed uprisings with a large group of Phd, Master, and Bachelor students.

The first day of the seminar started with Prof. Gintautas Mažeikis’s theoretical presentation “Social Imagination and an Uprising: The Legitimation Problem of a Revolution,” which introduced the participants with the

main reasons of citizen uprisings. The presentation focused on the features of revolutions during various periods and in different regions and the conceptions of a revolution from the perspective of different ideological attitudes. Considerable attention was devoted to the aims of revolutions: to gain freedom, happiness, or both.

Furthermore, the first seminar day was devoted to the discussion of armed uprisings in Lithuania in the 18th–19th centuries. Prof. Dr. Valdas Rakutis, Chief Researcher at Military History Centre at The General Jonas Žemaitis Military Academy, discussed a complicated phenomenon in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century, i.e. the formation of military confederations. He analysed the features of Valkininkai, Tarnograd, the General Confederation of Vilnius, Sluck-Radom, Bar, and Targowica Confederations, highlighting the reasons of their formation and aims. The analysis of the features of confederations demonstrated that the main aims of the confederations were to fight against religious intolerance in the Commonwealth, a ruler who was disliked, or an influential noblemen family. Therefore, these armed political unions might be referred to as the first uprisings of nations. In addition, the disadvantages of confederations were emphasized, such as dependence on foreign countries and the focus on personal rather than public wealth.

Dr. Rimantas Miknys, the Director of the Lithuanian Institute of History, continued with the presentation on the uprising of 1863–1864 and aimed to show the development of the academic attitude towards this uprising rather than to analyse the uprising itself. The beginning of the analysis was the non-professional historiography in the 19th and at the beginning of the 20th century, when the dominant attitude was to treat the uprising as a foreign issue of Polish nobility. Dr. R. Miknys discussed the turning point in the 1930s, when the uprisings of the 19th century were evaluated in the context of national liberation. A similar attitude was maintained in emigration historiography. The presenter also highlighted that during the Soviet times, the uprisings served the purposes for Marxist historiography, which praised resistance as a struggle for freedom against oppression. Finally, the newest Lithuanian historiography was reviewed, which considers aspiration for freedom and the formation of a modern civic nation as the most important aspects in evaluating uprisings.

During the second day of the seminar “The Right to Revolt,” the reports were concerned with the history of armed resistance during the 20th century. The first half of the day was devoted to the situation of 1918–1940. Prof. Jonas Vaičenonis (Vytautas Magnus University) discussed armed coup d’états in Middle and Eastern Europe, focusing on the Secret

Officers' Union, which contributed the most to the coup d'état of 1926. He highlighted the aims of this organization, which were not only to protect the country's independence but also to fight against foreigners' influence in the army and parties. The activities of Military Science Society were also revealed, as it was used as a cover by the Secret Officers' Union to reach its aims.

The topic of interwar uprisings was continued by Prof. Waldemar Rezmer from Poland, Torun Nikolaus Copernicus University. In his report, he analysed an unsuccessful military coup d'état against the government in Poland launched by the right-wing forces. Close attention was paid to the activities of Marian Januszajtis, one of the organizers of the coup d'état.

Dr. Česlovas Laurinavičius, Chief Researcher at the Lithuanian Institute of History, presented the problematics of Gen. Lucjano Żeligowski's "uprising" in Vilnius region, first concentrating on the concepts of *rebellion* and *uprising* and explaining that they are often used to justify aggression. Much attention was devoted to the demarcation line defined by Gen. Foch between Lithuania and Poland in 1919, which formed the basis to further unrest between the states. The presenter approached the problem that Lithuania's interest was for the USSR to attack Poland, while Poland's interest was to push away the USSR from Lithuania, which also aggravated the Lithuanian-Polish conflict and conditioned Lithuania's transformation to the USSR allies.

Prof. Dr. Vygantas Vareikis, a representative of Klaipėda University, analysed organizational features of Klaipėda revolt in his presentation "Indirect Operation, Paramilitarism, and Klaipėda revolt of 1923," emphasizing its hybrid actions and its predominantly romanticized evaluation. The presenter revealed that even though the so-called big Lithuania officially denied its participation and support for the revolt, it was its real organizer and soldiers-volunteers went to Klaipėda from Lithuania. Meanwhile, the Supreme Committee for the Salvation of Lithuania Minor, as a local organization of Klaipėda region, was presented as its organizer; however, in fact it was a fictitious organization.

In the last part of the seminar, the representatives of Vilnius University, Institute of International Relations and Political Science (VU IIRPS) shared their research. Prof. Dr. Kęstutis Kazimieras Girnius presented the features of partisan struggle tactics and compared the features of armed resistance in Lithuania and neighbouring countries in the 1940s and 1950s. He also introduced the seminar participants with different forms of the struggle: non-violent resistance, terror, asymmetric war, and conventional war.

The last and the youngest presenter from VU IIRPS Dr. Deividas Šlekys analyzed contemporary modern conflicts and stressed that conflicts these days transform from conventional ones to information wars. He raised the question if the object of present-day wars was soldiers or civilians. D. Šlekys expressed some criticism towards military historians and suggested not to view the world wars as a single war, having clear chronological boundaries. He also bravely criticized the representatives of the contemporary army, who do consider some conflicts to be military humanitarian activity rather than wars. As moderator V. Rakutis observed, this presentation made a considerable impact on the participants.

The last part of the seminar was devoted to the generalization of results. During the discussion, not only gratitude for seminar organizer Dr. Vytautas Jokubauskas, senior researcher at Klaipėda University, Institute of Baltic Region History and Archaeology, was expressed but also the perspectives of military history research were actively considered. The participants admitted that in society there was tension between military historians and historians of other fields; therefore, it is necessary to perceive why different attitudes exist rather than attach some labels. When discussing topical research areas in the period of fights for independence (1919–1923), the seminar participants agreed that it was especially important to analyse not only statistics but also the human factor. As observed by Prof. Dr. V. Rakutis, thorough biographical research is necessary on the reasons of fighting and withdrawing. Concerning the future of military history, Dr. D. Šlekys and others hoped that financing for military history studies and research would increase with approaching 2018. In addition, it was noted that doctoral students could research the biographies of such famous military actors as General Silvestras Žukauskas or Teodoras Daukantas. Finally, the seminar participants were reminded that in September, 2017, the Fourth Congress of Historians would take place in Kaunas; they were encouraged to consider the traditional section on military history and individual topics on military history research.

Solveiga Lukminaitė

EUROPA ORIENTALIS 7 (2016)

Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich

ISSN 2081-8741

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.018>

XIII Forum Historyków Wojskowości – Gdynia 2016

Za przyzwoleniem uczestników XII Forum Historyków Wojskowych, Obradujących w 24–26 czerwca 2014 r. w Rzeszowie (a także we Lwowie), zdecydowano, że kolejne – XIII Forum – zorganizuje Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni. Przyjmując rolę gospodarza kolejnego spotkania, organizatorzy mieli świadomość powagi przedsięwzięcia i odpowiedzialności za jego stronę organizacyjną i merytoryczną. Myśl przewodnią XIII Forum zawierała się w przesłaniu: „O powinnościach żołnierskich”. Środowisko historyków wojskowości po wewnętrznych konsultacjach uznało, że Wojsko Polskie w obecnym stanie rzeczy potrzebuje czytelnych drogowskazów nawiązujących do najlepszych tradycji wychowania wojskowego i kształtowania *l'esprit de corps*. Nowe zagrożenia, wobec których stają Polacy każdego dnia, powodują, że każdy z nas w jakiejś mierze

jest żołnierzem na swoim posterunku pracy, a jeśli nie ma takiego poczucia, to musi mieć świadomość, że bezpieczeństwo jest naszą wspólną sprawą. Przecież już w Konstytucji 3 maja zapisano, że: „Wojsko nic innego nie jest, tylko wyciągniętą siłą obronną i porządną z ogólnej siły narodu. Naród winien wojsku swemu nagrodę i poważanie za to, że poświęca się jedynie dla jego obrony”.

Zamiarem organizatorów nie było budowanie poprzez Forum kolejnego pomnika żołnierzowi polskiemu ani też pisanie „ku czci”. Stawiano na mądrą, wyważoną, a przede wszystkim potrzebną debatę o żołnierskich powinnościach – czym one są, kto je definiuje, kto wreszcie ma prawo do ich egzekwowania i oceniania? Historia Wojska Polskiego to obszar zagadnień o różnych odcieniach, to wydarzenia wzniosłe i biegunowo odmienne. Nie bez powodu prof. Benon Miśkiewicz pisał o „zwycięstwach i niepowodzeniach bohaterskiego żołnierza polskiego”. A jeśli tak, to były powody, by zastanowić się, dlaczego los żołnierza bywał tak zmienny.

Mając powyższe na uwadze, zaproszenie do udziału w Forum zostało skierowane do szerokiego grona badaczy i nauczycieli akademickich wszystkich liczących się w kraju szkół wyższych i instytutów badawczych. Organizatorom zależało również na obecności naukowców spoza środowiska historyków wojskowości, tak by debata miała jak najszerszy zasięg i charakter interdyscyplinarny. Nie ulega wątpliwości, że temat Forum trafił na podatny grunt. Potwierdzony został udział 100 osób wśród, których zobaczyć można było najbardziej znane i uznane autorytety naukowe, ale również osoby związane z muzeami, bibliotekami, archiwami państwowymi, a także nauczycieli historii oraz grupę wojskowych. Wśród awizujących swoją obecność byli historycy, politolodzy, etycy, kulturoznawcy, pedagodzy, uczestnicy misji wojskowych, a także wyżsi dowódcy.

Zamierzeniem organizatorów było, jeszcze przed terminem Forum, wydanie drukiem publikacji zawierającej wszystkie przygotowane referaty po to, by w trakcie obrad nie wygłaszać ich ponownie, tylko nad nimi dyskutować. Tą metodę organizatorzy XIII Forum praktykowali – przygotowując konferencje w Gdyni w 2011 r., a zwłaszcza na Rozewiu w roku 2014 r. – z wielkim, trzeba to podkreślić, powodzeniem. Działanie to wymusiło jednak narzucenie autorom swoistej naukowej dyscypliny, która pozwoliła dotrzymać terminów harmonogramu przygotowań do Forum. Wszystkie nadesłane materiały przygotowano do druku z uwzględnieniem wymogów redakcyjnych. Ostatecznie uczestnicy spotkania otrzymali, wydaną przez Wydawnictwo Napoleon V z Oświęcimia, trzypięciową publikację pod wspólnym tytułem *O powinnościach żołnierskich* zawierającą wszystkie przygotowane referaty. Tom I pod redakcją Andrzeja Drzewieckiego opa-

trzony został podtytułem *Na fundamencie historii i tradycji*, aby dać wyraz przekonaniu, że historia wojskowości jest mocno osadzona na dwóch filarach: historii i tradycji. Obszarem badawczym dla większości opublikowanych tu tekstów były „fakty kulturowe i cywilizacyjne” (ujęte w kontekście historycznym) wskazujące zależności pomiędzy poziomem kultury umysłowej, politycznej, gospodarczej i społecznej a stanem polskiej armii, zwłaszcza poziomem wyszkolenia i przygotowania żołnierza do roli obrońcy. Tom II pod redakcją Mariusza Kardasa ukazał się z podtytułem *Tym, co polskość zachowali i o nią walczyli* i zawiera rozważania grupy polskich intelektualistów, odnoszących się do niełatwego dla Polaków okresu – XIX i pierwszej połowy XX w. Do lat, które charakteryzuje wielopokoleniowa walka narodu o przetrwanie i odzyskanie należnego od stuleci miejsca wśród społeczności świata. Tom III pod redakcją Andrzeja Drzewieckiego z podtytułem *Na krętych drogach żołnierskich losów* wpisał się w debatę o budowaniu tożsamości narodowej. Jej istotą składową jest pamięć historyczna, która – jak określił autor wstępu – dotyka pamięci zbiorowej lubiącej jednoznaczność, której jednak trudno mierzyć się z prawdziwymi losami ludzi. Trzytomowa publikacja została recenzowana przez prof. dr. hab. Jerzego Przybylskiego z Gdyni, prof. dr. hab. Karola Olejnika z Poznania i prof. dr. hab. Waldemara Rezmera z Torunia. Z końcem sierpnia udało się przesłać uczestnikom egzemplarze gotowej publikacji, z nadzieją i przekonaniem, że będzie ona inspiracją do wielowątkowej dyskusji.

Dużym zaskoczeniem okazał się fakt, że organizatorzy XIII Forum nie porzestali tylko na wspomnianym naukowym wydawnictwie. Uczestnicy spotkania otrzymali także – specjalnie na Forum przygotowane – wydanie w formie reprintów 15 najbardziej znaczących dzieł dotyczących omawianej problematyki, które trwale wpisały się w kanon piśmiennictwa wojskowego. Znalazły się wśród nich unikatowe publikacje i opracowania oraz historyczne dokumenty w postaci m.in. artykułów hetmańskich, kodeksu honorowego, regulaminów, zasad etyki, jednym słowem publikacji, które dzisiaj zaliczane są do tzw. białych kruków, a które z uwagi na swoją wartość mają charakter „żołnierskiego dekalogu”. Podejmując to zadanie, organizatorzy chcieli każdemu uczestnikowi Forum ofiarować porządne narzędzie edukacyjne, które będzie mogło służyć przez kolejne lata. Treść reprintów stała się także punktem odniesienia i przedmiotem dyskusji zarówno podczas poszczególnych paneli, jak i rozmów kularowych.

W efekcie dwuletnich przygotowań do kolejnego spotkania historyków wojskowości doszło w Gdyni 21–24 września 2016 r. Obrady odbywały się pod patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Dudy. Bazą logistyczną XIII Forum był Hotelu Okulski Grand w Rozewiu. Przy-

jazd uczestników XIII Forum następował sukcesywnie 21 września. Tego dnia miała miejsce kolacja, a ponieważ było to spotkanie przy grillu, wskazany był szyk sportowo-turystyczny.

Uroczysta inauguracja XIII Ogólnopolskiego Forum Historyków Wojskowości miała miejsce 22 września 2016 r. w audytorium Akademii Marynarki Wojennej. Otwarcia Forum dokonał prezes Stowarzyszenia Historyków Wojskowości, prof. dr hab. Tadeusz Panecki. Rozpoczęciu obrad towarzyszyła Orkiestra Reprezentacyjna Marynarki Wojennej w Gdyni. Po słowach wstępnych rozdano medale i wyróżnienia Stowarzyszenia. Medalem „Historia – Militaris – Polonica” oraz dyplomem za całokształt działalności naukowej i znaczący wkład w rozwój historii wojskowości w Polsce wyróżnieni zostali: kontradm. w st. spocz. Hieronim Henryk Pietraszkiewicz, prof. dr hab. Karol Olejnik oraz prof. dr hab. Jerzy Przybylski. Przyznano także dwa wyróżnienia w postaci dyplomów, które otrzymali: dr Grażyna Korneć za monografię pt. *Udział kobiet w Powstaniu Warszawskim (1 sierpnia–2 października 1944)* (Warszawa 2016) oraz mgr Rafał Hinc za pracę magisterską pt. „Zarys rozwoju broni palnej strzeleckiej w XIX i XX wieku” (promotor: dr Andrzej Drzewiecki).

W części plenarnej wystąpiło siedmiu mówców. Jako pierwszy zabrał głos prof. dr hab. Karol Olejnik, który zajął się motywami towarzyszącymi realizacji powinności wojskowych w perspektywie historycznej. Z kolei prof. dr hab. Adam Suchoński starał się uporządkować z punktu widzenia współczesnej perspektywy niełatwe kwestie dotyczące żołnierzy wyklętych. Profesora dr hab. Danuta Kisielewicz nawiązała w swoim wystąpieniu do niejednokrotnie bolesnej problematyki postaw żołnierzy polskich przebywających podczas II wojny światowej w niewoli jenieckiej – niemieckiej i sowieckiej. Pierwszą część obrad zamknęło wystąpienie prof. dr hab. Andrzeja Makowskiego, który zajął się kwestią zachowania tradycji Polskiej Marynarki Wojennej, co – jak udowodniał – powinno się stać „powinnością żołnierską kolejnych pokoleń”. W drugiej części sesji plenarnej zgromadzeni uczestnicy wysłuchali w pierwszej kolejności wiceadm. dr. Stanisława Zarychty, dowódcy Centrum Operacji Morskich, który mówił o powinnościach dowódcy na współczesnym polu walki w kontekście roli i zadań Marynarki Wojennej Rzeczypospolitej Polskiej. Kolejnym mówcą był prof. dr hab. Waldemar Rezmer, który „rozgrzał” uczestników Forum za sprawą wnikliwej i krytycznej analizy dotychczasowych 12 spotkań organizowanych w ramach ogólnopolskiego forum historyków wojskowości. Należy się zgodzić, że „zasadniczym osiągnięciem poznańskiego I Forum było uruchomienie procesu integracji środowiska polskich historyków wojskowych”. Bolesna jednak okazała się uwaga, że obecnie „środowisko

historyków wojskowości chce zabrać głos w ważnej sprawie dotyczącej »powinności żołnierskich«, bo „brakuje w polskiej historii wojskowej wyrazistego głosu, odnoszącego się w tej kwestii wprost do żołnierza”, tylko że na Forum zabrakło przedstawicieli ważnych jednostek rządowych i wojskowych, które chciałyby podjąć dyskusję, wysłuchać konkluzji podejmowanej dysputy. Wypowiedzi tej części debaty zamknęło wystąpienie prof. dr. hab. Tadeusza Paneckiego, starającego się ukazać polską historiografię wojskową w środowisku międzynarodowym. Obrady plenarne prowadziła prof. dr hab. Barbara Kubis z Uniwersytetu Opolskiego. Należy w tym miejscu zauważyć, że dyskusja plenarna nie zamknęła się tylko w gronie uczestników Forum. Gośćmi oraz słuchaczami byli bowiem licznie zgromadzeni uczniowie szkół średnich wybrzeża m.in. Zespołu Szkół Ogólnokształcących z Redy i 1 Akademickiego Liceum Ogólnokształcącego z Gdyni, a także zaproszeni poprzez Kuratorium Oświaty w Gdańsku nauczyciele szkół ponadgimnazjalnych z obszaru województwa pomorskiego. Dzięki temu Forum przyjęło – zgodnie z narzuconą ideą – walor edukacyjny.

Zakończenie sesji plenarnej nie zamknęło ożywienia naukowego, które wśród uczestników trwało także podczas obiadu oraz zaplanowanego – na zaproszenie Rektora AMW – zwiedzania bazy dydaktycznej morskiej uczelni wojskowej. Uczestnicy Forum mieli możliwość uczestniczyć w pokazach m.in. trenażerów morskich zestawów raketowo-artyleryjskich czy symulatora mostka okrętowego.

Po zakończeniu zwiedzania uczestnicy Forum przystąpili do dyskusji panelowych. Złożone przez uczestników XIII Forum Historyków Wojskowości do druku referaty skłoniły organizatorów spotkania do zaproponowania dyskusji w czterech panelach, obejmujących konkretną problematykę. Panel I odnosił się do „Powinności żołnierskich” w zwierciadle historii. Dyskutanci poszukiwali odpowiedzi na pytania: czemu ma służyć historia wojskowa? jaka jest jej społeczna i wychowawcza rola? czego tak naprawdę oczekujemy od nauczycieli akademickich i studentów zgłębiających tę dziedzinę wiedzy? czy jesteśmy gotowi przyjąć i zaakceptować to, że historia wojskowości staje się dziedziną interdyscyplinarną? jaki jest społeczny odbiór naszych spotkań naukowych i czy dbamy o to, aby nasz głos docierał do określonych kręgów decyzyjnych? które z historycznych wartości żołnierskich uznalibyśmy za uniwersalne i ponadczasowe? co należałoby zrobić, aby historia wojskowa uczyła nawyków myślenia w kategoriach państwowych? jakie najczęściej popełniamy błędy, mierząc się z historyczną materią wojskową? czy stawiamy odpowiednie kryteria wymagalności nauczycielom akademickim prowadzącym zajęcia z historii wojskowej?

czy wyluskując z historii wojskowej epizody „chwały oręza polskiego”, nie wyrządzamy szkody całej dyscyplinie naukowej? czy robimy właściwy użytek z dostępnych już opracowań, wnosząc do nich nowe wartości, czy może uwiedzeni „polityką historyczną” płyniemy zgodnie z jej nurtem? jaką użyteczną wartość ma rozprawianie o „powinnościach żołnierskich” wyjętych z minionych epok? czy potrafimy swoją pasją naukową „zarażać” młodych ludzi? jaki świat wartości współtworzymy i na ile mieszczą się w nim nowe pomysły na „uprawianie historii”, również tej wojskowej? Moderatorem była dr hab. Urszula Świdarska-Włodarczyk, prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego, wraz z dr Moniką Chojnącką (AMW).

Panel II nosił tytuł „Dowodzić, to znaczy szukać zwycięstwa” – i dotyczył kadry dowódczej (choć nie tylko), której powierzono żołnierski los. Tematyka ta oscylowała wokół szeregu tez, z których najważniejsze to: żołnierz ma jedno niezbywalne prawo: „być dobrze dowodzonym”. Padały też pytania: czy ta zasada miała powszechne zastosowanie w historii Wojska Polskiego? jak oceniamy dowódców, w ręce których złożono żołnierski los? dlaczego w polskiej historii wojskowej nawet najwięksi przegrani urastają do miana bohaterów? dlaczego nie potrafimy wzorem historiografii zachodniej nazywać spraw po imieniu (tchórzostwa, zdrady, niewykonania rozkazu, dezercji, prywaty, nieetycznego postępowania itp.)? jak wychowywać i kształtować dowódcę mającego poczucie obowiązku wobec swoich podwładnych? czym jest autorytet dowódcy i jak go kształtować? uczymy podchorążych przywództwa, ale w praktyce stają się oni formalistami powielającymi błędy swoich przełożonych – w czym tkwi problem? kim jest współczesny oficer – menedżerem czy nadal dowódcą i wychowawcą dla swoich podwładnych? jaki wpływ na wojsko mają współczesne media, czy jest w nich miejsce na tradycyjnie rozumiane „powinności żołnierskie”? jak dziś rozumieć honor oficerski? czy jest kodeks honorowy i czy jest miejsce na postępowanie honorowe w armii coraz bardziej uwikłanej politycznie? na ile współczesne warunki pozwalają dowódcom realizować swoją misję? czy dziś rozkaz wojskowy znaczy to samo, co w minionych epokach? Moderatorem był prof. dr hab. Andrzej Makowski (AMW).

Panel III odbył się pod hasłem „Wojsko nic innego nie jest tylko wyciągnięta siła obronna i porządna z ogólnej siły narodu”. Wyjściem do dyskusji była próba odpowiedzi: na ile ta myśl wyjęta z Konstytucji 3 maja zachowała swoją aktualność? czy rzeczywiście społeczeństwo jest gotowe oddać wojsku „swoich najlepszych synów”? co i jak zmienić w wychowaniu „ogólnospołecznym”, aby współgrało ono z duchem wychowania wojskowego, (a może gruntownych zmian wymaga wychowanie wojskowe)? wiemy, co wojsko jest winne narodowi, ale co naród winien jest swojemu

wojsku? jak zagospodarować potencjał społeczny i intelektualny kadry zawodowej, która z różnych przyczyn jest już poza służbą? jak odbudować i przywrócić więź wojska ze społeczeństwem? uroczystości patriotyczno-wojskowe – czy rzeczywiście wychowają, czy są tylko zasłoną dymną dla wygrywania interesów politycznych? czy mamy wreszcie do czynienia z armią narodową, czy może nadal zawłaszczaną przez rządzące ugrupowania polityczne? Moderatorem był dr Mariusz Kardas (AMW)

Panel IV miał tytuł „O »powinnościach żołnierskich« z perspektywy współczesnych wyzwań i oczekiwań oraz koncepcji »patriotyzmu jutra«”. I tutaj szukano odpowiedzi na szereg pytań: jakiego żołnierza potrzebuje współczesna armia? na jakich wartościach oprzeć współczesne wychowanie wojskowe i kształtowanie *l'esprit de corps*? czym jest „patriotyzm jutra” i jak wkomponować w tę ideę wojsko z jego tradycją i specyfiką zadaniową? jaką rolę w wychowaniu powinny odgrywać szkoły wojskowe i kadry dowódcze; jak zagospodarować potencjał młodzieży uczącej się w profilowanych liceach wojskowych i studiującej kierunki (specjalności) wojskowe? polityka historyczna na gruncie wojska – na ile wspiera ona kształtowanie „kierunkowych powinności żołnierskich”, a kiedy i dlaczego niszczy jego historyczną tkankę? jaki jest stosunek kadry dowódczej do przemian dokonujących się w wojsku?; żołnierze rezerwy – cóż to za formacja, jak ten problem rozwiązuje się w innych państwach NATO? jakie wzorce obce można lub należałoby praktykować w Wojsku Polskim? jak rozwiązać problem żołnierzy z zespołem „stresu pola walki”, którzy w różnego rodzaju misjach oddali zdrowie (wielu życie)? czy wojsko jest dzisiaj rzeczywiście szkołą charakterów i środowiskiem, w którym młodzi ludzie mogą się realizować zawodowo? jaki jest dziś społeczny „ogład” wojska? dlaczego młodzi ludzie tak zdecydowanie nie akceptują zwiększania wydatków na obronność – jak się to ma do patriotycznego wychowania społeczeństwa? Moderatorem był dr Andrzej Drzewiecki (AMW). Dyskusja prowadzona w zespołach miała wielokrotnie przebieg „burzliwy”, ale w swej merytoryce nie odbiegała w większości od założonych przez organizatorów tematów. Należy w tym miejscu zauważyć, że zakładane tezy w niczym nie ograniczały inwencji moderatorów oraz wszystkich osób biorących udział w dyskusji. Każda inicjatywa mieszcząca się w „przestrzeni merytorycznej” Forum spotykała się z daleko idącym zrozumieniem i życzliwością osób prowadzących dysputę. Organizatorzy przewidują, że zapis dyskusji plenarnej i panelowych zostanie wydany w tomie IV w formule suplementu.

W drugim dniu XIII Ogólnopolskiego Forum Historyków Wojskowości (23 września 2016) uczestnicy obrad wzięli udział w rejsie Okrętem Mary-

narki Wojennej ORP „Wodnik”. W godzinach porannych nastąpiło zaokrętowanie i wyjście w morze zgodnie z planem dowództwa Centrum Operacji Morskich i 3 Flotyli Okrętów. Podczas rejsu uczestnicy Forum mieli okazję obserwować załogę ORP „Wodnik” podczas ćwiczeń akcji ratunkowej polegającej na podjęciu rozbitków na okręt. W dalszej części rejsu, podczas uroczystej zbiórki załogi na pokładzie okrętu, dr Mariusz Kardas przybliżył wszystkim zarys działań Marynarki Wojennej RP we wrześniu 1939 r., po czym nastąpiło oddanie hołdu poległym na morzu polskim marynarzom oraz złożenie kwiatów w symbolicznym miejscu zatopienia ORP „Gryf”. Po wyokrętowaniu nastąpił powrót do Rozewia. Popołudnie stało się okazją do spotkania uczestników XIII Forum z żołnierzami 43 Batalionu Saperów 3 Flotyli Okrętów. Spotkanie rozpoczął – w imieniu nieobecnego dowódcy – zastępca dowódcy jednostki. Przybliżył on zgromadzonym historię pododdziału oraz główne zadania, jakie przed nim stoją. Kolejnym punktem programu było spotkanie z weteranem misji wojskowych w Bośni, Iraku oraz Afganistanie. W dalszej części żołnierze batalionu prezentowali posiadany sprzęt, przybliżając zasady jego obsługi. Uczestnicy Forum mieli także możliwość samodzielnego zapoznania się działaniem wykrywaczy min oraz ich indywidualnego testowania. Na zakończenie spotkania zastępca dowódcy oprowadził uczestników po sali tradycji jednostki.

Jeszcze tego samego dnia wieczorem dokonano podsumowania merytorycznego XIII Forum. Oceniając ogólnie zarówno obrady plenarne, jak i prowadzone w czterech panelach dysputy tematyczne, podkreślono, że przyjęta myśl przewodnia Forum była zasadna. Podjęta dyskusja okazała się kolejny raz swoistym refleksyjnym „pochyleniem się” nad historią wojskową, w obszarze nauki historycznej. Wszyscy byli jednak zgodni, że konkluzje „żywo” odnoszą się do dzisiejszej realnej rzeczywistości. Zauważono duże zaangażowanie uczestników w prowadzonych dyskusjach. Wyrażono żal z powodu braku zainteresowania obradami przedstawicielami gremiów rządowych. Uroczystego zamknięcia Forum dokonali wspólnie: prezes Stowarzyszenia Historyków Wojskowości prof. Tadeusz Paneczek oraz organizatorzy – dr Andrzej Drzewiecki i dr Mariusz Kardas. Warto wspomnieć, że organizatorzy XIII Forum zapoczątkowali także nową tradycję, w myśl której każdorazowo kolejni podejmujący wyzwanie organizacji Forum będą sobie przekazywali symboliczny buzdygan, będący wyrazem kontynuacji wieloletniej już tradycji środowiska naukowego historyków wojskowości.

Po oficjalnym zakończeniu Forum uczestnicy podjęli dyskusję dotyczącą myśli przewodniej kolejnego, XIV Forum Historyków Wojskowości. W ożywionej wymianie argumentów odnoszących się do kolejnych pro-

pozycji zdecydowano, że wybór tematu nastąpi na podstawie głosowania. W jego wyniku myślą przewodnią XIV Forum Historyków Wojskowości będzie: „Historia wojskowości a polityka”.

Gwoli ścisłości, należy na koniec dodać, że konferencję zrealizowano dzięki zaangażowaniu licznych donatorów, w tym: jednostek naukowo-badawczych: Biblioteki PAN w Kórniku, Centralnej Biblioteki Wojskowej i Wojskowego Centrum Edukacji Obywatelskiej; samorządów lokalnych – gmin: Gniewino, Puck, Kosakowo, miast: Gdynia, Hel, Reda i Władysławowo, starostw: Kartuskiego i Wejherowskiego; stowarzyszeń: Związku Piłsudczyków Rzeczypospolitej Polskiej, Związku Gmin Pomorskich i Związku Miast i Gmin Morskich oraz Okręgowego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej OPEC.

Nadmienić również trzeba, że Gdynia gościła naukowców zajmujących się historią wojskowości już po raz drugi. Pierwsze gdyńskie spotkanie miało miejsce 9–10 grudnia 1999 r., a tematem debaty były „współczesne dylematy polskiej historiografii wojskowej”. Pokłosiem tamtego spotkania była wydana w rok później pod red. Jerzego Przybylskiego i Bogdana Zalewskiego publikacja pt. *Współczesne dylematy polskiej historii wojskowości. V Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Gdynia 9–10 XII 1999.*

Mariusz Kardas

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.019>

XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii

W dniach 13–15 października 2016 r. odbyła się w Toruniu i Grudziądzu jubileuszowa, XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii. Organizatorami konferencji był Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN oraz Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Konferencja została włączona w obchody Międzynarodowego Roku Mapy 2015–2016, inicjatywy ustanowionej przez Międzynarodową Asocjację Kartograficzną z poparciem ONZ. Była to już trzeci konferencja historyków kartografii w Toruniu. Gród Kopernika od wielu lat jest prężnym ośrodkiem badania dawnych map, należy wspomnieć nieżyjących już profesorów Stanisława Alexandrowicza wieloletniego przewodniczącego Zespołu Historyków Kartografii PAN, autora licznych opracowań dotyczących kartografii XVII i XVIII w., Antoniego Czacharowskiego redaktora atlasu historycznego miast polskich, czy Krzysztofa Biskupa zajmującego się kartografią forteczną twierdzy pruskich. W ubiegłym roku z inicjatywy nestora toruńskich historyków i pra-

owników Zakładu Historii Wojskowej odbyła się konferencja „Wojna a mapa”.

W obradach uczestniczyło liczne grono pracowników wyższych uczelni oraz doktorantów, studentów, bibliotekarzy i archiwistów z całej Polski. Wśród uczestników konferencji byli też przedstawiciele Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry UMK zajmujący się konserwacją dawnych map. Ogólnym tematem konferencji była „Kartografia wojskowa krajów Młodszej Europy XVI–XX wieku”. Dawne mapy wojskowe zajmują wyjątkowo ważne miejsce w badaniach historii wojskowości. Szwedzki badacz historii kartografii Björn. Gäfverta nader trafnie stwierdził że „Nie ma wojny bez mapy”, a profesor Jeremy Black, znany brytyjski historyk, autor licznych opracowań naukowych o historii wojen, zaliczył mapy do tych narzędzi, które zmieniły sposób prowadzenia wojen.

Kartografia wojskowa ziem polskich jest wyjątkowo bogata. Obejmuje prace wykonywane przez rodzimych inżynierów i kartografów wojskowych oraz kartografów wojskowych państw ościennych. Wynika to z faktu, że Polska od zarania swej państwowości z racji swojego położenia w centralnej części Europy Środkowej była na szlaku licznych wypraw wojennych państw rywalizujących między sobą o hegemonię w Europie. Obszar Polski od wieków był uważany za przestrzeń „do zagospodarowania”. Na terenach Polski krzyżować się ze sobą ze wschodu i zachodu, z północy i południa szlaki wojenne oraz handlowe i kulturalne, mówi się często o **przechodności** terytorium naszego kraju. Również Rzeczpospolita w XVI i XVII w. prowadziła wiele wojen na wschodzie oraz na północnym i południowym wschodzie. Podczas tych licznych wojen, powstało wiele różnorodnych opracowań kartograficznych, szkoda że większość z nich znajduje się w archiwach poza krajem.

Pierwszy dzień obrad, nazwany przez organizatorów panelem studenckim, odbył się w Grudziądzu w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi. Wygłoszono na nim 14 referatów. Referat wprowadzający pt. *Rozważania o rozwoju map wojskowych, od itinerariów do map hybrydowych i wywiadu geoprzestrzennego* przedstawił płk rez. dr Eugeniusz Sobczyński, wieloletni szef Służby Geograficznej WP. Referent w sposób syntetyczny ukazał długą historię rozwoju map wojskowych od czasów starożytnych do współczesnych opracowań geoprzestrzennych opracowywanych na podstawie obrazów satelitarnych na potrzeby misji i operacji wojskowych. W kolejnym referacie student wojskoznawstwa UMK Paweł Pilariski przedstawił zbiorę kartograficzne dotyczące Twierdzy Toruń przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu, w referacie omówione zostały plany wielkoskalowe zaliczane do kartografii fortecznej. Kolejne cztery referaty przygoto-

wane przez studentów Uniwersytetu Szczecińskiego dotyczyły kartografii morskiej XVII i XVIII w. oraz rycin z oblężenia Szczecina w 1677 r.

W kolejnej sesji tego dnia, swoje referaty przedstawili doktoranci:

- mgr Kamila Sarosińska z Uniwersytetu Szczecińskiego na temat: *Kompozycje i zdobienia na mapach i widokach Erika Dahlberga*;
- mgr inż. Anna Małka z Państwowego Instytutu Geologicznego na temat: *Jakościowa i ilościowa ocena zmian użytkowania terenu Gdyni w ciągu ostatnich 200 lat na podstawie dawnych, wojskowych map topograficznych*;
- mgr Mateusz Zawadzki z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej na temat: *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego jako źródło rekonstrukcji granic administracji państwowej i kościelnej województwa lubelskiego z 1827 r.*;
- mgr Tomasz Panecki z Instytut Historii PAN im. Tadeusz Manteuffla) na temat: *Projekt cyfrowej edycji „Mapy topograficznej, wojskowej i statystycznej Wielkopolski” (1807–1812)*;
- mgr Jakub Kuna z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej na temat: *Mapa szczegółowa 1:25 000 WIG – arkusze „częściowo opracowane” – brakujące ogniwo w badaniach przestrzeni historycznej miasteczek Lubelszczyzny*.

Nie sposób w krótkiej relacji szczegółowo omówić te referaty, ograniczę się więc do wystąpienia Kamili Sarosińskiej, która na tle II wojny północnej (1655–1660) na obszarze ówczesnej Rzeczypospolitej nakreśliła prace kartograficzne i graficzne wykonywane przez kwatermistrza Karola X Gustawa, marszałka polnego Eryka Dahlberga. Prace te posiadają dużą wartość dokumentarną, wiernie przedstawiają miasta z ich umocnieniami, pola bitew oraz elementy uzbrojenie, są jednocześnie, z uwagi na bogatą ornamentykę, dziełami sztuki.

Ostatnia sesja pierwszego dnia konferencji poświęcona była konserwacji map. Panie z Pracowni Zakładu Papieru i Skóry UMK przedstawiły swoje doświadczenia i projekty z konserwacji dawnych map i atlasów. Referaty przedstawiły:

- Magdalena Dorębska i dr Małgorzata Pronobis-Gajdzis na temat: *Piąty tom atlasu „Civitates Orbis Terrarum” ze zbiorów Zakonu Braci Mniejszych w Głubczycach – projekt konserwatorski i jego realizacja*;
- Aleksandra Cybul na temat: *Różnorodność problematyki konserwatorsko-restauratorskiej dotyczącej obiektów kartograficznych. Przybliżenie doświadczeń związanych z realizacjami konserwatorsko-restauratorskimi trzech egzemplarzy Wielkiej Mapy Księstwa Pomorskiego autorstwa Eilharda Lubinusa*;

- Marlena Borycka na temat: *Miasta, bitwy i fortyfikacje – kolekcja 5 sztucznych atlasów kartograficznych ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej.*

Na zakończenie pierwszego dnia konferencji profesor Andrzej Tomczak we wspomnieniach *Moja droga do kartografii* w barwny sposób przedstawił swoją drogę życiową przeplataną od najmłodszych lat spotkaniami z mapami, szczególnie interesujące były lata okupacji i okres powojenny.

Drugi dzień konferencji rozpoczął się od uroczystego otwarcia konferencji przez przewodniczącego Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN dr. hab. Radosława Skryckiego, prof. Uniwersytetu Szczecińskiego, Podkreślił on, jak ważne w badaniach historycznych są mapy wojskowe dokumentujące nie tylko środowisko geograficzne epoki, ale również przebieg działań wojennych, elementy uzbrojenia i wyposażenia żołnierzy. Podczas uroczystości otwarcia konferencji znakomity historyk i archiwista prof. Tomczak, emerytowany wykładowca UMK, został uhonorowany przez Oddział Kartograficzny Polskiego Towarzystwa Geograficznego tytułem Ambasadora Kartografii w uznaniu zasług, jakie wniósł do badań i popularyzacji dziejów kartografii. Symboliczną statuetkę i dyplom wręczył prof. Marek Baranowski, przewodniczący Zarządu Oddziału Kartograficznego Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Należy wspomnieć, że prof. Tomczak jest autorem wielu prac dotyczących źródeł kartograficznych do dziejów Torunia od najdawniejszych do końca XIX w.

Pierwszy referat pod tytułem *Kartografia wojskowa jako przedmiot nauczania na studiach historycznych* wygłosił prof. Radosław Skrycki, przedstawił w nim analizę programów studiów historycznych w uczelniach wyższych w zakresie zajęć z kartografii. Stwierdził, że studenci historii i specjalistycznych kierunków pokrewnych, wobec faktu mocnego okrojenia przedmiotu nauki pomocnicze w historii, w zasadzie pozbawieni są kontaktu z kartografikami. Jednocześnie referent stwierdził, że mimo bogatej literatury z historii kartografii wojskowej brakuje syntetycznego podręcznika, wysunął propozycje podjęcia takich prac przez Zespół Historii Kartografii PAN.

Profesor Wiesław Sieradzan z UMK przybliżył uczestnikom konferencji kartografię wojskową Malborka od XVII do początku XX w., podkreślił, że mimo rozproszenia źródeł kartograficznych dotyczących miasta i zamku w archiwach Niemiec, Szwecji i Polski posiada ono atlas historyczny wydany w ramach serii Atlas Historyczny Miast Polskich.

Kolejnym referentem był dr hab. inż. Leszek Opyrczał z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, który przedstawił prezentację na temat: *Drukowane i rękopiśmienne plany twierdzy Kamieniec Podolski.* Referent, z wykształcenia hydrotechnik, od wielu lat jest zafascynowany Kamień-

cem Podolskim, a szczególnie systemem piętrzenia wody wokół twierdzy, omówił kilkanaście planów, które powstały od XVII do XVIII w. Bezpośrednio przed konferencją ukazała się książka jego aktorstwa zatytułowana tak jak wygłoszony referat.

Doktor Paweł Weszpiński z Muzeum Warszawy, autor licznych opracowań o kartografii stolicy, wygłosił referat na temat: *Opracowania wojskowe jako źródło rozwoju komercyjnych cywilnych planów Warszawy (I poł. XIX w.)*. Referujący stwierdził, że trzy służby – Korpus Inżynierów Wojskowych, Kwaternistrzostwo Generalne Wojska Polskiego oraz Sztab Generalny armii rosyjskiej – odegrały decydującą rolę w powstaniu cywilnych, komercyjnych map i planów Warszawy.

Interesujący referat zaprezentował dr Wojciech Mielewczyk z Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego ze Szreniawy, który omówił mało znane, wydawane w latach 1919–1920 przez drukarnię Kartografja Dowództwa Głównego Wojsk Wielkopolskich mapy wojskowe i plany na potrzeby walczących wojsk.

Badania wybitnego kartografa prof. Stanisława Pietkiewicza i jego uczniów nad dokładnością dawnych wojskowych map topograficznych, prowadzone w latach 1955–1970, przybliżył Jerzy Ostrowski z Zespołu Historii Kartografii PAN. Profesor Pietkiewicz przez 30 lat badał dawne mapy ziem polskich, w badaniach opierał się głównie na pracach magisterskich wykonywanych pod jego kierunkiem na specjalizacji kartograficznej studiów geograficznych.

Ostatnim prelegentem drugiego dnia konferencji był przedstawiciel Szefostwa Geografii Wojskowej płk Artur Starczewski, przedstawił on ważniejsze prace wykonywane przez szefostwo oraz perspektywy rozwoju zabezpieczenia geograficznego wojsk w kontekście współczesnych wyzwań stojących przed wojskiem. Wystąpienie to było jednocześnie wprowadzeniem do zwiedzania 6 Samodzielnego Oddziału Geograficznego, jednostki wojskowej podległej Szefostwu Geografii Wojskowej, a sąsiadującego z UMK, gdzie uczestnicy zapoznali się z historią jednostki, jej strukturą organizacyjną, sprzętem i zadaniami, jakie wykonuje w ramach zabezpieczenia geograficznego Sił Zbrojnych RP. Szczególnym zainteresowaniem cieszył się pokaz linii technologicznej opracowania współczesnych wojskowych map cyfrowych.

Trzeci dzień konferencji zatytułowany „Ludzie – działalność kartografów wojskowych” rozpoczął się od omówienia przez Lucynę Szaniawską z Zespołu Historii PAN prac wykonywanych przez Referat Geologiczny Służby Geograficznej KG AK. Kilku pracowników przedwojennego Państwowego Instytutu Geologicznego w trudnych konspiracyjnych warun-

kach opracowało na podkładach mapy taktycznej w skali 1:100 000 kilkadziesiąt rękopiśmiennych arkuszy map geologicznych Polski, które następnie zostały przekazane do KG AK, brak jest informacji o praktycznym wykorzystaniu tych map.

Doktor hab. Beata Konopska z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej od wielu lat prowadzi badania nad wpływem kartografii wojskowej na cywilne opracowania kartograficzne. Podczas tej konferencji przedstawiła wpływ władz wojskowych na projekty podejmowane przez administrację cywilną i środowisko cywilne geodetów raz kartografów, po I i II wojnie światowej, dotyczące opracowania mapy gospodarczej Polski. Kolejny referat wygłoszony przez płk. rez. dr. Eugeniusza Sobczyńskiego wskazywał, że polska kartografia wojskowa po II wojnie światowej była całkowicie pod wpływem doktryny politycznej i wojskowej ZSRR, nie było miejsca na narodowe opracowania. Powstałe mapy i wydawnictwa specjalne miały zapewnić wykonywanie zadań przez związki operacyjne WP na Zachodnim Teatrze Wojny. Interes gospodarki narodowej czy interes społeczny odgrywał drugorzędną rolę. W okresie powojennym społeczeństwo pozbawione było map i planów kartometrycznych.

Fot. 1. Profesor Andrzej Tomczak otrzymuje statuetkę Ambasadora Kartografii

Jerzy Ostrowski zapoznał uczestników z biogramami polskich kartografów i topografów wojskowych zamieszczonych w czterotomowym słowniku *Polski wkład w przyrodoznawstwo i technikę*. Słownik w ocenie referenta nie obejmuje wszystkich osób ważnych dla rozwoju geodezji i kartografii.

Ostatni referat konferencji przedstawiły panie z Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry UMK, dr Dorota Jutrzenka-Supryn i dr Małgorzata Pronobis-Gajdzis, omówiły badanie stanu zachowania Mapy Pszczyńskiego Wolnego Państwa Stanowego z 1636 r. przechowywanej w Archiwum Państwowym w Katowicach. Mimo że mapa jest jednym z najcenniejszych śląskich zabytków kartograficznych, jest w stanie katastrofalnym, właściciele zabytku od lat starają się o fundusze na ratowanie unikalnego obiektu.

Podsumowując konferencję, przewodniczący Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN dr hab. prof. Radosław Skrycki podziękował referentom za dobre, merytoryczne przygotowanie referatów, Instytutowi Historii i Archiwistyki UMK za dobrą stronę organizacyjną konferencji. Przewodniczący zachęcał wszystkich prelegentów do przygotowania referatów, które mają być wydane w 2017 r. w kolejnym tomie serii *Z Dziejów Kartografii*.

Eugeniusz Sobczyński

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2016.020>

III konferencja naukowa „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku” (Bydgoszcz 8–9 listopada 2016 roku)

W dniach 8–9 listopada 2016 roku Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy zorganizowało trzecią edycję konferencji naukowej „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku”. Wzięło w niej udział blisko 30 historyków, analityków i wojskowych z całej Polski. Reprezentowali oni bardzo różnicowane ośrodki badawcze – obok pracowników uczelni wyższych referaty wygłaszali przedstawiciele jednostek wojskowych, a także czasopism specjalistycznych. Ważnym celem konferencji była integracja badaczy konfliktów zbrojnych po 1945 r., jak również analiza problemów naukowych z nimi związanych.

Doktor Mirosław Giętkowski w czasie przemówienia otwierającego konferencję zwrócił uwagę na wyzwania stojące przed badaczami wojen, które miały miejsce po 1945 r. Następnie prowadzący konferencję dr Łukasz Nadolski poprosił uczestników o zadawanie pytań prelegentom i jak najszerzą dyskusję.

Pierwszy referat wygłosił dr Tomasz Gliniecki, który zaprezentował znaczenie gazety „Czerwona Prawda” dla propagandowych działań Federacji Rosyjskiej. Szczególne wrażenie na słuchaczach, biorąc pod uwagę liczne naloty na cele cywilne w Syrii, zrobiła okładka ukazująca dwóch rosyjskich lotników z podpisem „Asy syryjskiego nieba”.

Następne wystąpienie, wygłoszone przez mjr. Mirosława Skowrońskiego, dotyczyło zaangażowania Federacji Rosyjskiej w konflikt domowy w Syrii. Zwrócono w nim uwagę na sytuację geopolityczną w regionie i stosunki etniczne panujące w tym kraju. Prelegent zaznaczył, że konflikt

ma wymiar religijny i gospodarczy (kwestia komercyjnych ropociągów). Wśród głównych celów Rosji zostało wymienione utrzymanie przy władzy Bashara al-Assada, jak również wzmocnienie własnej pozycji mocarstwowej. Po zakończeniu prezentacji doszło do dyskusji, w czasie której prof. Krzysztof Kubiak zwrócił uwagę, że wojna domowa w Syrii jest elementem szerszego konfliktu sunicko-szyickiego, który ma miejsce obecnie na bliskim wschodzie.

Temat syryjski kontynuował dr Łukasz Nadolski, który opowiedział o sukcesach rebelianckiej obrony przeciwlotniczej latem 2016 r. Wystąpienie skupiło się na zestrzeleniu 8 lipca 2016 r. przez ISIS rosyjskiego śmigłowca Mi-35. Uczestnicy konferencji mogli obejrzeć film ukazujący sukces ISIS, a zdarzenia prezentowane na ekranie były na bieżąco komentowane przez widzów.

Kolejny blok tematyczny konferencji dotyczył wojny na Ukrainie i został rozpoczęty wystąpieniem prof. dr. hab. Waldemara Rezmera. Prelegent przeanalizował sytuację wewnętrzną Ukrainy, zwracając szczególną uwagę na wiele problemów tego kraju (duża mniejszość rosyjska, olbrzymie kłopoty gospodarcze, rozwarstwienie społeczeństwa itd.), który oficjalnie, od 2015 r., za głównego przeciwnika uznaje Federację Rosyjską. Profesor Rezmer zaznaczył, że Polska polityka wobec Ukrainy ma w znacznym stopniu charakter życzeniowy. W czasie dyskusji, która się wywiązała, poruszona została kwestia możliwości bojowych armii ukraińskiej. Zwrócono uwagę, że ciężki sprzęt (czołgi, BWP) z czasów sowieckich przechowywany w magazynach przez Ukraińców, chociaż odbiega pod względem możliwości technicznych od współczesnych pojazdów, łatwo można ponownie przywrócić do służby.

Referat dr. hab. Macieja Krotofila poruszył kwestię powtarzalności historii na przykładzie ukraińskich dziejów po zakończeniu I wojny światowej i obecnego konfliktu u naszego wschodniego sąsiada. Występuje wiele podobieństw pomiędzy sytuacją z początku XX i XXI w.: słaba armia, kwestionowanie lojalności części kadry oficerskiej, brak możliwości wykorzystania potencjału mobilizacyjnego czy też duże znaczenie oddziałów ochotniczych. Doktor hab. Krotofil zauważył, że za pierwszym razem nie udało się Ukraińcom obronić niepodległości, a ich obecny los daleki jest od pewnego.

Kolejny prelegent, Wojciech Koźmic, znajdował się na Majdanie w czasie walk ulicznych w 2014 r., na Krymie podczas przejmowania władzy przez Rosjan, jak również w Donbasie po obu stronach frontu. Unikatowe doświadczenia umożliwiły zaprezentowanie przebiegu działań wojennych

oraz ewolucji sił zbrojnych Ukrainy i republik separatystycznych na podstawie bardzo ciekawego, własnego, materiału fotograficznego.

Temat ukraiński kontynuował dr Kazimierz Kraj, który opisał radziecko-rosyjską koncepcję działań specjalnych. Zwrócił uwagę, że Rosjanie analizują wszystko z punktu widzenia przestrzeni geograficznej. Jednocześnie jasno wskazywał, że rosyjskie badania nad działaniami specjalnymi sięgają lat 20. XX w. („aktywne szpiegostwo”). Rosjanie wykorzystali te rozwiązania w czasie działań na Krymie i w Donbasie.

Następny referat zupełnie zmienił tematykę poruszaną na konferencji. Podpułkownik dr Jacek Lasota przeanalizował sztukę wojenną w czasie rewolucji kubańskiej. Kuba miała wiele problemów w latach 50. XX w. (zależność od USA, korupcja, niezadowolenie z rządów Batisty itd.). Siły dowodzone przez Fidela Castro okazały się znacznie wydolniejsze od strony rządowej. Doskonałym przykładem była operacja „Verano”, w czasie której 12 000 żołnierzy walczyło z 300 partyzantami. Pomimo dysproporcji sił działania wojsk Batsity zakończyły się fiaskiem. Siły rządowe straciły 207 żołnierzy, a partyzanci tylko 27. Analiza jasno wskazuje, jak ważne było odpowiednie przygotowanie sił partyzanckich do działań bojowych.

Tematykę operacji partyzanckich i antypartyzanckich kontynuował płk dr hab. Juliusz Tym, który przedstawi taktykę zamachów terrorystycznych przeciwko siłom Task Force „White Eagle” w Afganistanie. Autor zaprezentował także film ukazujący atak lotniczy na stanowisko rebelianckiej wyrzutni rakiet. Ponawiane ataki doprowadziły do zniszczenia celu.

Doktor Łukasz Jureńczyk opisał polską perspektywę wojny w Afganistanie. Zaprezentował siły, taktykę i problemy polskiego kontyngentu wojskowego. Wśród poruszanych zagadnień pojawiła się kwestia incydentu w Nanghar Khel i jego wpływu na polskich żołnierzy czy też PTSD (ang. *posttraumatic stress disorder* – zespół stresu pourazowego).

Kolejne trzy wystąpienia koncentrowały się na wojnie indochińskiej. Doktor Przemysław Benken zwrócił uwagę na brak dostępu do materiałów archiwalnych strony wietnamskiej. Można je w pewnym stopniu zastąpić dokumentami znajdującymi się w Instytucie Pamięci Narodowej, zwłaszcza powstałymi w attachacie wojskowym w Hanoi. Zebrane przez polskich oficerów informacje okazały się interesujące i zaskakująco wiarygodne.

Jarema Słowiak ukazał spór amerykańskiej historyków na temat szans odniesienia sukcesu w Wietnamie. Można tu wyodrębnić dwie szkoły. Ortodoksyjna uważała interwencję za błąd, który wepchnął USA w militarne i polityczne grzęzawisko. Nowsza szkoła, rewizjonistyczna, uznaje, że popełniono błędy, ale wojna była do wygrania. Prelegent zaprezentował tak-

że postać generała Williama Westmorelanda i sposób, w jaki zmieniało się podejście historyków do jego osoby.

Pierwszy dzień konferencji zakończył dr Robert Rybak, który przybliżył analizy operacyjne działań wojennych w Wietnamie realizowane przez Siły Zbrojne Wojska Polskiego. Z jego badań wynika, że polscy żołnierze bardzo dokładnie badali wydarzenia w Indochinach (a także na Bliskim Wschodzie). Szczególnie zwracano uwagę na nowy sprzęt używany przez siły USA, wykorzystanie śmigłowców i walkę radioelektroniczną.

Drugiego dnia konferencji rozpoczął prof. dr hab. Krzysztof Kubiak, który przedstawił mało znany epizod konfliktu rodezyjskiego – brytyjską blokadę morską Beiry w latach 1966–1975. Był to doskonały przykład życzeniowego myślenia polityków (w tym przypadku brytyjskich). Wobec ogłoszenia przez Rodezję niepodległości Londyn zdecydował się na sankcje ekonomiczne i blokadę Beiry. W ciągu dziewięciu lat brało w niej udział 76 okrętów i jednostek pomocniczych Royal Navy. Zdołały one zawrócić tylko pięć statków. Nie wpłynęło to na działanie Rodezji, a patrole wyczerpywały technicznie okręty brytyjskie.

Następny referat wygłoszony przez dr. Andrzeja Drzewieckiego analizował różne aspekty „zimnej wojny”, której przyczyny były znacznie bardziej skomplikowane, niż można by sądzić. ZSRR, ze względu na słabszą gospodarkę, od początku znajdowało się w trudnej sytuacji. Prelegent zaznaczył, że zakończenie „zimnej wojny” nie przyniosło powszechnego pokoju, a wyścig zbrojeń pomiędzy głównymi państwami trwa do dziś.

Doktor Jacek Jędrusiak ukazał studia operacyjne zachodniego teatru działań wojennych prowadzone w Warszawskim Okręgu Wojskowym. Zwrócił uwagę na problemy, jakie napotkali oficerowie WOW w czasie tych prac.

W kolejnym wystąpieniu dr Paweł Piotrowski zaprezentował plany operacyjne Wojska Polskiego w latach 1950–1990. Skupił się on na latach 40. i 50. XX w. Pierwsze plany były dziełem Stefana Mossora, który zakładał, że przeciwnikiem będą ponownie Niemcy, a Wojsko Polskie, wspólnie z Armią Czerwoną, będzie się bronić na linii Odry i Nysy. Kolejne koncepcje powstały już po konsultacjach z ZSRR. Wojsko Polskie miało działać w pasie nadmorskim, na kierunku duńskim, a znaczącą rolę w działaniach bojowych miała odegrać broń atomowa.

Następny referat odszedł od kwestii zimnowojennych. Doktor Krzysztof M. Gaj zaproponował wzmocnienie polskiej obrony terytorialnej oddziałami broni pancernej. Prelegent przypomniał, że w czasach PRL zmechanizowane dywizje rezerwowe posiadały 184 czołgów (150 T-34/85 i 34 T-55). Czołgi znajdują się na wyposażeniu jednostek obrony terytorial-

nej Wielkiej Brytanii, Niemiec i USA. Byłyby one poważnym wzmocnieniem polskich jednostek OT. Prelegent proponował utworzenie batalionów pancernych obrony terytorialnej uzbrojonych w czołgi T-72, opierając się na brytyjskich wzorcach organizacyjnych. Referat wywołał ożywioną dyskusję, która trwała blisko godzinę. Nie tylko rozmawiano o samym pomysśle, ale także o roli i wartości czołgów na współczesnym polu walki. Zwrócono uwagę, że broń pancerna odgrywa dużą rolę w czasie obecnej wojny na Ukrainie.

Doktor Wojciech Mazurek opisał, jak doświadczenia II wojny światowej wpłynęły na rozwój sił desantowych Układu Warszawskiego na Bałtyku w latach 1955–1991. Prelegent zaznaczył rolę jednostek projektu 770 (polskiej konstrukcji), a także innych w działaniach UW. W drugiej połowie lat 80. XX w., ze względu na rozwój uzbrojenia, zwłaszcza rakiet do zwalczania okrętów, zaczęto odchodzić od planów wielkich operacji desantowych na Bałtyku, gdyż byłyby one zbyt łatwym celem dla nieprzyjaciela.

Także kolejny referat dotyczył czasów „zimnej wojny”. Doktor Zbigniew Zielonka opisał koncepcję wykorzystania przez NATO min jądrowych. Pomysł pojawił się w latach 50. XX w. Za ich pomocą zamierzano niszczyć różne obiekty i blokować ruch wojsk układu warszawskiego za pomocą tzw. pasa Trettnera. Był to przykład taktyki spalonej ziemi, który pociągnąłby za sobą olbrzymie straty wśród ludności cywilnej.

Doktor Stefan Pastuszewski ukazał losy żołnierza w czasie wojny 1999 r. na podstawie losów poety i rezerwisty Vladimira Jagličicia. Prelegent zaprezentował psychikę serbskiego żołnierza wobec zagrożenia inwazją państw NATO.

Kolejne referaty skupiały się na różnych konfliktach bliskowschodnich. Doktor hab. Jarosław Centek opisał jeden z końcowych epizodów operacji „Kadesz” w 1956 r. – zdobycie Szarm el-Szejk i otwarcie Cieśniny Tirańskiej. Miało to kluczowe znaczenie dla strony izraelskiej. Prezentacja ukazała siły obu stron, a także przebieg walk.

Doktor Łukasz Przybyło przedstawił biografię wojskową Ariela „Arika” Szarona w latach 1947–1956. Referent opowiedział wiele mało znanych faktów z życia słynnego izraelskiego generała i polityka.

Ostatnią część konferencji rozpoczęła Justyna Przyjemaska, która opisała konflikt kurdyjsko-turecki. Zaprezentowane zostały jego przyczyny i przebieg, a także perspektywy na przyszłość.

Natomiast Piotr Gawor ukazał zagrożenia asymetryczne i ich wpływ na bezpieczeństwo międzynarodowe na przykładzie konfliktu zbrojnego pomiędzy Hezbollahem a Izraelem. Prelegent zauważył, że koniec świata dwubiegunowego przyniósł nowe zagrożenia na świecie.

Ostatni referat konferencji wygłosił dr Mariusz Gołdysiak, który zaprezentował przyczyny, przebieg i skutki wojny domowej w Mołdawii. W czasie wystąpienia dużo miejsca zostało poświęcone roli wojsk rosyjskich w walkach o Naddniestrze.

W ten sposób III konferencja naukowa „Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku” dobiegła końca. Bez wątpienia było to bardzo udane wydarzenie naukowe. Referaty prezentowały generalnie wysoki poziom. Olbrzymią zaletą tej konferencji (jak również jej poprzednich edycji) były dyskusje toczone przez uczestników. Po zakończeniu wystąpień referentom zadawano pytania, wymieniano się uwagami i dzielono doświadczeniami. Wydłużyło to oczywiście czas konferencji, ale jednocześnie znacząco ją wzbogaciło.

Łukasz Nadolski

Noty o autorach

Barbara Centek (bcentek@umk.pl) – doktor nauk humanistycznych z zakresu bibliologii, adiunkt w Zakładzie Wiedzy o Prasie Instytutu Informatyki Naukowej i Bibliologii UMK. Autorka prac z zakresu czasopiśmiennictwa naukowego i popularnonaukowego oraz prasy drugoobiegowej.

Piotr Chrobak (piotr.chrobak@poczta.onet.pl) – doktor nauk politycznych, adiunkt w Zakładzie Historii Społecznej i Badań Regionalnych w Instytucie Politologii i Europeistyki Uniwersytetu Szczecińskiego. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na badaniu preferencji politycznych, na analizie prywatnej inicjatywy w Szczecinie, Wrocławiu, Gdańsku oraz Poznaniu w latach 1945–1950, a także na historii II wojny światowej. Członek rady programowej i komitetu redakcyjnego serii prac zbiorowych *Pomorze militarne* oraz *Kronika Szczecina*. Autor, współautor i redaktor kilkudziesięciu prac naukowych.

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska (mwronska5@wp.pl) – profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, pracownik Zakładu Dziejów Dyplomacji i Systemów Totalitarnych. Pola badawcze: stosunki międzynarodowe, historia dyplomacji, stosunki polsko-francuskie w XX w., stosunki polsko-sowieckie w XX w.

Aušra Jurevičiūtė (ausrajureviciute@hotmail.com) – doktor nauk humanistycznych, starszy kustosz w Muzeum Wojskowym im. Witolda Wielkiego w Kownie (Litwa). Specjalizuje się w historii wojskowej Litwy w XX w. oraz w dziejach muzealnictwa wojskowego. Autorka kilkudziesięciu prac naukowych i popularno-naukowych.

Roman Jurkowski (roman.jurkowski@uwm.edu.pl) – historyk, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, kierownik Zakładu Europy Wschodniej. Zainteresowania naukowe: dzieje ziemiaństwa polskiego, historia polskiej myśli politycznej, działalność Polaków w życiu parlamentarnym Imperium Rosyjskiego. Autor kilku monografii i ponad 130 artykułów naukowych, recenzji i publikacji materiałów źródłowych w języku polskim, rosyjskim, angielskim i litewskim.

Mariusz Kardas (kardas2000@gmail.com) – doktor, historyk i politolog, adiunkt w Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni. Zainteresowania naukowe: historia regionalna Pomorza, w tym Gdyni, oraz historia wojskowa i biografistyka. Realizator kilku projektów badawczych związanych m.in. z historią władz miejskich Gdyni do 1989 r., dziejami Polskiej YMCA, Delegatury Rządu dla Spraw Wybrzeża działającej w latach 1945–1948 pod kierunkiem m.in. Eugeniusza Kwiatkowskiego. Autor kilku książek z wymienionej problematyki.

Lina Kasparaitė-Balaišė (lkasparaite@gmail.com) – absolwentka historii Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie, kierownik Departamentu Historii Muzeum Wojskowego im. Witolda Wielkiego w Kownie. Zainteresowania naukowe: litewska historia wojskowa lat 30. i 40. XX w., kształcenie i szkolenie żołnierzy oraz ich motywacja.

Michał Kozłowski (michalbyz@wp.pl) – historyk mediewista. Zajmuje się historią Bizancjum oraz historią historiografii, szczególnie obszaru Europy Wschodniej. Autor kilkudziesięciu artykułów naukowych i popularno-naukowych.

Solveiga Lukminaitė (solveiga.luk@gmail.com) – historyk, kurator zbiorów w Muzeum Wojskowym im. Witolda Wielkiego w Kownie. Zainteresowania naukowe: litewska historia wojskowa i społeczna lat 20. i 30. XX w.

Justyna Lubańska-Gómez (lubanska.justyna@gmail.com) – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, absolwentka stosunków międzynarodowych (specjalizacja francuska) na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jej zainteresowania naukowe obejmują historię i politykę Hiszpanii w XX w., zagadnienia związane z hiszpańską wojną domową 1936–1939, dyktaturą frankistowską, trans-

formacją demokratyczną, pamięcią historyczną o konflikcie z lat 1936–1939 i frankizmie.

Grzegorz Mazur (g.mazur@uj.edu.pl) – profesor doktor habilitowany, pracownik naukowo-dydaktyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Jego zainteresowania naukowe to: dzieje Polskiego Państwa Podziemnego w czasie II wojny światowej, dzieje Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich w pierwszej połowie XX w., stosunki polsko-ukraińskie w XIX i XX w., a także biografistyka. Opublikował ponad 300 prac naukowych i popularno-naukowych, współpracował z paryskimi „Zeszytami Historycznymi”. Jest członkiem komisji PAU i Oddziału PAN w Krakowie, w 2015 r. został powołany w skład Polsko-Ukraińskiego Forum Historyków.

Łukasz Mamert Nadolski (mamertnad@wp.pl) – doktor, historyk, kustosz w Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy. Obszary badawcze: konflikty zbrojne po II wojnie światowej, szczególnie na Bliskim Wschodzie, walki powietrzne nad Wietnamem Północnym oraz Falklandami. Autor i współautor kilkunastu książek oraz licznych artykułów naukowych i popularno-naukowych. Redaktor „Militariów Pomorskich” oraz cyklu studiów *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku*.

Filip Nekraszewicz (Филип Некрашевич; davou@mail.ru) – magister historii, asystent w Katedrze Teorii i Historii Prawa Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Ekonomicznego w Mińsku. Zainteresowania naukowe: historia Białorusi, historia Imperium Rosyjskiego, historia wojskowa Europy Wschodniej.

Waldemar Rezmer (wre@umk.pl) – profesor zwyczajny doktor habilitowany nauk humanistycznych, kierownik Zakładu Historii Wojskowej Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze: najnowsza historia wojskowa Polski i państw ościennych.

Andrij Rukkas (Андрій Руккас; rukao@voliacable.com; andrii.rukkas@gmail.com) – doktor nauk historycznych, docent w Zakładzie Historii Europy Środkowej i Wschodniej Wydziału Historycznego Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki. Zainteresowania naukowe: historia wojskowa Ukrainy, historia stosunków polsko-ukraińskich w XX w.

Aleksander Smoliński (asm@umk.pl) – profesor doktor habilitowany, pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Specjalizuje się w najnowszej historii wojskowej Polski i powszechnej, bronioznawstwie i munduroznawstwie.

Eugeniusz Sobczyński (eugeniusz.sobczynski@gmail.com) – doktor historii, emerytowany pułkownik dyplomowany, oficer topograf, były szef Zarządu Topograficznego Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, a następnie szef Służby Topograficznej i szef Zarządu Geografii Wojskowej w Sztabie Generalnym WP. Autor kilku monografii dotyczących historii kartografii wojskowej oraz współczesnych problemów zabezpieczenia geograficznego Sił Zbrojnych. Autor kilkudziesięciu artykułów zamieszczonych w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym”, „Geodecie”, „Wojskowym Przeglądzie Historycznym”, „Bellonie”.

Ihor Sribniak (Ігор Срібняк; i.sribnyak@gmail.com) – profesor doktor habilitowany nauk historycznych, kierownik Katedry Historii Powszechnej Wydziału Historyczno-Filozoficznego Kijowskiego Uniwersytetu im. Borysa Hrinchenki. Główne zainteresowania naukowe: historia stosunków polsko-ukraińskich w XX w., historia wojskowa, problem jeńców i internowanych w Europie w XX w. Autor licznych publikacji na powyższe tematy.

Norbert Tomaszewski (bizancjum@interia.pl; historyk1957@interia.pl) – magister historii, pracownik naukowy Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu. Zainteresowania badawcze: dzieje rodu Ciecierskich, historia Ciechanowca, miasta i gminy Czyżew oraz gminy Boguty, pamiętnikarstwo. Redaktor „Ciechanowieckiego Rocznika Muzealnego” i „Pamiętników Historycznych”. Autor lub współautor kilku monografii i przeszło 50 artykułów naukowych oraz kilkudziesięciu artykułów popularnonaukowych.

Marcin Westphal (m.westphal@muzeum1939.pl) – doktor historii i archiwista, kierownik Działu Wystawienniczego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Zainteresowania badawcze: działania na morzach i oceanach w okresie II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem roli niemieckiej broni podwodnej, niemieckie budownictwo okrętowe i przemysł stoczniowy, a także polskie i niemieckie wojskowe planowanie strategiczne i operacyjne. Autor i współautor monografii marynistycznych oraz kilkunastu artykułów naukowych i popularno-naukowych.